

Szabolcs Varga

NIKOLA ZRINSKI SIGETSKI – NIKOLA ŠUBIĆ ZRINSKI. REVIDIRANJE ZAJEDNIČKE HRVATSKO-MAĐARSKE POVIJESTI U 21. STOLJEĆU*

Szabolcs Varga
Pécsi Egyháztörténeti Intézet
Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola
Pečuh, Mađarska

UDK 929Zrinski, N.
930(497.5:439)“20”
94(497.5:439)
Pregledni rad
Primljeno: 14.2.2018.
Prihvaćeno: 20.2.2019.
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/mzvktz7r9>

Nedavna 450. obljetnica herojske obrane Sigeta (1566.) pod vodstvom Nikole Šubića Zrinskog bila je povodom za osvrt o bogatoj zajedničkoj povijesti Mađara i Hrvata. Obje su historiografije, što nije neobično za susjedske prilike, nerijetko imale negativnije ili subjektivnije stavove o događajima iz zajedničke prošlosti, napose one recentnije. Pa ipak, nebrojene poveznice dvaju naroda, a ponajprije težnja za cjelovitošću historiografske perspektive o događajima iz zajedničke prošlosti, trebale bi još i više upućivati povjesničare dviju država na suradnju i bolje međusobno razumijevanje. U posljednje su vrijeme pohvalni koraci u tom smjeru.

Ključne riječi: Nikola Šubić Zrinski, Miklós Zrínyi, hrvatsko-mađarski odnosi, kolektivna memorija

Godinu 2016. u Hrvatskoj i Mađarskoj obilježilo je prisjećanje na Nikolu Zrinskog Sigetskog i pad Sigeta 1566. godine. Povodom toga organizirano je mnoštvo konferencija u Zagrebu, Beču, Čakovcu i Pečuhu. Teško je za sada procijeniti njihove znanstvene prinose, no idejna važnost simpozija izvan svake je dvojbe. Naime, pokazalo se kako u prošlosti dvaju naroda postoji jedno razdoblje, koje je podjednako živo u nacionalnom sjećanju. U raznolikoj mađarskoj i hrvatskoj povijesnoj baštini (suvremenim izrazom: povijesnim narativima) nailazimo na razdoblje o kojem postoji konsenzus, što predstavlja rijetkost među susjednim srednjoeuropskim državama.

* Znanstveni elaborat izrađen je uz potporu fonda OTKA PD 109863.

Zapadna historiografija teologije 20. stoljeća dokazala je kako povijesna baština u životu pojedinih zajednica ima naročitu važnost.¹ Kolektivno iskustvo ukorijenjeno u povijesnoj baštini održava, obogaćuje i predstavlja oslonac za orijentiranje u svijetu, pa je upravo stoga, te zbog aktualnih izazova izloženo stalnim promjenama. Taj fenomen, čiji se značaj danas više ne osporava, nazivamo živom baštinom. Priredbe spomen godine Nikole Zrinskog jasno pokazuju, kako je – premda fragmentarno – u hrvatskom i mađarskom društvu nedvojbeno prisutno pozitivno sjećanje na zajedničku prošlost. To istodobno znači da postoji mogućnost prekidanja dvjestogodišnjih, nacionalno-integracijskih kanona, koji su prije svega naglašavali različitosti dviju nacija, kako bismo pri obradi prošlosti počeli nastupati s više međusobnog razumijevanja. Na to nas potiče i predstojeća stogodišnjica raspada hrvatsko-ugarske državne zajednice.

Najvažnije postignuće suvremene historiografije je dokazivanje daleko komplikiranije naravi trojnog odnosa (prošlosti, povijesti i historiografije) prema stajalištima koja su bila uvriježena u doba pozitivizma. Nerealno je i naivno očekivati od povjesničara da opisuje isključivo čistu povijesnu istinu.² To mu njegova znanstvena disciplina naprosto ne omogućuje. Ljudska povijest, naime, obuhvaća brojne detalje koji se ne mogu analizirati znanstvenim postupcima, ali ipak bitno utječu na njezin tijek. Jednostavnije rečeno: veliki dio ljudskih odluka ne počiva na racionalnim postavkama, pa se ni u pozadini proisteklih događaja ne mogu prepoznati znanstveno dokazivi uzroci. Povrh toga, suočeni smo i s temeljnim značajkama povijesnih izvora (to jest šturošću, fragmentiranošću i manipulativnošću), uslijed kojih je za interpretaciju čak i stručnjacima potrebno višekratno dekodiranje. Prema tome, rekonstruiranje prošlosti nužno prekidaju praznine, dok je aktualni okvir tumačenja neodvojiv od miljea u kojem se dotični radovi pišu.³ Ta činjenica na ramena povjesničara uvijek svaljuje golemu odgovornost. Premda historiografija nije uvijek uspijevala udovoljiti toj postavki, situacija ipak nije beznadna.

Unatoč svim svojim nedorečenostima i fragmentarnostima – naravno, uz mnoštvo drugih čimbenika – historiografija predstavlja nezamjenjivu, vitalnu sastavnicu suvremenih ljudskih zajednica. U njezinoj odsutnosti kolektivna povijesna svijest prvo trpi štetu, a potom nestaje, dok se baština, običaji i proistekli blagdani prazne i postaju formalni, gubeći svoju funkciju. Na taj način prestaju održavati i pružati nadu, ne pokazujući više korisne primjere za rješavanje aktualnih problema.⁴ Osim toga, zajednice koje su izgubile prošlost nemaju ni zajedničku viziju budućnosti, pri čemu nestaje kohezijska snaga, koju zajednički jezik ili životni prostor sami po

¹ Yves Congar, *Az Egyház élő hagyományja. Tanulmány a hagyomány teológiai fogalmáról*, Budapest 2015.

² Georges Duby – Guy Lardreu, *Párbeszéd a történelemről*, Budapest 1993., str. 7-62; György Györffy, *Múlt – emlékezet – történetírás, Magyar Tudomány*, god. 5, br. 99, Budapest 1992., str. 513-520.

³ Hayden White, *A történelem terhe*, Budapest 1997.; Tamás Kisantal – Gábor Szeberényi, *A történetírás nyelvi fordulata*, u: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, ur. Zsombor Bódy – József Ö. Kovács, Budapest 2003., str. 413-443.

⁴ Georges Duby, *Folytonos történelem*, Budapest 2000.

sebi ne mogu osigurati. Etnocentrična predodžba nacije na oltaru nutarnjeg jedinstva žrtvovala je povijesnu baštinu, koju dijelimo s domaćim manjinama i susjednim narodima, prouzročivši time cjelokupnoj regiji pregršt patnji.⁵ Srednjoeuropska povijest 20. stoljeća, na žalost, rečeno potkrjepljuje s dovoljnim brojem dokaza, pa nije slučajno što su svi diktatorski društveni eksperimenti bili usmjereni na dokidanje dotadašnjeg kanona, odnosno uspostavu nove povijesne svijesti.

Zapadni svijet danas se nalazi na pragu golemog preslagivanja, što utječe i na Srednju Europu. U predstojećem razdoblju među dobitnicima naći će se ona društva, koja će uspjeti nadvladati rane nacionalne prošlosti, uspostavljajući nove, partnerske odnose sa susjednim državama. Važnu ulogu pri tomu imat će humanističke znanosti, uključujući i povijesnu znanost: naime, temelj svih veza predstavlja čvrsto povjerenje, za koje je pak potrebno dobro poznavanje drugoga. Svečana obilježavanja, prisjećanja i znanstvene priredbe tijekom 2016. uvjerile su nas da za gradnju imamo valjanu podlogu, jer partnerski odnos Hrvata i Mađara ima dugu prošlost, što omogućuje nadogradnju i novu povijesnu perspektivu. Brojni primjeri (među ostalim, slučaj Rijeke) svjedoče, kako ponegdje u društvu postoje pozitivne uspomena na zajedničku prošlost. No za opće prihvaćanje potrebno je još mnogo napora, te ponajprije međusobnog razumijevanja.

Bezbroj ulica, trgova i institucija današnje Mađarske nosi imena Nikole Zrinskog Sigetskog i Nikole Zrinskog Čakovečkog, a u Sigetu, samomu središtu kulta, na junake opsada iz 1556. i 1566. godine podsjećaju mnoge skulpture. Međutim, sigetske junake mađarska javnost, prilično ekskluzivno, smatra svojim, ispuštajući iz vida činjenicu da su Zrinski i pretežni broj njegovih vitezova svojom domovinom podjednako smatrali i Hrvatsku. Mađarski nacionalni romantizam razbio je dotadašnju jedinstvenu predaju, birajući kroz imaginarni ili stvarni nacionalni identitet za svoje junake značajne povijesne osobe.⁶ Tako je u mađarsku povijest uvršten pjesnik i vojskovođa Nikola Zrinski Čakovečki, koji je svoje pjesme pisao na mađarskom jeziku, dok je pak izostao njegov brat, Petar Zrinski, percipiran kao hrvatski pjesnik, premda je sudeći po njegovim pismima mađarskim jezikom vladao čak profinjenije od brata. Zahvaljujući selektiranju po jezičnom ključu, u mađarskim udžbenicima govori se o Wesselényijevoj uroti, dok se isti pokret u hrvatskim školama naziva Zrinsko-frankopanskom urotom.⁷ Danas gotovo sva mađarska naselja imaju ulice prozване po Lajosú Kossuthu i Sándoru Petőfiju, dok je za mađarsku javnost najpoznatija hrvatska povijesna osoba ban Josip Jelačić, o kojem Petőfi u svojoj pjesmi *Vén zászlótartó* (Stari stjegonoša) govori nadasve podrugljivo. Zahvaljujući nacional-

⁵ *Tény és fikció – Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvökörében a 19. századi Magyarországon*, prir. Mátyás Lajtai – Bálint Varga, Budapest 2015.

⁶ Katalin Sinkó, *A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai*, u: *Monumentumok az első háborúból*, ur. Ákos Kovács, Budapest 1985., str. 5-26.

⁷ István Lőkös, *A "Zrínyi-Frangepán összeesküvés" Jegyzetek Eugen Kumičić regényének margójára*. Tiszatáj, sv. 56, br. 10, Szeged 2002., str. 68-76; Anđelko Mijatović, *Zrinsko-frankopanska urota*, Zagreb 1992.

no obilježenom povijesnom rakursu danas se u Mađarskoj kao jedan od najvažnijih povijesnih likova koje je iznjedrila revolucija 1848. slavi isti onaj Lajos Kossuth, koji se u Hrvatskoj ocjenjuje nepovoljno. Istodobno, na glavnom zagrebačkom trgu stoji kip Josipa Jelačića, kojeg mađarska javnost već preko sto pedeset godina doživljava apsolutno negativno. Ipak, postoji izlaz iz tamnice povijesnih stereotipa: u prvom redu, trebali bismo spoznati da su takve slike tek povijesni otisci datog vremena, i ne proizlaze iz općeg iskustva višestoljetnog suživota. Valja pridodati kako druga strana uvijek, kao kroz ključanicu, promatra tek uski segment mađarskog Kossuthovog ili hrvatskog Jelačićevog kulta. Kossuth za Mađare predstavlja oca domovine i oličenje građanske pretvorbe, odnosno odgovornog političara-emigranta, dok je hrvatski ban u drugoj polovici 20. stoljeća izrastao u simbol otpora prema komunizmu i Jugoslaviji.⁸ Dakle, oba nacionalna junaka svojim zajednicama znače puno više negoli se o njima u drugoj državi misli i zna, što je pak vrlo lako dovodilo do pogrešnih predodžbi i pretrpljenih uvreda.

Hrvatsko-mađarski suživot bez premca je u europskoj povijesti; veze dvaju naroda daleko više od sukoba obilježile su uzajamnost, raznolikost i obogaćivanje drugoga.⁹ Utjecaje sukoba uvelike su pojačale mađarska književnost i nacionalno obojena historiografija, odnosno posljedični mitovi, usredotočeni isključivo na negativna događanja, prikazujući drugu stranu u neprijateljskom svjetlu. Tako su nastale izobličene slike i ozračje nepovjerenja, što je gotovo u cijelosti spriječilo otkrivanje pozitivnih činjenica zajedničke prošlosti. Zapravo, mađarska javna politička misao polazeći od tragičnih događaja iz 1849., sve donedavna, vrlo je negativno tumačila cjelokupne aktivnosti ugarskih vladara iz dinastije Habsburgovaca između 1526. i 1918., a na isti su način hrvatski intelektualci tijekom 19. stoljeća uspostavili nacionalni narativ, koji se suprotstavljao ugarskoj politici. Naravno, u toj polemici uvijek je bilo i umjerenijih tonova, koji su na obje strane redovito ostajali u manjini, da bi uzajamne osude kroz udžbenike iz naraštaja u naraštaj dobivale na snazi. Državni praznici, čiji korijeni sežu do vremena nacionalne integracije, nisu ostavljali prostor drugome, pa je tako 15. ožujka postao etničko ekskluzivan, mađarski praznik, dok su hrvatski državni praznici okupljeni isključivo oko stremljenja za neovisnošću u 20. i 21. stoljeću (22. lipnja, 25. lipnja, 8. listopada). Blagdan sv. Stjepana I., ugarskog kralja iz loze Arpadovića (20. kolovoza) na prelasku u 20. stoljeće, premda je bio prisutan u predajama obaju naroda, također je preinačen u isključivo mađarski kult, pa time ni taj blagdan nije mogao odigrati ulogu suvremene poveznice. Taj niz, na žalost, može se nastaviti: naime, obilježavanje 300. obljetnice opsade Sigeta, te pet godina kasnije 200. obljetnice pogibije Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana dodatno je produbilo sukobe, što vrijedi i za svečano obilježavanje mađarskog (1896.),

⁸ György Gyarmati, *Március hatalma, a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből*, Budapest 1998.; Anđelko Mijatović, *Ban Jelačić*, Zagreb 1990.

⁹ Pál Engel, *A középkori magyar királyság intézménye, Rubicon*, god. 7, br. 1-2, Budapest 1996., str. 4-6.

odnosno hrvatskog milenija (1925.).¹⁰ Dovoljno govori i činjenica, kako je u Hrvatskoj početkom 20. stoljeća čak i kult Nikole Zrinskog, koji ponajviše povezuje Hrvate i Mađare, dobio protumađarska obilježja, izražena u tvrdnji da je Zrinski, umjesto da brani Hrvate, pao u obrani Mađara.¹¹

Posljedice nesuglasica koje su zatrovale posljednja desetljeća suživota dodatno su otežali tragični događaji 20. stoljeća, rješavanje manjinskog pitanja, prinudna migracija, te konačno potpuno zatvaranje granica, spriječivši oba naroda da o drugom steknu stvarna, pozitivna iskustva. Stanje se poboljšalo nakon devedesetih godina 20. stoljeća, međutim, političke bure proteklih godina jasno dokazuju kako na razini svakodnevice još uvijek postoji mnoštvo stereotipa, koji itekako snažno utječu na odluke gospodarskih i političkih dužnosnika.

Važnu ulogu u promjeni takvog stanja može imati historiografija, prikazujući mnogostrani suživot dvaju naroda, čija je bilanca u konačnici pozitivna. Povijesna istraživanja u proteklih dvadeset godina položila su temelje revizije naravi hrvatsko-mađarskog povijesnog suživota, stvorivši postavke za nadilaženje nacionalnih stajališta i dobivanje cjelovitije sliku o vlastitoj – u mnogo čemu zajedničkoj – povijesti. Dakako, kao i u svim međuljudskim odnosima, postoje i negativna razdoblja, koje ne vrijedi prešućivati ili zaobilaziti, no njihovo predimenzioniranje bilo bi jednako pogrešno. Izvjesno je da će uslijed nedostatnih vrela u bližoj budućnosti nedostajati zajednička stajališta u vezi ključnih pitanja, primjerice povijesti međuriječja Drave i Save u 10. i 11. stoljeću, što uopće nije loše – neovisno o tomu, veliki se dio zajedničke prošlosti može percipirati i vrednovati.

U uvodu "Hrvatskog povijesnog repertorija" iz 1899. godine, Ede Margalits ističe: "Unatoč višestoljetnim državnopravnim vezama, Hrvatska se u emotivnom i duhovnom smislu već pedeset godina gotovo u cijelosti odcijepila od Ugarske: ne razumijemo se i ne poznajemo! Hrvatska umjetnost, pjesništvo, književnost, znanstvena postignuća, a naročito historiografija u nas su gotovo potpuno *terra incognita* – kao što je i mađarska u Hrvatskoj."¹² Takvo se stanje samo pogoršavalo tijekom 20. stoljeća, no proteklih desetljeća nastupili su novi naraštaji povjesničara, koji su puno manje izloženi ideološkom opterećenju minulog razdoblja. Akademske institucije dviju država surađuju sve intenzivnije, pri čemu se održavaju konferencije koje su ranije bile nezamislive. Stipendije Mađarske akademije znanosti redovito omogućuju istraživanja u Hrvatskoj, dok hrvatski istraživači gotovo neprestano gostuju u Mađarskom državnom arhivu. Na Sveučilištu u Zagrebu 1994. osnovana je Katedra

¹⁰ Katalin Sinkó, Zur Entstehung der staatlichen und nationalen Feiertage in Ungarn (1850-1991), u: *Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*, ur. Emil Brix – Hannes Stekl, Wien – Köln – Weimar 1997., str. 251-273; Pavao Barišić, Gedenktage in Kroatien als Medium der Geschichtszählung, u: *Der Kampf um das Gedächtnis*, str. 337-355.

¹¹ Dénes Soksevičs, "Ez én vitéz öcsém" Zrínyi Péter újkori kultusza a horvátoknál, u: *Hír a dicső tettek ragyogása. Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár kora újkori történetéből*, ur. Szabolcs Varga, Szigetvár 2011., str. 73-85, ovdje str. 75.

¹² Ede Margalits, *Horvát Történelmi Repertórium*, sv. 1, Budapest 1900., str. 2.

za hungarologiju, gdje svake godine diplomira desetak studenata, koji se zapošljavaju u raznim kulturnim, znanstvenim i obrazovnim ustanovama. Zahvaljujući živim vezama 2014. otvoren je Mađarski institut u Zagrebu, koji je otada najvažniji nositelj predstavljanja mađarske kulture u Hrvatskoj. Rezultat zajedničkoga rada su brojne konferencije i izvorna izdanja, a ohrabruje i činjenica, što akademski znanstveni časopisi sve češće objavljuju članke povjesničara i znanstvenih istraživača iz drugih država. Njihovo nabranje iziskivalo bi previše vremena, no od prinosa proteklih godina svakako valja izdvojiti zbornik studija o Zrinskim na hrvatskom jeziku,¹³ publikaciju s izlaganjima zajedničke konferencije održane 2014.,¹⁴ te srednjovjekovni diplomatski zbornik.¹⁵ Možemo zaključiti, kako se u usporedbi sa znanstvenim vezama prema drugim susjednim državama hrvatsko-mađarski dijalog ističe kao daleko najplodniji. Dakako, tomu doprinosi i činjenica, što se ovdje nije mogao razviti mađarsko-mađarski diskurs, kao primjerice u Rumunjskoj u vezi Erdelja, ili u Srbiji oko Vojvodine. U području zajedničkih publikacija mađarska znanost u suradnji sa Slovačkom nije postigla rezultate koji bi se mogli mjeriti sa Hrvatskom, a odnosi s Austrijom intenzivirali su se tek proteklih godina, prvenstveno zahvaljujući agilnosti Mađarskog povijesnog instituta u Beču.

Preduvjet uzajamnog upoznavanja predstavljaju prijevodi književnih i znanstvenih djela, koji su prijeko potrebni za polaganje jedinstvenih idejnih temelja re-interpretacije povijesti. Takvi su pothvati vrlo skupi i teški, ali se nipošto ne mogu zaobići. Niti jedan posrednički jezik ne može nadomjestiti čitanje djela drugoga na materinjem jeziku. Upravo je stoga vrlo važno uzajamno objavljivanje što većeg broja historiografskih radova na jeziku drugoga, te naročito raduje činjenica što je 2006. i na hrvatskom jeziku objavljeno djelo Dinka Šokčevića *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata*,¹⁶ a 2017. i hrvatska povijest tog vrsnog znanstvenika.¹⁷ To je prvo djelo kroz koje hrvatska publika može doznati kako na njihovu povijest gleda mađarska historiografija. Tom nizu valja pridodati i djelo Géze Pálffyja o ranonovovjekovnoj mađarskoj povijesti, koja u širem vidokrugu obuhvaća najintenzivnije razdoblje zajedničke hrvatsko-mađarske prošlosti, doba osmanskih osvajanja,¹⁸ te studije o Zrinskim.¹⁹ Najvažniji prinos zajedničkog rada – kako je to u vezi austrijsko-mađarskih

¹³ *Susreti dviju kultura: Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti*, ur. Sándor Bene – Zoran Ladić – Gábor Hausner, Zagreb 2012.

¹⁴ *A horvát – magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra / Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura*, ur. Pál Fodor – Dénes Sokcsevits – Jasna Turkalj – Damir Karbić, Budapest 2015.

¹⁵ Éva B. Halász – Suzana Miljan, *Diplomatarium comitum terrestrium Crisiensium (1274–1439). A Körösi comites terrestres okmánytára (1274-1439). Isprave križevačkih zemaljskih župana (1274.-1439.)*, Budapest – Zagreb 2014.

¹⁶ Dinko Šokčević, *Hrvati u očima Mađara, mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga*, Zagreb 2006.

¹⁷ *Isti, Hrvatska od stoljeća 7. do danas*, Zagreb 2017.

¹⁸ Géza Pálffy, *Povijest Mađarske. Ugarska na granici dvaju imperija (1526.-1711.)*, Samobor 2010.

¹⁹ Szabolcs Varga, *Studije o povijesti Sigeta i obitelji Zrinski u 16. stoljeću*, Szeged 2015.

znanstvenih konferencija naglasio Iván Bertényi mlađi – jest taj što “čovjek mađarsku povijest uči promatrati očima drugih”. Takva perspektiva u svim razdobljima od goleme je važnosti za uspostavu realne nacionalne slike.

Pored znanstvene suradnje, kulturne odnose unaprijedili su i međunarodni natečajni financirani iz fondova Europske Unije. Tako je, primjerice, u suradnji Villányi i Orahovice proveden prekogranični projekt predstavljanja kulturne baštine s kraja osmanskog doba (IPA HUHR/1101/1.2.3/0006 “End of Ottoman domination in Pannonian region”). Istodobno, sličan projekt ostvario je i grad Siget (Szigetvár). U okviru toga objavljeno je jedno povijesno-putopisno djelo na mađarskom, hrvatskom i engleskom jeziku o graditeljskoj i kulturnoj baštini 16. stoljeća na obje obale Drave, od Iloka do Čakovca.²⁰ Projektne aktivnosti dokazale su povjesničarima već dobro poznatu tezu, prema kojoj se ranonovovjekovna povijesna istraživanja ne mogu zatvoriti u usku nacionalnu perspektivu, pošto je današnji hrvatski i mađarski teritorij svojedobno činio cjelinu, a svakodnevni se život odvijao u istim okvirima. Premda je u vrijeme Zrinskih nedvojbeno postojala nacionalna svijest, ona je za članove zajednice predstavljala samo jednu, možda čak ne i najvažniju identifikacijsku vrednotu. Mnoštvo primjera svjedoči kako su vjernost kruni sv. Stjepana, lojalnost prema kraljevskoj dinastiji i vjerska pripadnost imali jednaku važnost. Hrvatski i slavonski plemići osjećali su se podjednako kod kuće u Đuru, Požunu, Beču i Trnavi: za njih je Kraljevina Ugarska doista bila zajednička domovina.²¹ Tu realnost moraju poznavati i znanstvenici 21. stoljeća. Čak iako današnji mađarski udžbenici Kraljevinu Ugarsku ponajviše prikazuju kao državu mađarskog naroda, dok se na hrvatskim kartama granice ranonovovjekovne Hrvatske poklapaju s današnjom državnom granicom.

Iz do sada rečenog može se zaključiti kako su upoznavanje, percepcija i interpretacija zajedničke hrvatsko-mađarske prošlosti već urodili plodom. Prinosi istraživanja i rada više desetina hrvatskih i mađarskih književnika, povjesničara književnosti i umjetnosti te historiografa dokazuju postojanje zajedničke baštine, koja je omogućila višestoljetni suživot dvaju naroda i međusobno obogaćivanje u domovini, sjedinjenoj pod krunom svetog Stjepana. (Premda se rijetko ističe, krunidbeni nakit poznat kao kruna svetoga Stjepana ujedno je i hrvatski vladarski atribut, kojim su se krunili i hrvatski kraljevi. Stoga ne čudi što su krunu štovali i Hrvati.)²²

²⁰ Szabolcs Varga – Nándor Müller, *Történelmi kalandozás a Dráva mentén. A Zrínyi-Szulejmán Tematikus Út értékleltára. Povijesne šetnje kraj rijeke Drave. Inventar vrijednosti Tematskoga Puta Zrinski-Sulejman. Historical Wanderings along the Drava. Repository of Values of the Zrínyi-Suleyman Thematic Route, Szigetvár* 2016.

²¹ Géza Pálffy, *Egy szlavóniai köznemesi család a két ország szolgálatában. A budróci Budor család a XV-XVIII. Században, Hadtörténelmi Közlemények*, god. 115, br. 4, Budapest 2002., str. 923-1007.

²² U sklopu Mađarske akademije znanosti 2012. godine formirana je znanstveno-istraživačka skupina koja se bavi povješću krune sv. Stjepana i krunidbama ugarskih kraljeva u razdoblju između 1526. i 1918. godine; radnu skupinu vodi Géza Pálffy. Radna skupina tijekom proteklih godina postigla je važne rezultate.

Na temelju objavljenih saznanja danas možemo odrediti one teme istraživanja, čija je obrada neophodna za detaljnije upoznavanje zajedničke prošlosti. Valja istaknuti nekolicinu. Nedvojbeno najvažnija tema je određivanje pojmovlja, područja i upravnog sustava srednjovjekovne Slavonije. Dok o obilježjima srednjovjekovnog i ranonovovjekovnog Erdelja raspoložemo točnim spoznajama, skoro u cijelosti nedostaje kvalitetna stručna literatura o Slavoniji, a objavljivanje rekapitulacijskih radova trenutno je gotovo nemoguće, što možemo smatrati ozbiljnom hipotekom mađarske historiografije. Usljed toga djelatnost i ustroj Zagrebačke, Križevačke i Varaždinske županije, koje tvore glavninu današnje kontinentalne Hrvatske poznajemo tek u grubim crtama, pri čemu treba istaći da je i hrvatska historiografija zanemarila temeljitija istraživanja tog područja. Tako način organizacije županijskog plemstva na zemaljskoj razini, kao i odnos prema hrvatskim staležima, ugarskom saboru i upravnim tijelima ostaju nepoznanice. Pisanje djela o povijesti Slavonije bit će prvi pravi izazov hrvatsko-mađarskih znanstvenih veza: samostalno pisanje cjelovitog djela, naime, nije moguće, a tema je previše važna da bi se mogla dugo odgađati.

Ma koliko to bilo čudno, ne raspoložemo točnom arhontologijom slavonskih (kasnije hrvatsko-dalmatinsko-slavonskih i hrvatsko-slavonskih) banova. Budući da su nositelji banske časti ujedno bili i članovi ugarskog kraljevskog vijeća i (pored drugih mogućih časti) pripadali među najvažnije dostojanstvenike i stjegonoše kraljevine, njihove aktivnosti mogu se tumačiti jedino unutar obzorja nekadašnje države, pa što skorije objavljivanje njihovih biografija predstavlja našu zajedničku odgovornost. Usljed neistraženosti, na žalost, naša su saznanja o najvažnijim slavonskim plemićkim obiteljima nedostatna, što vrijedi čak i za obitelj Zrinski, koje slavimo kao junake, premda o pojedinim članovima obitelji nemamo gotovo nikakvih podataka. To više-struko vrijedi za obitelji Drašković, Erdődy, Kerečenji, Túróci i Ratkaj – niz bi se mogao još dugo nastaviti – unatoč tomu, što se Ivan Drašković, primjerice, sredinom 17. stoljeća uzdigao do palatinske časti. Loza Erdődyjevih, promaknuta od ostrogonskog nadbiskupa Tome Bakača, smatra se jednom od najutjecajnijih ranonovovjekovnih obitelji, koja je iznjedrila pet dugovjekih nositelja banske titule, vrsne vojskovođe i političare. Ipak, niti o jednom od njih nije napisana suvremena monografija, premda se kip Tome Erdődyja danas nalazi na pročelju mađarskoga parlamenta.

Pored državne uprave i plemstva važan istraživački zadatak je i upoznavanje crkvenog staleža, koji se uz ta dva područja vezuje s bezbroj niti.²³ U mađarskoj stručnoj literaturi često se zanemaruje činjenica, kako je Zagrebačka biskupija najuspješnije prebrodila osmansku najezdu i odoljela širenju reformacije, a hrvatski katolički svećenici su tijekom 17. stoljeća imali odlučujuću ulogu u pastoralnoj skrbi o ugarskom Zadunavlju, proširivši utjecaj daleko izvan svoje zemlje. Možda i ne treba posebno isticati, do danas nije napisana ni biografija Jurja Draškovića, koji je uz ostrogonskog nadbiskupa Nikolu Olaha najvažniji katolički prelat 16. stoljeća. Sličan

²³ Antal Molnár, *A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században*, Budapest 2012.

nedostatak obilježava i predstavljanje tamošnjih pavlinskih i franjevačkih samostana, iako je iz njih potekla obnova oba reda u Ugarskoj. Isto vrijedi i za zagrebački isusovački samostan, čiji se utjecaj osjećao čak i na području okupirane Baranje. Hrvatska crkvena historiografija tijekom proteklih godina objavila je mnoštvo kvalitetnih radova, no gotovo svako djelo događaje promatra s internog stajališta, zanemarujući činjenicu da je Zagrebačka biskupija sve do sredine 19. stoljeća bila dijelom ugarske crkvene organizacije.

Na koncu valja spomenuti i zadatke koji predstoje povjesničarima gospodarstva, kulture i umjetnosti. Mađarska je historiografija već desetljećima svjesna činjenice, kako je Karpatski bazen unatoč osmanskim osvajanjima opstao kao jedinstven gospodarski prostor. Unatoč tomu, nitko nije koristio vrela što su ih objavili hrvatski povjesničari (u prvom redu Josip Adamček i Ivan Kampuš), koja bi mogla poslužiti za precizniju argumentaciju. Usljed toga, mađarska istraživanja gospodarske povijesti ne obuhvaćaju slavonske gradove, iako se bez Varaždina, Zagreba, Koprivnice itd. ne može nacrtati cjelovita povijesna slika gradova ranonovovjekovne Ugarske Kraljevine.

Idejne struje humanizma, renesanse i baroka u ranome novom vijeku istom snagom javljaju se južno od Drave i na užem ugarskom području. Stoga nije u skladu s povijesnom znanošću govoriti o hrvatskom ili mađarskom humanizmu ili renesansi, jer su te jedinstvene struje obuhvaćale cijelu državu. Dovoljno je samo razmotriti onodobne (15.-17. st.) autore i njihova djela: naime, Ivan Česmički (Janus Pannonius), Stjepan Brodarić, Juraj Drašković, Miklós Istvánffy, Antun Vrančić i Nikola Zrinski pripadaju tadašnjoj državi, i nedvojbeno se mogu smatrati zajedničkim velikanima.

Slično jedinstvo očituje se i u katalogu riznice zagrebačke katedrale, te baroknim građevinama, dvorcima, crkvama i samostanima. Na žalost – uz rijetke izuzetke – rečeni podaci često izostaju iz mađarskih rekapitulacija, a niti hrvatska istraživanja ne uzimaju u obzir identične ugarske pojave, pa ni konačni rezultati istraživanja ne mogu biti cjeloviti. Ilustracije radi, ponovno ćemo se poslužiti primjerom obitelji Erdődy. Toma Erdődy koncem 16. stoljeća ženidbom je stekao grad Varaždin, koji se danas opravdano naziva hrvatskim Bečom. Obitelj u Varaždinu poduzima ozbiljne građevinske zahvate, no u isto vrijeme obitelj gradi utvrde u Eberauu u današnjoj Austriji, Vépu u današnjoj mađarskoj Željeznoj županiji, odnosno tijekom 18. stoljeća u Hlohovcu (današnja Slovačka), a u to vrijeme dovršen je i obiteljski dvorac u Požunu. Kako se to može iščitati iz jednog izvrsnog, nedavno objavljenog rada, rečena događanja u četiri današnje države mogu se promatrati i razumjeti isključivo u jedinstvenom kontekstu, što iziskuje poznavanje svih sastavnica raznesenog obiteljskog arhiva, čiji se dijelovi nalaze u Budimpešti, Bratislavi, Varaždinu, Beču i Zagrebu.²⁴ Moderna nacionalna ideja – zasnovana isključivo na etničkoj pripadnosti i jeziku – srednjovjekovnu i ranonovovjekovnu prošlost prikazuje poput torza, pa

²⁴ Orsolya Bubryák, *Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei*, Budapest 2013.

nadilaženje takvog načina razmišljanja predstavlja jedan od najžurnijih i najtežih zadataka.

Rečeni znanstveni ciljevi mogu se ostvarivati isključivo zajedničkim snagama, uz dobru organizaciju, eventualno kroz stalnu radnu skupinu, čime se mogu položiti temelji novog načina razmišljanja, kao i iznalaženja zajedničkog kulturološkog jezika i iskustva, kako bi se ostvarila sinteza zajedničke prošlosti, razbijene nacionalnom perspektivom. Naravno, uslijed stogodišnje samostalnosti i ranijih nacionalnih osobitosti uvijek će postojati jedan dio prošlosti, koji se može interpretirati bez drugoga, ali će pored toga postojati i mogućnost rekonstrukcije nekadašnje žive tradicije, čiji se elementi sve do danas među ostalim očituju i u kultu Zrinskih. Vrlo je znakovito što je zagrebački nadbiskup Josip Bozanić 20. kolovoza 2016. nazočio procesiji Svete desnice u Budimpešti; naime, sveti Stjepan suzaštitnik je zagrebačke katedrale, čiji je blagdan još i u 19. stoljeću privlačio veliku masu ljudi.

Mađari u Hrvatskoj i Hrvati u Mađarskoj predstavljaju razlog zbog kojeg nikada ne smijemo jedni drugima okretati leđa, no i pored toga trebat će nam dosta vremena i pametno uloženog truda kako bismo se ponovno bolje upoznali. Jezični tečajevi, promišljeni nakladnički programi, povijesni filmovi, prekogranične turističke atrakcije i zajednički školski izleti mogu produbiti – suvremenim izrazom: odruštvljivati – međusobni interes, koji je začet znanstvenim postignućima. Objavljivanje narodnih bajki i legendi, među ostalim, bilo bi korisno i za djecu, te bi omogućilo upoznavanje zajedničkih predaka i identičnih motiva. Brojni vladari i državnici, od Ladislava Arpadovića do Józsefa Antalla mogli bi poslužiti kao duhovni mostovi preko Drave. To dokazuju i uspjeh izložbe o svetom Ladislavu u Mađarskom institutu u Zagrebu, te posmrtno odlikovanje mađarskog premijera. Uspomena na velikog kralja obuhvaća uži prostor Srednje Europe od Poljske do Dubrovnika, pa je 2017. godina, koja je proglašena spomen-godinom kralja Ladislava Svetog, bila velika prigoda za prikazivanje kulturnog jedinstva regije. Takvom pozitivnom ozračju dodatno može pridonijeti jedinstvo pavlinskog reda od Lepoglave, preko Mátraverebélya, pa sve do Częstochowe. Uz potrebnu pažnju, možda jednog dana postignemo da nam u vezi revolucije 1848. prvi padne na um Karlo Knezić, sin oca Hrvata i majke Mađarice. Štoviše, malo je poznata činjenica kako na varaždinskom groblju počiva carski časnik Titus Karger, sudionik pronalaženja krune svetog Stjepana u Oršovi u rujnu 1853., koji je stekao goleme zasluge, spriječivši da najvažniji simboli ugarske državnosti ne nestanu zauvijek. Krager je bio svjestan važnosti tog događaja, pa nije slučajno, što mu se na nadgrobnom spomeniku nalazio sljedeći, danas već uništen natpis: HIC IACET TITVS LIBER BARO DE KARGER PRAETOR MAIOR MILITIBVS IVRE DICVNDQVI CORONAM SANCTI STEPHANI A REBELIBVS ABLATAM ORSOVAE REPPERIT OBIIT DIE 25. III. 1860. Njegova osoba i djelo također bi mogli poslužiti kao lijep primjer zajedničke povijesti.²⁵

²⁵ Zahvaljujem dr. Vladimiru Huzjanu što mi je skrenuo pozornost na Kargerovu važnost.

Bilo bi važno kad bi mađarska i hrvatska javnost shvatile: ono što je za Mađare Báta, to je za Hrvate Ludbreg, što je za Mađare Máriagyúd-Đud, Csíksomlyó ili Mátraverebély, to je za Hrvate Marija Bistrica, ali smo zapravo svugdje kod kuće. Hrvatsko kazalište u Pečuhu, međunarodna cesta između Pečuha i Osijeka, te željeznička pruga koja povezuje Budimpeštu i Dalmaciju podjednako nas obogaćuju. Stoga je bila velika čast, što je 2017. počasni gost Varaždinskih baroknih večeri bila Mađarska, što predstavlja novi miljokaz na rečenom putu. Ilok-Újlak, Osijek-Eszék, Mohač-Mohács, Baja, Pečuh-Pécs, Siget-Szigetvár, Koprivnica-Kapronca, Đurđevac-Szentgyörgy, Varaždin-Varasd, Čakovec-Csáktornya... svi ti gradovi odražavaju onaj zajednički pojas, u kojem su zajednički živjeli Hrvati i Mađari, učeći jezik i običaje drugog, zajedno hodočasteći u Đud, Turbék, Egregy i Vodicu.

Za simboličku lokaciju zajedničkog života nude se brojni lokaliteti. Krbavski poraz vojske bana Emerika Derenčina 1493. bio je bolan i za Mađare, naime, prema jednom motivu narodne predaje 9. rujna 1493. na prostranom Krbavskom polju ban je branio Ugarsku.²⁶ Sljedeći naraštaj našao se na Mohačkom polju, gdje je među vojnicima desnog krila, koji su započeli napad, stajala glavnina slavonskih plemića na čelu s hrvatsko-slavonskim banom Franjom Batthyányjem (Baćanom), koji su se borili i uz bok kralja Ludovika II. Spomen-park u Mohaču je groblje zemalja krunne sv. Stjepana, ne samo trianonske Mađarske. Bitka koja se odigrala 29. kolovoza 1526. odredila je smjer hrvatske povijesti u ranome novom vijeku, premda nije označila kraj zajedničke povijesti (kako se to često tvrdi u hrvatskoj literaturi): naime, Habsburgovci su Hrvatskom i dalje vladali kroz čin krunidbe za ugarskog kralja. I na koncu, nekoliko riječi o Sigetu: osoba Nikole Zrinskog i njegove posade povezuju nas u tolikoj mjeri, da bismo u cilju obilježavanja višestoljetnog suživota trebali razmisliti o uvođenju zajedničkog spomendana, koji bi mogao biti 7. rujna, ili dan Mohačke, odnosno Krbavske bitke (tri događaja vrlo su bliska), izrazivši time nadu u zajedničku budućnost. Hoćemo li odgovorno i s iskrenim namjerama okrenuti novu stranicu odnosa, ovisi isključivo o nama.

²⁶ U stručnoj literaturi sve do danas datum se najčešće navodi netočno, iako je taj problem Gedeon Borsa riješio već prije četrdeset godina (Néhány bécsi ősnymtatvány magyar vonatkozásai, *OSZK évkönyve 1965-1966*, Budapest 1967., str. 389-396).

Szabolcs Varga

Szigetvári Zrínyi Miklós – Nikola Šubić Zrinski. Revising Common Croatian and Hungarian History in the Twenty First Century

Summary

The Hungarian Government has declared 2016 a memorial year in honour of the heroic death of Nicholas of Zrin (Hung. Miklós Zrínyi, Croat. Nikola Zrinski) in 1566. This created the opportunity to organise several scholarly and cultural events where Croatians and Hungarians have been able to present their historical traditions to each other. These events have proved that the 800-years-long common history of the two nations did not go without trace. Moreover, even though the coexistence from 1102 to 1918 was highly favourable for both parties, its memory has faded in the past century.

History is not only for reconstructing the past. It is more important that the right historical knowledge can help the society get over its traumas and develop a healthy picture of itself. Our national events of outstanding importance are, in fact, our shared memories. In September 1493, Croatian nobles fought also for the Kingdom of Hungary in the field of Udbina. Slavonian nobles were also there under the banner of the Ban Francis Batthyány of Croatia-Slavonia in the battle of Mohács in 1526. Croatians and Hungarians served together under the leadership of Nicholas of Zrin in Szigetvár in 1566. The nineteenth-century nationalist thinking transformed these common historical traumas, on the one hand, into only Croatian or only Hungarian struggles, and on the other, into a long fight for the remembrance of Zrínyi/Zrinski between the writers and scholars of the two nations. During this grapple, countless common memories of the Croatian-Hungarian past have faded because the efforts aimed at strengthening national identity have focused on differences and uniqueness in all cases.

However, the global challenges of the present have made the shared history of Central Europe, and especially the historical relationship between Zagreb and Budapest, more important. The heroic death of Nicholas of Zrin in Szigetvár, and the remembrance culture developed around it might be able to direct scholarly attention to the values of the shared past and offer an opportunity for the representatives of the economic and political life to form a common future.

Key words: Nicholas of Zrin, Croatian and Hungarian historical writing, the nineteenth-century nationalism

Daniel Patafta

DVA FRANJEVAČKA PRIRUČNIKA IZ 18. STOLJEĆA ZA FRANJEVAČKE SVJETOVNJAKE

Daniel Patafta
Katolički bogoslovni fakultet
Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb

UDK 27-789.32(497.5)“17“(091)
272-789.3-722.7(497.5)
Prethodno priopćenje
Primljeno: 14.6.2017.
Prihvaćeno: 20.2.2019.
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/9xn31cr1qy>

U baroknom razdoblju na području kontinentalne Hrvatske paralelno su postojale dvije organizacije koje su okupljale franjevačke svjetovnjake, bili su to stariji Treći red sv. Franje i novija Bratovština pojasa sv. Franje. Crkveni povjesničari, osobito oni koji su se bavili poviješću franjevaštva na hrvatskom prostoru, često su znali te dvije organizacije poistovjećivati, a tome u prilog idu često i nejasni izvori koji su o tome pisali. Cilj je ovoga rada prikazati kako se radilo o dvije odvojene organizacije, koje su imale nekih sličnosti, ali različito porijeklo i sustav organizacije, a drugačije su bile rangirane i unutar crkvenih struktura. Izvori koji mogu pojasniti sam smisao i organizaciju ovih franjevačkih organizacija u baroknom razdoblju jesu dva priručnika iz 18. stoljeća. Za Treći red to je djelo fra Jerolima Lipovčića *Treći sadh iliti istolmacsenje Trechega Reda* iz 1769. godine, a za Bratovštinu pojasa to je djelo fra Lovre Bračuljevića *Uzao Scerafinske (nascki) goruchie gliubavi, tri put svezan* iz 1730. godine.

Ključne riječi: Jerolim Lipovčić, Lovro Bračuljević, Treći red, Bratovština pojasa sv. Franje, barok, franjevačko prosvjetiteljstvo, 18. stoljeće

Poglaviti motiv literarnog stvaranja franjevaca kontinentalne Hrvatske, neovisno o vremenu, bio je pisanom riječju služiti poslanju Crkve. U vrijeme katoličke obnove, u posttridentskom razdoblju, kontinentalni su franjevci razvili jaku i raznoliku literarnu djelatnost. Prevodili su biblijske tekstove, priređivali lekcionare, sastavljali molitvenike i katekizme, pisali propovjedničku literaturu i hagiografije, pisali pjesme, istraživali prošlost svoga Reda, Crkve i naroda, sastavljali gramatike i rječnike te davali pravopisne upute. Literarni standard tih djela bio je prilagođen općem kulturnom, napose literarnom standardu određenoga vremena. Cjelokupno

franjevačko literarno djelovanje služilo je misterijskom i navjestiteljskom poslanju Crkve.¹

Veliki je dio hrvatske književnosti 17. i 18. stoljeća, ako je shvaćamo u širem smislu riječi, praktično-nabožnog karaktera, sračunat na neposredno utilitarno djelovanje. Pojavljujući se u sredinama gdje do tada nikakva štiva nije bilo, ta je književnost značila dobitak; jer kad se jednom stekla pismenost u širim slojevima, ona je dalje rasla i razvijala se prevladavajući dijalektički početne impulse te se stala kretati prema vlastitoj logici. S time je veći broj pismenih ljudi koji su trebali konzumirati bezbrojne katekizme, zbirke propovijedi i razne vjerske priručnike bio istodobno osposobljen da čita i druga štiva.² Tako je pod utjecajem barokne književnosti i prosvjetiteljskih moralno-didaktičkih poučaka, osobito u 18. stoljeću, franjevačka nabožna književnost morala ispuniti tri zahtjeva crkvenog pisanja osobito u književnom baroku: poučavati, pružiti nasladu i poticati. Zadaća poučavanja nije manja negoli npr. u katekizamskoj i navjestiteljskoj literaturi. Štoviše, molitvenicima je zadaća prenositi ne samo tradicionalne vjerske obrasce, nego izreći gotovo sve vjerske istine i učenja tako kratko i jasno da budu srž i polog molitvenim iskazima. Ovakva koncepcija bila je dovoljna za katekizme, dok se u molitvenicima i molitvenim priručnicima trebalo još obrazložiti i nadahnuti temeljne molitvene stavove: klanjanje, pohvalu, zahvalu i prošnju. Molitvenici su za molitelja trebali biti izvor utjehe, smirenja, potvrde i opravdanja vlastitog vjerničkog izbora, ali još više poticaj na povjerenje u Boga. Sljedeća zadaća molitvenika bila je da svojim sadržajem usmjeri vjernika na dosljednost u molitvenom životu, opredjeljenju za kršćanski kreposni život i lik vjernika, pri čemu je nužno bilo uključeno odbacivanje postupaka i mana koje taj vjernički lik krnje ili niječu.³

Ono što je bitno obilježilo baroknu nabožnu književnost, odnosno njezin pučki izraz, jest to da je kroz molitvenike i obredne molitve naglašavala specifično katolički nauk i kulturne oblike, s time da je u 18. stoljeću dobila i prosvjetiteljsku notu s ciljem da se pučka pobožnost uzdigne na višu duhovnu i praktičnu razinu. Već time što su oba priručnika o kojima ćemo govoriti napisana na hrvatskom jeziku upućuje na to da su bila namijenjena širim vjerničkim slojevima kao i voditeljima Trećeg reda i Bratovštine pojasara kako bi se radilo na podizanju duhovne razine članova ovih organizacija. Barokna pobožnost očituje se u jednostavnim molitvama koje stvaraju odnose prema Bogu u Isusu Kristu, kao i slavljenja tog otajstva u liturgiji i izvan nje, koristeći kultne i kulturalne izražaje koji nisu u suprotnosti s objavom i katoličkim naukom. Ona uključuje također molitve i bogoštovne čine koji nisu integrirani u liturgiju, ali su u skladu s naukom Crkve i pritom su kršćanski nadahnuti. Opseg i sadržaj barokne pobožnosti uključuju izgradnju vjerničkog odnosa prema Bogu,

¹ Usp. Emanuel Hoško – Domagoj Šimunović, Doprinos franjevaca kontinentalne Hrvatske jezikoslovlju i književnosti, u: *Mir i dobro*, ur. Franjo Emanuel Hoško – Marija Mirković, Zagreb 2000., str. 67.

² Usp. Marin Franičević, Franjo Švelec – Rafo Bogišić, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb 1974., str. 183.

³ Usp. Hoško – Šimunović, Doprinos franjevaca kontinentalne Hrvatske, str. 73-74.

Isusu Kristu, njegovoj majci Mariji i svetima, a očituju se u liturgijskim i izvanliturgijskim oblicima kršćanskog bogoštovlja. Tu su uključene i različite pobožne vježbe i pobožni čini. Njezin je opseg iznimno širok i uključuje brojne elemente molitvenih oblika i radnji, zatim strukture izražavanja religioznih društava, bogoštovne znakove koji su u skladu s dogmatskim vjerovanjem i propovijedanjem, radnje i običaje koji prate liturgiju, oblike štovanja svetaca i relikvija kao i druge molitvene oblike koje su tražila određena društvena događanja.⁴

Dugotrajni pritisak na duhovni i kulturni identitet i opstojnost hrvatskog naroda uzrokovao je loše posljedice unutar kulture pisane riječi i uopće pismenosti. Stoga djela nastala u 18. stoljeću nesumnjivo zaslužuju višestruku pozornost, jer su osim svoga kulturno-povijesnog i književnog značenja, bila osnova za očuvanje duhovne i kulturne samobitnosti naroda. Zemljopisni okviri hrvatske pisane kulture obuhvaćali su do tad niz heterogenih regija, što je u pisanom stvaralaštvu rezultiralo raznolikošću književnih tema i sadržaja.

U hrvatskoj pisanoj kulturi toga vremena zapažaju se odjeci suvremenih intelektualnih i kulturnih gibanja u Europi. Na tu činjenicu prije svega upućuje povećano zanimanje za znanstveno-povijesne i znanstveno-književne teme i sadržaje. Hrvatska književnost 18. stoljeća po svojim je intencijama imala primarno praktično-odgojni i poučni karakter. Pisana je s nakanom da poučava i odgaja ljude, odnosno svoje čitatelje kojima je bila namijenjena. Njezin praktični smisao i značenje i njezina prosvjetno-odgojiteljska uloga ogledaju se u mogućnosti da oblikuje čovjekov duh, da u čovjeku budi i razvija osjećaj za više vrijednosti. S druge strane, hrvatsku pisanu kulturu toga vremena odlikuje zauzetost u profiliranju i produbljivanju kršćanskog odgoja i širenju kršćanskih kulturnih zasada, što je svoje mjesto našlo u tekstovima duhovnika, ponajprije hrvatskih franjevaca. Nju obilježava sve snažnija povezanost između pojedinih krajeva što ih nastanjuju Hrvati. Do tada naglašeni regionalizam gubi svoj utjecaj, a to omogućuje ne samo integraciju nacionalne književnosti, nego također i dublje duhovno i kulturno povezivanje hrvatskog naroda. Međusobna komunikacija franjevaca na vrlo širokom prostoru, od Jadrana do Dunava, pridonijela je povezivanju i integraciji pokrajinskih književnosti sa svim njihovim posebnostima u jedinstveni hrvatski književni korpus. Regionalizam u hrvatskoj književnosti i kulturi 18. stoljeća uvjetovan je teritorijalnom rastrgnutošću, budući da su Hrvati živjeli u sferama različitog političkog i kulturno-civilizacijskog utjecaja. U svim hrvatskim krajevima javljaju se prosvjetiteljski pisci. Cilj im je podizanje kulturne razine svih oblika narodnog života te stoga svoja djela uglavnom namjenjuju puku.

Osnovna intencija ovoga rada jest prikazati kako su dva priručnika iz 18. stoljeća, djela franjevaca kontinentalne Hrvatske, nastala kao odraz prosvjetne potrebe

⁴ Franjo Emanuel Hoško, *Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2001., str. 381-382; Marija Belaj, *Sveci zaštitnici u hrvatskoj pučkoj pobožnosti*, Zagreb 2006., str. 10-12; Juan Castellano, *Liturgia e pietà popolare oggi*, u: *La religiosità popolare*, Roma 1978., str. 126-128; Franjo Emanuel Hoško, *Biskup Vrhovac između baroka i liberalizma*, Zagreb 2007., str. 145-146.

svoga vremena, ali u isto vrijeme pokazati kako su ta dva nabožna priručnika bila napisana za dvije različite organizacije koje su u 18. stoljeću okupljale franjevačke svjetovnjake. Analizom ovih priručnika pokazati će se kako se radi o dvije zasebne organizacije, odnosno o jednoj koja ima značajke crkvenog reda, a to je Treći red sv. Franje, i druge koja je po svojoj organizaciji bratovština, a radi se o Bratovštini pojasa sv. Franje. Pomniji uvid u strukturu ovih priručnika pokazuje da su to bile dvije zasebne organizacije s različitim usmjerenjem i da ih se nikako ne smije poistovjećivati. O Trećem franjevačkom redu i o Bratovštini pojasa sv. Franje do sada na hrvatskom jeziku ne postoji niti jedan znanstveni rad koji obrađuje spomenutu tematiku, a ako se spominju onda je to često usputno i neprecizno. Ovime se želi dati uvid u povijest nastanka, temeljno usmjerenje i različitost ovih dvaju organizacija koje su okupljale franjevačke svjetovnjake u baroknom razdoblju. U isto vrijeme, analizom ovih dvaju priručnika pokazat ćemo njihovu osnovnu namjenu, a to je približiti članovima tih dviju organizacija njihovo temeljno usmjerenje – poticaj na moralan i pobožan život, u skladu s franjevačkim prosvjetiteljskim djelovanjem u 18. stoljeću, a u duhu barokne pobožnosti. Iako je priručnik Lovre Bračuljevića stariji po svome nastanku, prednost u ovome radu daje se Lipovčićevom priručniku “Treći sadh” zbog kanonske važnosti franjevačkog Trećeg reda. Naime, Bratovština pojasa jest samo bratovština sa svojim statutom i u rangu je svih takvih organizacija za svjetovnjake, dok je Treći red po kanonskom statusu važniji jer je u rangu s zajednicama posvećenog života koje imaju pravilo odobreno od papa, tako da u Lipovčićevom priručniku nalazimo dva bitna elementa koji obvezuju posvećene osobe, redovnike, redovnice i svećenike, a to su u prvom redu Pravilo i obveza moljenja časoslova, što kod bratovština nema.

Lipovčićev “Treći sadh” priručnik i molitvenik franjevačkih trećoredaca *Treći red u baroknom razdoblju*

Franjevački Treći red razvio se iz pokorničkog pokreta 12. i 13. stoljeća.⁵ Velika podjela Franjevačkog reda 1517. godine, koju je potvrdio papa Leon X., podijelila je Red na opservante i konventualce. Ubrzo nakon te podjele, 1525. godine, nastao je i kapucinski ogranak. Sve se to odrazilo i na organizaciju Trećeg reda. Svaki od ovih

⁵ Usp. Antonio Rigon, *I penitenti di Padova*, Roma 1980., str. 305; Agostino Gemelli, *Franjevački duh*, Sarajevo 1935., str. 63; Lazaro Iriarte, *Povijest franjevaštva*, Zagreb 2013., str. 475-476; Atanazije G. Matanić, *I penitenti francescani dal 1221 al 1289*, u: *L'Ordine della Penitenza di san Francesco d'Assisi nel secolo XIII*, ur. Priamo Etzi, Roma 1973., str. 43; Kaietan Esser, *La lettera da san Francesco ai Fedeli*, u: *L'Ordine della Penitenza*, str. 65-78; Antonio Fregona, *L'ordine Francese Secolare, Storia, legislazione, spiritualità*, Padova 2007., str. 99; Giovanni Odoardi, *L'Ordine della penitenza nei documenti pontifici*, u: *Collectanea Franciscana*, sv. 43, Roma 1973., str. 99; David Flood – Tadeè Matura, *The Birth of a Movement: Study of the First Rule of St. Francis*, Chicago 1975., str. 15; Raffaele Pazzelli, *St. Francis and The Third order The Franciscan and pre-Franciscan Penitential Movement*, Chicago 1989., str. 23; Priamo Etzi, *La cura spirituale dell'Ordine Francese secolare*, Assisi 1996., str. 24; Alfonso Pompei, *Il Movimento penitenziale nei sec. XII-XIII*, *Collectanea Franciscana*, sv. 43, Roma 1973., str. 37.

ogranaka pridržavao je pravo da organizira svoje zajednice trećoredaca.⁶ Papa Pavao III. dao je 1537. pravo osnivanja i vođenja Trećeg reda Manjoj braći (opservantima).⁷ Da se ova odredba nije poštivala svjedoči činjenica da početkom 17. stoljeća, 1604. godine, papa Klement VIII. određuje da u jednom gradu smije biti samo jedna zajednica franjevačkih trećoredaca.⁸ Niti ova odredba nije bila doslovce provođena. Na općem generalnom kapitolu opservanata u Toledu 1633. naglašava se briga o franjevačkim trećoredcima. Nastojalo se oživjeti evanđeosku Franjinu duhovnost u svijetu. Na Filipinima i u Americi osnovane su trećoredske zajednice. Posebno brojni bili su sljedbenici sv. Franje među visokim aristokratskim, plemićkim i kraljevskim obiteljima.⁹ Papa Urban VIII. 15. svibnja 1628. bulom *Militantis Ecclesiae* odobrava franjevcima konventualcima konstitucije Trećeg reda, čime im je i pravno omogućeno osnivanje i vođenje trećoredskih zajednica.¹⁰ Godine 1686. Generalni kapitul Manje braće (opservanata) u Rimu sastavio je konstitucije za trećoredce u Italiji, Španjolskoj i Portugalu, koje je 1689. odobrio papa Inocent XI. bulom *Ecclesiae catholicae*.¹¹ Uskoro su ove konstitucije bile prihvaćene od svih trećoredskih zajednica koje su vodila Manja braća. Ovo ujedno ukazuje da su svi franjevački ogranci osnivali svoje Treće redove, bez obzira na to što je to pravo bilo pridržano samo opservantima do sredine 18. stoljeća, iako se ono nije striktno poštivalo od drugih ogranaka Franjevačkog reda.

Tijekom 17. stoljeća franjevci, osobito oni koji su bili ispovjednici kraljevskih i plemićkih obitelji, nastojali su približiti franjevačku duhovnost višem društvenom sloju. Pape su propagirali franjevačku duhovnost među višim slojevima društva, koji su se u velikom broju uključivali u Treći red. Kako trećoredci više nisu mogli izdržavati bolnice, hospitale, ubožnice i humanitarno djelovati, sada je ta područja počela pokrivati viša klasa i plemstvo.¹²

Kako su crkvene udruge i bratovštine u posttridentskom razdoblju imale značajan pastoralni angažman i vrlo prikladan redovničkim zajednicama da se aktivno uključe u pastoral i apostolat, time je i Treći red postao jedno od značajnijih područja aktivnosti. Najvjerojatnije je Treći red djelovao u svakoj franjevačkoj crkvi, a izričito ga u dokumentima spominju najprije 1642. u Zagrebu, a već 1654. navode ime prvog voditelja Nikole Labstatta.¹³ U Varaždinu je osnovan 1668. godine.¹⁴ Zatim se

⁶ Giovanni Cosentino, *L'Ordine Francese Secolare*, Assisi 1994., str. 46.

⁷ Lino Temperini, Contributo dei Terziari Francescani Portoghesi, u: *Terziari Francescani*, Roma 1988., str. 217.

⁸ Priamo Etzi, *La cura spirituale dell' Ordine Francese secolare*, Assisi 1996., str. 54.

⁹ Etzi, *La cura spirituale dell' Ordine*, str. 67.

¹⁰ *I Frati Minori Conventuali. Storia e vita 1209-1976*, Roma 1978., str. 269.

¹¹ Antonio Fregona, *L'ordine Francese Secolare, Storia, legislazione, spiritualità*, Padova 2007., str. 99.

¹² Iriarte, *Povijest franjevaštva*, str. 569.

¹³ Arhiv Hrvatske franjevačke provincije Zagreb (dalje: AHFPZ), *Matricula officiorum*, ad nomen.

¹⁴ AHFPZ, *Matricula officiorum*, str. 132.

Treći red 1677. spominje u Križevcima¹⁵ i Koprivnici.¹⁶ Potom je Treći red osnovan u Vukovaru 1723. godine.¹⁷ Nakon toga spominje se da je u Čakovcu Treći red osnovan 1732. godine.¹⁸ Dana 6. svibnja 1736. generalni vikar pečušskog biskupa Gabrijel Bachich de Lak izdao je biskupovo odobrenje za osnivanje Trećih redova.¹⁹ Tijekom 18. stoljeća osnovan je u Kostajnici, a 1738. u Virovitici.²⁰ Naziv Treći red sv. Franje upotrebljavaju dokumenti iz 1732. za zagrebačku Bratovštinu pojasara,²¹ a 1742. za istu bratovštinu u Varaždinu.²² Relativno kasno, 1770. godine, osnovan je Treći red u Karlovcu.²³ Tijekom 18. stoljeća zajednice trećoredaca bit će osnivane po raznim mjestima sjeverne Hrvatske i Slavonije, i to ne samo uz franjevačke samostane, nego i u župama koje su pastorizirali franjevci. Slabije je poznata situacija na području Bosne i Hercegovine koja se nalazila po Osmanlijama.

U djelima 18. stoljeća za franjevačke trećoredce upotrebljavaju se različiti nazivi kao što su *bratstvo*, *red*, *zajednica*, *družba* i sl. Najstarije Pravilo Nikole IV. na hrvatskom jeziku zabilježeno je u 16. stoljeću i nalazi se u arhivu franjevačkog samostana na Košljunu. Pravilo se nalazi u dvije različite varijante, odnosno u doslovnom prijevodu i kratkom sažetku svih poglavlja. U nekim točkama Pravila govori se samo o sestrama, pa je očito da su postojale posebne trećoredske zajednice za žene i muškarce.²⁴ Zajednica koja je obdržavala Pravilo pape Nikole IV. podijeljena je u tri različite grane, što ukratko opisuje Antun Juranić: *Ovaj Treći red, ima tri vrste podložnika. Prvi jesu oni koji žive u zajednici, i u svojim samostanima. Drugi jesu oni koji zovu se Tercijari i nose samo habit i pojas. Treći jesu oni koji zovu se Tercijari i nose samo pojas i nazivaju se Cordigeri, i toliko jedni, koliko drugi žive u svojim vlastitim kućama.*²⁵ Očito je Juranić ovdje pripojio Treći red sličnoj Bratovštini pojasa sv. Franje ili *cordigerima*. Ova zabuna nastala je očito iz sličnosti Trećeg reda i Bratovštine pojasara, osobito u molitvenom životu.

Papa Benedikt XIII. apostolskim je pismom iz 1725. izjavio kako je Treći red *svjetovni red* i razlikuje se od bratovština. K tomu odredio je da osnivati i primati u Treći red može samo general Manje braće. Ova njegova odluka izazvala je velike napetosti tako da je papa 1726. to pravo potvrdio konventualcima i kapucinima, a 1728. to pravo dao je i samostanskim trećoredcima.²⁶

¹⁵ AHFPZ, *Matricula officiorum*, str. 192.

¹⁶ AHFPZ, *Matricula officiorum*, str. 201.

¹⁷ Arhiv franjevačkog samostana Vukovar (dalje: AFSV), *Liber Memorabilium*, sv. 1, str. 430.

¹⁸ AHFPZ, *Matricula officiorum*, str. 494.

¹⁹ Emerik Pavich, *Ramus viridantis olivae*, Buda 1766., str. 342.

²⁰ Franjo Emanuel Hoško, *Franjevci i poslanje Crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2001., str. 99.

²¹ AHFPZ, *Monumenta*, sv. 1, str. 541, 577, 596, 662.

²² AHFPZ, *Monumenta*, sv. 2, str. 26, 130.

²³ Arhiv franjevačkog samostana Karlovac (dalje: AFSK): *Liber Memorabilium*, sv. 1, str. 144.

²⁴ Arhiv franjevačkog samostana Košljun, *Pravilo Nikole IV.*

²⁵ Anton Juranić, *Regula tretoga reda s. o. Franciska*, Rim 1788., str. 185.

²⁶ Etzi, *La cura spirituale dell' Ordine*, str. 55.

Fra Lovro Bračuljević u svome djelu *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi, tri put svezan* o rasprostranjenosti sljedbenika sv. Franje piše: ... *i do danas u velikoj pobožnosti čine, osobito u Španjolskoj i Portugalu, gdje se svetog Franju toliko spominje, toliko od svjetovnih ljudi, koliko od drugih Redova redovnika, i govore: Naš sveti Otac jer je vrlo malo naših koji nisu u ovome njegovome trećem Redu...*²⁷

Struktura i tumačenje Lipovčićeva Trećeg sadha

Slavonski franjevac Emerik Pavić tiskao je 1769. godine u Budimu na hrvatskom jeziku djelo fra Jerolima Lipovčića *Treći sadh ili istolmacsenje Trechega reda*.²⁸ Djelo je bilo namijenjeno franjevačkim trećoredcima, odnosno kako u podnaslovu stoji: *za obadva spola ljudska, to jest: Muške i Ženske glave usađenoga: a od Sveti Otaca Papa potvrđenoga, i od mnogih po svitu općina obsluženoga; s različitim molitvama, i pismima, za napridovanje duhovno, i višnjeg kraljevstva zadobiće, svi pravovirni kerstjani složeno, i upisano*.²⁹ Dakle, već je u podnaslovu navedeno kako je djelo namijenjeno trećoredcima oba spola za njihovo duhovno usavršavanje. Iako je djelo odraz barokne pobožnosti, ono sadrži veliki broj elemenata koji upućuju na prosvjetiteljske tendencije s ciljem podizanja duhovnog života trećoredaca na višu razinu.

Jerolim Lipovčić (Požega, 28. X. 1716. – Požega, 30. VI. 1766.) postao je članom provincije Bosne Srebrene ulaskom u novicijat u Velikoj 1731. godine. Filozofiju je počeo studirati u nadbiskupskoj filozofsko-teološkoj školi u Kalocsi, zatim je nastavio studij u Budimu na Generalnom učilištu. Osposobivši se za profesora filozofije, predavao je na učilištu u Baji, a zatim je jedno desetljeće bio profesor bogoslovne škole na Generalnom učilištu, gdje je postao profesor emeritus. U upravi Bosne Srebrene sudjelovao je kao definator, a tu službu kasnije je obavljao i u novoosnovanoj provinciji sv. Ivana Kapistrana. Obavljao je službu upravitelja Provincije. Na hrvatskom jeziku objavio je vrijedno pastoralno djelo *Dušu čuvajuće pohođenje* (1750.), koje je namijenio hrvatskim katolicima u Ugarskoj, a Emerik Pavić je nakon njegove smrti dao tiskati njegova dva priručnika za vodstvo i duhovnost Trećeg reda *Stazica duhovna* (1767.) i *Treći sadh* (1769.).³⁰

Priručnik *Treći sadh* ima 313 stranica, na kraju mu je dodano pismo pape Benedikta XIII. *Ad futuram rei memoriam*. Strukturirano je tako da je podijeljeno na četrnaest članaka (*cslanaka*), odnosno poglavlja. Svako od tih posvećeno je određenoj

²⁷ Lovro Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi, tri put svezan*, Budim 1730., str. 6.

²⁸ Naslov djela *Treći sadh* svoje tumačenje dobiva u nastavku naslova "tumačenje Trećega reda". Doslovce preveden ovaj naslov značio bi "Treći sad/zasad", čime se aludira na osnivanje triju franjevačkih redova što se pripisuje Franji Asiškom. Prvoga reda – franjevaca, drugoga reda – sestara klarisa i Trećega reda – za posvećene franjevce svjetovnjake, koji bi bili treći zasad sv. Franje.

²⁹ Jerolim Lipovcsevich, *Treći sadh ili istolmacsenje Trechega reda*, Budim 1769., str. 1.

³⁰ Franjo Emanuel Hoško, Jerolim Lipovčić, u: *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, ur. Franjo Emanuel Hoško, Zagreb 2010., str. 337-338; Emanuel Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb 1985., str. 80-85; Franjo Emanuel Hoško, *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2002.; Franjo Emanuel Hoško, *Josip Pavišević, svjedok jozefinizma u Slavoniji i Podunavlju*, Zagreb 2003.

temi vezanoj uz Treći red i poticaj na duhovnost, odnosno na bolje upoznavanje samog smisla Trećeg reda i usmjeravanje pobožnosti franjevačkih trećoredaca. Zbog pravnog položaja Trećeg reda kao crkveno priznatog reda najveći dio djela zauzima časoslov kao osnovno redovničko molitveno usmjerenje kroz dan.

Na početku se nalazi *Prikazanje pisaoca svomu s. Ocu Francisku*, gdje između ostalog kaže: *Promišljajući pak ja toliku vridnost duhovnu i spasonosnu, koja se po svitu u različiti kraljevstvih raširila, i s velikm napridkom duševnim po toom Trećem Redu u ustali narodi umnožila jeste, tako, da ne samo manjeg stanja ljudi i žene, negoli i visoko rođeni i od prvi i glavni vladanjah Gospoda rečenu vridnost s velikim Bogoljubstvom zagerljaju, i nju štuju; odredio sam na slavu i diku Božju, na tvoje poštenje, a korist Iliričkoga, iliti slovinskoga naroda tvoga S. Trećega Reda upisati: za dati mu upravilo duhovno jednodušnog i pokornog življenja: po kojemu se lako u Taj doći može. Svemogućstvo dakle Boga Oca, mudrost Boga Sina, i ljubav Duha Svetog nek probude sve pravovirne na pokorno življenje, koje nose u S. Trećem Redu zaderžaje, po tvomu utočištu S. Oče Francisko.*³¹ Ovdje autor navodi glavni motiv pisanja ovog priručnika, a to je poboljšanje duhovnog života franjevačkih trećoredaca hrvatskog jezika, odnosno smatrao je potrebitim da i hrvatski (slavonski) trećoredci dobiju primjereni molitveni priručnik za svoj duhovni napredak.

Nakon toga slijedi riječ urednika, odnosno priređivača za tisak fra Emerika Pavića *Doveršioc polubljenim štiocem*. Pavić izražava zadovoljstvo što je *ovi put u drugima jezici očitovan, sada pak po milosti Božjoj, i trudu pokojnoga mlogo Poštovanoga Oca Fra Jerolima Lipovcsevicha i našemu Iličkomu narodu očitujete.*³² Nadalje Pavić kaže kako mu je autor, Lipovčić, ostavio ovo djelo pred svoju smrt kako bi trećoredcima omogućio da duhovno napreduju i da dovrši ono što on nije uspio napisati za života.³³

Prvo poglavlje (*Članak prvi*) nosi naslov *Od početka, i sverhe ovoga trećega Reda,*³⁴ gdje Lipovčić govori o samom Trećem redu, odnosno o njegovom postanku i svrsi. Kaže kako je Franjo Asiški 1221. propovijedajući pokoru po selima i gradovima u gradu Cannari u Umbriji potakao veliko mnoštvo muškaraca i žena koji su htjeli ući u njegov Red, nadalje kaže: *vidivši Sveti Otac, i zakonoša ovu goruću želju njihovu, priviđajući slabost naravi čovičanske, zato da ne rastavi muževe od ženah, da se sasvim ne vide, i da ne ostanu opuščena sel, i varoši, odluči niti sve divojke i žene primiti među duvne, niti sve muške glave primiti u manastire; nego učini ovi treći red, u kome i oženiti mogu kod kućah svojih pokoru činiti, i vinčani pod slatkim jarmom Isukersta, Bogu služiti. Dogodi se ovo četrnaeste godine, posli kako Sveti Otac svit ostavi, i prvi red učini.*³⁵ Lipovčić ovdje ostaje kod tradicionalnog tumačenja kako je Treći red osnovan 1221. godine i kako je nastao potaknut pokorničkim propovijedanjem Franje Asiškog. Potom nabraja pape koje su potvrdile trećoredsko pravilo. Nakon toga piše kako svrha Trećeg reda *nije*

³¹ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 7-8.

³² Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 9.

³³ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 10.

³⁴ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 1-8.

³⁵ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 1-2.

*druga, nego da braća, i sestre u njemu pribivajući sveto, i čisto život provode, i zapovidi Božje opslužuju, dila duhovna čine, u kripostima napriduju, i da brez teške i oštre pokore budu prilični istim po manastiri zatvorenih redovnikoh.*³⁶ Lipovčić se kod nastanka Trećeg reda drži predaje prema kojoj su prvi članovi Trećeg reda bili bl. Lukezije i njegova žena Bona, za koje je Franjo Asiški 1222. sastavio Pravilo, a koje je zatim potvrdio papa Nikola IV., da bi se u kratko vrijeme *tako jest se umnožio, da se je po svoj Talijanskoj, Nimačkoj, i po svoj Europi raširio.*³⁷ Ono što Lipovčić najčešće ističe govoreći o Trećem redu u ovom članku (poglavlju) jest to da je to pokornički red onih koji žive u svijetu, ali je po pravu jednak onima prvog i drugog franjevačkog reda. Zatim govori kako se sam Treći red dijeli na tri *stanja*. Prvi su oni koji žive u samostanima i polažu zavjete kao redovnici, zatim su druge redovnice koje žive samostanski, obje ove skupine podložne su trećoredskom generalu u Rimu. Ovi samostanski trećoredci nisu ustanovljeni od Franje Asiškog, nego Lipovčić kaže kako su nastali kasnije i potvrđeni su 1521. od papa Julija II. i Leona X. Treće *stanje* jesu trećoredci koji žive u svijetu, oni ne žive u samostanima i nisu zavjetovani kao redovnici samostanski trećoredci. Za njih je Franjo Asiški napisao Pravilo 1221. godine i ono je potvrđeno od mnogih papa.³⁸ Poglavlje (članak) završava time kako su mnogi vladari i prinčevi pristupili Trećem redu ili Bratovštini pojasa *tako da S. Franciska svi svojim Ocem nazivaju.*³⁹

Nakon ovog početnog članka u kojem tumači postanak i svrhu Trećeg reda, Lipovčić u drugom članku, *Po čemu se razlučiše ovi Red od Bratinstva istoga Oca Franciska, i od ostalih Bratinstvah*. Često je među franjevačkim povjesničarima dolazilo do poistovjećivanja Trećeg reda s Bratovštinom pojasa sv. Franje, Lipovčić već u 18. stoljeću naglašava razliku između Bratovštine pojasa i Trećeg reda. Zato na samom početku kaže: *Razlučivanje ovi Treći red od Bratinstva pojasa konopnog S. O. Franciska, iere ovi Treći red od istoga S. Oca jest uzdignut, kako smo gori vidili (u prvome članku, op. a.), a Bratinstvo pojasa kopnenog nije uzdignuto, niti učinjeno od istog S. Oca, nego mnogo posli od njegova sina, to jest od Oca Pape Sixta V. Drugo, koji su u Bratstvu pojasa kopnenog, oni samo nose pojas, od kako god starješine Reda blagoslovljen, niti imadu kakvu regulu, nego samo nika statuta, ili ti naređenja od biskupa vlastitog učinjena, a oni koji su u Trećem redu, imaju svoje naredbe, iliti Regulu od Stolice Rimske potordenu, i na samo da nose pojas kopneni, nego i hbit, ili misto habita valja nose poveliki od svite pepeljaste Skapular, također derže svoj novicijat, iliti iskušenje za godinu danah, i čine posli procesion, iliti zavečanje, iliti zaviti onu Regulu obsluživati, i to čine u ruku starešine prid licem Cerkve, kao i ostali redovnici, zato fratri od svojju bratstvoh, i nose križ Redovnički u procesionih, kao i ostali redovnici.*⁴⁰ Lipovčić navodi kako je kod trećoredaca obvezatno opsluživanje Pravila koja je potvrdio papa Nikola IV. i kako su zavjeti koje oni polažu pravi za-

³⁶ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 2.

³⁷ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 3.

³⁸ Usp. Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 3-4.

³⁹ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 8.

⁴⁰ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 8-9.

vjeti.⁴¹ Dakle, pišući o razlikama između Bratovštine pojasara i Trećeg reda Lipovčić jasno razlikuje to da je Treći red crkveno priznati red, koji je potvrde svoga pravila dobivao od papa, dok je Bratovština pojasara jedna u nizu takvih bratovština koja nema pravnu razinu koju ima Treći red.

U trećem članku, *Od Privilegijah, iliti povlasticah Braće, i Sestrah Trećega Reda*, Lipovčić progovara o nekim povlasticama koje uživaju trećoredci. Jedna od takvih jest i nošenje habita, ali naglašava kako su kao svjetovnjaci podložni svjetovnoj, a ne crkvenoj vlasti.⁴² Što se nošenja habita tiče, kako je do tada bio običaj kod franjevačkih trećoredaca, Lipovčić navodi kako je papa Julije II. kako bi u Treći red *za privući Principe i ostalu Gospodu u ovi Red, da nenose habit zdvora; nego pod haljinam; i to ne kao habit, nego na priliku jednog povelikog Skapulara, i pojas od konoplje, premda i izvanjske haljine nevalja da su sasvim ohole, gizdave...*⁴³ Papa Julije II. (1506.-1513.) pokazivao je veliki interes za franjevački Treći red, on ih je smatrao crkvenim osobama, ali da bi olakšao primanje i viših slojeva u Red odlučio je da se umjesto habita ili tunike nosi škapular, kao znak pripadnosti redu pokornika sv. Franje.⁴⁴ Također navodi kako Treći red ima svoga duhovnika koji je određen od Provincijala i kako nitko osim njega ne može primati članove u Red.⁴⁵

Četvrti članak u cijelosti donosi pravilo pape Nikole IV. koje se sastoji od dvadeset poglavlja.⁴⁶ Nakon toga u petom članku Lipovčić objašnjava *naređenja sverhu Regule ozgo sastavljene, koja je Sveti Otac Papa Inocento XI. u Knjigi svojoj Ecclesiae Catholicae potverdio, i Inocento XII., kako se u Rubrika osobiti Breviara Franciskanski nahodi n. 181. obluživati zapovidio.*⁴⁷ Dakle, u ovom članku detaljno je objašnjeno pravilo pape Nikole IV.⁴⁸ Iz ovoga članka može se iščitati kompletno uređenje Trećeg reda

⁴¹ Usp. Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 9.

⁴² Na Petom lateranskom saboru (1512.-1517.) konstitucijom *Dum intra mentis arcana* od 19. prosinca 1517. franjevački Treći red proglašen je kao *personas saeculares*, te su tako kao obični vjernici potpali pod civilnu vlast, što do tada nije bio slučaj. Pritom im ostaju neke povlastice, ali su u potpunosti podložni svjetovnim vlastima. Tako da ovom odlukom njihov *Ordo poenitentium* postaje pobožna bratovština pokornika (Cosentino, *L'Ordine Francescano Secolare*, str. 46).

⁴³ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 12-13.

⁴⁴ Peti lateranski sabor definitivno je isključio franjevačke trećoredce iz širokog i privilegiranog društva *personae ecclesiasticae*, u pravnom pogledu oni više nisu bili crkvene osobe kao do tada. On ih je sveo na vjernike s vlastitim zakonima i propisima ali bez izuzeća, odnosno učinio ih je podložnima svjetovnim sudovima (Etzi, *La cura spirituale dell' Ordine*, str. 270). Oni su time postali vjernici u svijetu kao i ostali vjernici, osim što imaju svoje specifične propise, odnosno Pravilo, i više nisu izuzeti od civilne vlast (Atanazije Matanić, *I Terziari francescani dal Lateranense V al Tridentino*, Roma 1988., str. 307). Papa Leon X. učinio je korak dalje i 1521. sastavio Pravilo za samostanske trećoredce i trećoredice, čime je jasno razlučio razliku samostanskih trećoredaca od onih u svijetu (Etzi, *La cura spirituale dell' Ordine*, str. 53). Iako su i dalje ostale zajednice koje su slijedile Pravilo Nikole IV., Leonovo je Pravilo postavilo čvrstu granicu između trećoredskih redovnika i svjetovnjaka. Premda su i oni koji su opsluživali Pravilo Nikole IV. bili priznati kao pravi red i to sa svećanim zavjetima.

⁴⁵ Usp. Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 13.

⁴⁶ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 16-29.

⁴⁷ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 29.

⁴⁸ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 29-100.

prema tumačenjima Pravila, odnosno Konstitucijama, koje su potvrdili pape Inocent XI. i Inocent XII.⁴⁹ I daljnja poglavlja bave se uređenjem Trećeg reda u skladu s Pravilom Nikole IV. i Konstitucijama Inocenta XI. Tako se u članku šest, *Način, s kojim valja obrati, i učiniti Officiere Trećega Reda*, donosi cjeloviti obred izabiranja, primanja i obrednog uvođenja u službu članova Trećeg reda koji obnašaju određene službe u bratstvu. Cijeli obred je pojašnjen i popraćen molitvama koje se izgovaraju prilikom uvođenja u određenu službu.⁵⁰ Zatim članak sedmi, *Što u razloštvih, iliti osobiti skupštinah, i vićih valja činiti i obsluživati*, ukratko obrazlaže koje su funkcije skupština i vijeća.⁵¹ Potom u osmom članku, *Način primiti, i obući one, koji žele, i išću u ovi Sveti Red*, Lipovčić donosi potpuni obred primanja novih članova u Treći red.⁵² Članak deveti, nastavlja se na prethodni. Iz samog naslova članka, *Način zavećenje, iliti profesioni sveti učiniti*, posvećen je obredu zavjetovanja novaka Trećeg reda.⁵³ U članku deset, *Od nedilje misečne*,⁵⁴ Lipovčić kaže sljedeće: *svakoga miseca (kako je gori u reguli i Statuta rečeno) valja da se skupe braća i sestre u jednu nedilju u svoju kapelu, ako imadu, ako ne a ono u crikvu Reda, na razgovor duhovni, od koga skupa nikome nije slobodno bez dopušćenja Oca Pohoditelja ostati, koji bez velika uzroka ne može dopustiti na ovi skup doći. Ovu nedilju može Otac Pohoditelj obrati u misecu, koju oće, i budući da u nedilju mlade Bratinstvo konopnog pojasa ima svoj procesion, i čine put križa, zato ovdj u Požegi Trećeg Reda nedilja jest prva po Nedilji mladoj*.⁵⁵ U nastavku opisuje sam obred, u čijem su središtu Litanije sv. Franje. Zanimljiv je i članak jedanaesti, *Od odrišenja generalnoga*,⁵⁶ u kojem autor kaže kako se *ovo odrišenje zove Generalno, iliti Poglavito, općinsko, i najveće; jere po njemu se odrišuje svaki brat, i sestra od svakog prokletstva većeg ili manjeg, od zabranjenja cerkve, ili stvarih duovni, i ako je koji misnik od neuredstva (Irregularitte) od zapreke (suspensione) ne služiti Svete Sakramente ili mise ne govoriti, zato se ujedinjuje općini pravovirni i biva*

⁴⁹ Godine 1686. Generalni kapitul Manje braće u Rimu sastavio je Konstitucije za franjevačke trećoredce u Italiji, Španjolskoj i Portugalu. Godinu dana kasnije papa Inocent XI. potvrdio je 28. lipnja 1689. te Konstitucije bulom *Ecclesiae catholicae* i protegnuo ih na cijeli Red, tako da su s vremenom bile prihvaćene od strane svih franjevačkih zajednica širom svijeta. Iako je bilo nadopuna i promjena tijekom vremena ostale su na snazi sve do 1957., kada je Pio XII. dao napraviti nove (Etzi, *La cura spirituale dell' Ordine*, str. 54). Ovim konstitucijama u stvari je uništena autonomija Trećeg reda. Uništen je kapitularni sistem, prestale su veze između bratstava, sve je podložno gvardijanu ili vizitatoru. Dapače od šest diskreta tri mogu biti redovnici ili svećenici, što je samo značilo sužavanje slobode i samostalnosti bratstva (Gabriele Andreozzi, *Storia delle Regole e delle Costituzione dell' Ordine Francescano secolare*, Roma 1988., str. 202). Već je papa Nikola IV. odredio kako Pravilo Trećeg reda ne obvezuje pod smrtni grijeh, osim ako je netko vezan Božjim i crkvenim zakonima. Tako da zavjetovanje trećoredaca nije bilo zavjet u strogom smislu riječi, nego odluka kojom se obvezuje čvrsto obdržavati Božje zakone poput svih drugih vjernika koji su sadržani u Pravilu i Konstitucijama (Usp. Andreozzi, *Storia delle Regole e delle Costituzione*, str. 214-228.).

⁵⁰ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 100-126.

⁵¹ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 127-132.

⁵² Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 132-150.

⁵³ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 150-160.

⁵⁴ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 161-165.

⁵⁵ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 161.

⁵⁶ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 165-177.

*dionik sveti Sakramenata crkve.*⁵⁷ Nakon toga donosi popis dana u godini kada se može dobiti ovaj potpuni oprost, kao i obred primanja oprosta. Na istom tragu ostaje i članak dvanaesti, *Od ostali različiti oproštenja Trećega reda.*⁵⁸ Ovdje Lipovčić nabraja i druge oproste koje mogu dobiti franjevački trećoredci. Započinje s papinskim povlasticama oprosta danih Trećem redu, zatim donosi kalendar s pojedinim danima i molitvama koje se trebaju moliti dotičnog dana u mjesecu kako bi se dobili oprosti u čistilištu, a posebnu pažnju posvećuje potpunim oprostima u Svetoj Zemlji. Kada piše o oprostima u Svetoj Zemlji, navodi što treba učiniti i što izmoliti kod pojedinog svetog mjesta te koji se oprosti dobivaju kod tih mjesta. Članak završava oprostima koji se dobivaju kod molitve križnog puta i pritom donosi molitvu križnog puta.

U članku trinaestom, *Od Redova, koji su iz ovog reda izašli,*⁵⁹ Lipovčić nabraja redovničke zajednice nastale na Pravilu Trećeg reda. Pritom kaže sljedeće: *može se slaviti, i uzvisivati ovi Treći red na samo u toliki oprošćenjih, nego i u tomu, jere iz njega, kako loze mloge iz jedniga panja, ili tersa, mlogi drugi Redovi jesu izašli, i po braći, i sestram njegovi jesu utemeljeni...*⁶⁰ On ih nabraja dvanaest: Red pustinjaka sv. Jerolima koje je 1405. osnovao sluga Božji Karlo de Monte Granario, zatim red sv. Uršule, potom red koji je utemeljila sv. Franciska Rimska, nakon toga red koji je utemeljila sv. Brigita, red koji je utemeljila službenica Božja Marija Longa, red Franciska od Paule, red koji je osnovao kralj trećoredac Luj IX., tu su zatim redovi koje su osnovali kraljica Sanciza u Napulju 1344. godine, red konjanika Svetog Groba Isukrstova osnovan od vojvoda Balduina i Godefireda, Družba Isusova koju je osnovao Ignacije Loyola, franjevački trećoredac, Red uzašašća Isusova na Nebo i kao posljednji Vojnički red Bezgrešnog začeca osnovan 1624. godine.

Ovih trinaest članaka koji prethode najvećem četrnaestom, čine svojevrsan priručnik za franjevačke trećoredce hrvatskog govornog jezika. Lipovčić je ovdje obradio i detaljno prikazao sve segmente organizacije, pobožnosti i obreda vezanih uz djelovanje i duhovni život franjevačkih trećoredaca u baroknom razdoblju. No, njegov časoslov, kojemu je posvećen najveći dio ovog djela, ima za cilj upoznati franjevačke trećoredce s duhovnošću koju bi trebali kao takvi njegovati, ali i s povlasticama, oprostima i obredima vezanim uz pojedine teme koje obrađuje, kako bi duhovni život franjevačkih trećoredaca u baroknom razdoblju podigao na višu razinu. Stoga se ovdje može zamijetiti i ona prosvjetiteljska crta slavonskih i podunavskih franjevacu u 18. stoljeću, koja je bez obzira na baroknu strukturu djela očito prisutna i u ovom časoslovu, s krajnjim ciljem podizanja duhovne razine članova franjevačkog Trećeg reda.

⁵⁷ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 165-166.

⁵⁸ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 178-217.

⁵⁹ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 217-221.

⁶⁰ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 217.

Četrnaesti članak i časoslov za franjevačke trećoredce

Do Petog lateranskog sabora, kada je Treći red "sekulariziran", bio je dio reda pokornika koji je bio u istom rangu kao i zavjetovani redovnici i monasi u samostanima. Kao takav imao je i neke obveze koje su usko vezane uz posvećeni život. Jedna od takvih bila je i obvezatno moljenje časoslova. Brevijar, kao odlika crkvenosti, sa svojim teološkim utemeljenjem i potrebom, postao je od početaka obveza svih franjevačkih redova. Kao takav on je uz Pravilo predstavljao bitnu oznaku osoba posvećenog života, klerika i svjetovnjaka. Zato je od samih početaka monaškog, pa zatim redovničkog života činio okosnicu dnevne molitve zajednice u svrhu vlastitog posvećenja, posvećenja vremena i posvećenja Crkve, što je u biti redovničkog poslanja. Upravo su iz tog razloga pape strogo propisivale oblik moljenja časoslova i za franjevačke trećoredce kao one koji svoje posvećenje ostvaruju u svijetu, što ih bitno razlikuje od bratovština. Tako je i u osmom poglavlju Pravila pape Nikole IV. propisano sljedeće: *Braća svaki dan neka štiju ure, iliti časove od Cerkve naredene; to jeste Matutinu, ili ti Jutarnju, Laude, iliti pofale, Pervu. Treću, Šestu, devetu, Večernju i Kompletu, iliti nadopunjenje... Nenučeni neka govore za Jutarnju dvanaest Očenaša i za svaku ozgor rečenu uru po sedam Očenaša i Slava Ocu. Na Pervoj i Kompleti, neka nadometnu Virovanje s onom Davidovom pismom: Smiluj se meni, koji štiti ne znadu. Akoli braća određeno ne reknu, u ono doba neka izgovore tri Očenaša za pokoru. A bolesnici na govorenju oviju uras, ni pojedan način nisu dužni. U postu S. Martina, i u korizmi općinskoj sve Cerkve, u cerkve svoje župničke neka na jutarnje ure naročito dođu, već ako bi koji razložni uzrok njih smeo.*⁶¹ Koliko je bio bitan časoslov kao dnevna obveza franjevačkih trećoredaca pokazuju Konstitucije pape Inocenta XI. koje tumačeći osmo poglavlje pape Nikole IV. propisuju sljedeće:

I.

Premda Regula S. nikakve uspomene ne čini od Zdrave Marie, sa svi tim i za svakog Očenaša neka se i Zdrava Maria govori nadomećući Slava Ocu, jer je Maria obrana za pomoćnicu i braniteljicu Triu Redova S. Franciska.

II.

Koji Božanstveno Oficije iz Brevijara ili od Bogoljubstva, ili od dužnosti mole, nekaposli Matutine reknu Očenaš, i uspomenu od S. O. Franciska. I posli Officia neka reknu Responsorio: Libera me s molitvom: Deus venie largitor, humane salutis etc. I s otimi za dosta čine za sve ure iliti časove Regule.

III.

Oni, koji Gospino Oficie govore, koji se u Brevijaru zove manje, i od ljudi svitovni zove se veće, to jest s pisamam, iliti s Psalmi i s trima Lectioni, oni nisu ništa više dužni moliti, kako je dopustio i ukazao Papa Inocentio XI. i Inocentio XII. Nisu ništa više dužni moliti ni konjici reda Vojničkog, ako svoga Reda oficie mole; samo to, da i prvi i drugi nadometnu posli Officia, jednu ili drugu molitvu za mertve.

⁶¹ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 23.

IV.

Terciari misnici ili diaci koji su dužni Breviar moliti, mogu se služiti našim Breviarom Franciskanskim, s našimi sveci i z Direktoriom po dopuštenju Inocentia XII, kako se nahodi i u naših Breviari. Ali isto se razumije da oniu, koji pod našim upravljanjem živu.

V.

Kako god misnici Jutarnju i pofale za drugi dan mogu popodne u četiri sata početi moliti, tako mogu i Terciari onoliko Očenaša i Zdravi Maria reći odma popodne u četiri sata za sutra, koliko ide za Jutarnju i pofale.

VI.

Nije potreba da se Jutarnja u po noći ili posli večere za sutra govori, budući da od toga ni Regula, niti Statuta nikakoe uspomene ne čine. Također nije potreba da uz post prid Božić i u korizmi u cerkvi mole, kako Regula opominja, već ako bi moglo biti brez svake teškoće. A bolesnici ako navlastito neće nisu dužni Oficie moliti.

VII.

Koji svoje Oficie ne moli u ono vrime u koje se u općinu običaje moliti, neka za svoju pokoru reče tri Očenaša, i tri Zdrave Marie. Također ne zapovida se, nego samo ponukuje, da svaki dan, ako je moguće krunicu Gospinu govore.

VIII.

Da Terciari s većim bogoljubstvom i s većim duše plodom i koristiju svoje Oficie govore, stavljaje ovdje osobiti način moliti ga.⁶²

Nakon toga Lipovčić nudi osobiti način moljenja časoslova.⁶³ Prije svakog molitvenog dijela časoslova korisno je stvoriti dobru nakanu posebnom pripravnom molitvom u kojoj se sve moći duše i tijela usredotočuju na samu molitvu i istodobno se obnavlja čin vjere da je molitva prikladan način izricanja hvale Bogu. Zatim Lipovčić donosi uvodnu molitvu za svaku uru časoslova, a svaka molitva ima svoju osobitu usmjerenost, odnosno sadržaj joj je vezan uz pojedine zgode ili otajstva Isusova života.

Kako su trećoredci redovito molili zajedno Jutarnju i Pohvale, Lipovčić daje samo jednu molitvu *prid Jutarnju i pofale od Muke Isusove*. Iz naslova je već razvidno kako je ova molitva usmjerena na muku Isusovu. Počinje molitvom da se moliteljeva molitva nastavi na Isusovu molitvu u Maslinskom vrtu te da se u stopu prati Krista na tome putu patnje sve do smrti. U ovaj dio časoslova uključena je i molitva zahvalnica za Kristovu muku, s time da se nastoji uključiti i neke prošnje kao što su ispunjavanje volje Božje, molitvena skrb za roditelje, prijatelje, grešnike i duše u čistilištu. Tek nakon te uvodne molitve trećoredci počinju nizati dvanaest Očenaša, Zdravomarija i Slava Ocu.⁶⁴

⁶² Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 40-42.

⁶³ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 45-60.

⁶⁴ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 43-45.

Za tzv. male ure uvodne molitve su se sastojale od tri dijela. Prvim djelom nastoji se pobuditi kod molitelja zahvalnost prema Bogu zbog Kristova otkupiteljskog djela, zato su napose istaknuti pojedini čini njegove muke i smrti. U drugom dijelu molitelju se nudi konkretna tema zahvalnosti, dok se u trećem samo neposredno spominju prošnje i molitvene nakane.⁶⁵ Tako molitva *prid Pervu iliti Primu* stavlja pred molitelja sve ono što se s Isusom događalo kad su ga povlačili od Kajfe do Pilata i Heroda ističući njegovo strpljivo podnošenje ruganja i podvala. Slijedi niz prošnji u prvom redu za vlastito pokajanje i poboljšanje života, a zatim se moli za papu, biskupe i duše u čistilištu.⁶⁶ *Molitva prid Treću, iliti Terciu* stavlja pred molitelje promišljanje o svemu što se Isusu dogodilo u Pilatovu dvorištu kad je osuđen na smrt. Potom slijedi molitveni poziv kojim se Bogu zahvaljuje za sva dobra koja uživaju pravovjerni kršćani, za dar krštenja, za poziv u Katoličku Crkvu, za sakramente i nadahnuća Duha Svetoga. Slijedi prosidbeni dio u kojem se moli za poniznost i *ostale pristojne kršćanske kriposti* i spominje se kršćanske vladare kako bi svojim podložnicima *u soetinji i pravdi mogli vladati*. Posljednja je prošnja ponovno za duše u čistilištu.⁶⁷ Kod molitve *prid Šestu iliti Sextu* Lipovčić stavlja u središte razmatranja sve ono što se dogodilo Isusu od prihvaćanja križa do razapinjanja. Zatim u hvalbenom dijelu poziva se molitelja da zahvaljuje na svom pozivu u franjevačkoj zajednici i da moli za sve one koji mole za njega. Slijedi prosidbeni dio u kojem se moli za ustrajnost u franjevačkom pozivu, nošenju životnih križeva i dobro duša u čistilištu *naposli za utišenje siju oniu dušah koje su iz triju Redova S. Franciska u Purgatoriu...*⁶⁸ Posljednja mala ura jest *prid devetu ili Nonu*, gdje se molitelj treba usredotočiti na Isusovu smrt na križu i oproštajne riječi koje je izrekao svojoj Majci. Potom u hvalbenom djelu molitelj zahvaljuje za Kristova djela otkupljenja i za vlastiti životni križ jer njegovo podnošenje ima vrijednost spasenja. Molitva završava prošnjama: *da možemo zadobiti milost tebe sama, o moj propeti Spasitelju i sverhu svega ljubiti tvoju soetu mu s promišljanjem vazda na pameti imati i promišljati tvoje poljubljene Majke Marie pomoć na čas smerti naše poznati, i srično život naš sveršiti*. Slijedi molitva za bolesne, umiruće i duše u čistilištu.⁶⁹

S otajstvima Kristove muke nastavlja se i u molitvi *prid Večernju*. Ovdje je u središtu promišljanja događaj kada je Isusovo mrtvo tijelo Marija primila u svoje krilo. Nakon toga molitelj zahvaljuje za životna dobra, moli za pravu ljubav prema bližnjemu, za kršćanske kreposti, za oslobođenje od zla i bolesti, za dobročinitelje, za prijatelje i neprijatelje te naposljetku za duše u čistilištu.⁷⁰

Otajstvo Kristove muke dovršava se molitvom *prid doveršenje, iliti Kompletu*. U središtu razmatranja je zaključno otajstvo Kristove muke – polaganje u grob. Zatim

⁶⁵ Usp. Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 45-50.

⁶⁶ Usp. Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 45-46.

⁶⁷ Usp. Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 46-47.

⁶⁸ Usp. Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 47-49.

⁶⁹ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 49-50.

⁷⁰ Usp. Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 50-51.

se zahvaljuje za *sve darove i milosti koje si o primilostivi Isuse meni i svemu svitu po ovoj tvojoj priblagoslovljenoj Materi Divici Marii milostivo udiliti dostojao se*. Ovaj posljednji dio časoslova snažno je marijanski obilježen i osobito ističe njezino posredništvo. Tako moleći za duše u čistilištu piše: *najposli i za one duše, koje su u Purgatoriu najdražje, i najprimljenije kod poljubljene Matere tvoje Divice Marie, da po njezinoj molitvi nji odonud oslobodiš i primiš u slavu Kraljevstva tvoga Nebeskoga*. I prošnje ove molitve upravljene su radi toga da bi molitelji imali milosti *da prave ljubljene sluge i službenice Marijine postanu*.⁷¹

Nizu Očenaša u ovom trećoredskom časoslovu dodane su i molitve za papu koje prema pisanju autora *vade dušu iz Purgatora*.⁷² Radi se o marijanskim molitvama sastavljenim prema razdobljima liturgijske godine.

Ova trodijelna podjela uvodnih molitava časoslova, odnosno usmjerenje molitelja na određeno otajstvo Kristove muke i smrti, nakon čega slijedi hvalbeni dio i potom prošnje, pokazuje onodobno shvaćanje o molitvenim stavovima. Lipovčić, ili netko od koga je preuzeo te molitve, bio je duboko usmjeren na duh barokne pobožnosti i usredotočenosti na muku i smrt Isusovu, izostavljajući cjelokupno Kristovo pashalno otajstvo, tj. njegovo uskrsnuće.⁷³ No, iako Lipovčićev trećoredski časoslov ostaje u okviru barokne pobožnosti, već sam način na koji on unosi u moljenje Očenaša i razmatranja Kristove muke pokazuje na prosvjetiteljsku notu slavonskih franjevaca 18. stoljeća, osobito što time želi izbjeći mehaničko nizanje molitava i podići duhovnost trećoredaca na višu razinu.

Osim ovoga Lipovčić u četrnaestom članku ide i korak dalje. Naime, najveći dio ove knjižice zauzima molitva časova, čime ukazuje na važnost časoslova u svakodnevnom molitvenom životu franjevačkih trećoredaca. Već Konstitucije pape Inocenta XI. predviđaju moljenje časoslova za klerike i bogoslove koji su članovi Trećeg reda. Dok su laici, odnosno svjetovnjaci molili uglavnom Očenaše, za klerike i bogoslove trećoredce predviđeno je bilo moljenje časoslova na ustaljeni način samo s franjevačkim posebnostima. Zato Lipovčić većinu ove knjižice uređuje na takav način da glavninu prostora zauzima klasičan časoslov sa psalmima, himnima, čitanjima i svim onim što klerički časoslov sadrži.

Tako članak četrnaesti započinje popisom izabranih imena onih koji *slaviše i uzvišuje ovi Treći red i tomu, da neima nijednoga stanja Kerščanskog na svitu ljudih i ženah, iz kojega ne bi bilo unišlo i u njega se upisalo*.⁷⁴ Zato na početku predstavlja pape, kardinale, careve i kraljeve, hercege i vojvode, grofove i plemiće, carice i kraljice, carske kćeri i princeze koji su bili ili u njegovo vrijeme jesu članovi Trećeg reda.⁷⁵ Nakon toga

⁷¹ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 51-53.

⁷² Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 55.

⁷³ Usp. Hoško, Časoslov nekadašnjih slavonskih trećoredaca, str. 21.

⁷⁴ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 221.

⁷⁵ Usp. Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 222-233. U 17. i 18. stoljeću bilo je popularno među pripadnicima viših slojeva društva uključivati se u Treći red. To su svakako podupirali franjevci koji su bili ispojednici i odgojitelji kraljevskih i plemićkih obitelji te su na taj način približili franjevačku duhovnost

slijedi franjevački kalendar, odnosno popis franjevačkih svetaca, blaženika i službenika Božjih oba spola po mjesecima i danima.⁷⁶ Na kraju franjevačkog kalendara Lipovčić kaže kako ga je sastavio koristeći *Menologiu S. O. Franciska, u Kronikah triu Redova njegovi i u Martirologiju Reda i u drugima*.⁷⁷ Time Lipovčić pred molitelja stavlja kompletirani franjevački svetački kalendar, koji je u prvom redu namijenjen klericima i bogoslovima članovima Trećeg reda, jer na samom početku spominje kako ovaj kalendar samo upotpunjuje opće svetkovine i spomendane *od kojih valja Ofice i Misu govoriti*.⁷⁸ Dakle, ovaj kalendar stavljen je kao uputa za privatnu pobožnost časoslova franjevačkih trećoredaca i nikako se ne smije imati prednost pred onim svetkovinama i spomendanima propisanih od Crkve.

Prvo slijedi časoslov Blažene Djevice Marije (*Officie Veliko B. D. Marie*), za koji Lipovčić kaže: *ovo Oficie koji su bili dužni moliti prije nego su u Treći red unišili, mogu ga i u Trećem redu moliti, i nisu dužni drugoga Oficija moliti, kako je u Statuta stavljeno*.⁷⁹ Časoslov Blažene Djevice Marije⁸⁰ sadrži kompletiranu molitvu svih časova s himnima i psalmima te s pripadajućim čitanjima i molitvama prikladnim za određeno liturgijsko razdoblje, odnosno prilagođenim molitvama crkvenom liturgijskom kalendaru.

Nakon Časoslova slijedi Časoslov za pokojne (*Officie ili služba za mertve Duše*), ovdje Lipovčić napominje: *svaki brat ili sestra triju Redovah S. Oca Franceska koji izmoli ovo za mertve Oficie, kako slidi, svaki put, kad god izmoli, prima oproštenje potpuno od svijui grijah, ali odlučivši isto oproštenje za koju dušu, koja je u mukama očišćenja*.⁸¹ Bez obzira na to što je časoslov napisan s ciljem da podigne duhovni život franjevačkih trećoredaca, gdje dolazi do izražaja već spomenuta prosvjetiteljska nota slavonskih franjevaca 18. stoljeća, on i dalje ostaje duboko prožet baroknom duhovnošću. Najbolji primjer za to jesu *Petnaest pisama skalinskih* u sklopu Časoslova za pokojne, gdje Lipovčić kaže sljedeće: *svaki brat i sestra triju Redovah S. O. Franciska, koji izmoli slidećih petnaest pismah svojima molitvama, kako je doli stavljeno koliko god puta izmoli, svaki put prima oproštenje podpuno od svijui grijah; ali odlučivši za koju dušu u mukah od očišćenja*.⁸² Radi se o nizu od petnaest psalama s popratnim molitvama, koji potiču na pokoru i poniznost.

Iako je sam časoslov napisan s ciljem da podigne duhovnu razinu franjevačkih trećoredaca, odnosno da otkloni mehaničko nizanje Očenaša i usmjeri pobožnost na razmatranje Kristove muke i drugih otajstava Kristova života, dakle, bez obzira na ovu prosvjetiteljsku ulogu same knjižice, cjelokupna pobožnost sadržana u njemu

aristokratskim krugovima tadašnjeg europskog katoličkog kršćanstva (usp. Giorgio Grillini, *Presenza francescana*, Assisi 1995., str. 38).

⁷⁶ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 233-287.

⁷⁷ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 287.

⁷⁸ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 233.

⁷⁹ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 288.

⁸⁰ Usp. Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 288-358.

⁸¹ Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 358.

⁸² Lipovcsevich, *Treći sadh*, str. 301.

ostaje u potpunosti obilježena baroknim utjecajem. Lipovčić ni u jednom tekstu molitava u ovoj knjizi ne izlazi iz okvira barokne pobožnosti.

Bračuljevićev priručnik za Bratovštinu pojasa sv. Franje

Bratovština pojasa sv. Franje

Bratovštinu pojasa sv. Franje ili *cordigere* osnovao je papa Siksto V., franjevac konventualac, 1587. godine pismom *Ex supernae*, i obdario je velikim oprostima i privilegijama te dao ovlast svim granama Franjevačkog reda da je mogu osnivati. Na hrvatskim prostorima brzo se proširila u svim župama i samostanima gdje su franjevci pastoralno djelovali. Iako Bratovština pojasa nije bila identična Trećem redu, imala je s njime mnogo sličnosti. Članovi su trebali trajno nositi pojas na javnim sastancima, procesijama i na civilnom odijelu. Imali su propisane molitve. Održavali su mjesečne sastanke. Bili su dužni voditi brigu o bolesnima, posjećivati slabije i starije i sve druge obveze i privilegije koje su u svijetu imali trećoredci. Kod nas su osobito bili prošireni na području sjeverne Hrvatske. Za njih su izdavani molitveni priručnici, molitveni obrasci i druga duhovna literatura.⁸³

Kroz cijelo 18. stoljeće franjevci su uz svoje samostane osnivali Bratovštine pojasa. Bratovština pojasa sv. Franje osnivana je najranije pri samostanima sjeverozapadne Hrvatske. Jedna od poznatijih Bratovština pojasa bila je ona u Varaždinu osnovana 2. srpnja 1642. dozvolom pape Urbana VIII.⁸⁴ Iste, 1642. godine, dozvolom pape Urbana VIII. osnovana je Bratovština pojasa pri franjevačkom samostanu u Zagrebu.⁸⁵ Godine 1677. osnovana je Bratovština u Koprivnici.⁸⁶ Ova je bratovština bila relativno dobro materijalno situirana tako da je u Kloštar Ivaniću u franjevačkoj crkvi sv. Ivana Krstitelja podigla oltar sv. Franje.⁸⁷ U Samoboru je osnovana 1700. godine. Mjesečne skupštine održavale su se kod oltara sv. Franje, za koji su se brinuli članovi Bratovštine.⁸⁸ O Bratovštini pojasa u Virovitici fra Paškal Cvekan zapisao je kako ju je osnovao 1738. gvardijan i župnik o. Dominik Paljak dozvolom zagre-

⁸³ Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 7-10; Matanić, *I Terziari francescani*, str. 313; Mato Batorović, Treći red sv. Franje i bratovštine u Virovitici, u: *725 godina franjevaca u Virovitici*, ur. Julijo Martinčić, Dubravka Hackenberger, Zagreb – Osijek 2006., str. 235-244; Luca Waddingus, *Annales Minorum*, sv. XXII, Ad Claras Aquas 1934., str. 356-381.

⁸⁴ AHFPZ, Eugen Klimpacher, *Pro Memoria*, str. 42.

⁸⁵ Arhiv franjevačkog samostana Zagreb (dalje: AFSZ), *Liber Memorabilium*.

⁸⁶ AHFPZ, *Matricula Prov. s. Ladislai Regis*.

⁸⁷ Paškal Cvekan, *Franjevci u Varaždinu*, Varaždin 1978., str. 112.

⁸⁸ Arhiv franjevačkog samostana Samobor (dalje: AFSS), *Popis članova Bratovštine od svetoga pojasa Svetoga oca Franje*, str. 2. Ova knjiga čuva se u samostanskom arhivu u Samoboru. Ovdje su abecednim redom na 744 stranice popisani svi članovi bratovštine do njezina ukinuća 1784. godine. U samostanu je sačuvan i "cimer", odnosno slika koja prikazuje Blaženu Djevicu Mariju s Isusom u krilu u sjedećem položaju, koja u ruci drži franjevački pojas. Pojas s desne strane prima sv. Franjo Asiški, a s lijeve sv. Bernardin Sijenski s moćnikom IHS i oni spuštaju pojas prema dolje, gdje ga desno primaju kardinali, biskupi i papa, a lijevo kraljevi, velikaši i narod. Ovime se željelo reći kako je Bratovština namijenjena svima.

bačkog biskupa Jurja Branjuga. Cvekan je ovdje poistovjetio Bratovštinu pojasa ra Treći red.⁸⁹ Očito je da je Cvekan ovaj podatak uzeo iz dokumenta *Pitanja za kanonsku vizitaciju od 12. svibnja 1783. godine*, gdje je na pitanje pod brojem 22 *O bratovština- ma u župnoj crkvi upravitelj župe o. Dalmacije Skurianecz odgovorio da imaju dvije nadbratovštine: B. V. M. De Monte Carmeli. Altera Cordigerorum S. Francisci Seraphici.*⁹⁰

Na području Slavonije, prema izvorima, prva Bratovština osnovana je u Požegi. Papa Klement XI. na molbu požeških franjevaca izdao je 15. travnja 1707. dekret kojim im dopušta osnivanje Bratovštine pojasa sv. Franje.⁹¹ Taj dekret je primio zagrebački biskup Martin Brajković i pridodao mu svoj dekret, izdan u Našicama 15. rujna 1707., kojim dopušta osnivanje Bratovštine u franjevačkoj crkvi sv. Duha u Požegi.⁹² Naposlijetku svoje dopuštenje dao je i general Franjevačkog reda o. Celestin iz Milana dekretom od 17. prosinca 1707. godine.⁹³ Iste, 1707. godine, u Požegi je osnovana Bratovština pojasa.⁹⁴ Bratovština pojasa ili *cordigera* osnovana je 1712. pri franjevačkom samostanu u Osijeku. Vodio ju je franjevac određen od samostanske zajednice koji se nazivao *director chordigerorum*. Članovi bratovštine okupljali su se kod oltara sv. Franje, o kojem su vodili brigu da bude okićen i ima dovoljno svijeća.⁹⁵ Ista Bratovština osnovana je u subotičkom samostanu 1729. godine. Za prvog voditelja izabran je Jakov Sučić, gradski kapetan. Bratovština se trebala brinuti za svijeće na oltaru Blažene Djevice Marije na nebo uznesene na sve njezine blagdane. Zatim se trebala brinuti za tamjan na marijanske blagdane i svetkovine te za odjela ministranata. Uz to brinuli su se i za oltar sv. Franje.⁹⁶

Poistovjećivanje ovih dvaju laičkih organizacija bilo je dosta često u hrvatskoj starijoj historiografiji, a tomu su pridonosili i izvori iz kojih je ponekad teško razlučiti radi li se o Trećem redu ili Bratovštini pojasa. No, postoje, uz Lipovčića, i drugi izvori iz 18. stoljeća koji ukazuju da se radilo o dvije različite organizacije. Fra Engelbert Pauck u svom djelu iz 1720. godine *Tertia seraphica vinea, sive Tertius ordo de penitentia S. P. N. Francisco* izričito navodi kako se Treći red razlikuje od Bratovštine pojasa. U poglavlju *Kako razlikovati Red trećoredaca od Bratovštine pojasa i ostalih bratovština* kaže sljedeće: *Službena kurija razlikuje Bratovštinu pojasa od Trećeg reda od pokore, koji je osnovan od bl. Oca Franje 1221. godine, a sin Serafskog oca Siksto V. osnovao je spomenutu (Bratovštinu pojasa, op. a.) pismom »Ex supernae«. Pojasari dobivaju blagoslovljeni pojas od poglavara i imaju samo statut odobren od crkvene vlasti (ordinario), nemaju Pravila, potvrđenog od Svete Stolice. Nasuprot Trećoredci imaju svoje*

⁸⁹ Paškal Cvekan, *Virovitica i franjevci*, Zagreb 1977., str. 133.

⁹⁰ Arhiv franjevačkog samostana Virovitica (dalje: AFSVT), *Puncta in Visitatione Canonica. Die 12. Mense Majo Anno 1783.*

⁹¹ Arhiv franjevačkog samostana Požega (dalje: AFSP), *Miscelanea*, kut. 1.

⁹² AFSP, *Miscelanea*, kut. 1.

⁹³ AFSP, *Miscelanea*, kut. 1.

⁹⁴ AFSP, *Miscelanea*, kut. 1.

⁹⁵ Arhiv franjevačkog samostana Osijek (dalje: AFSSO), kut. 23.

⁹⁶ Arhiv franjevačkog samostana Subotica (dalje: AFSSU), *Historia Domus Coneventus Szabatkiensis*, knjiga 1, str. 78.

*Pravilo po kojem se vladaju, a također i pojas, te habit, odnosno škapular, prema mjesnim običajima, koje dobivaju od generalnog ministra. Trećoredci polažu zavjete i žive prema Pravilu potvrđenom od Katoličke Crkve danom u ruke poglavara. Obdržavaju novicijat od godine dana i pripuštaju se zavjetima prema odredbama vrhovnih svećenika danim Trećem redu, dok Bratovština toga nema.*⁹⁷ Petar Antun iz Venecije u svome djelu *Regola del Terz' Ordine de penitenti* iz 1718. piše: *U Trećem redu postoje tri stanja za osobe. Prvi su koji žive u zajednici u formalnom samostanu. Drugi su Trećoredci s habitom i pojasom i treći su Trećoredci s jednostavnim pojasom, nazvanim drugim imenom Pojasari (Cordigeri) i jedni i drugi žive u vlastitim kućama.*⁹⁸

Očito je iz navedenog kako su Treći red i Bratovština pojasa sv. Franje bile dvije različite laičke organizacije, s time da je Treći red bio crkveni red u punom smislu te riječi, dok je Bratovština pojasa bila jedna u nizu takvih bratovština koje su tijekom 17. i 18. stoljeća nastajale i djelovale uz franjevačke crkve i samostane.

Struktura i tumačenje djela Uzao Scerafinske (nascki) goruchie gliubavi, tri put svezan

Lovro Bračuljević (Budim, o. 1685. – Budim, 21. XI. 1737.) stupio je u franjevački novicijat u Velikoj 1710. godine. Studij teologije i filozofije najvjerojatnije je polazio u Italiji, te ondje predavao filozofiju i stekao zvanje profesora teologije. Od 1723. djeluje kao profesor teologije u bogoslovnoj školi Generalnog učilišta u Budimu. Vršio je i službu dekana učilišta te stekao naziv profesor emeritus. Bio je definator u upravi Provincije Bosne Srebrene, povjerenik provincijala A. Marković, generalni pohoditelj i predsjednik provincijskog sabora u Bugarskoj 1737. godine. U duhu katoličke obnove u Budimu je 1730. napisao dva djela nabožnog karaktera, u kojima se između ostalog bavio i jezikoslovnim pitanjima i zagovarao fonološki pravopis.⁹⁹

Djelo *Uzao Scerafinske (nascki) goruchie gliubavi, tri put svezan* ima 578 stranica i tiskano je 1730. godine u Budimu. Glavna svrha izdavanja ovog priručnika navedena je već u njegovu naslovu, gdje Bračuljević kaže kako je cilj *kratko ali temeljito popisanje početka, ukorijenjenja, i raširenja davnašnjeg poglavitog, iliti Archi-Bratinstva konopnog pojasa Patriarke Svetoga Oca Franceska, uzdignutog odavna u Carkvi, i manastiru male Bratje Redovnika obsluženja, sinova istog Patriarke, Provincije Srebrno Bosanske, u Kraljevskom, i slobodnom gradu Budimu, poglavitomu Mađarske zemlje.*¹⁰⁰ Nakon toga slijedi autorovo obraćanje čitateljima *Plemenita Bratjo i Sestre Bratinstva, Gospodari i Gospoje moje*, u kojem Bračuljević progovara o širenju Franjevačkog reda, odnosno

⁹⁷ Engelberto Pauck, *Tertia seraphica vinea, sive Tertius ordo de penitentia* S. P. N. Francisco, Coloniae 1720., str. 12.

⁹⁸ Pietro Antonio di Venezia, *Regola del Terz' Ordine de penitenti del serafico padre S. Francesco confermata da papa Nicolo IV.*, Venezia 1718., str. 64.

⁹⁹ Pavich, *Ramus viridantis olivae*, str. 58-59; Franjo Emanuel Hoško, Lovro Bračuljević, *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, ur. Franjo Emanuel Hoško, Zagreb 2010., str. 80.

¹⁰⁰ Bracsuglevich, *Uzao Scerafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. I.

o područjima jugoistočne Europe u kojima pastoralno djeluju franjevci Bosne Srebrene koji čuvaju apostolski duh, brane katoličku vjeru i *ovce pasu Isukarstove*. Zato i Bračuljević kaže kako je sva svrha njegovog truda da na tragu svojih slavnih franjevačkih prethodnika pisanom riječju podiže apostolski žar i pase ovce Kristove. Već u ovom uvodnom dijelu Bračuljević kaže kako je ono namijenjeno Bratstvu pojasa sv. Franje, u kojemu ne manjka *ni Pape, ni Kardinali, Ni Biskupi, ni Cesari, ni Kralji, ni poglavice, ni Plemići, ni Sveci, ni Koimu drago kriposni junaci: a svarhu svega sijajuće na vašem ocu drago kamenje višnjega Kralja, prislavne rane sina Božjega, i cila prilika njegova Božanstvenog kipa. Primite dakle s ljubavlju uzao ljubavi, koga vam s pravom prikazuje, želeći da vas s višnjom ljubavlju sveže u posidovanju blažene slave*.¹⁰¹ Slijedi jedan poprilično zanimljivi leksikografski dio u kojem autor objašnjava na koji način treba čitati pojedina slova i riječi u ovoj knjizi.¹⁰² A nakon toga još jedan autorov predgovor o značenju pojasa, *corde*, pod naslovom *Bogoljubnom štiocu život i zdravlje*. Ovdje Bračuljević objašnjava kako pojas nije bio neko neprijateljsko sredstvo za zarobljavanje koje vodi prema gubljenju vječnog života, već je cilj ove knjige prikazati kako je onaj koji se vezao pojasom određen za pravu slobodu i naziva ga *uzlom slatke ljubavi*.¹⁰³ Nakon toga slijedi niz odobrenja koje je djelo moralo proći kako bi bilo objavljeno od teološke cenzure koju potpisuju fra Stjepan Vilov, generalni rektor teologije, i fra Petar Karapandžić iz Mostara, također generalni lektor teologije. Potom je tu dozvola provincijalnog ministra Ivana Stražemanca i dozvola generalnog komisara Reda fra Kresencija Krispera od 12. rujna 1730. *Imprimatur* za tiskanje djela dao je isusovac Tobija Ertl, rektor isusovačkog kolegija u Budimu.¹⁰⁴

Prvi dio, *Uzao serafinske ljubavi*, započinje tumačenjem početaka i širenja Bratstva pojasara. Na ovom mjestu treba istaknuti kako Bračuljević u § III. piše o osnivanju Reda pokornika od strane Franje Asiškog i kaže: *Reda tri Francesko započe. Male bratje parvi daje reče. Drugi, ubogih gospojah. Koje nosu svete Klare broja. Treći daje pravi pkornikah. Zderžajući ženu i človika. Ovoga trećega Reda zavitnikom dade sveti otac Francesko, za znamenje očito pokorničkog života nositi i pasiti se konopnim pojasom, na priliku onoga kojim se on pasao i danas dan se pasu njegovi naslidnici parvoga reda*.¹⁰⁵ Nakon toga nastavlja govoriti o papama koji su podržavali širenje Trećega reda, da bi zatim prešao na govor o tome kako je papa Siksto V. osnovao Bratovštinu pojasa sv. Franje, a podržao ga kasnije i papa Lav X. dajući redovnicima Prvoga reda da mogu blagoslivljati i dijeliti ovaj pojas. Bračuljević piše kako za Siksta V. nije postojala ova Bratovština nego je on *pak naposli treće godine svojega Apostolskog vladanja, a našega otkupljenja 1587. ocu kolikog Reda svetog oca Franceska Generalu, tojest Poglavaru i oladaocu, i ostalim njegovim slidnikom, ponovio i potvrdio podpunu oblast, uzdizati i postavljati rečeno Bratinstvo, u svi*

¹⁰¹ Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. II-IV.

¹⁰² Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. V-X.

¹⁰³ Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. XI.

¹⁰⁴ Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. XVI-XV.

¹⁰⁵ Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 5.

*carstva i manastiri svoga Reda, u koji prije ni bilo.*¹⁰⁶ Tako da u nastavku teksta Bračuljević donosi izvadak iz papinog pisma o utemeljenju Bratovštine pojasara od 29. kolovoza 1587. godine.¹⁰⁷ Bračuljević piše kako je papa Benedikt XIII. apostolskim pismom *Paterna sedis Apostolicae* iz 1725. dao je svim granama Prvoga reda jednaka prava u vođenju i osnivanju Bratovštine pojasara.¹⁰⁸ Moguće je da je do tada, a tako piše i Bračuljević, ovo pravo bilo pridržano franjevcima konventualcima. Pojas je prema ovom priručniku trebao biti blagoslovljen od jednog poglavara, franjevca člana Prvog reda, ili od jednog svećenika (*misnika*) franjevca, koji je delegiran od poglavara. Zatim slijedi opis obreda kako se pojas prima i kako se moli nakon što se pojedinac opaše pojasom.¹⁰⁹

Zanimljiv je drugi dio, odnosno poglavlje prvo koje govori o oprostima. Ovdje se Bračuljević, u duhu franjevačke kontroverzistike 18. stoljeća,¹¹⁰ osvrće na pravoslavlje, luteranstvo i kalvinizam, dokazujući kako je puna i jedina istina u Katoličkoj Crkvi kojoj se na čelu nalazi papa kao vidljivi namjesnik Kristov na zemlji.¹¹¹ U daljnjem tekstu Bračuljević se ponovno bavi pitanjem oprosta. Piše o punom oprostima u jubilarnoj godini koja je prema Klementu VI. bila svake pedesete godine, ali ju je Pavao II. sveo na svakih dvadeset i pet godina, tumačeći koja je razlika između punog oprosta u jubilarnoj godini i ostalih oprosta kao što su hodočašće u Rim, Jeruzalem ili u Galiciju u crkvu sv. Jakova Apostola.¹¹² Za razliku od punog oprosta, autor razlikuje nepuni oprost koji se odražava kroz različite manje pokore koje je odredila Crkva.¹¹³ Postoji i višnji oprost koji se odnosi na duše u čistilištu i zato se *ovako zove za razlučenje od vremenitoga.*¹¹⁴ Dok je vremeniti oprost takav za koji nije određeno i *dokončano vrime dopušćeno: kako se na priliku za toliko urah, za toliko danah, ili za toliko nediljah, ili miseci, ili godinah: koje vrime kada svarši, prošćenje pristane, i sasvim prođe.*¹¹⁵ Bračuljević u svome govoru o oprostima ostaje u potpunosti na tragu posttridentskog baroknog shvaćanja duhovnog života i vjere u oproste onako kao je to definirala Crkva u svojim dokumentima i u vjerničkoj praksi zato u daljnjem govoru naglašava kako samo Katolička Crkva istinski tumači vjeru i može određivati nove članke vjere, a dobar kršćanin u to treba vjerovati.¹¹⁶ Pritom naglašava kako je katolička Crkva jedina sveta

¹⁰⁶ Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 7.

¹⁰⁷ Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 8-10.

¹⁰⁸ Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 10-11.

¹⁰⁹ Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 13-14.

¹¹⁰ Vidi: Ivan Karlić, Daniel Patafta, *Istina katolicsanska fra Antuna Bačića*, u: *Zbornik radova o Emeriku Paviću*, ur. Pavao Knezović – Marko Jerković, Zagreb 2014., str. 303-323; Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*; Vlado Košić, *Kontroverzističko djelo Istina katolicsanska (1732.) Antuna Bačića*, u: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba*, ur. Filip Potrebaica, Jastrebarsko 2001., str. 179-206; Juraj Kolarić, *Ekumenska trilogija*, Zagreb 2005.

¹¹¹ Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 16-38.

¹¹² Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 43-46.

¹¹³ Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 46-48.

¹¹⁴ Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 53.

¹¹⁵ Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 55.

¹¹⁶ Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 89.

i kako je zabranila pregovarati s nevjernicima *od vire i zakona*, kao i čitati njihove knjige.¹¹⁷ Oni koji čitaju takve knjige upadaju u teške crkvene kazne i nužno moraju tražiti oprost jer upadaju u smrtni grijeh.¹¹⁸ U nastavku autor upućuje čitatelja kako treba ispravno moliti i na koji način duhovno napredovati, a kada se sagriješi kako se ispovijedati, osobito ovdje naglašava kako bi to trebao učiniti član Bratovštine.¹¹⁹ Zato slijede upute za pravu i valjanu ispovijed pokornika.¹²⁰ Bračuljević nadalje govori o krepostima vjere, ufanja i ljubavi i kako u njima rasti.¹²¹

Treći dio ponovno se vraća Bratovštini, i na samom početku autor piše sljedeće: *Parvi je ovih knjigah ukazao početak, temelj i vlastitost, i raširenje poglavitog Bratinstva pod konopnim pojasom Svetog Patriarke Franceska. Drugi je istumačio narav, činu i razlikovati mnogu duhovnoga blaga carkve svete, i dao mnoge lijepi i potrebite nauke pravog katoličanskog virovanja, ufanja i Bogoljubnog dilovanja. A ovi će treći dati Bratinstvu vladališta, to jest naredbe, koje imadu bratija i sestre obsluživati, i kako se ima općijena Bratinstva vladati. I izboriti im blago s kojim je carkva sveta Bratinstvo njihovo nadarila...*¹²² Zato u duhu barokne pobožnosti piše o oprostima koji su Bratovštini podijeljeni, kako se čini privatna pokora i oprost koji se dobivaju za nju.¹²³ Nakon toga prelazi na primanje u Bratovštinu pojasara, gdje kaže kako se onaj koji želi postati član Bratovštine mora prije mlade nedjelje javiti upravitelju Bratovštine, kojega je za to postavio gvardijan samostana, a on će ga uputiti u pripremu za primanje. Među tim uvjetima, koji obvezuju svakog člana Bratovštine jesu, između ostalog: *svake mlade nedilje od svojih se griha ispoviditi i sakrament pričesti primiti... Na Bratinsku misu, Pridiku, i na oblačenje, iliti procesion dolaziti... i drugim prilikama ko obilatije može, škrinju, iliti škatulu Bratinstva darivati, da se Bratinstvo može pošteno daržati i vladati providajući potrebitima... Na kraju nabraja franjevačke svetačke blagdane i svetkovine kada su članovi obvezatni prisustvovati misi.¹²⁴ Zanimljiv je i govor o pojasu koji ukazuje na njegov smisao kod članova Bratovštine: *Imadu bratija i sestre ovog Bratinstva s blagoslovljenim konopnim pojasom vazda opasivani biti... a na misec mladih nediljah, i drugih Bratinstva procesioni očitoga oko sebe nositi... pristoji se očit procesion pokornikah, kaki je našeg Bratinstva (budući ovo Bratinstvo od pokore, u živoj uspomeni muke Isukarstove) ima očitoga znamenje pokore, koje je vazda uže bilo, kakvo se vidi u prilikah starih svetih pokornikah...*¹²⁵ Najočitija razlika između Bratovštine pojasara i Trećeg reda vidi se u molitvenim obvezama: dok je trećoredac obavezan moliti časoslov, odnosno Očenaše prema pojedinom času, član Bratovštine nema tu obvezu, nego svaki dan mora izmoliti šest Očenaša i šest Zdravo*

¹¹⁷ Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 99.

¹¹⁸ Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 106.

¹¹⁹ Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 120-128.

¹²⁰ Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 132-139.

¹²¹ Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 150-155.

¹²² Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 173.

¹²³ Usp. Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 173-176.

¹²⁴ Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 177-178.

¹²⁵ Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 179.

Marija, dodajući između njih Slava Ocu, *tojst pet na poštenje pet rana Isukarstovih i svetoga Francesca, za uzvišenje svete matere carkve i za iskorjenjenje nevirstava jedan očenaš i jednu zdravi Mariu za Papu.*¹²⁶

Do kraja svojega priručnika Bračuljević se uglavnom bavi oprostima koje su pape udijelili Bratovštini ili koje oni mogu primiti preko Prvog reda. Ovdje se nalaze i mnoge molitve koje mole prilikom pojedinog oprosta, zatim govor o značenju pojedinog oprosta i kolika je njegova duhovna dobit za onoga koji moli. Neosporno je da je Bračuljević, kao i Lipovčić, ostao potpuno na tragu posttridentske katoličke obnove i da je njegovo djelo sastavljeno kao priručnik za Bratovštinu pojasara potpuno u okvirima barokne pobožnosti i pokorničkog duha koji se nastoji promovirati ovim priručnikom. Bračuljevićev *Uzao* jasno pokazuje kako su Treći red i Bratovština pojasa sv. Franje bile dvije različite organizacije, s različitim obvezama, uređenjem i samim pravnim položajem unutar Crkve.

Zaključak

U razdoblju nakon krize redovništva koju su izazvali reformacija i osmanske provale započelo je razdoblje katoličke obnove potaknuto Tridentskim koncilom. Duh katoličke obnove svoj je izražaj našao u baroknoj književnosti i umjetnosti razvijajući katoličku baroknu pobožnost nadahnutu Tridentskim koncilom. Obnova redovničkog života dovela je do snažnog zamaha pučke pobožnosti, obnove starih oblika udruživanja vjernika laika, među kojima je bio i Treći red, ali i nastanka novih, kao što je to bila Bratovština pojasara sv. Franje. Franjevci kontinentalne Hrvatske u 18. stoljeću doživljavaju preporod na svim razinama svoga života i djelovanja, što se očituje u velikom broju različitih djelatnosti na području školstva, kulture, umjetnosti, znanosti i duhovnosti. Slijedeći europske uzore tijekom 18. stoljeća franjevačkim se krugovima razvija tzv. franjevačko prosvjetiteljstvo čiji je osnovni cilj duhovno i moralno obnoviti široke slojeve društva. Ovaj segment franjevačkog prosvjetiteljstva treba promatrati unutar šireg katoličkog prosvjetiteljstva, koje je težilo praktičnom kršćanstvu pročišćenom od prenatrpanih i vanjskih baroknih pobožnih praksi.¹²⁷ Franjevci, kao crkveni Red prisutan na cijelom hrvatskom etničkom prostoru, unutar ovog pokreta razvija svoj smjer koji nije toliko usmjeren na metodu koliko na praktičnu primjenu s ciljem podizanja duhovnosti i pobožnosti puka na višu i kvalitetniju razinu. Vrijeme je to kada nastaju brojna priručnici, molitvenici i ostala nabožna literatura namijenjena širim slojevima stanovništva. Među takvim priručnicima jesu djela Jerolima Lipovčića i Lovre Bračuljevića. Njihova djela jesu u prvom redu plod franjevačkog prosvjetiteljstva, ali temeljni izraz ostaje barokni u duhu katoličke obnove. Ova dva djela u isto vrijeme pokazuju kako su u franjevač-

¹²⁶ Bracsuglevich, *Uzao Serafinske (nascki) goruchie gliubavi*, str. 180.

¹²⁷ Usp. Teodora Shek Brnardić, *Obrazovanje na razmeđu tridentskog katolicizma i katoličkog prosvjetiteljstva*, Zagreb 2009., str. 39-44; Ulrich Lehner, *The catholic Enlightenment: The Forgotten History of a Global Movement*, Oxford 2016., str. 2.

kim župama i pri franjevačkim samostanima kontinentalne Hrvatske u 18. stoljeću djelovale dvije laičke organizacije koje su u starijoj literaturi, pa i u izvorima, često poistovjećivane. Analizom ovih priručnika dolazi se do spoznaje kako su Treći franjevački red i Bratovština pojasara sv. Franje bile dvije različite organizacije, koje su imale mnoge sličnosti, ali sasvim različito ustrojstvo i pravni status. U isto vrijeme oni su svjedoci duhovnog života i oblika pučke pobožnosti 18. stoljeća koja se prakticirala u ovim laičkim crkvenim organizacijama. Uvidom u povijesnu pozadinu obnove Trećeg reda u Hrvatskoj u baroknom razdoblju i osnivanja Bratovštine pojasara može se zaključiti kako su franjevci kontinentalne Hrvatske pratili duhovna kretanja europskog zapada u 18. stoljeću, zatim posebnosti ovih dvaju organizacija na općecrkvenoj i lokalnoj razini, kao i iščitati tendencije franjevačkog prosvjetiteljstva zaodjenutog još uvijek u duh baroknog pobožnog izričaja.

Daniel Patafta

Two Franciscan Manuals for Franciscan Laymen from the Eighteenth Century

Summary

Two eighteenth century manuals of Jerolim Lipovčić and Lovro Bračuljević are witnesses of the times in which they were created. They in the first place demonstrate that the Third Order and the Confraternity of the belt of St Francis were two distinct ecclesiastical organisations, even though they are frequently identified in historical writing, and which among other differences had different legal status within the Church. However, both organisations reflected post-Tridentine Catholic reform delimited by Baroque piety, but also by Franciscan enlightenment intended on, particularly by publishing of such manuals, improvement of spiritual life of the members of the Third Order and the Confraternity, but also to inform them with duties, rights and privileges they received as members of particular organisation. Therefore, both works were written with the intention of lifting spiritual life of the members of both institutions on a higher level, which is unequivocal proof of the influence of Franciscan enlightenment of the eighteenth century, even though they also remains strictly within the framework of Baroque spirituality and understanding of pious life.

Key words: Jerolim Lipovčić, Lovro Bračuljević, the Third Order, the Confraternity of the Belt of St Francis, Baroque, Franciscan enlightenment, the eighteenth century

Lovorka Čoralić

PERAŠTANI VICKO I IVAN MILIĆ – ZAPOVJEDNICI MLETAČKIH RATNIH BRODOVA U DRUGOJ POLOVICI 18. STOLJEĆA*

Lovorka Čoralić
Hrvatski institut za povijest
Zagreb

UDK 929Milić
355.353(450Venecija)“17”(091)
355.48(450Venecija)“17”
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 9.5.2018.
Prihvaćeno: 20.2.2019.
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/m3v76t608y>

Rad se zasniva na istraživanju neobjavljenog i do sada vrlo malo korištenog izvornog gradiva iz Državnoga arhiva u Mlecima (fond *Provveditori all'Armar*). U središtu istraživanja su mletački ratni brodovi *Ercole* i *Fama* kojima su koncem 18. stoljeća zapovijedali peraški kapetani iz obitelji Milić. Podrobno se analizira ustroj i sastav posade rečenih ratnih brodova, posebice s obzirom na zavičajno podrijetlo časnika, dočasnika, obnašatelja specijaliziranih brodskih službi, mornara i mornarskih pomoćnika. U prilogima se donose prijepisi popisa posade, poglavito oni koji se odnose na udio pomoraca zavičajem s istočnojadranske obale, dajući tako prilog istraživanju političke i vojne povijesti na širokom prostoru od Bosne do Mletaka i Veneta.

Ključne riječi: Perast, Mletačka Republika, Vicko Milić, Ivan Milić, mletačka ratna mornarica, vojna povijest, povijest pomorstva, povijest 18. stoljeća

Mletačka ratna flota i Hrvati – opće napomene o izvorima i postojećim historiografskim saznanjima

U povijesti mletačkih državnih magistratura jedna od najprestižnijih odnosila se na ratnu mornaricu (*Provveditori all'Armar*), tijekom svih stoljeća najčvršću uzdanicu vojnopomorske moći Kraljice mora na Jadranu i duž Sredozemlja. Utemeljena

* Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Vojnički život i slike ratnika u hrvatskom pograničju od 16. stoljeća do 1918.* (HRZZ-IP-09-2014-3675).

je šezdesetih godina 15. stoljeća, a do sredine 17. stoljeća magistratura je brojila dva člana (potom tri), čija je služba trajala jednu godinu. Providuri ratne mornarice redovito su bili ugledni mletački patriciji koji tijekom obnašanja svoga mandata nisu smjeli prihvaćati druge funkcije u tijelima državne vlasti i uprave.¹ Gradivo koje svjedoči o djelovanju *Provveditori all'Armar* pohranjeno je u Državnom arhivu u Veneciji (Archivio di Stato di Venezia) i ponajprije je sačuvano za 18. stoljeće, odnosno za posljednji vijek postojanja *Serenissime*. Središnji dio te arhivske zbirke čine popisi sastava posada (*Libri accordati delle unità della Marina militare*), na osnovu kojih možemo pratiti ustroj, organizaciju i funkcioniranje ljudstva na mletačkim ratnim brodovima. Iako je riječ o stoljeću zalaza Mletačke Republike, vremenu tijekom kojega njezina ratna mornarica biva potisnuta od vojnopomorskih snaga drugih europskih zemalja (Engleske, Francuske, Španjolske, Nizozemske), to je gradivo važno posvjedočenje da je mletačka državna vlast do posljednjih mjeseci svoga postojanja značajan dio svoje pozornosti i financijskih sredstava usmjeravala na održavanje ratnoga brodovlja – najvažnijega jamstva za slobodnu plovidbu Jadranom i Sredozemljem.

Gradivo iz arhivske zbirke *Provveditori all'Armar* od iznimne je važnosti i za proučavanje udjela Hrvata u mletačkoj ratnoj floti. Neosporne su i u historiografiji potvrđene činjenice o sudjelovanju hrvatskih brodova i pomoraca u gotovo svim važnijim mletačko-osmanskim pomorskim srazovima (primjerice u Lepantskoj bitci); dobro je znana i višestoljetna počasna služba Peraštana – nositelja počasne garde na mletačkim admiralskim brodovima, kao i udio hrvatskih mornara i vojnika u učestalo prisutnim okršajima sa sjevernoafričkim gusarima.²

¹ O magistraturi *Provveditori all'Armar* vidi opširnije: Andrea da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia*, sv. 1, Roma 1937., str. 159; Tullio Pizzetti, *Con la bandiera del protettor San Marco. La marineria della Serenissima nel Settecento e il contributo di Lussino*, sv. 1, Pasian di Prato (UD) 1999., str. 398; *Guida alle Magistrature. Elementi per la conoscenza della Repubblica Veneta*, prir. Catia Milan, Antonio Politi, Bruno Vianello, Verona 2003., str. 142. O mletačkoj ratnoj mornarici, posebice u ranom novom vijeku, vidi: Cesare Augusto Levi, *Navi venete da codici marmi e dipinti con centosei disegni di G. Culluris*, Venezia 1892. (pretisak: C. A. Levi, *Le navi della Serenissima*, Vittorio Veneto 2011.); Vincenzo Marchesi, *La marina veneziana dal secolo XV alla rivoluzione del 1848, Atti e memorie dell'Accademia di agricoltura, scienze e lettere di Verona*, seria 4, sv. 20, Verona 1919., str. 145-175; Mario Nani Mocenigo, *Storia della Marina Veneziana da Lepanto alla caduta della Repubblica*, Roma 1935. (pretisak: Venezia 1995.); Ferruccio Sassi, *La politica navale veneziana dopo Lepanto, Archivio veneto*, serie 5, sv. 38-41, Venezia 1946-1947., str. 99-200; Alberto Tenenti, *Cristoforo da Canal: La Marine Vénétienne avant Lépante*, Paris 1962.; Frederic C. Lane, *Le navi di Venezia*, Torino 1983.; Emilio Rossi – Mario Alberoni – Aldo M. Feller, *Le galee: Storia, tecnica, documenti*, Trento 1990.; Gilberto Penzo, *Navi veneziane*, Trieste 2000.; Guido Ercole, *Duri i banchi! Le navi della Serenissima 421-1797*, Trento 2006.; Isti, *Le galee mediterranee: 500 anni di storia, tecnica e documenti*, Trento 2008.; Isti, *Vascelli e fregate della Serenissima: Navi di linea della Marina veneziana 1652-1797*, Trento 2011.; Guido Candiani, *I vascelli della Serenissima: Guerra, politica e costruzioni navali a Venezia in età moderna, 1650-1720*, Venezia 2009. Usporedi i rad: Lovorka Čoralić – Maja Katušić, "Gente di mare della nazione bochese" – bokeljske tartane i mletačka vojno-pomorska intervencija u Africi 1766. godine, *Povijesni prilozi*, god. 32, br. 45, Zagreb 2013., str. 286-287, posebice bilj. 5.

² Grga Novak, Ratovi i bitke na Jadranskom moru, u: *Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942-1962*, sv. I, Zagreb 1962., str. 171-215; Vinko Foretić, Udio naših ljudi u stranim mornaricama i općim pomorskim zbivanjima kroz stoljeća, u: Isto, str. 289-339; *Lepantska bitka*:

Najmanje je, međutim, u dosadašnjim saznanjima domaće i inozemne historiografije poznat i znanstveno obrađen udio istočnojadranskih pomoraca na ratnim brodovima Mletačke Republike u mirnodopsko vrijeme nakon 1718. godine. Spomenuti popisi sastava posada brodova iz zbirke *Provveditori all'Armar zorno* nam pokazuju da su od 1667. godine, kada su iz mletačkoga arsenala isplovili prvi suvremeno građeni linijski brodovi (*primo rango*) *Giove Fulminante* (kapetan Vicko Mazarović) i *Costanza Guerriera* (kapetan Ivan Bronza), mletačkim borbenim plovilima najčešće zapovijedali Hrvati, ponajprije Bokelji iz Perasta.³ Djelovanje nekih od tih kapetana (Ivana i Antuna Mazarovića, Josipa Balovića, Josipa Kolovića Matikole, Vicka Dabovića, Vicka Kolovića i drugih), kao i sastave posade brodova kojima su oni zapovijedali, autorica je ovoga članka obradila (u suautorstvu) u nekim svojim prethodnim radovima.⁴

U ovome su prilogu u središtu istraživačke pozornosti mletački kapetani iz peraške obitelji Milić – Vicko pokojnoga Ivana (zapovjednik ratnoga broda *Ercole* od

udio hrvatskih pomoraca u *Lepantskoj bitki 1571. godine*, Zadar 1974.; Lovorka Čoralić, "U slavu Prejase Republike": peraški ratnici – čuvari duždevog stijega, *Acta Histriae*, god. 8, br. 1, Koper 2000., str. 87-98; Lovorka Čoralić – Ivana Prijatelj Pavičić, Ivan iz Vrane – mletački admiral u Lepantskom boju (1571.), *Povijesni prilozi*, god. 24, br. 29, Zagreb 2005., str. 127-149.

³ O povijesti Perasta do kraja 18. stoljeća postoji opsežna literatura. Usporedi važnija djela: Francesco Viscovich, *Storia di Perasto dalla caduta della Repubblica Veneta al ritorno degli Austriaci*, Trieste 1898.; Ignjatije Zloković, O gubicima peraških brodova u borbi s gusarima, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* (dalje: GPMK), sv. 3, Kotor 1955., str. 69-76; Gligor Stanojević, Građa za istoriju Perasta, *Spomenik SANU*, sv. 105, Beograd 1956., str. 53-66; Miloš I. Milošević, Nosioci pomorske privrede Perasta u prvoj polovini XVIII vijeka, GPMK, sv. 7, Kotor 1958., str. 83-134; Cvito Fisković, Borbe Peraštana s gusarima u XVII i XVIII stoljeću, GPMK, sv. 21, Kotor 1973., str. 9-33; Marija Mihaliček, Barokni portreti iz Perasta, GPMK, sv. 39-40, Kotor 1991.-1992., str. 47-59; Pavao Butorac, *Razvotak i ustroj peraške općine*, Perast 1998.; Isti, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast 1999.; Isti, *Opatija sv. Jurja kod Perasta*, Perast 1999.; Isti, *Boka Kotorska u 17. i 18. stoljeću – politički pregled*, Perast 2000.; Ilija Lalošević, Fortifikacioni sistem Perasta, GPMK, sv. 43-46, Kotor 1995.-1998., str. 123-153; Lovorka Čoralić, Peraštani u Mlecima (15.-18. stoljeće), u: *Stjepanu Antoljaku u čast*, ur. Josip Kolanović, Zagreb 2003., str. 199-210; Ista, Iz prošlosti Boke: Peraštani i hrvatska bratovština sv. Jurja i Tripuna u Mlecima, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, sv. 42, Zagreb – Dubrovnik 2004., str. 273-292; Miloš I. Milošević, *Pomorski trgovci, ratnici i meceni: studije o Boki Kotorskoj XV-XVIII stoljeća*, ur. Vlastimir Đokić, Beograd – Podgorica 2003.; Piero Pazzi, *Kratki povijesno-umjetnički uvod u Boku Kotorsku s osvrtom na Budvu, Bar i Ulcinj*, s. 1. 2010., str. 23-84; Marija Mihaliček, *Ostavoština porodice Visković u Perastu*, Kotor 2016.

⁴ Lovorka Čoralić – Maja Katušić, Mletački ratni brodovi *Rondinella* i *Achille* pod zapovjedništvom Peraštanina Antuna Mazarovića (kraj 18. stoljeća), *Historijski zbornik*, god. 66, br. 2, Zagreb 2013., str. 309-327; Iste, Bokelj Vicko Dabović – zapovjednik mletačkog ratnog broda *Vittoria II* u posljednjim godinama opstojanja Serenissime, *Miscellanea Adriatica et Mediterranea*, sv. 1, Zadar, 2013., str. 121-146; Iste, Peraštanin Ivan Mazarović – zapovjednik mletačkoga ratnog broda *Galatea* (1779.-1792.), *Zadarska smotra: Časopis za kulturu, znanost i umjetnost*, god. 62, br. 4, Zadar 2013., str. 97-122; Iste, Peraštanin Josip Kolović Matikola – kapetan mletačkih ratnih brodova koncem 18. stoljeća, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, sv. 52/1, Zagreb – Dubrovnik, 2014., str. 255-289; Iste, Bokelj Josip Balović (1728.-1793.) – zapovjednik mletačkih ratnih brodova u drugoj polovici 18. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 56, Zagreb – Zadar, 2014., str. 157-179; Iste, Peraštani – zapovjednici mletačkih ratnih brodova, u: *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru. Od plemića i crkvenih dostojanstvenika do težaka i ribara*, ur. Lovorka Čoralić, Ivana Horbec, Maja Katušić, Vedran Klaužer, Filip Novosel, Ruža Radoš, Zagreb 2016., str. 193-196; Iste, Peraštanin Vicko Kolović – zapovjednik mletačkih ratnih brodova (druga polovica 18. stoljeća), GPMK (u tisku).

1769. do 1776. godine) i Ivan Tripunov (zapovjednik broda *Fama* od 1785. do 1794. godine). S obzirom na to da u postojećim historiografskim djelima ne nalazimo opširnija saznanja o tijeku njihove vojnopomorske karijere, a niti podaci o drugim članovima obitelji Milić nisu opsežni,⁵ poglavito ćemo se fokusirati na spomenute popise posada iz zbirke *Provveditori all'Armar* i na podatke koji su ondje sadržani (razdioba posade prema službama i činovima, brojnost posade, zavičajno podrijetlo). Stoga ovaj rad, osim što želi upozoriti na neke nekoć visoko pozicionirane, a danas malo poznate bokeljske časnike u mletačkoj vojnoj službi, ujedno teži ukazati i na ljudski čimbenik (ustroj i struktura brodskih posada) u organizaciji i funkcioniranju mletačkih ratnih brodova u posljednjim desetljećima 18. stoljeća.

Kapetan Vicko Milić, fregata *Ercole* i sastav brodske posade

Vicko Milić, sin kapetana Ivana, obnašao je dužnost zapovjednika *fregata pubblica Ercole* od 1769. do 1776. godine. Riječ je o ratnome brodu iz skupine *secondo rango*, sagrađenog u mletačkome arsenalu 1761. godine (protomajstor je bio Giovanni Veruda). Prvi zapovjednik broda *Ercole* također je bio Peraštanin (Grgur Bronza), a Milić je upravljanje brodom preuzeo nakon remonta 1769. godine. Sukladno svom rangu, *Ercole* je bio naoružan sa 40 topova (20 topova *da 30 libbre*, 20 *da 14 libbre*).⁶

U zbirci *Provveditori all'Armar* sačuvani su nam podaci o sastavu posade fregate *Ercole* u vrijeme kada je brodom zapovijedao Peraštanin Vicko Milić te će njihova raščlamba biti u središtu naše istraživačke pozornosti u nastavku ovog dijela rada.⁷ Popisi nisu sačuvani jedinstveno za sve godine, već su – ovisno o kojem je dijelu brodske posade riječ – datirani u razdoblje od 1770. do 1776. godine. Kao i u primjeru drugih velikih mletačkih ratnih brodova 18. stoljeća, i fregata *Ercole* sadržavala je striktnu podjelu posade na četiri do pet temeljnih skupina. To su: 1) časnici, dočasnici i obnašatelji specijaliziranih službi na brodu (*Uffiziali e Titolati*); 2) mornari

⁵ Obitelj Milić ne ubraja se među starije peraške obitelji te se – prema postojećim saznanjima – u Perastu spominje tek od 17. stoljeća. U prvim desetljećima 18. stoljeća istaknutiji predstavnik obitelji je Vid Milić, vlasnik manjih trgovačkih brodova, a početkom 19. stoljeća kao umirovljeni kapetan bilježi se Matija Milić. Usp. Viscovich, *Storia di Perasto*, str. 102; Milošević, *Nosioci pomorske privrede Perasta u prvoj polovini XVIII vijeka*, str. 131; Milivoj Š. Milošević, *Bokeljski jedrenjaci od 1710. do 1730. godine*, GPMK, sv. 12, Kotor 1964., str. 128; Butorac, *Razvitak i ustroj peraške općine*, str. 106.

⁶ Top od 30 libara imao je kalibar 135 mm, projektil težak 9,0 kg, dužinu cijevi 260 cm, a maksimalni domet hica iznosio je 3.300 m. Top od 14 libara imao je kalibar 108 mm, projektil težak 4,2 kg, dužinu cijevi 220 cm, a maksimalni domet hica iznosio je 3.300 m (Guido Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 78). U istoj knjizi ukratko je spomenuta kapetanska služba Vicka Milića na brodu *Ercole* (str. 175, 250). Na žalost, u drugim knjigama i pojedinačnim radovima koji se bave kako poviješću mletačke ratne mornarice, tako i povijesnim razvojem grada Perasta, Vicko Milić nije zabilježen. Iznimka je samo monografija Pavla Butorca *Povijest grada Perasta*, u kojoj se se u kontekstu nabiranja kapetana mletačkih ratnih brodova, Vicko Milić samo usputno spominje (str. 390).

⁷ Archivio di Stato di Venezia, *Provveditori all'Armar: Libri accordati delle unità della Marina militare: fregata pubblica Ercole, Capitan Vincenzo Milich quondam Capitan Zuanne (1769.-1776.)*. Raščlambu popisa unutar navedenoga razdoblja načiniti ćemo prema hijerarhijskoj strukturi članova posade, bez obzira na manje kronološke nedosljednosti u poretku.

prve klase (*Marineri prima classe*); 3) mornari druge klase (*Marineri seconda classe*); 4) mornari treće klase (*Marineri terza classe*)⁸ i 5) mornarski pomoćnici (*Mozzi*). U tekstu koji slijedi podrobno ćemo razmotriti strukturu i sastav svake od navedenih skupina brodske posade, osobito se obazirući na pomorce zavičajem sa istočne obale Jadrana.

Prva navedena skupina članova brodske posade (*Uffiziali e Titolati*) popisana je 12. travnja 1770. i toga dana potvrđena od strane providura mora Girolama Antonija Loredana. Ta je skupina brojala 30 članova, a uz kapetana Milića vodeću je zapovjednu odgovornost imao natporučnik (*Capitan tenente*) Marko Balović, zavičajem također Peraštanin. Za navigaciju i manevre broda bio je zadužen pilot, odnosno peljar (*Piloto, Peota*),⁹ dočim je funkciju vođe palube obnašao noštro (Nochiere).¹⁰ Specijalizirane službe na brodu obnašali su kormilari (Gajetan Zambon iz Kotora, Luka Radić sa Brača i Grgur Burović iz Perasta), nadzornik broda (*Custode*), nadzornik zadužen za jedra (*Guardian / Castellano*), nadzornik jarbola (*Gabbier*), stražar na košu jarbola (*Parechier, Parechietter, Parochietter*) i parun, odnosno u ovome kontekstu zapovjednik pomoćne barke (*Paron di barca*). Važnu ulogu na fregati *Ercole* imali su i topnici (zapovjednik i njegovi pomoćnici), redovito zavičajem sa mletačkog područja. Na ratnim brodovima prve i druge klase bilježi se i cijeli niz osoba koje su obavljale posebne, nepomorske i nevojničke djelatnosti, a bez kojih bi uobičajeni život posade teže funkcionirao. To su brodski pisar (*Scrivan, Scrivano*)¹¹ i njegov pomoćnik (*Scrivanello*), liječnik (*Eccelente*), kapelan, odnosno dušebrižnik (*Cappellano*), ekonom (*Dispensier*) i njegovi pomoćnici (*Dispensierotto, Penese*)¹² zaduženi za redovitu opskrbu broda hranom i odgovorni za sveukupnu robu ukrcanu na brod te bačvar (*Bottario, Botter*) zadužen za opskrbu broda pitkom vodom. Naposljetku, na brodu *Ercole* djelatni su bili i brijač (*Barbier*), odnosno njegov pomoćnik (*Barbierotto*) koji su skrbili o osnovnoj higijeni članova posade te kuhar (*Cogo*).

⁸ Kategorija mornara treće klase nije redovito bilježena na svim ratnim brodovima.

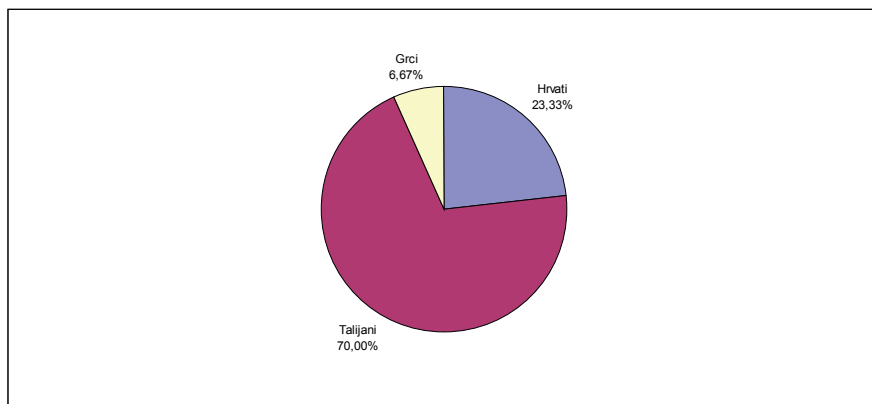
⁹ O nazivu i službi pilota usporedi: Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856. (pre-tisak 1993.), str. 510; Petar Skok, *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu*, Split 1933., str. 120; *Dizionario di marina: medievale e moderno*, Roma 1937., str. 635-637; Mario Nani Mocenigo, *Storia della Marina Veneziana*, str. 33; *Dizionario Enciclopedico Marinareasco*, ur. Memmo Caporilli, Roma 1971., str. 452; Emilio Rossi – Mario Alberoni – Aldo M. Feller, *Le galee: Storia, tecnica, documenti*, str. 26-27; Guido Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 170. Usp. i objašnjenja (pod pojmom peljar) u: *Pomorska enciklopedija*, sv. 6, Zagreb 1983., str. 8-9 (tekst: Ivo Buljan); Radovan Vidović, *Pomorski rječnik*, Split 1984., str. 356.

¹⁰ U talijanskoj mornarici noštro je faktično jedan od zapovjednika brodske posade (*colui che guida e governa la nave*). U francuskoj mornarici služba noštro podudarala se s onom koju obnaša pilot, odnosno peljar. O nazivu i službi noštro u mletačkoj ratnoj mornarici vidi: Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, str. 443; Petar Skok, *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu*, str. 124-125; *Dizionario di marina: medievale e moderno*, str. 518-519; *Dizionario Enciclopedico Marinareasco*, str. 399; Nicola Zingarelli, *Volabulario della lingua italiana*, Bologna 1991., str. 1239; Guido Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 170.

¹¹ Na fregati *Ercole* službu pisara obnašao je Splićanin Ambroz Franin.

¹² Jedan od pomoćnika ekonoma bio je Frano Zifra iz Kotora.

Zahvaljujući vrlo uredno vođenim podacima o ovoj skupini brodske posade, moguće je prilično precizno rekonstruirati njihovo zavičajno podrijetlo (vidi: Grafikon 1). Prednjače Talijani (70,00%), ponajprije Mlečani, dočim na Grke s Krfa i Peloponeza otpada 6,67% pripadnika ove skupine posade. Udio Hrvata iznosi 23,33%, a užitim su zavičajem iz Perasta, Kotora, Splita te s otoka Brača.

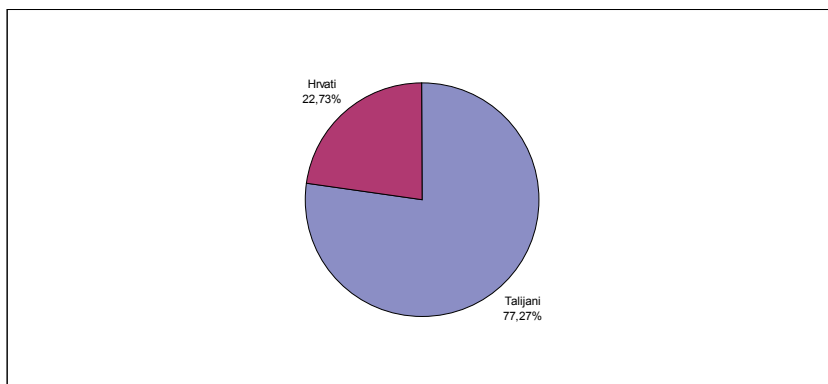
Grafikon 1. Zavičajno podrijetlo časnika, dočasnika i obnašatelja specijaliziranih službi na fregati *Ercole* prema popisu načinjenom 12. travnja 1770.

U razdoblju od 1770. do 1776. godine brojni su obnašatelji službi časnika, dočasnika i drugih brodskih specijaliziranih poslova napustili službu na brodu *Ercole*. Na njihova su mjesta prispijevali, također najčešće privremeno, novi dužnosnici i službenici, a njihovo je zavičajno podrijetlo najčešće bilo talijansko. Kada je riječ o novoupisanim nositeljima nekih od službi u skupini *Uffiziali e Titolati* zavičajem s istočnoga Jadrana, bilježe se sljedeće osobe: natporučnik Matija Milić iz Perasta,¹³ piloti Ivan Milić¹⁴ i Dominik Antunov Milanović, kormilari Juraj Vučina i Antun Radić, ekonomi Lovro Vučić i Lovro Stipić iz Trogira te kapetanov poslužitelj (*Camerotto*) Dominik Vučetić.

Dana 8. travnja 1770. popisana su i ovjereni od strane mletačkih providura mora Girolama Antonija Loredana i Pietra Vendramina 22 mornara prve klase (*Marineri prima classe*) na fregati *Ercole*. Udio mornara iz Mletaka te drugih talijanskih gradova i krajeva (Furlanija, Vicenza, Mantova) je dominantan i iznosi 77,27%. Među mornarima prve klase hrvatskoga podrijetla (22,73%) prednjače Peraštani, a u pojedinačnim se primjerima bilježe i mornari iz Splita i Hvara (vidi: Grafikon 2).

¹³ Za Matiju Milića navedeno je da je sin Vicka. Iako to u upisu ne stoji izrijekom, moguće je da se radi o kapetanovu sinu.

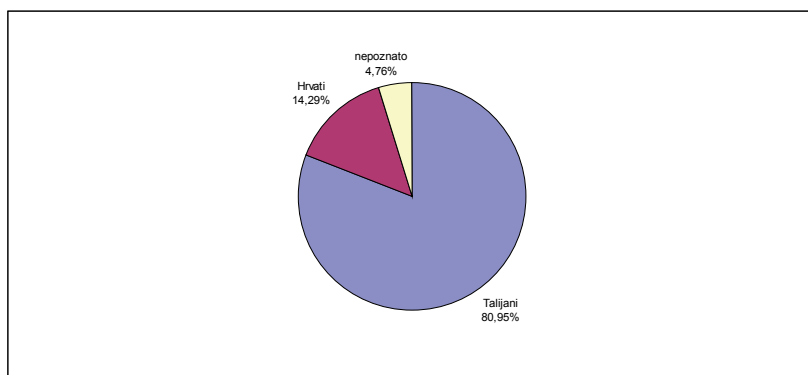
¹⁴ Za Ivana Milića navedeno je da je sin Vicka. Iako to u upisu ne stoji izrijekom, moguće je, kao i u slučaju Matije Milića, da je riječ o kapetanovu sinu.

Grafikon 2. Zavičajno podrijetlo mornara prve klase na fregati *Ercole* prema popisu načinjenom 8. travnja 1770.

U razdoblju od travnja 1770. do 1776. godine najveći broj mornara prve klase prekrizhen je s osnovnoga popisa. Razlozi tome bili su premještaj u službu na nekom drugom ratnom brodu, prestanak pomorske karijere, ali i dezertiranje i smrt. Tijekom toga perioda u skupinu mornara prve klase pristupilo je pedesetak novih pomoraca, a njihov su zavičaj najčešće Mleci, odnosno područje Veneta. S istočne obale Jadrana zabilježeno je – u kontekstu novoprispjelih mornara prve klase – tek nekoliko osoba, a izrijekom su to Mijat Palikuća (Perast), Marko Janšić (*Giansich*) i Danijel Tarabara.

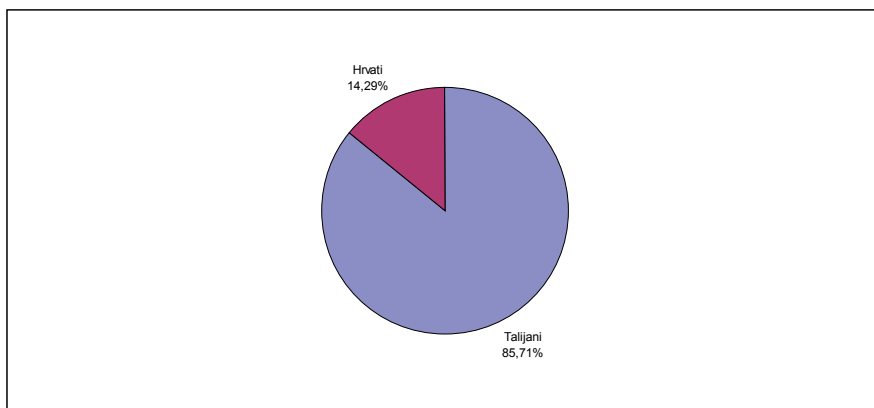
Istoga dana (8. travnja 1770.) načinjen je i popis mornara druge klase (*Marineri seconda classe*) na fregati *Ercole* te je ovjeren od strane gorespomenutih providura Loredana i Vendramina. U ovoj je skupini mornara zabilježena 21 osoba, a postotnim udjelom još izrazitije (80,95%) prednjače Talijani (Mlečani te mornari iz Padove i Udina). Za jednu osobu podrijetlo nije navedeno, dočim na hrvatske mornare otpada 14,29% (Cres i Trogir).

Grafikon 3. Zavičajno podrijetlo mornara druge klase na fregati *Ercole* prema popisu načinjenom 8. travnja 1770.

Kao i u primjeru mornara prve klase, u razdoblju od travnja 1770. do 1776. godine najveći broj mornara druge klase prekrižen je s osnovnoga popisa iz razloga koji su prethodno navedeni. U nastupajućem periodu u skupinu mornara druge klase pristupilo je pedesetak novih pomoraca, a njihov su zavičaj najčešće bili Mleci, odnosno područje Veneta. Broj novopridošlih mornara s istočne obale Jadrana nevelik je, njihovo podrijetlo nije izrijekom iskazano, ali se na osnovu prezimena može zaključiti da ponajprije dolaze s područja Boke kotorske (Mihovil Šerović, Frano Rubić, Špiro Milić, Antun Perić, Ivan Antunović).

Popis mornara treće klase (*Marineri terza classe*) sačuvan nam je za kasnije razdoblje. Datiran je na 17. kolovoza 1775., a ovjerio ga je tadašnji *Provveditore generale da mar* Antonio Renier. Broj ovdje uposlenih i popisanih mornara podjednak je prethodnim skupinama i iznosi 21. Talijanskih mornara i ovdje je – očekivano – najviše (85,71%), a osim iz samih Mletaka, potječu iz gradova Brescia, Verona, Legnago, Caorle te s otoka Chioggia. Istočnojadranski mornari zastupljeni su u samo nekoliko primjera (14,29%), a njihov poblizi zavičaj najčešće nije naveden te njihovo hrvatsko podrijetlo možemo razaznati tek na osnovu njihovih prezimena (Gospić, Devlić).

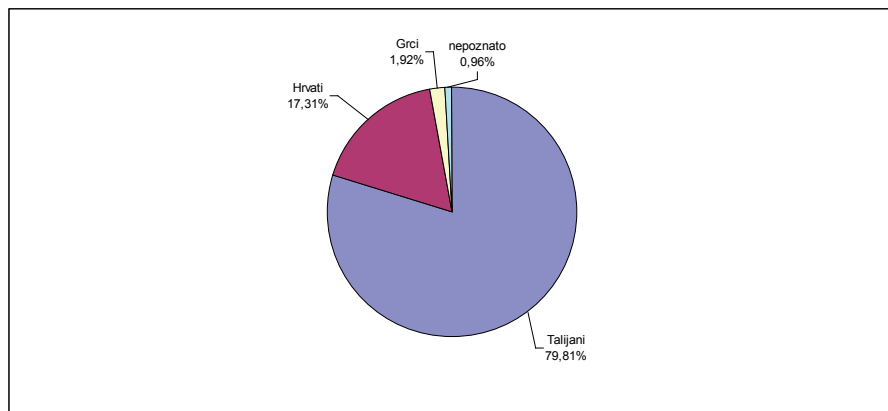
Grafikon 4. Zavičajno podrijetlo mornara treće klase na fregati *Ercole* prema popisu načinjenom 17. kolovoza 1775.

U idućih godinu dana, koji se poklapaju sa završnim mjesecima Milićevog zapovijedanja fregatom *Ercole*, u skupini mornara treće klase zabilježeno je pedesetak novih osoba. Njihovo podrijetlo gotovo da niti u jednome primjeru nije zabilježeno, a na osnovu prezimena možemo pretpostaviti da je ponajprije riječ o Talijanima, uglavnom s područja Veneta (Mleci, susjedno otočje i *terraferma*).

Naposljetku, u završnome dijelu razmatranja sastava posade fregate *Ercole* u vrijeme kada je njome zapovijedao Peraštanin Vicko Milić, potrebno se ukratko osvrnuti na skupinu najniže rangiranih članova – mornarske pomoćnike (*Mozzi*). Popis kojim

raspoložemo načinjen je relativno kasno (17. kolovoza 1776.), a tada je na fregati *Ercole* zabilježeno deset “malih od palube”. Njihovo podrijetlo najčešće nije navedeno, ali se prema prezimenima može s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da su ponajprije zavičajem s Apeninskoga poluotoka.

Na osnovu prethodno načinjenih raščlambi razvidne su sve skupine brodske posade na fregati *Ercole*. Ukupan broj časnika, dočasnika, obnašatelja specijaliziranih službi, mornara i mornarskih pomoćnika iznosio je 104 (zbroj prema raspoloživim popisima koji nisu načinjeni istovremeno). Ako promotrimo njihovu ukupnu zavičajnu strukturu, dobit ćemo potvrdu prethodno iznesenih opažanja i izračuna o prevazi talijanskih pomoraca i brodskih službenika (79,81%). Hrvatski pomorci zastupljeni su sa 17,31%, dočim na Grke i osobe nepoznatog podrijetla otpada neznatnih 1,92%, odnosno 0,96% (vidi: Grafikon 5).

Grafikon 5. Zbirna struktura zavičajnog podrijetla članova posade na fregati *Ercole* (1770.-1776.)

Dominantan udio talijanskih pomoraca i drugih članova posade na vodećim mletačkim ratnim brodovima očekivan je. Hrvati su prednjačili na brodovima nižega ranga (tartane, šambeci), najčešće na onima koji su bili vlasništvo domaćih pomorskih poduzetnika i u mirnodopsko vrijeme korišteni su kao trgovačka plovila.¹⁵ U tim primjerima posadu su pretežito činili pomorci iz matičnoga kraja kapetana, odnosno vlasnika broda, a Talijani (i u manjoj mjeri Grci) se bilježe isključivo kao obnašatelji specijaliziranih službi (pisari, liječnici, brijači, kuhari). Istrani, Dalmatinci i Bokelji ipak nisu mogli – već i s obzirom na malobrojnost žiteljstva – brojčano prevladavati na velikim ratnim brodovima, na kojima je posada brojila i po više stotina

¹⁵ Jedan u nizu takvih primjera bilježimo 1766. godine, kada je za potrebe mletačke vojne službe (intervencija protiv sjevernoafričkih gusara) naoružano i opremljeno šest bokeljskih tartana, a glavninu posade činili su domaći pomorci. Čoralic – Katusić, *Gente di mare della nazione bochese* – bokeljske tartane i mletačka vojno-pomorska intervencija u Africi 1766. godine, str. 283-311.

ljudi. Mletačko područje (Mleci, Veneto), ali i Talijani iz drugih onodobnih državnica Apeninskoga poluotoka, najčešća su baza iz koje se novačio sastav posade velikih fregata *primo* i *secondo rango*. Stoga, uzevši u obzir nesrazmjer broja stanovnika u dobro napućenom Venetu i relativno mala pomorska naselja (i oskudnost velikih gradova) duž Kvarnera, Dalmacije i Boke, možemo zaključiti kako je udio Hrvata na mletačkim ratnim brodovima, pa tako i na fregati *Ercole*, ipak bio primjetan.

Dodatni podaci o djelovanju kapetana Vicka Milića oskudni su. Na osnovu spoznaja iz historiografije (Guido Ercole) saznajemo da je kapetan Milić preminuo na dužnosti u Siriji 1776. godine. Zapovjedništvo nad fregatom preuzeo je kapetan Josip Maršić te je njegovo djelovanje trajalo do 1781. godine, kada je brod demilitariziran, odnosno isključen iz vojne uporabe.¹⁶

Fregata *Ercole* ubrajala se u mletačke ratne brodove druge klase. U aktivnoj službi brod se nalazio od 1761. do 1781. godine i tijekom tih dvadesetak godina njime su zapovijedali Hrvati – Grgur Bronza, Vicko Milić i Josip Maršić. Ti su nam podaci dodatno posvjedočenje cijjenjenosti, sposobnosti i ugleda hrvatskih kapetana, obnašatelja najviših dužnosti u mletačkoj ratnoj mornarici.

***Fregata grossa Fama*, kapetan Ivan Milić i sastav brodske posade (1785.-1794.)**

Drugi kapetan mletačkog ratnog broda iz obitelji Milić je Ivan Tripunov, a osim izvora iz zbirke *Provveditori all'Armar*, o njegovu životnom putu i djelovanju nemamo – prema dosadašnjim saznanjima – gotovo nikakve dodatne podatke.

Ivan Milić zapovijedao je velikom fregatom (*fregata grossa*) *Fama*, ratnim brodom druge klase, sagrađenim 1784. godine u mletačkome arsenalu. Naoružanje na brodu činila su 64 topa – 26 topova *da 40 libbre*, 26 *da 30 libbre* i 12 *da 14 libbre*.¹⁷ Prvi zapovjednik broda bio je Iseppo Stalimbene (1784.-1785.), a odmah po porinuću u more *Fama* je sudjelovala u posljednjoj vojnopomorskoj akciji Mletačke Republike. Riječ je o ekspediciji protiv tuniskog bega i sjevernoafričkih gusara koji su svojim djelovanjem ometali plovidbu južnim dijelom Jadrana i Sredozemlja. Vojna akcija povjerena je *Capitan straordinario delle Navi* Angelu Emu koji je upravo *Famu* odabrao za svoj zapovjedni brod. Ekspedicija, koju su činili i brodovi *Forza*, *Palma*, *Vittoria II*, *Eolo*, *Concordia*, *Sirena*, *Brillante*, *Pallade*, *Venere*, *Distruzione*, *Esploratore*, *Cupido*, *Nettuno* te manja fregata *Cavalier Angelo* (bolnički brod) isplovila je iz mletačke lagune 21. lipnja 1784. i tijekom iste godine poduzela više uspješnih akcija (bombardiranje i blokiranje

¹⁶ Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 175, 250.

¹⁷ Top od 40 libara imao je kalibar 149 mm, projektil težak 12,0 kg, dužinu cijevi 280 cm, a maksimalni domet hica iznosio je 3.100 m (Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 78). Podatke o topovima od 30 i 14 libara vidi u bilješki 6.

tamošnjih luka Susa, Sfax, Biserta i Goleta).¹⁸ Čini se da je već 1785. godine (nakon smrti kapetana Stalimbenea) zapovjedništvo nad brodom preuzeo kapetan Ivan Milić koji će tu dužnost obnašati do 1794. godine.¹⁹ Ranih devedesetih godina 18. stoljeća brod je obavljao razne zadatke duž Sredozemlja, a upravo je na njemu (na Malti) preminuo posljednji veliki zapovjednik mletačke ratne flote Angelo Emo (1. ožujka 1792.). Iste je godine brod uplovio u Mletke, gdje je obavljen njegov remont.²⁰ Tada je, po dolasku fregate u grad na lagunama, načinjen popis cjelokupne posade broda *Fama* te ćemo se njegovim sadržajem detaljnije pozabaviti u nastavku ovog rada.²¹

Posadu velike fregate *Fama* činile su, kao i na drugim brodovima istog ili sličnog ranga, četiri temeljne skupine: 1) časnici, dočasnici i obnašatelji specijaliziranih službi na brodu (*Uffiziali e Titolati*); 2) mornari prve klase (*Marineri prima classe*); 3) mornari druge klase (*Marineri seconda classe*) i 4) mornarski pomoćnici (*Mozzi*). Popis je načinjen 1. lipnja 1792., ali je naknadno u njegov osnovni dio – s obzirom na učestale promjene sastava posade prije i poslije remonta broda – dopisivana svaka promjena. Točnije, velik brod članova posade napustio je službu, a na njihovo su mjesto pristupali novi mornari i brodski službenici. Neki su pak članovi posade prelazili u službu na drugim brodovima, a neki su napredovali te se, primjerice, u rasponu od nekoliko godina bilježe i kao mornari druge klase i (nakon napredovanja) kao mornari prve klase. Iz navedenih je razloga teško utvrditi točan broj članova posade na fregati *Fama*. Ipak, na osnovu prvotnog popisa iz lipnja 1792. godine, kao i usporedbom sa strukturom i brojem posade na brodovima slične klase, možemo pretpostaviti da je na fregati u trenucima kada je ona bila u punome sastavu, djelovalo oko 150 časnika, dočasnika, brodskih službenika, mornara i mornarskih pomoćnika.

U prvoj skupini brodske posade (*Uffiziali e Titolati*) zabilježeno je, prema popisu iz lipnja 1792. godine, 28 časnika, dočasnika i obnašatelja specijaliziranih službi. Na žalost, popisivač nije – osim u malom broju primjera – bilježio uže zavičajno podrijetlo pripadnika te skupine te ga jedino možemo pretpostaviti na osnovu njihovih prezimena. U toj su skupini – uz kapetana Ivan Milića – zabilježeni i brojni piloti (prvi, drugi, treći, četvrti i peti pilot te dva pomoćna pilota – *Pilotino*),²² dva noštrama (prvi i drugi) i četiri kormilara.²³ I na ovome su brodu standardne dužnosti obavljali

¹⁸ O Emovoj ekspediciji protiv tuniskih gusara 1785. godine vidi: Mario Nani Mocenigo, *Storia della Marina Veneziana*, str. 358-360; Giuseppe Gullino, *Storia della Repubblica Veneta*, Brescia 2010, str. 289-290; Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 197-199.

¹⁹ Prema pisanju Pavla Butorca (*Kulturna povijest grada Perasta*, str. 80) Ivan Milić je fregatom *Fama* zapovijedao već od 1784. godine i bio je sudionik Emove afričke ekspedicije. Čini se da je iste godine Milić agregiran u peraško vijeće.

²⁰ Guido Ercole, *Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 253.

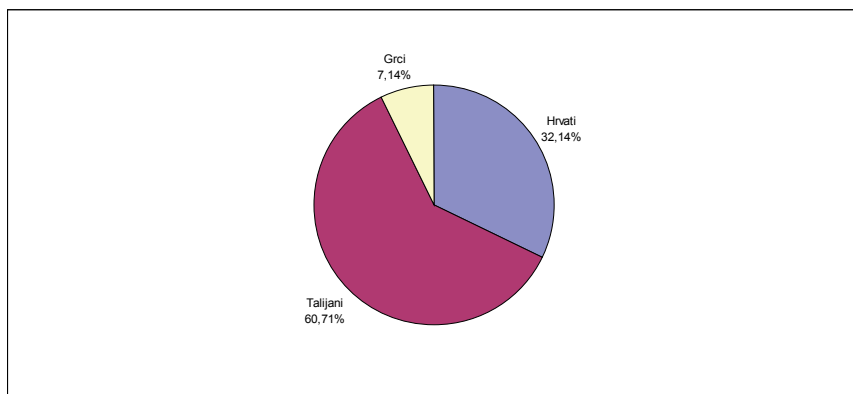
²¹ Archivio di Stato di Venezia, Provveditori all'Armar: Libri accordati delle unità della Marina militare: fregata grossa *Fama*, Capitan Zuanne Milich (1785.-1794).

²² Kao drugi pilot (kasnije postaje prvi pilot) bilježi se Antun Car, a kao treći pilot (kasnije i on napredovanjem postaje prvi pilot) Nikola Vuković.

²³ Uz Talijana Girolama Cancianija, u službi kormilara na fregati *Fama* zabilježeni su Frane Mešović, Gajetan Resić i Bazilije Jovović.

nadzornik broda, nadzornik zadužen za jedra, nadzornik jarbola, stražar na košu jarbola i zapovjednik pomoćne barke. Brodski su službenici bili i pisar i njegov pomoćnik, ekonom i pomoćnik ekonomu, bačvar, kuhar i kapetanov poslužitelj, a radi zapaženog udjela hrvatskih pomoraca na fregati *Fama*, kapelan je bio bosanski fratar Martin.

S obzirom da pouzdano znamo da je 1. lipnja 1792. na fregati *Fama* djelovalo 28 osoba iz skupine *Uffiziali e Titolati*, moguće je načiniti izračun njihovog zavičajnog podrijetla (vidi: Grafikon 6). Prednjače Talijani (60,71%) za koje sa velikom sigurnošću možemo pretpostaviti da ponajviše dolaze iz Mletaka i sa područja mletačke *terraferme*. Časnici, dočasnici i ostali specijalizirani brodski službenici sa istočnog Jadrana zastupljeni su sa 32,14%, a na osnovu njihovih prezimena (Milić, Dabinović, Jovović) možemo držati da su uglavnom s područja Boke kotorske ili budvansko-barskog priobalja. Naposljetku, u dva primjera prezimena upućuju na moguće grčko podrijetlo pripadnika ove skupine članova posade fregate *Fama* (7,14%).

Grafikon 6. Zavičajno podrijetlo časnika, dočasnika i obnašatelja specijaliziranih službi na fregati *Fama* prema popisu načinjenom 1. lipnja 1792.

U razdoblju od lipnja 1792. do rujna 1794. godine kada je – radi ponovnog odlaska broda na remont – od strane mornaričkih vlasti iznova službeno ovjeren popis ove skupine brodske posade na brodu *Fama*, zabilježene su velike promjene. Posada je gotovo u cijelosti bila više puta promijenjena, a brojčanim udjelom i ovdje se izdvajaju Talijani. Zabilježen je i veliki broj hrvatskih *Uffiziala* i *Titolata*, najčešće u službama koje se izravno odnose na navigaciju i specijalizirane brodske službe. Njihovo zavičajno podrijetlo niti ovdje nije izrijekom navedeno, ali prema nekim prezimenima (Janšić, Marinović, Mazarović, Milić, Petković, Visković i druga) možemo pretpostaviti da je većini njih domovina Boka, najvjerojatnije kapetanov rodni Perast.²⁴

²⁴ Popis naknadno dopisanih hrvatskih članova posade u skupini *Uffiziali e Titolati* na brodu *Fama* vidi u prilogu na kraju rada. Zbog velikog broja članova posade donosimo samo pregled hrvatskih mornara.

Sačuvani su nam i popisi mornara prve i druge klase na brodu *Fama*. Popisi zapravo sadrže sveukupne podatke o mornarima navedenih klasa na brodu *Fama* u rasponu od 1792. do 1794. godine. Kroz to je vrijeme za svaku od skupina zabilježeno čak oko 400 mornara, a prema zabilješci mletačkih mornaričkih vlasti od 14. rujna 1794. možemo zaključiti da je u isto vrijeme na brodu djelovalo oko pedeset mornara prve klase te isto toliko mornara druge klase. Najveći broj zabilježenih mornara u obje skupine su Talijani, a značajan udio imaju i pomorci sa istočnoga Jadrana.²⁵ Na žalost, kao i u nekim prethodnim primjerima popisivanja članova brodske posade, i ovdje nije zabilježeno njihovo поближе zavičajno podrijetlo, ali možemo – poučeni iskustvima s drugih brodova – zaključiti da je ponajprije riječ o Bokeljima (pretežito) i Dalmatincima. Njihova imena i prezimena (jedini zabilježeni osobni podatci) donosimo u prilogu na kraju rada te će oni – iako nepotpuni – vjerujemo pridonijeti budućim istraživanjima udjela istočnojadranskih mornara u mletačkoj mornarici na izmaku 18. stoljeća. Takvi su podaci ujedno, vjerujemo, i prinos poznavanju lokalne antroponimije pojedinih mikroregija duž istočnoga Jadrana.²⁶

Na kraju razmatranja sastava brodske posade fregate *Fama* u vrijeme kada je njome upravljao Peraštanin Ivan Milić, razmotrit ćemo posljednju i ujedno najniže rangiranu skupinu – mornarske pomoćnike (*Mozzi*). Kao i u primjeru mornara prve i druge klase, i ovaj popis obuhvaća razdoblje od 1792. do 1794. godine. Tijekom tog vremena, kao i u primjeru ostalih prethodno analiziranih kategorija brodske posade, skupina mornarskih pomoćnika također je doživjela česte promjene te se sastav mijenjao faktično iz godine u godinu. U navedenom razdoblju zabilježena su ukupno 54 mornarska pomoćnika, ali možemo pretpostaviti da ih je u određenom vremenu na brodu bilo aktivno desetak. Pretežito su Talijani, a na osnovu podataka o prezimenima (zavičaj se ne navodi) doznajemo i za nekoliko “malih od palube” podrijetlom s istočne obale Jadrana (njihov popis donosimo na kraju rada u prilogu).

Prethodno smo razmotrili popise posade na fregati *Fama* od 1792. (prvi remont u mletačkome arsenalu) do 1794. godine (drugi remont). Brodom je i nakon toga (tijekom 1794. godine) zapovijedao Ivan Milić, da bi potom (1795.) – kapetansku dužnost preuzeo drugi peraški časnik – Josip Kolović Matikola.²⁷

Znana nam je sudbina broda *Fama* nakon silaska Serenissime s povijesne pozornice. Brod je preuzela francuska vojska te ga preimenovala u *Dubois*, u spomen na francuskog divizijskoga generala Paula Alexixa Duboisa, smrtno ranjenog na talijanskom bojištu (Rovereto) 1796. godine. Godine 1798. brod je premješten u luku

²⁵ Uzmemo li u obzir da je tijekom razdoblja od 1792. do 1794. godine u skupinama mornara prve i druge klase zabilježeno oko 400 osoba, od kojih je s istočnog Jadrana (prema njihovim prezimenima) 127 mornara prve klase, a 174 mornara druge klase, možemo zaključiti da je udio hrvatskih mornara na brodu *Fama* bio prilično velik.

²⁶ Da je nemali dio mornara prve i druge klase bokeljskoga podrijetla možemo zaključiti na osnovu njihovih prezimena (Brajković, Dabinović, Dabović, Đurović, Jovović, Lalošević, Lipovac, Luković, Marović, Mazarović, Milić, Milošević, Minić, Palikuća, Radović, Tripković, Visković, Zloković, Zmajević).

²⁷ Usp. Čoralić – Katušić, Peraštanin Josip Kolović Matikola, str. 255-289.

Toulon, a kao dio francuske flote sudjelovao je u Napoleonovom pohodu na Egipat, gdje je 2. srpnja iste godine oštećen (u Aleksandriji) u sudaru s brodom *Orient*. Dvije godine potom *Fama* je isključena iz vojnoga djelovanja i razoružana te je tijekom nadiranja anglo-turskih snaga u aleksandrijsku luku potopljena kako bi usporila njihov prodor.²⁸ Time je, nakon nešto više od 15 godina aktivnog djelovanja, trajno okončana povijest jednog od posljednjih mletačkih ratnih brodova.

Nakon 1794. godine Ivan Milić je vjerojatno umirovljen. Ostatak života provodio je, čini se, na relaciji Mleci – Perast, a o njegovu ugledu među hrvatskom zajednicom u gradu na lagunama svjedoči nam podatak iz 1795. godine, kada se taj ugledni kapetan bilježi kao član Velikoga vijeća (*Capitolo grande*) hrvatske bratovštine sv. Jurja i Tripuna (*Scuola degli Schiavoni*).²⁹ Posljednji za sada sačuvani spomen o tome visokom časniku mletačke ratne mornarice bilježimo 1806. godine, kada je ime Ivana Milića ubilježeno u popis umirovljenih kapetana zavičajem iz Perasta.³⁰

Zaključak

Vicko i Ivan Milić, peraški kapetani na vodećim ratnim brodovima Mletačke Republike u završnoj etapi 18. stoljeća, samo su maleni dio, jedna od epizoda iz prebogate i zajedničkim sastavnicama prožete vojnopomorske povijesti dviju susjednih jadranskih obala. Malo znani i spominjani u historiografiji, poput brojnih svojih sunarodnjaka aktivnih kako u kopnenim, tako i u mornaričnim snagama Serenissime, Milići su u svoje vrijeme predstavljali vodeći, elitni dio hrvatskog časničkog kadra pod stijegom svetoga Marka. U ovome prilogu, koji zbog ograničenosti gradiva ne teži cjelovitosti, obrađen je isječak iz njihova životopisa, izravno vezan za zapovjednu dužnost na mletačkim fregatama *Ercole* i *Fama* u drugoj polovici 18. stoljeća, pri čemu je posebna pozornost bila usmjerena na raščlambu organizacije i sastav posade rečenih ratnih brodova. U radu se, u formi priloga, donose i popisi časnika, dočasnika, obnašatelja specijaliziranih službi, mornara i mornarskih pomoćnika na spomenutim fregatama u vrijeme kada su njima zapovijedali Vicko i Ivan Milić, pri čemu se posebna pozornost pridaje članovima posade zavičajem s istočne obale Jadrana. Time smo, u konačnici, željeli naglasiti hrvatski udio u mletačkoj ratnoj floti – činjenicu koja je naizgled dobro znana, ali je konkretnim historiografskim radovima još uvijek nedovoljno potkrijepljena.

²⁸ *Ercole, Vascelli e fregate della Serenissima*, str. 254.

²⁹ Čoralić, *Iz prošlosti Boke: Peraštani i hrvatska bratovština Sv. Jurja i Tripuna u Mlecima*, str. 287.

³⁰ Viscovich, *Storia di Perasto*, str. 102.

PRILOZI

Prilog 1. Sastav posade na ratnoj fregati *Ercole* u vrijeme kapetana Vicka Milića (Archivio di Stato di Venezia, Provveditori all'Armar, b. 247: Libri accordati delle unità della Marina militare: fregata pubblica Ercole, Capitan Vincenzo Milich quondam Capitan Zuanne, 1769.-1776.)

Časnici, dočasnici i obnašatelji specijaliziranih službi na brodu (*Uffiziali e Titolati*):³¹

1. Kapetan (*Capitan*): Vicko Milić – Ivan (pok.) – Perast
2. Natporučnik (*Capitan tenente*): Marko Balović – Perast
3. Kapelan (*Cappellano*): Iseppo Maconi – Francesco (pok.) – Mleci
4. Pisar (*Scrivano*): Ambroz – Frane (pok.) – Split
5. Pomoćnik pisara (*Scrivanello*): Spiridion Siropulo – Giovanni – Krf
6. Liječnik (*Eccelente*): Vincenzo Giovanetti – Vincenzo (pok.) – Peloponez (Moreja)
7. Brijač / pomoćnik brijača (*Barbierotto*): Domenico Franceschini – Giovanni Battista (pok.) – Mleci
8. Pilot / peljar (*Peota, Piloto*): Giovanni Antonio Tiozzo – Paolo (pok.) – Mleci
9. Noštromo (*Nochiere*): Giovanni Pifari – Augustin (pok.) – Mleci
10. Kormilar (*Timonier*): Gajetan Zambon – Ivan (pok.) – Kotor
11. Kormilar (*Timonier*): Luka Radić – Nikola (pok.) – Brač
12. Kormilar (*Timonier*): Grgur Burović – Matija (pok.) – Perast
13. Nadzornik broda (*Custode*): Piero Tagini – Mleci
14. Zapovjednik topnika (*Capo principale*): Carlo Trombetta – Mleci
15. Topnički pomoćnik (*Sotto capo*): Antonio Pozza – Mleci
16. Topnički pomoćnik (*Sotto capo*): Anzolo Zulian – Mleci
17. Topnički pomoćnik (*Sotto capo*): Battista Casari – Mleci
18. Topnički pomoćnik (*Sotto capo*): Anzolo Frizi – Mleci
19. Topnički pomoćnik (*Sotto capo*): Michiel Rogozza – Mleci
20. Topnički pomoćnik (*Sotto capo*): Giovanni Battista Alberghetti – Mleci
21. Nadzornik za jedra (*Guardian / Castellano*): Antonio Foppa – Iseppo (pok.) – Mleci
22. Nadzornik za jedra (*Guardian / Castellano*): Giovanni Bortotto – Andrea – Mleci
23. Nadzornik jarbola (*Gabbier*): Antonio Berti – Benetto (pok.) – Mleci
24. Stražar na košu jarbola (*Parechier, Parechietter, Parochietter*): Antonio Zuetto – Nicolò (pok.) – Furlanija
25. Parun barke (*Paron di barca*): Giovanni Bortolazzi – Valentin (pok.) – Mleci
26. Ekonom (*Dispensier*): Angelo Moresca – Antonio (pok.) – Verona
27. Pomoćnik ekonomu (*Penese, Dispensierotto*): Frano Zifra – Josip (pok.) – Kotor
28. Pomoćnik ekonomu (*Penese, Dispensierotto*): Domenico Marcolin – Giacomo (pok.) – Mleci
29. Bačvar (*Bottario*): Francesco Bella – Pasqualin (pok.) – Mleci
30. Kuhar (*Cogo*): Antonio Silvestri – Domenico (pok.) – Mleci

³¹ Popis je načinjen 12. travnja 1770.

Mornari prve klase (*Marineri prima classe*):³²

1. Vid Visković – Andrija – Perast
2. Juraj Vranjican – Ivan (pok.) – Hvar
3. Stjepan Krile – Krsto – Perast
4. Francesco Colomban – Andrea – Vicenza
5. Francesco Rimaldi – Lorenzo (pok.) – Mleci
6. Mattio Zurlan – Antonio (pok.) – Mleci
7. Piero Raghezzo – Anzolo – Mleci
8. Battista Tagliapiera – Giovanni (pok.) – Mleci
9. Lovro Dujmović – Jerolim (pok.) – Split
10. Giacomo Cosolin – Bernardo (pok.) – Mleci
11. Steffano Mulero – Giovanni (pok.) – Furlanija
12. Francesco Righetti – Antonio (pok.) – Mleci
13. Giacomo Corte – Antonio (pok.) – Mleci
14. Antun Trabako – Jerolim (pok.) – Perast
15. Giacomo Semanzato – Antonio – Mleci
16. Bernardo Foresti – Luca (pok.) – Mleci
17. Antonio – Luca – Mleci
18. Lodovico Giolfi – Girolamo (pok.) – Mantova
19. Giovanni Franesin – Domenico (pok.) – Lendanara
20. Giovanni Moro – Piero (pok.) – Mleci
21. Tomio Dosei – Anzolo (pok.) – Mleci
22. Giovanni Fuganello – Mleci

Mornari druge klase (*Marineri seconda classe*):³³

1. Alessandro Baldini – Steffano (pok.) – Mleci
2. Lunardo Marchi – Giacomo (pok.) – Mleci
3. Santo Padovan – Iseppo (pok.) – Mleci
4. Bastian Ponza – Francesco (pok.) – Mleci
5. Giacomo d'Olivo – Battista – Mleci
6. Luigi Rossi – Piero (pok.) – Mleci
7. Battista Grotti – Battista (pok.) – Mleci
8. Nicolò Bedeschino – Antonio (pok.) – Udine
9. Iseppo Giolo – Battista – Mleci
10. Iseppo Tondin – Battista (pok.) – Mleci
11. Domenico Sotilo – Valentin (pok.) – Mleci
12. Giovanni Carrer – Giacomo (pok.) – Mleci
13. Antonio Gamba – Bastian – Padova
14. Alvise Andriola – Giovanni Maria (pok.) – Mleci
15. Stjepan Kosinica (*Cosinizza*) – Andrija – Trogir

³² Popis je načinjen 8. travnja 1770.

³³ Popis je načinjen 8. travnja 1770.

16. Vicko Buble – Vicko (pok.) – Trogir
17. Iseppo del Par
18. Giovanni Preda – Iseppo (pok.) – Mleci
19. Francesco Sartogo – Lorenzo (pok.) – Mleci
20. Franjo Arničević (*Arnichievich*) – Ivan (pok.) – Cres
21. Giacomo Coloredo – Anzolo (pok.) – Mleci

Mornari treće klase (*Marineri terza classe*):³⁴

1. Santo Corona – Domenico (pok.) – Mleci
2. Antonio Martelatto – Pietro – Mleci
3. Ivan Krstitelj Gospić
4. Ivan Krstitelj Macioli – Antun (pok.) – Istra
5. Juraj Devlić – Martin (pok.)
6. Zorzi Fabris – Francesco – Mleci
7. Giacomo Miles – Antonio (pok.) – Caorle
8. Stefano Sella – Stefano – Brescia
9. Martino Pin – Giovanni (pok.) – Brescia
10. Francesco Batagin – Bastian – Mleci
11. Marino Arizin – Anzolo (pok.) – Mleci
12. Bastian Pellegrin – Francesco (pok.) – Mleci
13. Antonio Tenada – Salvador (pok.) – Mleci
14. Giacomo Pisolato – Valentin (pok.) – Mleci
15. Antonio Tentivo – Gasparo (pok.) – Mleci
16. Antonio Vianello – Antonio – Chioggia
17. Cristofalo Pisani – Antonio – Mleci
18. Bortolo Formenti – Giovanni – Mleci
19. Giovanni Belato – Verona
20. Iseppo Malin – Domenico – Legnago
21. Santo Rosada – Iseppo – Mleci

Mornarski pomoćnici (*Mozzi*):³⁵

1. Zuanne Battista Mondini – Anzolo – Mleci
2. Zuanne Bergagnello – Iseppo
3. Angelo Ziola – Giovanni Battista (pok.)
4. Pieto Tolla – Gottardo (pok.)
5. Francesco Maraschali – Domenico (pok.)
6. Giacomo Zane
7. Francesco Corte
8. Zuanne Bianchi
9. Giuseppe Bianchi
10. Giuseppe Moretti

³⁴ Popis je načinjen 17. kolovoza 1775.

³⁵ Popis je načinjen 17. kolovoza 1776.

Prilog 2. Sastav posade na ratnoj fregati *Fama* u vrijeme kapetana Ivana Milića (Archivio di Stato di Venezia, Provveditori all'Armar, b. 249: Libri accordati delle unità della Marina militare: fregata grossa *Fama*, Capitan Zuanne Milich, 1785.-1794.)

Časnici, dočasnici i obnašatelji specijaliziranih službi na brodu (*Uffiziali e Titolati*):³⁶

1. Kapetan (*Capitan*): Ivan Milić – Tripun (pok.) – Perast
2. Kapelan (*Cappellano*): fra Martin – Bosna
3. Pisar (*Scrivano*): Nicolò Faralco
4. Pomoćnik pisara (*Scrivanello*): Spiridion Mascopo
5. Brijač / pomoćnik brijača (*Barbierotto*): Agostin Candiotto
6. Prvi pilot / peljar (*Primo Piloto*): Zuanne Baliello
7. Drugi pilot / peljar (*Secondo Piloto*): Antun Car³⁷
8. Treći pilot / peljar (*Terzo Piloto*): Nikola Vuković³⁸
9. Četvrti pilot / peljar (*Quarto Piloto*): Luigi Basilisco
10. Peti pilot / peljar (*Quinto Piloto*): Francesco Polovineo
11. Pomoćni pilot / peljar (*Pilotino*): Francesco Stalimbene
12. Pomoćni pilot / peljar (*Pilotino*): Vincenzo Bernardi
13. Prvi noštromo (*Primo nochiere*): Zuanne Piffari
14. Drugi noštromo (*Secondo nochiere*): Girolamo Armeni
15. Kormilar (*Timonier*): Frane Mešović
16. Kormilar (*Timonier*): Girolamo Canciani
17. Kormilar (*Timonier*): Gajetan Restić
18. Kormilar (*Timonier*): Bazilije Jovović
19. Nadzornik broda (*Custode*): Federico Morandini
20. Nadzornik za jedra (*Guardian / Castellano*): Mitar Kalegarović
21. Nadzornik jarbola (*Gabbier*): Luca Rossi
22. Stražar na košu jarbola (*Parechier, Parechietter, Parochieter*): Giacomo Carli
23. Parun barke (*Paron di barca*): Zorzi Somacco
24. Ekonom (*Dispensier*): Iseppo Privato
25. Pomoćnik ekonomata (*Penese, Dispensierotto*): Giulio Baresan
26. Bačvar (*Bottario*): Domenico Carniel
27. Kuhar (*Cogo*): Domenico Bernardini
28. Kapetanov poslužitelj (*Camerotto*): Duško Dabinović

Naknadno dopisani hrvatski časnici, dočasnici i obnašatelji specijaliziranih službi na brodu *Fama* (lipanj 1792.-rujan 1794.):

1. Prvi pilot / peljar (*Primo Piloto*): Jerolim Aleksić
2. Prvi pilot / peljar (*Primo Piloto*): Marko Žežević
3. Prvi pilot / peljar (*Primo Piloto*): Andrija Marinović

³⁶ Popis je načinjen 1. lipnja 1792.

³⁷ Antun Car je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao prvi pilot.

³⁸ Nikola Vuković je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao prvi pilot.

4. Prvi pilot / peljar (*Primo Piloto*): Julije Jelić
5. Prvi pilot / peljar (*Primo Piloto*): Antun Premuda
6. Prvi pilot / peljar (*Primo Piloto*): Antun Car
7. Prvi pilot / peljar (*Primo Piloto*): Nikola Vuković
8. Drugi pilot / peljar (*Secondo Piloto*): Ivan Ivanušić
9. Drugi pilot / peljar (*Secondo Piloto*): Krsto Babić
10. Treći pilot / peljar (*Terzo Piloto*): Jerolim Maršić
11. Treći pilot / peljar (*Terzo Piloto*): Matija Milić
12. Peti pilot / peljar (*Quinto Piloto*): Krsto Visković
13. Peti pilot / peljar (*Quinto Piloto*): Antun Mazarović
14. Pomoćni pilot / peljar (*Pilotino*): Ivan Antun Ragusin
15. Pomoćni pilot / peljar (*Pilotino*): Karlo Rensović
16. Pomoćni pilot / peljar (*Pilotino*): Nikola Buratović
17. Pomoćni pilot / peljar (*Pilotino*): Ivan Petković
18. Pomoćni pilot / peljar (*Pilotino*): Ivan Janšić (*Giansich*)
19. Pomoćni pilot / peljar (*Pilotino*): Marko Antun Zelović
20. Kormilar (*Timonier*): Andrija Đurašević
21. Kormilar (*Timonier*): Josip Stanković
22. Kormilar (*Timonier*): Matija Anzulović
23. Kormilar (*Timonier*): Krsto Popović
24. Kormilar (*Timonier*): Krsto Tripković
25. Nadzornik za jedra (*Guardian / Castellano*): Jakov Bilić
26. Nadzornik za jedra (*Guardian / Castellano*): Frane Kladić
27. Nadzornik za jedra (*Guardian / Castellano*): Nikola Petrović
28. Nadzornik jarbola (*Gabbier*): Ivan Popović
29. Ekonom (*Dispensier*): Lovro Vasić

Mornari prve klase (*Marineri prima classe*) zavičajem s istočnoga Jadrana na brodu *Fama* od 1792. do 1794. godine:

1. Antun Fatović
2. Juraj Petrović
3. Andrija Periša
4. Krsto Đelović
5. Andrija Đurašević³⁹
6. Dominik Cvitanić
7. Ilija Radović
8. Mihovil Kovačić
9. Milko Belić
10. Marko Mitrović
11. Marko Davidović

³⁹ Andrija Đurašević je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao kormilar.

12. Marko Crnogorčević
13. Mihovil Miletić
14. Nikola Mitrović
15. Stjepan Popović
16. Špiro Aleksandrić
17. Ivan Brajković
18. Ivan Jerolimić
19. Juraj Topalović
20. Ilija Milisinović
21. Gašpar Zloković
22. Martin Luković
23. Ksaver Tomanović
24. Mihovil Dragomanović
25. Matija Bašić
26. Špiro Tripković
27. Josip Božević
28. Ivan Baldanović
29. Mihovil Zloković
30. Luka Tripunović
31. Aleksandar Duković
32. Nikola Vukašević
33. Nikola Popović
34. Antun Milović
35. Sava Mitrović
36. Boško Novaković
37. Ksaver Davidović
38. David Radović
39. Ivan Bonatić
40. Marko Petković
41. Nikola Rašković
42. Frane Sladić
43. Ivan Lipovac
44. Luka Maršić
45. Bazilije Mihelić
46. Antun Đelović
47. Vuko Stijepović
48. Toma Tomašić
49. Vicko Jelić
50. Šime Stijepšić
51. Nikola Vukosalić
52. Matija sa Krka (*de Veglia*)

53. Juraj Matijašević
54. Šime Businović
55. Jovo Vranković
56. Tripo Stijepović
57. Frane Marija Radović
58. Frane Škrivanić
59. Frane Julijanović
60. Antun Puarić
61. Bastijan iz Buzeta (*de Pinguente*)
62. Ivan Marija Benšić
63. Dominik Vasić
64. Nikola Valsović
65. Ilija Milić
66. Andrija Vranković
67. Mate Slabić
68. Ivan Sadić
69. Antun Barabić
70. Luka Bilić
71. Ivan Vasilić
72. Andrija Doršić
73. Matija Pavlović
74. Ivan iz Perasta (*da Perasto*)
75. Andrija Bogović
76. Rafael Marković
77. Antun Vidović
78. Matija Kosatović
79. Deodat Maršić
80. Marko Radović
81. Ivan Sladović
82. Frane Kosović
83. Ivan Luštović
84. Anđelo Antolović
85. Stjepan Lazarović
86. Rade Marković
87. Andrija Franulović
88. Nikola Bačić
89. Petar Marinić
90. Luka Šarović
91. Pavao Andrić
92. Mijat Vojvodić
93. Marko Dabović

94. Ilija Malović
95. Ilija Paličjević
96. Mihovil Cvijetović
97. Vaso Abramović
98. Ivan Cvijetović – Niko
99. Ivan Cvijetović – Pero
100. Tripun Vujašević
101. Deodat Ratković
102. Šime Rešević
103. Ivan Rešević
104. Juraj Petković
105. Gabrijel Nikolić
106. Jovo Vojvodić
107. Krsto Jovović
108. Božo Pedijević
109. Jovo Trojanović
110. Pero Vladinić
111. Ivan Katić
112. Antun Bošković
113. Stojko Stojković
114. Matija Todorović
115. Krsto Popović⁴⁰
116. Marko Nikolić
117. Nikola Radanović
118. Mitar Popović
119. Stjepan Lalošević
120. Luka Baričević
121. Petar Nikolić
122. Josip Zmajević
123. Petar Staršević
124. Vaso Popović
125. Nikola Minić
126. Marko Dorčić
127. Ilija Dragojević

Mornari druge klase (*Marineri seconda classe*) zavičajem s istočnoga Jadrana na brodu *Fama* od 1792. do 1794. godine:

1. Grgur Brunić
2. Matija sa Krka (*de Veglia*)⁴¹

⁴⁰ Krsto Popović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao kormilar.

⁴¹ Matija sa Krka je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

3. Nikola Minić⁴²
4. Petar Ive
5. Ivan Ive
6. Matija Uljanić
7. Ivan Burlić
8. Ksaver Davidović⁴³
9. Pavao Malić
10. Luka Đurašević
11. Nikola Davidović – Luka
12. Đuro Mitrović
13. Frane Davidović
14. Kosta Jerinović
15. Nikola Rašković⁴⁴
16. Josip Marcelić
17. Petar Debelić
18. Grgur Ive
19. Nikola Tripković
20. Frane Sladić⁴⁵
21. Jovo Vuković
22. Inocent Ceranović
23. Nikola Palikuća
24. Nikola Lukin
25. Šimun Vidović
26. Panto Pešutović
27. Marko Davidović⁴⁶
28. Luka Zloković
29. Đuro Stijepović
30. Špiro Popović
31. Ivan Šarić
32. Antun Milić
33. Ivan Janović
34. Nikola Đurić
35. Ivan Uljanić
36. Mihovil Topalović
37. Rade Vujošević
38. Jovo Đurović
39. Petar Seninić
40. Šimun Popović

⁴² Nikola Minić je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁴³ Ksaver Davidović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁴⁴ Nikola Rašković je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁴⁵ Frane Sladić je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁴⁶ Marko Davidović do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

41. Matija Pavlović⁴⁷
42. Marko Vidović
43. Frane Julijanović⁴⁸
44. Stanko Aleksić
45. Andrija Doršić⁴⁹
46. Ćiro Tripunović
47. Pavao Kritolović
48. Jakov Radman
49. Tripo Savić
50. Antun Puarić
51. Antun Božić
52. Nikola Štrković
53. Vicko Milić – Matija
54. Matija Lušić
55. Ilija Dragojević⁵⁰
56. Antun Milović⁵¹
57. Benedikt Maršić
58. Stjepan Mazarović
59. Dominik Kristić
60. Špiro Žarković
61. Andrija Zanočić
62. Boško Mitrović
63. Jure Maršić
64. Joakim Dragutinović
65. Andrija Vukašinović
66. Stjepan Kamenarović
67. Savo Bečić
68. Jovo Nobile
69. Ivan Radanović
70. Stanko Mezorović
71. Marko Nikolić⁵²
72. Marko Petković⁵³
73. Mate Vojvodić
74. Gligo Lučić
75. Šime Pavličević
76. Deodat Ratković⁵⁴

⁴⁷ Matija Pavlović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁴⁸ Frane Julijanović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁴⁹ Andrija Doršić je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁵⁰ Ilija Dragojević je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁵¹ Antun Milović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁵² Marko Nikolić je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁵³ Marko Petković je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁵⁴ Deodat Ratković je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

77. Ivan Dragutinović
78. Juraj Petrović⁵⁵
79. Nikola Radanović⁵⁶
80. Antun Ostojić
81. Ivan Cokolić
82. Mitar Popović⁵⁷
83. Bazilije Mitrović
84. Jure Pavletić
85. Jovo Mitrović
86. Antun Đelović⁵⁸
87. Mitar Gregović
88. Ivan Lipovac⁵⁹
89. Antun Ivičević
90. Šime Ivanišević
91. Špiro Grubišić
92. Nikola Gregović – Nikola (pok.)
93. Miloš Stojanović
94. Ivan Jovović
95. Ilija Crnogorčević
96. Đuro Vidović
97. Vuko Stijepović⁶⁰
98. Tripo Stijepović⁶¹
99. Ilija Vidović
100. Lazar Četković
101. Nikola Vukosalić⁶²
102. Jovo Vukosalić
103. Ksaver Marović
104. Nikola Vušković
105. Toma Popović
106. Marko Stijepo Novaković
107. Đuro Đurović
108. Šimun Milatović
109. Bazilije Mikelić
110. Petar Đerović
111. Jovo Kosić

⁵⁵ Juraj Petrović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁵⁶ Nikola Radanović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁵⁷ Mitar Popović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁵⁸ Antun Đelović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁵⁹ Ivan Lipovac je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁶⁰ Vuko Stijepović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁶¹ Tripo Stijepović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁶² Nikola Vukosalić je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

112. Antun Papić
113. Ivan Livaković
114. Nikola Lučić
115. Jovo Rašković
116. Mitar Jovović
117. Marko Nikanović
118. Toma Farošić
119. Mihovil Karmaić
120. Špiro Rašković
121. Mijat Tomišić
122. Nikola Vranković
123. Mitar Paprenica
124. Petar Vušić
125. Martin Luković⁶³
126. Jakija (*Jachia*) Štefanić
127. Šime Stijepšić⁶⁴
128. Antun Stijepšić
129. Jure Marinić
130. Spasoje Danilović
131. Vaso Popović⁶⁵
132. Savo Vidović
133. Luka Maršić
134. Ilija Ivanović
135. Miho Lušić
136. Matija Visković
137. Krsto Popović⁶⁶
138. Nikola Periša
139. Antun Davidović
140. Juraj Matijašević⁶⁷
141. Ivan Milišić
142. Šime Milinović
143. Boško Davidović – David
144. Jovo Milošević
145. Josip Zanović
146. Jovo Perasević
147. Jovo Popović
148. Luka Matković

⁶³ Martin Luković je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁶⁴ Šime Stijepšić je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁶⁵ Vaso Popović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁶⁶ Krsto Popović je do 1794. napredovao u službi te se spominje kao mornar prve klase te potom kao kormilar.

⁶⁷ Juraj Matijašević je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

149. Lazo Matković
150. Gabrijel Maršić
151. Pero Dabović
152. Boško Matković
153. Petar Mirović
154. Petar Vukadinović
155. Grgur Biljak
156. Nikola Mitrović⁶⁸
157. Jakov Kvesić
158. Stijepo Mitrović
159. Jovo Radanović
160. Josip Milatović
161. Nikola Marković
162. Dominik Ivanušić
163. Lovro Vušić
164. Antun Antišić
165. Andrija Knežević
166. Stano Parinić
167. Jerolim Paštrović
168. Stanko Doljanica
169. Petar Doljanica
170. Petar Milić
171. Antun Valentinić
172. Petar Gabrić
173. Toma Dabinović
174. Marko Petrović

Mornarski pomoćnici (*Mozzi*) zavičajem s istočnoga Jadrana na brodu *Fama* od 1792. do 1794. godine:

1. Josip Slavić
2. Dako Dabinović
3. Bazilije Mitrović⁶⁹
4. Josip Barilić
5. Stijepo Mitrović⁷⁰
6. Lovro Dabović (zvan Tomić)
7. Ivan Balić
8. Lovro Vušić⁷¹
9. Sgualdo Anzulović

⁶⁸ Nikola Mitrović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar prve klase.

⁶⁹ Bazilije Mitrović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar druge klase.

⁷⁰ Stijepo Mitrović je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar druge klase.

⁷¹ Lovro Vušić je do 1794. napredovao u službi te se spominje i kao mornar druge klase.

Lovorka Čoralić

Vincent and John Milić from Perast – Commanders of Venetian War Ships in the Second Half of the Eighteenth Century

Summary

Archival series of the *Provveditori all'Armar* relating to the Venetian Navy and kept in the *Archivio di Stato di Venezia* contains valuable materials on naval history of both neighbouring shores of Adriatic. Data from that series, in the first place lists of crew complements on Venetian warships, are direct testimony of the importance of the Croatian component in the history of Venetian Navy. In the centre of this research are two captains from the little town of Perast, Vincent and John Milić, captains of the frigates *Ercole* and *Fama* in the last decades of the eighteenth century. On the captains from the Milić family and course of their military career there is no detailed knowledge at our disposal, and therefore materials from the series *Provveditori all'Armar* is the most important source studied in the article. Crew complements of the aforementioned frigates in time when they were under the command of Vincent and John Milić are analysed in details. The crew was divided on several basic groups: 1) commissioned and non-commissioned officers and holders of specialised services on ships; 2) first class sailors; 3) second class sailors; 4) third class sailors and 5) seamen apprentices. Important role in all these groups had – with dominant proportion of Italians – seamen and auxiliary crewmen originating from the wider area of East Adriatic (particularly from Boka Kotorska) and therefore particular attention is awarded to this Croatian component within the Venetian Navy. At the end of the article, in appendices are given transcripts of crew complements, particularly those referring to the proportion of seamen originating from the East Adriatic area.

Key words: Perast, the Republic of Venice, Vincent Milić, John Milić, Venetian Navy, military history, naval history, the eighteenth-century history

Jelena Puškarić

LATINSKI PRIJEVOD MARMONTELOVA ROMANA
BELIZAR (1767.) IZ PERA GRADIŠĆANSKOGA
SVEĆENIKA MIHE HORVATHA (*BELISARIUS*, 1772.)

Jelena Puškarić
Hrvatsko vojno učilište "Dr. Franjo Tuđman"
Zagreb

UDK 821.133.1-31"177"
821.124(497.5)"17"
821.163.42.09

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 9.5.2018.

Prihvaćeno: 20.2.2019.

DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/mwo1vczd0y>

Godine 1767. francuski pisac Jean-François Marmontel (1723.-1799.) objavljuje "roman" pod naslovom *Belizar*, djelo koje bismo prije mogli odrediti kao socijalno-filozofsku raspravu o temeljnim temama koje zaokupljaju 18. stoljeće (posebno njegovu drugu polovicu) negoli klasičan izdanak pustolovne novelistike. Trenutni uspjeh koji je Marmontel svojim tekstom doživio (a koji duguje i izvojevanoj pobjedi nad predstavnicima pariškoga teološkog fakulteta koji su roman snažno osporavali) urodio je brojnim prijevodima te adaptacijama autorova teksta, kako u rodnoj mu Francuskoj tako i šire. Djelo je snažno odjeknulo zahvaljujući i čitavoj paleti onodobne temeljne filozofske misli reformske naravi koju tekst upravo na jednome mjestu sažima; među glavnim temama tu su: borba za slobodu religijske misli te građansku međuvjersku toleranciju, težnja za uspostavljanjem monarhije utemeljene na zasadama prosvjetiteljstva, nastojanje oko reforme poreznoga sustava i drugih društvenih mehanizama, i dr. No, prvenstveno je filozofsko-ideološka strana Marmontelova teksta potakla svećenika Miha Horvatha (1733.-1810.), rodom iz Gradišća, da sačini latinsku inačicu francuskoga predloška (prvo je izdanje vjerojatno iz 1772. godine), koju će 1806. godine, u ponešto izmijenjenome izdanju, objaviti i bečki izdavač Ludwig (Aloysius) Doll.

Ključne riječi: Antun Gleđević, *Belizar*, Miho (Michael) Horvath, hrvatska novolatinska književnost, Jean-François Marmontel, prosvjetiteljstvo

Godine 1767., francuski pisac Jean-François Marmontel (1723.-1799.) objavljuje u Parizu svoj roman u 16 poglavlja naslovljen jednostavno *Bélisaire*. U snažnome ozračju francuske prosvjetiteljske misli te u turbulentnome vremenu filozofskoga i javnog djelovanja Voltairea te njegovih sljedbenika, djelo postiže odmah po objavljivanju (u veljači 1767.) veliki knjižarski i publicistički uspjeh, koji dijelom može zahvaliti i tzv. " aferi *Belizar*", odnosno procesu¹ kojim pariški teološki fakultet djelo nastoji podvrgnuti cenzuri te mu priskrbiti i službeno indeksiranje, tj. povlačenje iz javne distribucije. Rat pamfletima, u koji će se uključiti vodeći francuski prosvjetiteljski filozofi te pisci toga razdoblja (poput Voltairea ili Turgota), potrajat će sve do početka 1768. godine, a krajem prosinca 1767. te u siječnju 1768. oglasit će se i kraljev kabinet proglasom u kojemu odlučno stoji kako konačni tekst službene *Censure*² pariškoga sveučilišta Sorbonne mora – po pitanjima vjerske i građanske tolerancije – biti blagoga karaktera. Takova odluka kraljevske vlade mora svakako biti sagledana u svjetlu politike Louisa XV., a koja svakako vodi prema usvajanju – 1787., u vremenu administracije njegova nasljednika Louisa XVI., – Edikta o toleranciji (tzv. Versailleskoga edikta), kojim se drugim konfesijama, a napose protestantima (hugenotima) i Židovima priznaje sloboda vjeroispovijesti. Dakle, kraljeva je čvrsta želja očuvati relativni unutarnjopolitički mir ("la tranquillité de son État") nametanjem svojevrsnoga veta na daljnje rasprave o pitanjima vjerske tolerancije.

Sam autor romana, dakle Marmontel, znat će vješto iskoristiti onodobnu medijsku pozornost, u čijem se je fokusu nenadano našao, objavljivanjem pisama što ih je razmjenjivao s nekima od tadašnjih europskih vladara (kao što su Friedrich II., ruska carica Katarina II., švedska kraljica Lujza Ulrika, bečki dvor) ili njihovih predstavnika (među inima i sa švedskim veleposlanikom u Parizu, grofom Schefferom). U isto vrijeme autor šalje, bojeći se doista zabrane tiskanja i distribucije svojega djela, primjerke romana na poljski, ruski, švedski te bečki dvor, kao i u Berlin već spomenutome Friedrichu II.

Ideje kojima se promiče vjerska tolerancija te svojevrsan osobni i osobit odnos s Bogom (pariški teolozi zamjeraju osobito 15. poglavlju romana prikriveni deizam),

¹ Marmontelovi se suvremenici referiraju na spomenutu " aferu" govoreći o "skandalu". Tako među brojnim, često anonimnim, tekstovima potpore autoru nalazimo i epigram koji književni časopis *Mémoires secrets de Bachaumont de 1762 à 1787* pripisuje pjesniku Doratu, a koji završava stihovima: "N'a-t-il pas dû savoir qu'il causoit du scandale / Quand, malgré la Sorbonne, il faisoit aimer Dieu?" [*Nije li trebao znati da dovodi do sablazni / Kada, usprkos Sorbonni, promiče ljubav prema Bogu?*, prev. J. P.]. O samome tijeku toga procesa opsežno je pisao engleski povjesničar John Renwick (vidi *Jean-François Marmontel (1723-1799). Dix études*, Pariz 2001., te opsežni prilog istoga autora pod naslovom Marmontel, Voltaire and the Bélisaire affair u seriji *Studies on Voltaire and the eighteenth century*, ur. Theodore Besterman, sv. CXXI, Banbury 1974.).

² *Censure de la Faculté de Théologie de Paris contre le Livre qui a pour titre Bélisaire*, Pariz 1768., http://books.google.fr/books?id=IfVIAAAAcAAJ&pg=PA105&lpq=PA105&dq=censure+belisaire+propositions&source=bl&ots=pGx_jmgx_S&sig=GD7XG_IwQP0WzFE_wkfBgn_ULfM&hl=fr&sa=X&ei=OwppUqG1JieK4AT3mICACg&ved=0CDoQ6AEwAg#v=thumbnail&q=censure%20belisaire%20propositions&f=false.

kao i zasade prosvijećenoga monarhizma utemeljenoga na nedvosmislenome zakonodavstvu, pravičnome poreznom sustavu te građanskoj toleranciji, a koje tekst romana pronosi, u korijenu su "instant" popularnosti koju djelo doživljava i van francuskih granica. Tako već iste 1767. *Belizar* doživljava tri uzastopna engleska izdanja (P. Vaillant, London), a za njima će uslijediti još jedno, edinburško, izdanje djela (Kincaid & J. Bell & W. Gordon). Roman uskoro biva preveden na sve važnije europske jezike³: njemački (1767.), ruski (u radu na tome prijevodu sudjeluje i Katarina II. osobno), švedski (1768.), mađarski... Znakovito je, međutim, da latinska inačica Marmontelova romana – dakle Horvathov *Belisarius* – prethodi izdanju na mađarskome jeziku. U Beču će također – nešto kasnije (1783.) – nastati i novogrčki prijevod romana bez naznake imena priređivača (što je uostalom slučaj i s Horvathovim latinskim izdanjem djela iz 1772., koje ne nosi niti oznaku godine izdavanja – objavljeno je, dakle, *sine anno*), pod naslovom *Η δική ιστορία Βελισαρίου*.

Autor romana, Jean-François Marmontel, primjer je pak literarnoga, a shodno tomu i društvenoga, uzleta i uspjeha u francuskom društvu svojega vremena. Porijeklom iz srednjega staleža (otac mu je bio krojač), rano odustaje od monaškoga poziva te 1745. godine, kao dvadesetogodišnji mladić, dolazi u Pariz. Unatrag dvije godine, dakle od 1743., Marmontel održava korespondenciju s Voltaireom, s kojim će nastaviti razmjenjivati pisma sve do smrti velikoga polemičara, 1778. Okušavši se kratko u novinarstvu, osnivanjem i uređivanjem časopisa *L'Observateur littéraire*, piše poeziju (dvije su mu poeme ovjenčane, 1746. te 1747. godine, nagradom Francuske akademije) te se, potaknut uspjehom u poetskome žanru, ubrzo okreće tada popularnome dramskom žanru – tragediji. No, nakon početnih uspjeha s dramama *Denys le Tyran* te *Aristomène*, suočava se s mlakom reakcijom publike na njegov dramski tekst pod naslovom *Egyptus* te definitivno napušta dramsku formu smatrajući se, prema vlastitome priznanju, nedoraslim slavnim prethodnicima u žanru. Prijateljujući s brojnim urednicima i autorima slavne francuske *Enciklopedije*, do 1757. godine objavit će značajan broj priloga u spomenutoj ediciji, ponajviše iz područja književnosti no i iz drugih socio-znanstvenih polja (tako je Marmontel autor i članka naslovljenih *Suveren* te *Slava*). Priželjkujući mjesto među članovima Akademije, Marmontel se nastoji afirmirati kao književni kritičar te godine 1763. objavljuje svoju *Francusku poetiku* (*Poétique française*), zbir prethodno objavljenih autorovih priloga u *Enciklopediji*. To autorovo teoretsko djelo, kao i kasnije objavljeni *Éléments de littérature*, stavljaju Marmontela – svojim širokim dijapazonom tema i područja kojih se dotiču, ne ograničavajući se tek na književno polje već zadirući u sva umjetnička područja, od skulpture do glazbe – uz bok najvećim teoretičarima stoljeća klasicizma. Te iste, 1763. godine, Marmontel doista i biva primljen u redove Francuske akademije znanosti. Od 1772. i službeni kraljev historiograf, Marmontel će sastaviti – na temelju rukopisa Saint-Simonovih *Memoara* – i povjesnicu o razdoblju regentstva

³ Usp. Jean-François Marmontel, *Bélisaire*, ur. Robert Grandroute, Pariz 1994., str. XXIII-XXIV.

Filipa Orleanskog (*Histoire de la Régence de Philippe d'Orléans*). Godine 1755. počinje objavljivati, na stranicama časopisa *Mercure* (a koji, od 1758. – zahvaljujući zalaganju markize de Pompadour – i vrlo uspješno uređuje), niz moralnih pripovijesti (*Contes moraux*) koje će mu kasnije donijeti veliku popularnost. Godine 1761. objavit će tako Marmontel svoje pripovijesti u zasebne svesku, a žanru će se vratiti novim priložima u posljednjem desetljeću života (od 1790. do 1799.). Revolucionarni događaji 1789. godine autora zatječu na mjestu vijećnika pariške izborne skupštine. Marmontel, koji će izraziti svoje neslaganje s neograničenom slobodom tiska, neće biti izabran u parlament (u redove generalnih staleža), te se povlači na svoje seosko imanje gdje i umire u noći s 30. na 31. prosinca 1799. U svojim će, u poznijoj dobi sastavljenim, *Sjećanjima* (*Mémoires*) reći kako ga je na pisanje njegova najslavnijeg djela – *Belizara* (djela primarno moralističke note) – u listopadu 1765. godine navelo loše psiho-fizičko stanje u kojemu se nalazio (sluteći – tako je tada mislio – i skorbu smrt od tuberkuloze, koja je već odnijela nekoliko članova njegove obitelji) te je svakako želio iza sebe ostaviti vrijedno djelo koje bi se pamtilo (kako sam kaže, želeći iza sebe ostaviti trag čovjeka – “traces d’homme”).

Već i spomenute novele s moralnim poučkom donose autoru, i prije uspjeha koji postiže s *Belizarom*, popularnost i slavu. Tako će, primjerice, u Rusiji već 1764. Marmontelove pripovijesti biti ukoričene u dvosveščano izdanje. Dvadesetak će godina kasnije (1787.-1788.) biti objavljeno još jedno, ovoga puta trosveščano, integralno izdanje piščevih *Pripovjedaka*, a ruski će povjesničar, novinar i pisac Nikolaj Karamzin, u razdoblju od 1794. do 1798., u dva sveska izdati i posljednje autorove objavljene novele (u svome izboru). Pored slavnoga prijevoda autorova *Belizara* (1767.), na kojemu je radila, uz deset dvorjana, i carica Katarina II. (roman će tijekom 18. stoljeća u različitim prijevodnim inačicama doživjeti ukupno sedam ruskih izdanja), u Rusiji će uspjeh postići i Marmontelov teatar, s izdanjima dramskih tekstova poput *Zémire et Azor* te *Sylvain*, a svoje će rusko izdanje doživjeti i još jedan autorov roman – *Inke* (*Les Incas ou la destruction de l’empire du Pérou*). Ruskim će piscima svojega vremena Marmontel tako podariti, zahvaljujući ugledu svoje proze na kojoj će se odgojiti nove generacije čitatelja, značaj i poštovanje njihovih suvremenika. Jednako će tako Poljskom na kraju 18. te na početku 19. stoljeća Marmontel svojim djelom pronijeti tokove moderne misli te zasade klasicizma u književnosti i umjetnosti.⁴

Daleko umjerenije književno-jezične oštrice (Marmontel nastupa bez uvredljivoga tona!), negoli je to slučaj s Voltaireovim djelima, koja odišu borbenošću i naglašenom satirou (pa i drskošću te jezičnom vulgarnošću), Marmontelovi tekstovi nastoje čitatelja pridobiti “taktikom” suptilna argumentiranja; tako će pisac – posežući i opet za djelom omiljenoga mu uzora Fénelona – kao epigraf svojemu već

⁴ Usp. članak Jeana Breuillarda, *La Russie*, u: *Marmontel, un intellectuel exemplaire au siècle des Lumières*, ur. Jacques Wagner, Tulle 2003., str. 125-139. Francuski autor u svome članku citira i poljsku autoricu Ewu Rządowsku i njezinu studiju, objavljenu 1989. u Varšavi, *Francuskie wzorce polskich Oświeconych. Studium o recepcji J. F. Marmontela w XVIII w.*

spomenutom romanu *Les Incas, ou la destruction de l'Empire du Pérou* [Inke ili propast peruanskoga carstva], objavljenome 1777.,⁵ staviti citat iz Fénelonova djela *Direction pour la conscience d'un Roi* [Vodič za kraljevu savjest]: *Neka svi uživaju građansku toleranciju, no ne tako da se sve ravnodušno odobrava, već kroz strpljivo podnošenje svega onoga što sam Bog podnosi, te kroz nastojanje da se ljude [pravome putu] privede blagim i strpljivim uvojeravanjem.*⁶

U dalekoj pak i tada još kolonijalnoj Americi Marmontelov će se *Belizar* čitati kako u francuskoj tako i u engleskoj inačici. Tako će 1768. (točnije s datumom od 10. prosinca) francuski protestantski pastor iz američkoga gradića Charlestona, B. Henri Himeli, uputiti Marmontelu pismo⁷ puno pohvale i divljenja za njegov roman, za koji kaže da je upravo model vrline te ogledalo uzornih ljudskih čina, izražavajući isto tako i želju da se suvereni i njihove vlade povedu za Belizarovim naukom, a da oni pak kojima je povjerenom podučavanje i oblikovanje samoga društva slijede *vrline srca i duše* samoga autora, dakle Marmontela. Među američkim čitateljstvom Marmontelovo je djelo odjeknulo prvenstveno iskrenim tonom kojim autor prilazi problematici o kojoj piše, a posebno u odlomcima romana u kojima govori o moralnim zasadama kao temelju svakoga političkog djelovanja. A upravo na mjestima romana gdje se autor dotiče vjerske nesnošljivosti i brojnih zala koje ona sa sobom donosi, konkretno pripadnicima protestantske crkve u Francuskoj (uključujući prisnotru, zadiranje u privatnost, nejednakost u javnome građanskom životu, neprestanu prisutnost straha, utamničenja, a katkad i smrt), već spomenuti pastor Himeli (upravitelj Reformirane crkve u Charlestonu od 1759. do 1772.) zasigurno na umu ima i teškoće s kojima se - u tada dominantno anglikanskome američkom društvu - susreću frankofoni hugenoti ukoliko žele u tom istom društvu na socijalnoj ljestvici i napredovati.

Ne dovodeći nimalo u pitanje potpunu legitimnost monarhističkoga sustava (postoji i nacrt posvete romana Louisu XV., koji u konačnici nije otisnut zajedno s tekstem prvoga pariškog izdanja *Belizara*), Marmontel će kasnije tijekom života ponešto revidirati svoj stav, zagovarajući tripartitni sustav vlasti s odvojenim kompo-

⁵ I taj se Marmontelov povijesno-filozofski roman nastavlja na društveno-filozofsku misao o potrebi uvođenja vjerske i građanske tolerancije koju autor zagovara u *Belizaru*. No, već će i ranije - u svojim pripovijestima (*Contes moraux*) - Marmontel koristiti motiv povijesnih ličnosti predkršćanske epohe koji su svojim čestitim životom zaslužili nebesko kraljevstvo, a relativizirat će i postojanje samo jedne "ispravne" religije.

⁶ Prev. J. P. Usp. tekst francuskoga originala: "Accordez à tous la tolérance civile, non en approuvant tout comme indifférent, mais en souffrant avec patience tout ce que Dieu souffre, et en tâchant de ramener les hommes par une douce persuasion." Citirano prema: Kees Meerhoff i Annie Jourdan, *Mémorable Marmontel? - Chronologie de Marmontel*, u: *Mémorable Marmontel 1799 - 1999*, Amsterdam - Atlanta, GA 1999., str. 12, bilj. 17.

⁷ Puni tekst pisma navodi John Renwick u svojem članku *Bélisaire in South Carolina, 1768.*, u: *Jean-François Marmontel (1723-1799)*, ur. John Renwick, str. 223-243.

mentama izvršne, pravosudne te zakonodavne vlasti,⁸ što se može iščitati, primjerice, iz autorova publicističkog teksta iz 1783., *Observations d'un ami des Américains sur le gouvernement de la Virginie* [Razmišljanja prijatelja američkoga naroda o vladi države Virginije].

Naprotiv, u svojem romanu Marmontel ostaje čvrstim zagovarateljem monarhije, priželjkujući tek reformu postojećega sustava koja bi vodila k pravičnijemu i funkcionalnijem uređenju tada aktualnoga društvenog modela. Ne čudi stoga što se i sam, u svojim *Memoarima* koje sastavlja pred kraj života, osvrće na svoj roman kao na svojevrstan *brevijar za kraljeve* ("bréviaire des rois"). Slično se o djelu pohvalno izražava i već spomenuti švedski veleposlanik u Parizu, "Sénateur de Suède" – grof Scheffer, govoreći o *knjizi za kraljeve i sve one koji su pozvani upravljati carstvima* ("livre des rois et de tous ceux qui sont appelés au gouvernement des Empires") te upravo o *brevijaru za kraljeve u kojemu su precizno razrađeni te znalački posloženi najveći i najčvršći stavovi te u kojemu se podrobno i promišljeno razmatraju teme od najveće važnosti*.⁹ Ovdje svakako možemo povući paralelu sa srednjovjekovnim (12.-13. stoljeće i kasnije) *zrcalima za vladare* ("miroirs des princes", "Fürstenspiegel"), tekstovima koji na različite načine nastoje ponuditi ogledne primjere uzornog, smjernog i uspješnog vladanja.¹⁰

Imajući svakako u vidu određena poboljšanja postojećega monarhijskog sustava, a živeći već i u ozračju reformskoga zamaha koji će historiografija nazvati jozefinizmom, hrvatski svećenik iz Gradišća (rođen je 1733. u mjestu Hrvatski Židan [Horváthzidány, Siegersdorf] u Šopronskoj županiji),¹¹ Michael (Miho) Horvath, pri onut će radu na izradi latinskoga prijevoda toga tada iznimno aktualnog francuskog teksta. U predgovoru svojemu latinskom izdanju romana (*praefatio versoris*) Horvath tako kaže kako se Marmontelova knjižica nije mogla zadržati unutar francuskih granica te ističe već postojeće prijevode romana na brojne europske jezike (među inima spominje i ruski prijevod carice Katarine II.) kao svoju osobnu motivaciju pri sastavljanju vlastite, latinske, adaptacije teksta romana: *Emiserat id nuper in lucem Gallia, sermone patrio conscriptum; sed non uni Galliae debebatur tam nobilis ingenii partus. Et vero transcenderat elegantissimi libelli fama, mox, atque praela reliquisset, fines soli patrii, ac Gentes Europae paene omnes eum certatim, in suam quaeque linguam, traductum ibant; ipsaque adeo hodierna Russiae Imperatrix, dum paucos abhinc annos Volga flumine deflueret,*

⁸ Izvatke iz djela donosi John Renwick u svome članku Marmontel on the government of Virginia, u: *Jean-François Marmontel (1723-1799)*, str. 265-274.

⁹ Usp. tekst francuskoga originala: "... bréviaire des souverains où les vues les plus grandes et les plus solides sont développées avec netteté et combinées avec justesse, où les matières les plus importantes sont discutées avec profondeur et réflexion". Radi se o pismima pod brojem 131 te 130 u zbirci koja obuhvaća Marmontelovu korespondenciju, a koju je također uredio John Renwick (usp. Jean-François Marmontel, *Correspondance*, ur. John Renwick, 2 sv., Clermont-Ferrand 1974.).

¹⁰ Usp. članak Einara Mára Jónssona, Les "miroirs aux princes" sont-ils un genre littéraire?, u: *Médiévales*, br. 51, Vincennes 2006., str. 153-166.

¹¹ Većinu osnovnih podataka o Horvathovoj bio- i bibliografiji pronašli smo u članku prof. Mije Koradea, Pastoralna teologija Mihe Horvata (1733-1810), u: *Kateheza*, sv. 17, br. 4, Zagreb 1995., str. 286-293.

*extimas Imperii lustratura Provincias, in sermonem domesticum transferri praecepit; imo etiam Versorum in numero esse non recusavit. Hisce adductus exemplis, eundem ipse latine reddidi.*¹²

Horvathova knjižica nema, kako smo već spomenuli, oznaku godine izdavanja, a dragocjen nam podatak u tome smislu pruža bečki tiskar i izdavač (*bibliopola*) Ludwig (Aloysius) Doll,¹³ koji će, godine 1806. – u sada već društveno-povijesno daleko manje turbulentnome trenutku, kad je trebalo znatno manje strahovati od žaoka službene državne i carske cenzure – objaviti, a na tragu upravo Horvathova latinskog prvijenca, još jedno latinsko izdanje Marmontelova *Belizara*, uključivši u svoju inačicu prijevoda integralni francuski tekst te prenoseći samim time i one dijele romane (osobito njegova 15. poglavlja) koje je Horvath namjerno bio izostavio, ne želeći, prema vlastitome priznanju, da *stavovi protivni vjeri, sadržani u pretposljednem poglavlju, ikoga uvrijede (Caeterum, ne cuiquam offendiculo essent, quae penultimo capite Religioni adversa occurrunt, resecanda omnino existimavi...)*, jer je, dodaje, ljudska navada takova da nas lošiji utjecaji dublje zahvaćaju negoli oni blagotvorni (*infelici naturae vitiatæ instituto, mala altius haerent animo, quam quae eis medicandis afferri vulgo soleant*).¹⁴

U najvećem dijelu toga “najradikalnijega” poglavlja romana francuski pisac zagovara protestantizmu blizak koncept (“samo Isus”, “samo Pismo”, “samo milost”, “samo vjera”) katoličanstva u kojemu i po kojemu nebeski glas mora biti u dogmat-sko-moralnome suglasju sa savješću pojedinca te s najskrovitijim zakutcima čovječje duše.¹⁵ Francuski su (osobito pariški) teolozi u tome smislu osobito oštro nastupali, smatrajući kako djelo pronosi ideju osobnoga odnosa i kontakta s Bogom (u kojemu je posredništvo crkvenih struktura suvišno), misao koju smatraju suviše bliskom

¹² Usp. (prev. J. P.): “Marmontelovo je djelo nedavno poniknulo na francuskome tlu, a sastavljeno je na francuskome jeziku. No plod takvoga plemenita uma nije smio ostati privilegijom tek francuske nacije. I doista je glas o toj izuzetnoj knjižici, nedugo po njenu objavljivanju, prešao granice svoje domovine, a gotovo su se sve europske nacije upustile u utrku oko objavljivanja prijevoda djela. Tako je i sadašnja ruska carica [sc. Katarina II.], dok je prije nekoliko godina putovala Volgom obilazeći najudaljenije pokrajine Carstva, osobno naložila da se priredi ruski prijevod rečenoga djela; dapače, carica je i osobno sudjelovala u izradi toga prijevoda, kao jedan od prevoditelja. Tim primjerima potaknut, i sam sam na latinski preveo Marmontelov tekst.”

¹³ Usp. *Belisarius e gallico cel. Marmontel translatus. Secundis curis edidit, et capita supplevit A. D. B. V., 1806, Vindobonae, Sumptibus Aloysii Doll, Bibliopolae, Praefatio editoris latinae editionis* (NP), Nacionalna i sveučilišna knjižnica (NSK Zagreb 21.601).

¹⁴ Horvathovo je 15. poglavlje – kao posljedica svjesne auto-cenzure – dakako vrlo kratko. Horvath završava slikom u kojoj Belizar dočarava radost što će jednoga dana u nebeskome blaženstvu boraviti s pravednicima *svih zemalja i svih epoha*. Jednako se tako nada da će dionikom te i takove nebeske vječnosti biti i sam car Justinijan, kojemu oprašta što ga je – zaslijepljen ljubomorom, strahom i klevetama dvorjana – bio dao oslijepiti. Dok Belizarovo lice sja istinskom radošću duha, car – shrvan – plače u Tiberijevu naručju.

¹⁵ Bog nam je dao dva vodiča – *svjetlo savjesti te svjetlo osjećaja*. Usp. tekst francuskoga originala: “Mais Dieu nous a donné deux guides qui doivent être d'accord ensemble, la lumière de la foi et celle du sentiment.” Nebeski zakon te zakon srca moraju biti u suglasju, a u tome se smislu Belizar snažno oslanja na vlastitu savjest.

teološkome pokretu deizma. Lik Belizara ispovijeda, naime, jednu sasvim jednostavnu dogmu – *voljeti Boga, voljeti bližnjega*, ne priznajući Boga okrutnosti te ističući smisao i zadatak vjere da ljude učini boljima i ljudskijima¹⁶ (istovremeno, Belizar *žali* one, nazovimo ih, pismoznance – dakle teologe njegova vremena – koji taj duboko iskren, istinoljubiv, pravičan i istinski temeljni koncept svake religioznosti ne mogu pojmiti; nešto niže u tekstu Belizar uspoređuje teološke rasprave kojima svjedoči – te, u tome kontekstu, i osobito žučljive prijepore tadašnjih katoličkih teologa s predstavnicima protestantske vjerske misli¹⁷ – s *novotarijama* kojima se dalo previše značaja u javnome prostoru).¹⁸ On ne prihvaća Boga osvete i otvara vrata božanskih sfera svim pravednim i časnim dobročiniteljima ljudskoga roda, pripadali oni predkršćanskome ili kršćanskome vremenu. U raspravi o pravu suverena (monarha) da na teritoriju svoje države uspostavi *jedinstvo dogme i kulta*, Belizar čvrsto stoji pri stavu kako vladaru ne dolikuje suditi o vjerskim istinama ili zabludama, već tek o društvenim posljedicama istih. Istine je vjere Bog odvojio od pitanja ćudoređa te je samim time uredio zemaljska društva na način da poznavanje (ili nepoznavanje) određenoga pitanja vjerske dogme ili crkvene doktrine ne utječe na uzorno građansko djelovanje pojedinca. Vraćajući se još jednom na koncept osobno proživljenoga otkrivenja, Belizar će uskliknuti: *Uvjerenje dolazi s neba ili od ljudi. Ako dolazi s neba, ima samo po sebi pobjedonosni utjecaj; ako pak dolazi od ljudi, tada posjeduje tek prava jednoga uma nad drugim. Svatko odgovara za svoju dušu i na njemu je samome, i samo na njemu, da se odluči za izbor od kojega će za vječnost ovisiti njegova propast ili njegovo spasenje.*¹⁹ Gorljive vjernike neće proizvesti nametnuti zakoni i uredbe, koji tek odriješuju ruke *fanaticima* bilo koje vrste. Belizar, nadalje, propituje tvrdnju kako stabilnost države ovisi o duhovnome jedinstvu njenih žitelja te smjelo izriče temeljnu prosvjetiteljsku postavku (koja se kasnije prometnula – čemu svjedočimo i u suvremenim društvima – u različita zastranjenja, kao što su – ovdje citiramo misao bugarskoga filozofa Tzvetana Todorova – “scijentizam, tehnokracija, općerašireni prijezir i omalovažavanje temeljnih moralnih i ljudskih vrednota, egoizam, osjećaj nedostatka smisla ljudskoga postojanja, vladavina privida, fraze poput ‘moralno korektnoga’...”)²⁰ kako će društvo najbolje prosperirati ako svatko bude uživao slobodu (i privilegij izražavanja) vlastitoga mišljenja. Unutarnji će mir i boljitak pak državi donijeti slobodno ispovijedanje vjere (“*toutes les sectes seront tranquilles!*”) svakoga od njenih žitelja.

¹⁶ Usp. tekst francuskoga originala: “Aimer Dieu, aimer ses semblables...!”

¹⁷ Tako na jednome mjestu romana Belizar gorljivost dijela državno-crkvenog aparata u suzbijanju drugih (osobito protestantskih) religija uspoređuje s jalovošću rasprave o broju zrnaca morskog pjeska.

¹⁸ Uzburkane duhove umirit će tek zasićenje (*taedium*) onime što je ljudima nerazumljivo.

¹⁹ Usp. tekst francuskoga originala: “La persuasion vient du ciel ou des hommes. Si elle vient du ciel, elle a par elle-même un ascendant victorieux; si elle vient des hommes, elle n’a que les droits de la raison sur la raison. Chaque homme répond de son âme. C’est donc à lui, et à lui seul, à se décider sur un choix, d’où dépend à jamais sa perte ou son salut.”

²⁰ Usp. *Lumières! Un héritage pour demain* (ur. Yann Fauchois, Thierry Grillet i Tzvetan Todorov), Éditions de la Bibliothèque nationale de France (Izdanja Francuske nacionalne knjižnice), 2006., digitalizirani katalog izložbe <http://expositions.bnf.fr/lumieres/>.

Osvrćući se još jednom na polje djelovanja civilne vlasti, *Belizar* je u svojem govoru jasan: država (u liku vladara koji, uostalom, nije “nepogrešiv”) može, pravno, suditi tek o postupcima svojih građana (ali ne i o njihovome ideološko-vjerskome uvjerenju). Na Justinijanovu bojazan kako će usporo, na tragu opće slobode misli, i sloboda djelovanja biti bez granica, *Belizar* se u tome smislu poziva na preventivno-korektivnu ulogu jasno definiranoga pravosuđa. Vladaru on, dakako, ne odriče mogućnost utjecaja na moralno-vjersko usmjerenje njegovih podanika, no umjesto *mača i lomača*²¹ *Belizar* sugerira snagu “svetosti” vladareva vlastita života i djelovanja.

Ako se sada još malo vratimo na činjenicu da je Horvathova knjižica objavljena *sine anno*, spomenimo ovdje još jednom kako nam u tome smislu konkretan podatak nudi jedino Doll, koji u predgovoru svome latinskom izdanju romana izrijeком kaže kako je njegov prethodnik svoj prijevod objavio 1772. godine: *Belisarius cl. Marmontelii (...) ita etiam versorem latinum (comparuit Vindobonae 1772) est nactus*. Dietrich Briesemeister pak, u svome članku *Französische Literatur in neulateinischen Übersetzungen*,²² tek spominje Horvathov latinski prijevod, navodeći kao godinu izdanja istoga 1771.

Horvath će, na samome početku svojega predgovora, a u svjetlu gore spomenutoga reformnog osvita koji je zahvatio habsburške zemlje, kao uzore, odnosno “takmacé”, Marmontelova romana navesti Fénelonova *Telemaha* (*Aventures de Télémaque*), kojega i inače u tome kontekstu navode književni kritičari i poznavatelji Marmontelova djela, no jednako će tako spomenuti i latinski roman *Argenis* koji 1621. godine u Parizu objavljuje John Barclay: *Opusculum, sive Argenidos Barclaii, sive Magni Fenelonii Telemacho aemulum, tibi sisto lector benevole*. Bitno je istaknuti kako Barclay, koji svoj roman objavljuje uz posvetu francuskome kralju Louisu XIII., u njemu upozorava na štetnost vlasti koja bi se nalazila u rukama naroda te tako bila lišena čvrste stege pojedinca u osobi kralja. Francuski je pisac – u godinama kada nastaje njegov roman *Belizar* (kasnije će ponešto revidirati svoj stav!) – jednako tako, premda snažno priželjkuje i zagovara reformu monarhijskog uređenja, odlučni protivnik (na Barclayjevu tragu!) republikanske ideje.²³

Barclayjev pak drugi i posljednji roman (autor nažalost neće doživjeti njegovo tiskanje) možemo, po mišljenju kritičara, doista i nazvati romanom, i to po svim odrednicama žanra (što se ne bi moglo u potpunosti reći za, primjerice, Moreovu

²¹ Usp. u tekstu francuskoga originala: “La vérité luit de sa propre lumière; et on n’éclaire pas les esprits avec la flamme des bûchers”, kao i hrvatski prijevod citiranoga odlomka (prev. J. P.) – “Istina sja vlastitom svjetlošću, a duhovi se ne prosvjetljuju plamenom lomača.”

²² Članak je objavljen u zborniku *Acta conventus neo-latini Bononiensis: proceedings of the Fourth International Congress of Neo-Latin Studies, Bologna 26 August to 1 September 1979*, ur. R. J. Schoeck, Medieval & Renaissance Texts and Studies, Binghamton, NY, 1985. Na ovome dragocjenom podatku zahvaljujem prof. Jeanu-Louisu Quantinu koji mi je bio mentorom na doktorskome studiju na *École pratique des Hautes Études* u Parizu.

²³ Robert Grandroute će u uvodnim poglavljima svojega izdanja romana (str. XLIII) odlično primijetiti kako *Belizar* niti na jednome mjestu ne dovodi u pitanje legitimnost i apsolutnu opravdanost postojećega uređenja. Usp. u tome smislu tekst 9. poglavlja Marmontelova romana te pojedine dijelove Barclayjeva romana (primjerice 18. poglavlje prve knjige, I.18).

Utopiju, na čije elemente nailazimo i u *Argenisu*). Spretno povezujući u koherentnu cjelinu antičke topose (Petronije, Heliodorove *Etiopske pripovijesti*, pastorala), elemente viteškoga romana te političkoga traktata (Thomas More, Ksenofontova *Kiropedija*), Barclay će stvoriti djelo koje je istovremeno i ljubavni i avanturistički roman (s narativnom potkom u pravom smislu riječi), a kojemu će filozofsko-politički diskurz u prilog monarhijskoga uređenja²⁴ te potrebe za učinkovitim te pravednim pravosuđem i upravom donijeti – upravo u vremenu kad pisci počinju otkrivati roman kao pogodan okvir za socio-političku analizu društvenih zbivanja svojega vremena – kako literarnu, tako i ideološko-filozofsku popularnost. Na nj se nastavlja francuski dvorsko-galantni roman (Honoré d'Urfé, *Madame de Scudery*), a Gabriel Bugnot (*Bugnotius*) će u svojoj biografiji pisca *Argenisa* (1664.) godine ustvrditi i kako je njegov roman bio svakodnevno štivo kardinala Richelieua (tada savjetnika mladoga kralja Louisa XIII.).²⁵

Prvo, dakle, djelo koje Horvath navodi među literarnim modelima (*aemuli*) Marmontelova *Belizara*, a koje, ponavljamo, ističu i svi francuski (i drugi) poznavatelji romana, svakako je Fénelonov *Telemah*, roman koji obiluje savjetima budućem vladaru kako što pravičnije i uspješnije upravljati državom (lik i uloga Mentora se tako odražava u dugim Belizarovim monolozima, dok u liku učenika Telemaha prepoznajemo mladoga časnika Tiberija, budućega bizantskog cara Tiberija II. Konstantina). Kako su formalistički okviri romana kao žanra tada još nedovoljno jasno određeni (roman još ne pripada u tradicijom okrunjeni i općepriznati literarni kanon²⁶), tako i Marmontelov *Belizar* nailazi na nedoumice suvremenika koji nisu posve sigurni kojim terminom nedvosmisleno odrediti djelo, kolebajući se između novele i romana (da bi bio klasična novela, nedostaje mu završna poanta!), a ako se već i odluče za naziv roman tada mu pridijevaju različite odrednice, poput “moralistički”, “politički” ili pak “filozofski”. Marmontelov roman pokazuje iste slabosti kao i njegovi uzo-

²⁴ Barclay, rođen u Francuskoj od oca Škota, bit će, premda katolik, cijenjena figura na engleskome dvoru kralja Jakova I., koji će ga angažirati u polemičkoj prepisci koju je u tim godinama s vatikanskom administracijom (kardinalom Robertom Bellarminom) razmjenjivao engleski dvor, a na temu legitimnosti i prava rimskoga pape da svrgava monarhe suverenih država (u tome smislu imamo kardinalov odgovor, iz 1610., engleskome piscu pod naslovom *Tractatus de Potestate Summi Pontificis in rebus temporalibus, adversus Gulielmum Barclay*). Budući da Barclayjev roman predstavlja odlučni zagovor nasljednim (i božanskim) pravom posvećene monarhije (odričući u isto vrijeme bilo kakvo pravo (su) odlučivanja narodu), valja ovdje također spomenuti i najutjecajniju raspravu autorova oca, Williama Barclayja, objavljenu u Parizu 1600. godine te posvećenu francuskome kralju Henriku IV., *De Regno et Regali Potestate adversus Buchananum, Brutum, Boucherium, et reliquos Monarchomachos*.

²⁵ Za tu tvrdnju danas nemamo službene potvrde u dostupnim nam arhivskim materijalima. Za kritičko-teorijsku analizu Barclayjeva romana i opusa općenito, usp. John Barclay, *Argenis*, preveli i uredili Mark Riley i Dorothy Pritchard Huber, sv. 1-2, Assen – Tempe 2004.

²⁶ O nastojanju autora da svojim djelima priskrbe status priznatih literarnih modela, pozivajući se često na antičke uzore, usp. Viktor Žmegač, *Povijesna poetika romana*, treće prošireno izdanje, Zagreb 2004. (u tome smislu autor osobito navodi dva primjera: engleski roman iz 1742. Henryja Fieldinga, *The History of the Adventures of Joseph Andrews*, ili pak slavnoga *Don Quijotea* te urednika engleskog izdanja istog iz 1700. godine, Petera Motteuxa).

ri (Fénelonov *Telemah* kao i različite preradbe istoga), a to su ponajviše slaba kohezija između narativnih i diskurzivnih dijelova teksta, shematiziranost i predvidljivost, kako radnje, tako i karakternih značajki samih likova, kao i slaba inventivnost fikcionalnoga toka romana. Tako i sve buduće preradbe romana – ukoliko im je namjera bila prenijeti filozofsko-političke rasprave koje tekst donosi – neminovno zadržavaju i spomenute literarne nezgrapnosti predloška.

Miho Horvath, u svojoj latinskoj inačici djela, sadržajno će slijediti francuski original (ograđujući se, dakako, od cenzuri podložnih dijelova 15. poglavlja), no u morfološko-sintaktičkim se detaljima gdjekad više (ako uspoređujemo njegov prijevod s kasnijim Dollovim izdanjem), a gdjekad manje od njega udaljuje.²⁷ Prozni latinski izričaj njegova *Belisariusa* tipični je primjer neolatinističke literature i publicistike onoga vremena. Horvath, u tome smislu, često koristi, primjerice, glagole inkohativnoga značenja²⁸ ili deminutivne forme, koje su pak počesto lišene svojega osnovnog značenja, predstavljajući tek varijaciju osnovne riječi²⁹ ili noseći pokatkad u sebi i pogrđnu nijansu (poput termina *plebecula* za “populace” – u značenju: svjetina – iz originala).

Ako se vratimo još malo na roman *Argenis* i na latinski izričaj kojim je pisan, tu valja primijetiti kako se Barclayjeva proza općenito (a osobito stil romana) naslanja na Tita Livija, pa čak i u detaljima (primjerice, u opisu bitaka u četvrtoj knjizi romana). U čisto lingvističkome smislu taj se utjecaj očituje u osobito čestoj uporabi nastavka *-êre* za 3. l. pl. indikativa perfekta aktivnog (posebno kod glagola druge konjugacije; isto se može primijetiti i kod Tacita!), zatim u dominaciji prezentske forme (nauštrb perfektne) glagola *imperare* te u učestalosti prijedložne konstrukcije *seu... seu*.

Minuciozni kritičar – autorov suvremenik! – pronaći će svakako i nekoliko zamjerki latinskome izričaju engleskoga pisca, zamjerajući mu, među ostalim, i konstantnu uporabu galicizama³⁰ (odnosno naslanjanje, u tvorbi latinskih konstrukcija, na analogne tvorbe u francuskome jeziku). U tome se smislu osobito navodi česta uporaba infinitiva na mjestima gdje latinsko pravilo zahtijeva zavisnu rečenicu (oso-

²⁷ Horvath predslavljuje svoj prijevod *Belizara* citatom iz Horacijeva *Pjesničkog umijeća*: *Nec verbum reddere verbo cures* (stihovi 133-134), odričući se tako slijepoga pokoravanja originalu koji pak, sadržajno, ipak vjerno prenosi, izostavljajući tek dijelove polemičnoga 15. poglavlja (u kojemu Marmontelov *Belizar* najglasnije istupa u obranu građanske i vjerske tolerancije u društvu).

²⁸ U tekstu *Belisariusa* nailazimo na sljedeće takove glagole (navodimo ih slijedom kako se pojavljuju u tekstu): *incallescere, excandescere, pertimescere, contremiscere, sterilescere, tabescere, conquiescere* (*a(c)quiescere*), *ingemiscere, erubescere, adolescere* (*succrescere, coalescere*), *persentiscere, evanescere, insolescere* (*a(s) suescere; obsolescere*), *augescere, (in)notescere, efflorescere* (*reflorescere, deflorescere*), *refrigescere, resplendescere, nitescere, elulescere, gliscere, delitescere, fatiscere, exhorrescere* (primjerice, u caput 14: *Alacritas, & vigor tuus eas pro levibus habet, sed fatiscens aetas mea exhorrescit ad solam earum imaginem*).

²⁹ Tako imamo *malum leviusculum* umjesto *malum leve* za “petit mal” kod Marmontela, zatim nailazimo na priloge *rigidiuscule* ili *tantulo*, pridjeve *parvulus* (*parvulae manus*), *leviusculus* ili *duriusculus* (*duriuscula conditio* [sc. *agricolarum*]), pojmove poput *diverticulum, animulae, offendiculum, adminiculum, infantulus, oblectatiuncula, ratiunculae* (za “caprices” iz originala), te gore spomenutu *plebecula*.

³⁰ Usp. John Barclay, *Argenis*, str. 42.

bito iza glagola *merere*, *timere* ili *non dubitare*), zatim neprecizna uporaba glagolskih vremena infinitiva (tako Barclay iza glagola *sperare* često zaboravlja staviti infinitiv futura), učestalost tzv. analitičkih sintagmi (kao što su, primjerice, *mihi est in decus*, *esse ad gloriam*, *apud populum est (sit) veneratio*) ili korištenje futura umjesto konjunktivnih oblika glagola. Otklon prema arhaičnome jeziku ili kasnolatinskome izričaju mogao bi se također pribrojiti rečenim "minusima" Barclayjeva stila, no autor na tim i takovim mjestima romana želi pokazati svoju veliku erudiciju izgrađenu na cjelokupnome opsegu rimske književnosti i antičke kulture.³¹

Opisane jezične fenomene možemo pronaći i u Horvathovu tekstu. Tako Horvath koristi isključivo (pasivni) oblik prezenta *jubetur* (Barclay koristi, u slučaju ovo-ga glagola, i prezentsku i perfektnu formu, dakle *jubet* i *jussit*): *propter focum considerare jubetur*, *accersi jubet*, *occupare jubetur*, *certam te [sc. Antoninam] rei hujus jubet*, *eum acciri jubet*, *metari jubet*. Što se pak tiče paralelne uporabe prijedloga *seu*, Horvathov nam latinski tekst pruža šest primjera spomenute konstrukcije: *seu defendendi me*, *seu vindicandi*; *seu in senatu domi*, *seu foris in exercitu*; *seu aemulos metuendos*, *seu factiones*; *seu contra domesticum oppressorem*, *seu invasorem exterum*; *seu gulam irritant*, *sive indumentis novam venustatem dant*; *seu decorem aedificiis novum adjiciunt*; *seu a meridie*, *seu a septentrione*. Analogna konstrukcija (*aut... aut*) kod hrvatskoga je pisca ipak učestalija: *aut donare se*, *aut vendere patriae oportet*; *aut mihi vitam hanc tollite*, *aut promittite*; [sc. *me vim luminum amississe*] *aut prae senio*, *aut inter praeliandum*; *aut igitur appetitus nasci nequit*, *aut vix natus praefocatur per rerum abundantiam*; *aut vestigiis nullis educta*, *aut majori cum splendore restituta [sc. munimenta]*; *aut pro modica re habet*, *quod eis concredit*, *aut vim mirificam suo delectui inesse putat*; *acquisivit aut suo labore*, *sua industria*, *sua dexteritate*, *& meritis*, *aut certe a Majoribus suis haereditavit*; *aut moriendum nobis*, *aut mancipatus subeundus*; *aut nil orbe toto est*, *quod dari pessum non queat*, *aut solum Imperium*, *ubi justitia regnat*, *ire pessum inquit*; *aut fidem jam habuisse accusatoribus meis*, *aut certe subdubitare de fide mea*. Kad je pak riječ o korektnoj uporabi infinitiva, tu je Horvath dosljedniji zahtjevima klasične latinske gramatike. Tako u tekstu njegova *Belisariusa* – uz glagol *sperare* – nalazimo, ispravno, oblik infinitiva u futuro: *tam male me acceptum iri*, *sperabam*; *sperabam ad minus*, *in obsequio Reipublicae me daturum animam*; *speravi equidem*, *aequum eum [sc. Imperatorem] fore*; *se [sc. Tiberium] eum [sc. Belisarium] reperturum sperabat*. Iza glagola *timere* slijedi, i opet ispravno, zavisna rečenica: *sed ego timeo*, *ne tibi quid noceat*, *si cum proscripito communicaveris*; *ne timeas*, *ut haec te unquam deserat*; *ne insolescat*, *timetur?*; *solum ille Princeps*, *cujus subditi sub jugo gemunt*, *timendum habet*, *ne a suis deseratur*; *timesne*, *ad eam inquam*, *ne*, *qui creavit nos*, *deserat nos*, *obliviscatur nostri*. No, posljednji u nizu gore spomenutih glagola – glagol *non dubitare* (i srodni mu izrazi) – veže na sebe infinitiv: *Belisarius non dubitavit*, *hospitem suum magistratum aliquem militarem sub se gessisse*; *nil addubitans*, *eum avidissime omnem vindicandi sui occasionem arrepturum*; *nullus jam dubitationi locus dabatur*, *melancholiam*

³¹ Za Barclayjev jezik i stil, usp. već spomenuto izdanje njegova *Argenisa*, str. 39-43 (osobito str. 41-43).

Imperatoris provenire a consuetudine. Ipak, u istome kontekstu nailazimo i na nekoliko primjera zavisne rečenice: *nec dubita, Tiberius inquit, haec omnia secum is ante exegerit, & de congruis remediis providerit etiam; nullus dubitationi locus dabatur, quin post paulo fames eum ad deditionem cogeret* (u prvome od citiranih primjera imperativ *nec dubita* ima ulogu uzvika!). Izrazi tipični za latinski jezik kasnih stoljeća Carstva, kao i specifičnosti neolatinizma samoga autorova vremena, obilježavaju dakako i Horvathov prijevod. Tu se ponajviše radi o glagolskim sintagmama kao što su: *e metu se colligere, pro certo tenere* ili *habere, ex desperatione versi/versus* (i sličnih izraza, poput *in desperationem adducere* ili *ad desperationem redacti*).

Nadalje, kod Horvatha nije zanemariva niti pojavnost kraćega nastavka za 3. l. pl. indikativa perfekta *-êre*. U tome obliku u tekstu *Belisariusa* nalazimo ponajviše glagole koji vode narativnu (a ne toliko idejnu) nit romana, kao što su primjerice glagoli *haerere* (*Igitur facto repente silentio immobiles primum haesere prae reverentia viri, decumbere* (*Sermone hunc ad modum dirempto, somnum capessituri, decubuere*), *promittere* (*Promisere, se deinceps nonnisi ad vim propulsandam arma expedituros*), (*animam*) *agere* (*Conspirationis principes inter supplicia egere animas*), *esse* (*Victores fuere Persae; clamor meus, meae dehortationes frustra fuere*), *opponere* (... *sat se defensos rebantur legum praesidio, quas ceu totidem aggeres opposuere furori in semet saevientis ejusmodi hominis*), *madere* (*Mauri ad arma inde ex desperatione versi, & sanguine maduere provinciae nostrae*) te *persuadere* (*Majestas, & energia, qua haec verba prolata sunt, persuasere Bulgaris, quod petebatur*). Na nekim mjestima svojega teksta Horvath se odlučuje i za druge, nazovimo ih, fakultativne glagolske nastavke. Tako u tekstu nailazimo i na sljedeće primjere i oblike: *cum in triumpho ducerere* (umjesto *ducereris*, za 2. l. sg. konjunktiva imperfekta pasivnog glagola *ducere*), *nolle arrogare tibi, quod non mereare* (umjesto *merearis*, za 2. l. sg. konjunktiva prezenta pasivnog glagola *merere*), *loquere igitur amico tuo auctoritate, qua loquerere* (umjesto *loquereris*, za 2. l. sg. konjunktiva imperfekta pasivnog deponentnoga glagola *loqui*), & *quoniam* [sc. *Tiberius*] *existimarit* (umjesto *existimaverit*, za 3. l. sg. konjunktiva perfekta glagola *existimare*).

Što se pak uporabe futurskih oblika tiče, istina je da i Horvath pokatkad "zloupotrebljava" buduću glagolsku formu koristeći je unutar zavisnoga perioda (osobito unutar neupravnoga govora), što se može vidjeti i u sljedećim primjerima: *tum videbimus, an etiam illic impii quieti meae obturbabunt; & videbis, quam in hominem ejusmodi parum poterunt viles, & abjectae affectiones; [...] videbis, quantam leges a moribus correctis, a principiis novis sceptrum firmitatem accipiet*.

Barclayjev je latinski stil, na tragu i opet njegova velikog uzora Tita Livija, prožet poetičnošću, kako leksika tako i izričaja. Horvathov je pak leksik i izbor lajtmotiva svakako određen i zadan tematsko-motivskom te jezičnom orijentacijom samoga originala. Smještajem same radnje romana u, za Bizantsko Carstvo, turbulentno 6. stoljeće, evociranjem počesto zlatnoga doba – *aetas aurea* – rimske republike te brojnih historiografsko-legendarnih epizoda iz različitih razdoblja rimske povijesti (*Regulus, Trajan i Longin*, itd.), uvođenjem u tu, tada popularnu – rekli bismo "eg-

zotičnu", kulisu romana (Grčka, Perzija, Egipat...) tipično prosvjetiteljskih simbola, poput lajtmotiva vrta i obrađivanja zemlje kao utočišta od nepravdi i okrutnosti društva, Marmontel će neminovno, frazeološko-leksički, a i motivski, odrediti i prijevodne inačice te adaptacije svojega djela (jasno, ako su se prevoditelji odlučili vjerno slijediti francuski uzorak). Primijetimo, međutim, jedan zanimljiv detalj: Horvath češće u svojemu prijevodu prednost daje antičkim, dakle poganskim, terminima i božanstvima kao što su *Nemesis*, *Caelites*, *Numen* ili *Numina*, koji kod Marmontela (dakle u samome originalu!), ili kod Dolla, poprimaju puno kršćanske tonove (tako kod Marmontela čitamo "ciel" – nebo ili "l'Éternel" – Vječni, a kod Dolla pak nalazimo pojam *Superi*).

Želeći približiti Horvathov latinski književnome izričaju kojega od njegovih suvremenika, odlučili smo u tome smislu posegnuti za zanimljivim znanstveno-poetskim amalgamom Dubrovčanina Benedikta Stayja (1714.-1801.), tj. dvjema opsežnim poemama u kojima pjesnik u stihovima nastoji uobličiti goleme znanstvene *sume*, najprije filozofsku teoriju Renéa Descartesa (u djelu *Philosophiae versibus traditae libri sex*³²), a kasnije i filozofske postavke Isaaca Newtona (u epu *Philosophiae recentioris versibus traditae libri decem*³³).

U tome bismo kontekstu čitatelja željeli uputiti i na određen poetski ton (premda se radi o proznome djelu) kojega Horvathov tekst nije lišen. Tako u Horvathovu prijevodu nalazimo pjesničke figure poput poliptote (*caeterum delectus Principis delectu Agentum, & Consiliariorum absolvuntur; luxus depressus non deprimet porro paupertatem; caenantem* [sc. Imperatorem] *sola Belisarii caenatio occupabat; obtutu suavi, & amico intueri; hominum alter altero solertior; videor mihi videre*), aliteracije (*si mala herba bonis immixta innascitur; viam virtutis; membra ejus* [sc. Imperii] *discordia, in unum, & concors corpus coalescent*), brojnih pleonazama (*proinde habendi studium vitiat, & corrumpit; Protheum vincire velle, qui hoc molientem infinitis sub formis ludit, & effugit; victoria illi pro modica & exili re est; oculo torvo, & indignabundo; populum ferit, & perstringit; libertas sub legum praesidio salva, atque incolumis*) te figure ponavljanja (*nam comitatus meus mihi pro triumpho fuit, & accursus populi, qui plurimus ubi ubi eram, confluebat*).

U vrijeme kad se Horvath javlja svojim latinskim prijevodom Marmontelova *Belizara* (te, uostalom, i drugim svojim prijevodima tada aktualnih djela – ponajviše s francuskoga govornog područja – na latinski jezik, primjerice prijevodom ratnoga dnevnika pruskoga generala von Schmettaua, iz 1772., u kojemu autor opisuje ti-

³² Djelo je objavljeno u Rimu 1744. godine.

³³ Prvi svezak *Philosophiae recentioris versibus traditae libri X* (djelo broji ukupno 24227 heksametara) izlazi u Rimu 1755. (knjige I-III). Drugi će svezak (knjige IV-VI) uslijediti godine 1760., dok će na treći i posljednji svezak djela trebati pričekati godinu 1792. (taj će svezak obuhvatiti preostale četiri knjige, od sedme do desete). Bošković će iscrpnim komentarima, svojim *Supplementa*, popratiti sva tri sveska Stayjeve poetske edicije. Usp. Hrvatski latinisti, sv. 2, *Pisci 17.-19. stoljeća*, Zagreb 1970.; autor biobibliografske bilješke o Stayju je prof. Vladimir Vratović.

jek rusko-prusko-turskoga sukoba³⁴ koji se je vodio na području jugoistoka Europe od 1737. do 1739. godine³⁵), latinski je jezik, kao jezik na koji se djela prevode ("jezik-cilj"³⁶) kako bi postala dostupnija široj obrazovanoj publici, a jednako tako i da bi im se podario trajniji, univerzalniji te dalekosežniji karakter, već daleko (osim, dakako, ako ne govorimo o teološkim ili crkvenim temama) od svojega negdašnjega sjaja i prevodilačkoga zamaha, a koji svoj vrhunac dostiže u prvoj polovici 17. stoljeća.³⁷ Na zapadu Europe kraj 18. stoljeća bilježi dramatičan pad u pojavnosti i broju latinskih prijevoda svjetovnih tekstova, a u tome se smislu sve više – kao univerzalni medij – javlja francuski (tako će, primjerice, francuski protestantski pisac Pierre Coste na kontinentu, tj. izvan Britanskoga otočja, postati glavnim tekstualnim izvorom za djela engleskoga filozofa Johna Lockea). Zanimljivo je ovdje spomenuti još i kako svojevrsni element zaigranosti, praćen eventualno pedagoškom namisli prevoditelja,³⁸ prati prijevode na latinski jezik još od 17. stoljeća, da bi kasnije postao i glavnim obilježjem te i takove literature tijekom 19. stoljeća. Isti se trend nastavio sve do naših dana, a glavni izvor suvremenih latinskih prijevodnih inačica zabavne i dječje literature danas nalazimo u anglosaksonske svijetu (navedimo ovdje latinske adaptacije *Alise u zemlji čudesa*, *Medvjedića Winnie zvanog Pooh* te, posljednjeg

³⁴ Osim na tijek same vojne, von Schmettau se u svome dnevniku osvrnuo i na poneki društveni fenomen kojemu je svjedočio prolazeći krajevima koji su se tada nalazili pod turskom vlašću. Tako i Horvath u svojem prijevodu donosi, primjerice, autorove opaske o slabome stupnju higijene javnoga prostora u srpskome gradiću Užicama (*Nyssa*): *Nobis ingredientibus compitaque, & plateae perquam immundae erant, ex quo gravis Urbe tota odor. Muscarum, ut ubicunque immundities, vis maxima, nec non & catorum, ac canum.* Generalovu pozornost privlači i jedan detalj vrtno-krajobrazne arhitekture koji će na Zapadu – na krilima onodobnoga osobitog interesa za orijentalno (u 18. stoljeću posebno za tursku kulturu; spomenimo u tome kontekstu francuski pojam *turqueries*), dakle drugotno – u vidu paviljona ili sjenice (na turskome jednostavno "kiosk", dok u engleskoj terminologiji susrećemo nazive "paviljon" ili "šator"), podariti engleskim i francuskim ukrasnim vrtovima egzotičnu notu. Dakle, u suprotnosti s gore opisanom neurednošću samih ulica, autor se osvrće na velik broj vrtova u gradu te na jedan osobiti tip vrtno arhitekture koji dominira središtem privatnih vrtova gradskih žitelja: *ad haec hortos fere, nec incomptos habent; quorum medio aedícula surgit, liberiori captandae aerae.* O pojavnosti toga tipa arhitekturnog "ornamenta" u engleskim vrtovima 18. stoljeća, usp. Nebahat Avcioglu, *Voyages du style: récits visuels et orientalisme en Angleterre à l'époque des Lumières, u L'Orientalisme architectural entre imaginaires et savoirs*, Pariz 2009., <http://inha.revues.org/4912>.

³⁵ Puni latinski naslov djela glasi: *Historia arcana belli Turcici anni 1737, 1738, 1739 cum animadversionibus criticis: authore comite a Schmettau, Potentissimi Prussiae Regis Pro-Marchallo ... e Gallico sermone in Latium traduxit Michael Horvath, etc., Tyrnaviae (Typis Tyrnaviensibus) 1776.*

³⁶ O tom i drugim jezično-traduktološkim pojmovima, usp. osobito djela Jeana-Renéa Ladmirala ili Paula de Mana, npr. Jean-René Ladmiral, *Pour une théologie de la traduction*, u: *TTR: traduction, terminologie, rédaction*, sv. 3, br. 2, Trois-Rivières 1990., str. 121-138.

³⁷ Usp. Peter Burke, *Translations into Latin in early modern Europe*, u: Peter Burke i R. Po-chia Hsia (urednici), *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Cambridge 2007., str. 65-80; J. W. Binns, *Intellectual culture in Elizabethan and Jacobean England. The Latin Writings of the Age*, Leeds 1990., XIV. poglavlje (str. 241-269): "Latin translations from English and other European vernaculars."

³⁸ Pedagoški ciljevi već su jasno vidljivi u 18. stoljeću, što se osobito može vidjeti na primjeru latinskih adaptacija La Fontaineovih *Basni*. U tome smislu, usp. ovdje već spomenuti (v. bilj. br. 22) članak Dietricha Briesemeistera, *Französische Literatur in neulateinischen Übersetzungen*, str. 210-211.

u nizu, *Harryja Pottera*³⁹). No, ovdje se ne može više govoriti o važnosti pronošnja i prenošenja samoga sadržaja djela, već je naglasak na prijevodnome mediju kao jezičnome fenomenu kojemu se želi osigurati opstanak. Prema riječima Petera Burkea, takova je "neozbiljnost" bila strana prevoditeljima elizabetinskog doba.⁴⁰

Na istoku i jugoistoku Europe konstelacija je pak društveno-političkih činjenica i silnica ponešto drugačija i u tim će krajevima (dakle, i na prostorima Habsburške Monarhije Marije Terezije i Josipa II.) latinski jezik i dalje zadržati primat kao medij razmjene književnih, filozofskih, društveno-političkih, znanstvenih te umjetničkih dosega. Ako uzmemo u obzir i bečka centralistička nastojanja (unatoč pozitivnim učincima koje su donijele mjere poput razvoja školstva općenito, osnivanja novih škola i veće dostupnosti obrazovanja širim slojevima društva; ovdje moramo spomenuti i činjenicu kako se tijekom vladavine Josipa II. u srednjoškolsko obrazovanje, kao obvezatan, uvodi njemački jezik) te mađarske aspiracije za dominacijom u ugarsko-hrvatskom dijelu Carstva (Josipov brat i nasljednik na prijestolju Leopold II. u školskome će kurikulumu njemački jezik zamijeniti mađarskim!), jasan je položaj i važnost latinskoga jezika za nacionalni i politički opstanak male hrvatske enklave na prostoru goleme zajedničke države.⁴¹

Veliki poznavatelj hrvatske novolatinske književnosti, prof. Vladimir Vratović, istaknut će kako je upravo 18. stoljeće bilo *najplodnosnije*, a *na tematskome planu i najraznolikije*, upravo kad govorimo o hrvatskome književnom latinskom izričaju nakon razdoblja renesanse.⁴² Najveća je značajka upravo toga hrvatskoga "latinskog" stoljeća *količina i raznolikost* [tada objavljenih neolatinističkih] *djela*, koja svojom kvalitetom često dostižu *monumentalne* razmjere. Upravo u stoljeću *Francuske revolucije*, kad u književnostima drugih naroda latinski jezik ustupa pred pobjedonosnim hodom narodnih jezika, hrvatski će neolatinizam iznjedriti djela od kojih su neka usporediva s *najboljim ostvarenjima razdoblja humanizma*. Suprotno, možda, očekivanjima, taj zalet i procvat novolatinske književnosti (kojemu će najviše pridonijeti isusovci te dubrovački književni krug) neće nimalo stajati na putu razvoju

³⁹ Autor latinskih inačica serije o Harryju Potteru je Peter Needham, koji je prethodno na latinski već preveo priču *A bear called Paddington (Ursus nomine Paddington)*, <http://www.via-neolatina.fr/didactica/harrilus-potter.html>. Usp. također i članak Wilfrieda Stroha, *From Aesop to Asterix Latinus: a survey of Latin Books for Children*, u: *Our Mythical Childhood: The Classics and Literature for Children and Young*, ur. Katarzyna Marciniak, Leiden/Boston 2016., str. 29-34. Vrijedi u ovome kontekstu također spomenuti i članak novinara Marka Mancinija, *10 popular children's books that have been translated into Latin* (objavljen 11.01.2016.), <http://mentalfloss.com/article/73311/10-popular-childrens-books-have-been-translated-latin>.

⁴⁰ Usp. J. W. Binns, *Intellectual culture*, str. 269. Za dragocjene podatke o fenomenu prevođenja s narodnih na latinski jezik u zapadnim europskim zemljama, a koji se mogu pronaći u teže dostupnoj stručnoj literaturi na engleskom, francuskom, njemačkom i talijanskom jeziku, ovdje osobito zahvaljujem prof. Jeanu-Louisu Quantinu s pariške *École pratique des Hautes Études*.

⁴¹ Usp. Franjo Emanuel Hoško i Mijo Korade, *Le système scolaire et les ordres religieux*, u: *Croatie, le temps du baroque et des Lumières*, Rennes 2011., str. 127-138. Usp. također i članak Miroslava Kurelca, *L'évolution des pays croates aux XVIIe et XVIIIe siècles*, str. 59-78.

⁴² Usp. niže citirani članak Vladimira Vratovića, str. 455.

hrvatske književnosti na narodnome jeziku, upravo doprinoseći okupljanju hrvatskoga nacionalnog bića.⁴³

I Horvatha će, kao redovnika, zahvatiti promjene kojima carska administracija nastoji crkvena pitanja što više regulirati državnim uredbama. Tako on sam, godine 1768., napušta isusovački red kako bi preuzeo službu župnika u jednoj bečkoj župi. Kasnije ga nalazimo na mjestu predavača pastoralne teologije na sveučilištima u Budimu i Bratislavi. U tome će svojstvu Horvath izdati sljedeća djela iz područja pastoralne teologije: *Theologia pastoralis* (Vindobonae, 1780.-1781.; drugo izdanje: *ibidem*, 1782.; treće izdanje: Posonii [sc. Bratislava], 1790.), zatim *Supplementa Theologiae pastoralis complectentia sanctiones caesareo-regias...* (Vindobonae, 1787.), u kojima autor donosi zakone koje je u međuvremenu donijela administracija Josipa II., te bratislavsko izdanje iz 1790. godine zbirke propovijedi, govora i kateheza pod naslovom *Chrestomathia pastoralis*.

Zauzet za prosvjetiteljske ideje svojega doba te očito i dobar poznavatelj francuskoga jezika (tada neophodnoga medija za neposredno upoznavanje s novim filozofskim i socijalnim strujanjima vremena), Horvath naslovima svojih djela svjedoči i raznolikosti svojih publicističkih interesa, objavljujući naslove iz raznih znanstvenih disciplina, poput povijesti (*Introductio ad historiam Hungariae critico-politicam*, Vindobonae, 1770.; *Historia Hungariae politica*, vol. 1: Vindobonae, 1786., vol. 2: Posonii, 1792.; *Statistice regni Hungariae*, vol. 1-2: Posonii, 1794., drugo izdanje iz 1802.; *Statistices regni Hungariae supplementa*, Posonii, 1790.) ili ekonomije (*Notitiae commercialis rei praeliminaris*, Posonii, 1806.; *Specimen oeconomiae politicae*, Buda, 1806.). U duhu onoga vremena okušao se je Horvath i u prigodnoj poeziji te su mu objavljene pjesničke zbirke *Poecile* (Posonii, 1785.) i *Otia poetica* (Posonii 1797., 1805.).

Reforme koje će historiografija kasnije staviti pod zajednički nazivnik jozefinizma, a koje suvremenici koji im svjedoče često doživljavaju kao izrazito radikalne, išle su dakle za ukidanjem (osobito kontemplativnih) crkvenih redova, a zatim i za prisvajanjem golemih samostanskih i crkvenih posjeda kojima se željela dati druga namjena, ili su se pak reformama biskupija granice istih nastojale više uskladiti s unutarnjim državno-administrativnim ustrojem Carstva. No, korijene jozefinističkih reformama ne treba tražiti u svojevoljnom, nazovimo ga, napadu države na Crkvu. Naime, i sama Katolička crkva priželjkuje – još u vrijeme vladavine Marije Terezije – nutarnju obnovu svojih institucija i principa. Sama carica u tekstu svoje oporuke podsjeća na silno bogatstvo koje se – slijedom brojnih oporuka njezinih vladarskih prethodnika – našlo koncentrirano u posjedu crkvenih redova, a sada, kada je Carstvo osiromašeno, Marija Terezija je mišljenja kako Crkva mora, svojim bogatstvom, aktivnije pridonijeti općem državnom i društvenom boljitku. Osoba koja je u danome trenutku bila najpogodnija da ujedini unutarnjocrkvene napore za vlastitom reformom s jedne strane, te državna nastojanja s druge, bio je bečki nadbiskup

⁴³ Usp. Vladimir Vratović, *Le néolatinisme croate au XVIIIe siècle*, u: *Croatie, le temps du baroque et des Lumières*, str. 447-457 (osobito str. 447).

(u toj ulozi od 1757.), grof Christoph Anton von Migazzi. Oduševljeni pristaša Muratorijevih ideja (od dvadeset različitih njemačkih izdanja Muratorijeva "manifesta prosvijećene katoličke reforme", djela *Della regolata devozione dei cristiani*, osam ih je tiskano u Beču), Migazzi je pohađao i rimski *Collegium Germanicum*, koji predstavlja (kao uostalom i društvo studenata osnovano 1740. na sveučilištu u Salzburgu te privatne akademije, poput *Academia Taxiana* u Innsbrucku i *Societas incognitorum* u Őlmutzu) žarište onodobne katoličke reformne misli koja se, inspirirana jansenizmom (Muratori, premda striktno nije pripadnik jansenističkoga pokreta, svojom mu je filozofijom blizak), udaljava od habsburške barokne religioznosti i teži povratku izvornim zasadama kršćanstva, pročišćenju vjerske misli i prakse te modernizaciji crkvenih i redovničkih institucija. Nakon 1756. i početka Sedmogodišnjega rata, Austrija i Francuska će se naći na istoj strani (kao dvije katoličke sile koje su se u dotadašnjim sukobima redovito nalazile u suprotstavljenim koalicijama), ujedinjene protiv Pruske Friedricha II. Samim tim diplomatskim činom i savezom francuska onodobna društvena i filozofska misao dobiva značajno na aktualnosti na prostorima Habsburške Monarhije. Tako je i Horvathov latinski prijevod Marmontelova *Belizara* tiskan po carskoj odredbi.⁴⁴ Migazzi i drugi jansenizmu skloni austrijski biskupi (jansenističke ideje tada lakše dolaze do Austrije i zbog toga što se, od 1714. godine i sklapanja Ugovora u Raststattu, u posjedu Monarhije nalazi i tzv. Austrijska Nizozemska – *Belgium Austriacum*, a tim je teritorijem bilo obuhvaćeno i povijesno ishodište jansenizma – grad Ypres) pripremit će tako teren za reformske odluke i brojne dekrete koje će kasnije donositi vlada Josipa II. Prve reformne pokrete Monarhija će provesti u svojim (tada novostećenim) sjevernotalijanskim zemljama. Začetci reformi, koje će poslije poprimiti konkretniji oblik, mogu se tako iščitati i iz Kaunitzovih uputa tadašnjemu austrijskom veleposlaniku u Rimu, u čijem uvodnom dijelu jasno

⁴⁴ Taj podatak izrijeком spominju i kanadske novine *L'Observateur* (objavljivane u Montréalu) iz 1830. godine, osvrćući se na zaborav Marmontelova imena, a u kontekstu spomena smrti piščeva najmlađeg sina Louisa-Josepha, koji u prosincu 1830. umire u bolnici u dalekome New Yorku. Jednako će tako, u šarmantnome i slikovitome pasusu (često citiranome u francuskoj književnoj kulturi), Sainte-Beuve (u svojim *Razgovorima ponedjeljkom* [*Causeries du lundi*], 1851.), uspoređujući slikovito čitatelja s putnikom koji se žuri na vlak i ima tek nekoliko trenutaka da u putnu torbu spremi i koje štivo, na spomen Marmontela kao autora čitatelju sugerirati, kao vrijedan naslov, tek piščeve *Memoare*. Marmontelovo će ime s krajem 18. stoljeća (barem što se njegove domovine Francuske tiče) pasti u zaborav i premda mu je povijesno razdoblje u kojemu je djelovao pružilo mogućnost svojevrsnoga "osloboditeljskog" djelovanja na području kritike i estetike, ipak Marmontel, kao autor, nije posjedovao dovoljno književno-idejne inovativnosti i smjelosti da bi mogao ponijeti naslov jednoga od "duhovnih otaca" novoga književnog smjera u nastajanju. Tako je i autorov roman *Belizar* podijelio sudbinu svojega tvorca te se je ubrzo našao "degradiranim" (i to u okrnjenoj inačici, lišenoj temeljne reformatorsko-humanističke niti vodilje romana) na razinu nagrade koja se marljivim đacima uručivala na kraju školske godine. Piščevi suvremenici, kao i kritičari s početka 19. stoljeća, romanu su osobito zamjerali njegovu neizbježnu suhoparnost, a generacije koje su uslijedile sasvim su sigurno smatrale društvenu kritiku koju roman iznosi, kao i manifestni izričaj novoga modela koji autor želi svojim tekstom sugerirati kao rješenje za manjkavosti društvenoga sustava koji opisuje, zastarjelim ili pak društveno nadidenim (ostvarenim) fenomenima. Usp. članak Johna Renwicka, *La première jeunesse de Jean-François Marmontel (1723-1745) ou Antimémoires*, u: *Jean-François Marmontel (1723-1799)*, str. 13-14.

stoji kako se uloga Crkve ima ograničiti na duhovna pitanja (propovijedanje vjere i morala, podjela sakramenata...).⁴⁵ Kasnije, međutim, nadbiskup se Migazzi – jedan od pokretača crkvene reforme na tlu Monarhije – neće slagati sa svim uredbama koje će Josip II. donositi u razdoblju tzv. krutoga ili razmahaloga jozefinizma.⁴⁶

Sklonost aktualnoj francuskoj filozofsko-društvenoj, ali i teološkoj misli, kod Horvatha je vidljiva i na primjeru autora i naslova koje – za duhovnu i teološku nadgradnju – župnicima kao štivo preporuča u trećem (i posljednjem) dijelu svoje *Pastoralne teologije*.⁴⁷ Tako se na Horvathovoj listi preporučenih naslova nalaze tada popularne patrističke rasprave, poput *De sacerdotio* Ivana Zlatoustog, zatim *Pastoralno pravilo (Regula Pastoralis)* pape Grgura Velikog, ili pak duhovni testament Bernarda iz Clairvauxa⁴⁸ pod naslovom *De consideratione*. Znakovito je kako iste naslove nalazimo u preporukama duhovnoga štiva župnicima i u tekstovima sinodalnih statuta francuskih dijeceza u 17. stoljeću.⁴⁹ Horvath jednako tako čitatelju preporučuje i književno-publicističke perjanice katoličke obnove, na prvome mjestu *Uvod u pobožni život* sv. Franje Saleškog, djelo koje i inače citira na stranicama svojega priručnika, zatim djela španjolskoga dominikanca Ludovika od Granade⁵⁰ (Luis de Granada), kao i ona teatinca Lorenza Scupolija, te djelo *Ars semper gaudendi* belgijskoga isusovca Alphonsea-Antoina Sarasa (prvo izdanje: Antverpiae, 1664.-1667.). Nadovezuju se na prethodno spomenute pisce još i njemački augustinac Toma Kempenac (Thomas de Kempis), čije djelo *Nasljeduj Krista (De imitatione Christi)* ne prestaje – sve do naših dana – doživljavati nova izdanja, a nadahnulo je, među ostalim, i velikoga Marka Marulića,⁵¹ zatim sveti Ivan Avilski ili pak španjolski isusovac Luis

⁴⁵ Usp. T. C. W. Blanning, *Joseph II*, Routledge, 2013., osobito poglavlja "Jansenism," "Church and State," "Maria Theresia" te "The co-regency".

⁴⁶ Usp. Franjo Emanuel Hoško, Franjevci u Slavoniji i Podunavlju u vremenu kasnoga jozefinizma, u: *Croatia Christiana periodica*, sv. 29, br. 55, Zagreb 2005., str. 115-161 (osobito uvodne stranice članka).

⁴⁷ Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu posjeduje samo prvi dio Horvathove pastoralne trilogije. Za popis djela koje Horvath kao duhovno štivo savjetuje pastoralnim djelatnicima, usp. digitalizirani primjerak spomenutoga trećeg dijela njegovih djela *Theologia pastoralis (Theologiae Pastoralis Pars ultima, complectens exemplum vitae, Vindobonae, litteris a Ghelenianis, 1781)*, https://books.google.hr/books?id=T75FAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. Usp. *Theologiae Pastoralis Pars ultima*, itd., str. 20-22.

⁴⁸ Njega, osobito u jansenističkom i rigorističkom miljeu, smatraju posljednjim crkvenim ocem (u razdoblju koje prethodi skolastičkoj eri). Usp. Jean-Louis Quantin, *Le catholicisme classique et les Pères de l'Église. Un retour aux sources (1669-1713)*, Pariz 1999., str. 48-53. Za dio dragocjenih podataka o crkvenim ocima i teološko-ekleziološkim pitanjima u Francuskoj 17. i 18. stoljeća ovdje posebno zahvaljujem prof. Jeanu-Louisu Quantinu s *École pratique des Hautes Études* u Parizu.

⁴⁹ Usp., primjerice, Dominique Julia i David McKee, Les confrères de Jean Meslier. Culture et spiritualité du clergé champenois au XVIIe siècle, u: *Revue d'histoire de l'Église de France*, sv. LXIX, Pariz 1983., str. 72; Isabelle Bonnot, *Hérétique ou saint? Henry Arnauld, évêque janséniste d'Angers au XVIIe siècle*, Pariz 1984., str. 337.

⁵⁰ Djela Franje Saleškog, kao i tekstove Ludovika od Granade, navode i već spomenuti francuski sinodalni statuti.

⁵¹ U predgovoru svojem *Evangelistariumu* (1516.) Marulić izrijekom spominje svoj latinski tekst pod naslovom *De imitatione Christi, libri tres*, koji nam se nije sačuvala. No, reference na Kempenčevo djelo vidljive su u brojnim Marulićevim teološko-moralizatorskim traktatima. Isto tako, 1854. ili 1856.,

de la Puente. Na Horvathovoj listi preporuka znakovita je i prisutnost ovdje već spomenute Muratorijeve rasprave *Della regolata devozione dei cristiani*.

Pred kraj trećega sveska Horvathove *Teologije* lista preporučenih autora se nastavlja, a ovoga puta na popisu čitamo imena tada poznatih i cijenjenih propovjednika i profesora retorike, uglavnom s francuskoga govornog područja, zatim naslove iz područja govornišтва te naslove patrističkih zbirki propovijedi i komentara, a listu zaključuje i nekoliko "domaćih" (mađarskih) autora.⁵² Listu slavni kršćanskih govornika i autora o govorništvu, na koje dakle Horvath upućuje župnike – čitatelje svojega djela (a sve u svrhu njihova boljeg pastoralnog, i – u smislu novih ideja koje tada dominiraju društvenom klimom na tlu Monarhije – općeg socijalnog djelovanja), predvode (na tragu Cicerona i Kvintilijana) sv. Augustin (ovdje predstavljen osobito četvrtom knjigom svoje egzegeze starozavjetnih i novozavjetnih spisa *O kršćanske nauku – De doctrina Christiana*, te svojim katehetskim priručnikom pod naslovom *Upućivanje neupućenih – De rudibus cathechisandis*)⁵³ i francuski biskup, već spominjani autor *Telemaha*, François Fénelon (kojega Horvath ovdje osobito ističe kao autora *Dijaloga o govorništvu – Dialogues sur l'éloquence*). Nadalje, među *magistri artis oratoriae* Horvath navodi slavne govornike svojega vremena, koji su počesto i *concionatores aulici* (službeni dvorski propovjednici) ili profesori retorike na tada poznatim europskim (sve)učilištima, kao što su Francuzi Blaise Gisbert (autor onodobne uspješnice *Le bon goût de l'éloquence chrétienne*), Nicolas-Charles-Joseph Trublet (autor *Panegirika svetaca*, kojih su dio i *Razmišljanja o govorništvu – Panegyriques des saints, précédés de Réflexions sur l'éloquence en général, et sur celle de la chaire en particulier*⁵⁴), nezaobilazno ime u povijesti francuske pedagogije Charles Rollin (pisac poznate *Rasprave o učenju – De la manière d'enseigner et d'étudier les Belles-Lettres par rapport à l'esprit et au cœur...*, poznatije kao *Traité des Études*⁵⁵), opat

Ivan Kukuljević će u Zadru otkriti rukopisni (neautografski) prijepis Marulićeva hrvatskog prijevoda Kempenčeve uspješnice. Usp. Mirko Tomasović, Marulićev prijevod knjige Tome Kempenskoga "De imitatione Christi", u: *Čakavska rič*, sv. 5, br. 7, Split 1975., str. 5-20 (radi se o autorovu izlaganju na znanstvenome skupu o Marku Maruliću održanome u Zagrebu 1974.). Spomenimo ovdje još neke prevoditelje Kempenčeve *Imitacije* na hrvatski jezik. Tako Atanasije Georgičević (Atanasije Jurjević Splitski) izdaje u Beču, 1629. godine, i to prije no što će Pierre Corneille objaviti svoju pjesničku inačicu istoga djela (1656.), poetsku adaptaciju Kempenčeve knjižice pod naslovom *Od naslidovanja Isukrstova*. Još jedno pjesničko izdanje (nepotpuno) istoga teksta priredio je i Grgur Maljevac pod naslovom *Duhovni kalendar* (1793.). Kad govorimo o suvremenim izdanjima Kempenčeva djela na hrvatskome jeziku, spomenimo ovdje već sedmo izdanje toga djela pod naslovom *Nasljeduj Krista* iz 2014. godine (ur. svećenik dr. Ivo Blažević, Split, Verbum) te zagrebačko izdanje istoga naslova (u ediciji nakladničke kuće Sion) iz 2003. u prijevodu bl. Alojzija Stepinca.

⁵² Usp. na str. 134-140 trećega sveska (već citiranoga bečkog izdanja iz 1781.) *Pastoralne teologije*.

⁵³ Usporedimo i naslove onodobnih francuskih izdanja Augustinova katekizma, *Catéchèse des débutants* te *La première catéchèse*.

⁵⁴ O ideološkome, rekli bismo, avangardizmu Trubletova drugog, više sekularnog, spisa pod naslovom *Essais sur divers sujets de littérature et de morale*, usp. Gauvin Alexander Bailey, *The Spiritual Rococo: Decor and Divinity from the Salons of Paris to the Missions of Patagonia*, Firenca 2014., str. 36-37.

⁵⁵ O životu i djelu toga slavnog imena francuske pedagoške misli, usp. u *Nouveau dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire*, ur. Ferdinand Buisson, Pariz 1911., <http://www.inrp.fr/edition-electronique/lodel/dictionnaire-ferdinand-buisson/document.php?id=3552>.

Paul-César de Cicéri⁵⁶ te novolatinski pjesnik René Rapin⁵⁷ (autor rasprave o stanju govorničtva svojega vremena – *Réflexions sur l'usage de l'éloquence de ce temps*, 1672., ali jednako tako i autor povijesnih djela o jansenizmu). Zatim su tu još i austrijski isusovac Ignatiuz Wurz,⁵⁸ Talijan Carolus Reggio (autor *Kršćanskoga govornika – Orator Christianus*⁵⁹), Španjolac Laurentius de Villavicentio (autor spisa o obučavanju propovjednika – *De Formandis sacris concionibus*⁶⁰) ili pak kardinal Franjo Boromejski (autor petosveščane rasprave iz 1632. pod naslovom *De sacris nostrorum temporum oratoribus*). Spomenimo jednako tako da već i u prvome svesku svoje *Teologije*⁶¹ Horvath spominje – ovoga puta u užem kontekstu sastavljača i pisaca posmrtnih govora – francuske propovjednike Charlesa de la Ruea,⁶² Jeana-Baptistea-Charlesa-Marie de Beauvaisa⁶³ te Honoréa Gaillarda.⁶⁴

U nastavku, među, po autorovu sudu, za pastoralnu djelatnost najinspirativnijim djelima i autorima, nalazimo prvake otačke tradicije – kako zapadne, tako i istočne provenijencije – poput Origena (Horvath osobito ističe – u redakciji sv. Jeronima – sljedeće autorove spise: Origenov komentar o Pjesmi nad pjesmama te propovijedi o Jeremiji i Ezekijelu), Teofila Antiohijskog⁶⁵ (i njegov spis *Autoliku*), Tertulijana⁶⁶ (i njegove latinske spise *De cultu faeminarum* te *De spectaculis*), dva Ćirila –

⁵⁶ Usp. *Dictionnaire des ouvrages anonymes ou pseudonymes... par M. Barbier*, 2. izd., 3. sv., Pariz 1824., str. 259.

⁵⁷ Željeli bismo ovdje spomenuti članak Ruth Monreal, La poésie latine de René Rapin, u: *Dix-septième siècle*, sv. 263, Pariz 2014., str. 203-218, digitalizirano izdanje <https://www.cairn.info/revue-dix-septieme-siecle-2014-2-page-203.htm>.

⁵⁸ Usp.: "To this period belong Philip Jenigan (d. 1704) and Franz Hunolt (d. 1740), perhaps the greatest German Jesuit preachers; Tschupick, Joseph Sneller, and Ignatius Wurz acquired an almost equally great reputation in Austria" (<http://w.w.w.newadvent.org/cathen/14086a.htm>). Austrijski registar državnih dužnosnika (tzv. Staatshandbuch) – *Schematismus der kaiserlich-königlich wie auch erzherzoglichen Instanzen...* (Beč 1775.) – navodi, na stranici 253, i ime oca Ignacija Wurza, uz čije ime stoji titula *eloquentiae sacrae professor*: "P. Ignatius Wurz, Eloq. Sacrae Prof."; https://books.google.hr/books?id=ZsAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

⁵⁹ Puni latinski naslov djela glasi: *Orator Christianus de Caroli Regii de Societate Jesu*, 1612.

⁶⁰ U svojoj *Bibliotheca Hispana Nova: Sive Hispanorum Scriptorum Qui Ab Anno MD. ad MDCLXXXIV. florere Notitia* (Madrid 1788.), njezin autor Nicolás Antonio spominje (na str. 571) i de Villavicentijev spis *De Formandis sacris concionibus*; https://books.google.hr/books?id=GWxLAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

⁶¹ Usp. *Theologia pastoralis, pars prior*, str. 247.

⁶² Isusovac, propovjednik, neolatinistički pjesnik i dramski pisac, profesor humanističkih predmeta te retorike. Usp. o njemu bio- bibliografsku natuknicu na mrežnim stranicama Francuske nacionalne knjižnice (*Bibliothèque nationale de France*) http://data.bnf.fr/12071918/charles_de_la_rue/.

⁶³ Jean-Baptiste-Charles-Marie de Beauvais bio je biskupa grada Seneza. Njegove su propovijedi (*Sermmons*) objavljene u četiri sveska. Sastavio je, među ostalim, i posmrtni govor za Louisa XV. (koji umire 1774.), a zanimljivo je spomenuti i njegov spis pod naslovom *Orator sacer* koji nalazimo na kraju biskupove biografije iz pera Louisa de Sambucyja (Pariz 1842.).

⁶⁴ O autoru posmrtnih govora (izgovorio je, među ostalim, i posmrtni govor nad odrom maršala Turennea), isusovcu Honoréu Gaillardu, usp. natuknicu iz *Nouveau dictionnaire historique*, sv. 4, Pariz 1789., str. 12.

⁶⁵ Spis *Autoliku* jedino je autorovo sačuvano djelo.

⁶⁶ Tertulijan, kao uostalom i Origen, jedan je od crkvenih otaca koji striktno ne pripadaju službenom otačkom kanonu, no čiji se spisi smatraju dijelom patrološke ostavštine.

Jeruzalemskog⁶⁷ (autora *Kateheza*) i Aleksandrijskog, Jakova Nisibejskog,⁶⁸ Atanazija Aleksandrijskog (znamenit je njegov spis, podijeljen u dvije rasprave, *Protiv pogana – O utjelovljenju Riječi*⁶⁹), Grgura Nazijanskog (Horvath navodi njegove govore), Hilarija iz Poitiersa⁷⁰ (biskupov komentar o Matejevu Evanđelju), Bazilija iz Cezareje (Horvath ističe svečeve homilije o danima stvaranja⁷¹), sv. Efrema,⁷² sv. Ivana Zlatoústog (Horvath spominje sljedeća svečeva djela: *Homiliae ad populum Antiochenum, De sacerdotio, Expositiones in Psalmos, Fragmenta in Psalmos*), milanskoga biskupa sv. Ambrozija⁷³ (ovdje predstavljena kao autora spisa *O dužnostima službenika* te *O djevicama*), Salvijana (autora djela bliskog Augustinovoj *Državi Božjoj – O Božjem upravljanju*), Leona I. Velikog,⁷⁴ papu (autora glasovitih propovijedi), Petra Kristologa ili Petra Ravenskog, biskupa Ravene i tajnika pape Leona Velikog (također glasovitoga propovjednika), Grgura I. Velikog (kojega Horvath spominje osobito u kontekstu njegovih komentara na Pjesmu nad pjesmama, knjigu o Jobu i Evanđelje, uz njegovo već spomenuto djelo iz područja praktične – pastoralne – teologije, priručnik pod naslovom *Pastoralno pravilo – Regula Pastoralis*).

Ime sv. Bernarda označava granicu između patroloških spisa te djela Horvathovih suvremenika, a njegovu raspravu *De consideratione*, kao uostalom i misli sv. Franje Saleškog, ali i one (na jednome mjestu prvoga sveska svoje *Teologije*) sv. Tome Akvinskog, Horvath i inače citira u svojem pastoralnemu priručniku.⁷⁵

⁶⁷ Već i na samome početku prvoga djela svoje *Teologije* Horvath će na jednome mjestu zajedno spomenuti Origena, Euzebija te Ćirila Jeruzalemskog.

⁶⁸ Jakov Nisibejski začetnik je Nisibejske teološke škole čiji će najistaknutiji predstavnik biti sv. Efrema Sirojski. Zanimljivo je da Horvath čitatelju živo preporučuje čitav autorov opus: *cuius opera omnia utilisime a Praeconibus Verbi Dei leguntur*.

⁶⁹ U svojemu spisu, pobijajući najprije politeizam i idolatriju, Atanazije čitateljima i kršćanskim vjernicima svojega vremena nudi snažnu pouku o temelju kršćanske vjere – tajni Utjelovljenja.

⁷⁰ Biskup Poitiersa te teolog iz IV. stoljeća, Hilarije će se – zahvaljujući boravku u egzilu u Frigiji, kamo ga, zbog protivljenja carevim nastojanjima da na Zapadu uvede arijanizam, šalje car Konstans – naći u prilici upoznati se s istočnom egzegezom te će, po povratku iz egzila, Zapadnu crkvu upoznati, primjerice, s djelom Origena.

⁷¹ U svojim homilijama o Božjih šest dana stvaranja Bazilije se dotiče, osim striktno egzegeških tema, i kozmogonije, meteorologije, botanike, astronomije, i općenito prirodopisa.

⁷² Najpoznatije svečevo djelo svakako su njegove *Himne*.

⁷³ Posljednje u nizu djela koje Horvath pripisuje sv. Ambroziju, spis *De lapsu virginis*, ne može se sa sigurnošću ubrojiti među Ambrozijeve spise. Usp. prikaz djela Egnatiusa Cazzanigija, *Incerti Auctoris De Lapsu Susannae (De Lapsu Virginis Consecratae)*, Torino 1948. (autor prikaza: Jean G. Prévieux), u: *L'antiquité classique*, sv. 18, br. 2, Bruxelles 1949., str. 455-456, http://www.persee.fr/doc/antiq_0770-2817_1949_num_18_2_2896_t1_0455_0000_2.

⁷⁴ Usp. latinske naslove zbirke: *Sermones, Sermones et homiliae* te *Sermones in praecipuis totius anni festivitatis ad Romanam plebem habiti*. Usp. bio- bibliografsku natuknicu o autoru na mrežnim stranicama Francuske nacionalne knjižnice http://data.bnf.fr/13163505/leon_1_sermons/.

⁷⁵ Usp. (*Theologia pastoralis, pars prior*, str. 31): *Quamobrem Angelicus Doctor recte inquit: Devotio dicitur a devovendo; unde devoti dicuntur, qui se ipsos quodammodo Deo devovent, ut ei se totaliter subdant* (a); Horvath ovdje navodi 82. pitanje iz *Teološke sume* sv. Tome Akvinskog. Na 162. stranici Horvath također citira i glavno djelo španjolskoga teologa Melchiora Cana, njegov spis *De locis theologicis* (1563.), u kojemu autor donosi analizu temelja teoloških zasada, tražeći potvrdu za svoje izlaganje u izvorima (usp. mrežne stranice enciklopedijskoga projekta *Proleksis* <http://proleksis.lzmk.hr/14428/>).

Vrh popisa znamenitih propovjednika 17. i 18. stoljeća pripada i opet jednome Francuzu: isusovcu i sjajnome govorniku svojega vremena, Louisu Bourdaloueu. Tu su i druga tada slavna imena francuskoga crkvenog govorništva: Valentin Esprit Fléchier, biskup Lavaura, a zatim i Nîmesa, slavni Jacques-Bénigne Bossuet, biskup Meauxa, već spomenuti Charles de La Rue, Jean-Baptiste Massillon, biskup Clermont-Ferranda, također već spominjani biskup Seneza, Jean-Baptiste-Charles-Marie de Beauvais, Charles Frey de Neuville⁷⁶ te isusovac i autor propovijedi (od kojih je jedna usmjerena i protiv francuske *Enciklopedije*) Charles-Jean-Baptiste Le Chapelain.⁷⁷ Na istome popisu čitamo još i nekoliko nefrancuskih imena, poput talijanskoga isusovca Paola Segnerija,⁷⁸ kardinala Francesca Marije Casinija⁷⁹ ili pak službenoga propovjednika na dvoru Karla VI., Franza Xavera Breana.⁸⁰ Popis zaključuju trojica "domaćih" (*domestici*), dakle mađarskih, propovjednika: isusovac Petar Pázmány, kardinal Esztergoma (*Strigoniensis*), dominikanac Ivan Krstitelj Molnar⁸¹ i opat cistercitskoga samostana *Belae fons* (u Petrovaradinu⁸²) te profesor na budimskome sveučilištu, Istvan Szabó.

U svjetlu, dakle, autora i djela koje Horvath poimence spominje na stranicama svojega pastoralnog priručnika, možemo reći da ne nailazimo slučajno – u godina-ma i desetljećima koja su uslijedila – na brojne prijevode te adaptacije na hrvatski jezik (u različitim njegovim dijalektima) spisa i autora što ih Horvath kao duhovno okrepljujuće štivo preporučuje u svojoj knjizi, kao što su to, primjerice, prijevod Pougetova katekizma pod naslovom *Upućenja katoličanska* (3 sveska in-4, što ih je u Osijeku 1787. ili 1788. izdao Ivan Velikanović),⁸³ zatim kajkavska adaptacija djela

⁷⁶ Otac Charles Frey de Neuville (1693.-1774.) bio je francuski propovjednik i isusovac. Na mrežnim stranicama Portugalske nacionalne knjižnice (<http://purl.pt/22949>) možemo pronaći digitalizirano izdanje njegovih *Propovijedi* iz 1776. objavljenih u osam svezaka.

⁷⁷ Usp. *Oeuvres de Voltaire... par M. Beuchot*, sv. LVII, Pariz 1832., str. 483, v. bilješku u dnu stranice, https://books.google.hr/books?id=uDhaaXXC3YYC&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. Usp. također tekst koji o njemu donosi *Nouvelle bibliothèque d'un homme de goût* (2. sv., Pariz 1777., str. 349-351, https://books.google.hr/books?id=IwhcAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false), spominjući kako mu je utočište, u njegovim nedaćama, starosti i slabosti, pružila i carica Marija Terezija.

⁷⁸ Njegove propovijedi objedinjene su u zbirci pod naslovom *Quaresimale*.

⁷⁹ Autor, među ostalim, i zbirke propovijedi pod naslovom *Prediche dette nel Palazzo Apostolico*.

⁸⁰ Uz njegovo ime stoji naslov: Sac. Caes. & Reg. Cath. Majestatis Concionatore Aulico. Usp. https://books.google.hr/books?id=NWFCAAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, te https://www.digitale-sammlungen.de/index.html?c=autoren_in dex&ab=Brean%2C+Franz+Xaver&l=de.

⁸¹ Za više detalja o njegovu životu i djelu, usp. mrežne stranice slovačkoga Dominikanskog instituta za knjigu (*Dominikánský knižný inštitút*) u Žilini http://knihy.dominikani.sk/c/hlavna_biblio?pcmeno=moInarjansj1728&par=3.

⁸² Petrovaradin je osnovan na mjestu starijega naselja koje je mađarski kralj Bela IV. darovao cistercitskim redovnicima, koji u 13. stoljeću ovdje osnivaju opatiju imena *Belae fons*.

⁸³ Katalog Francuske nacionalne knjižnice djelo navodi pod latinskim naslovom *Institutiones catholicae in modum catecheseos in quibus quidquid ad religionis historiam et ecclesiae dogmata, mores, sacramenta, preces, usus et ceremonias pertinet, totum id brevi compendio ex sacris fontibus Scripturae et traditionis explanatur. Ex gallico idiomate in latinum sermonem translatae... Auctore eodem et interprete, Francisco-Amato Pouget,.... Pa-*

sv. Franje Saleškog iz pera zagrebačkoga kanonika Baltazara Kocijančića pod naslovom *Filotea sv. Ferenca Salesiuša... iliti Vpelavanje vu pobožno življenje*, te skraćeno varaždinsko izdanje iz 1826. (sastavljeno prema njemačkome predlošku) djela belgij-skoga isusovca Antoinea-Alphonsea Sarasa *Ars semper gaudendi ex principiis Divinae Providentiae (...)*.⁸⁴ U ovome kontekstu vrijedno je spomenuti i ime Emerika Pavića (1716.-1780.), profesora filozofije i teologije te dekana franjevačkih škola u Budimu, po Franji Emanuelu Hošku drugog najvećeg i najplodnijeg – iza Jurja Muliha – hrvatskoga sastavljača katekizama te autora “prvog hrvatskog priručnika biblijske povijesti” pod naslovom *Ogledalo temelja vire i zakona katoličanskoga to jest Sveto Pismo* (Budim, 1759.). Pavić nadahnuće pronalazi u djelima i piscima bliskim pariškome jansenističkom miljeu opatije Port-Royal. Tako će u sjevernim hrvatskim krajevima, zahvaljujući gore opisanome pastoralnom djelovanju pojedinaca, katekizmi proizašli iz jansenističke struje i filozofije, kao i kasniji produkti jozefinističkih reformi (poput, primjerice, *Austrijskog katekizma*), potisnuti starije katekizme nastale na zasadama Tridentskog koncila.⁸⁵ U južnim će se hrvatskim krajevima (u Istri, Dalmaciji i na otocima) pak – u brojnim prijevodima, adaptacijama i inačicama – sve do 20. stoljeća zadržati katekizam rimskoga kardinala Roberta Bellarmina (autora dva značajna katekizma čija je svrha bila popularnijim i vjericima dostupnijim učiniti doktrinu *Rimskoga katekizma* pape Pije V. iz 1566.: *Dottrina christiana breve perche si possa imparare a mente* iz 1597., te *Dichiarazione piu copiosa della Dottrina christiana* iz 1598. godine), čije je prvo hrvatsko izdanje (njegove *Dottrina christiana breve*) iz pera Splitsanina Aleksandra Komulovića (autora i prvoga originalnog hrvatskog katekizma iz 1582., sastavljenoga po uzoru na Petra Canisiusa, *Nauk karstianski za slovinski narod!*) tiskano 1603. godine pod naslovom *Nauch charstyanschi chratach // Sloxen po naredyenyu Svetoga oca pape Chlementa VIII // Po Postovanomu ocu Robertu Bellarminu popu od Druxbe ISUSOVE sada Prisvitlomu Gospodinu Chardinalu S. R. C., / Istumacen po Ocu Alexandru Chomulovichia Popu iste Druxbe u Yazich Slovinschi. / Po naredbi Prisvitloga Gospodina Cintia Aldobrandina, Cardinala S. R. C. Protechtora Narodda Slovinschoga / In Roma, Appresso Luigi Zanetti 1603 / Con licenza de Superiori*.⁸⁶

risiis: apud N. Simart, 1725, 2 vol. in-fol. Djelo će kasnije biti poznatije kao *Instructions générales en forme de catéchisme* ili *Catéchisme du diocèse de Montpellier* (*Catéchisme de Montpellier*). U hrvatskoj će inačici Pougetov katekizam biti čitan u Bosni sve do druge polovice 19. stoljeća. Usp. članak Ivana Fučeka, *La théologie au XVIIIe siècle, u: Croatie, le temps du baroque*, str. 251-264.

⁸⁴ Ta djela navodi i Mijo Korade u svome članku, *Pastoralna teologija Mihe Horvatha (1733.-1810.)*. Priređivač spomenutoga varaždinskog izdanja djela *Ars semper gaudendi* je Ignac Kristijanović, a puni naslov toga izdanja glasi: *Nachin vu vszèh sivlènya vszigdar zadovolynomu biti. Negda po Ant. Alfons. od Szarasza vu francuzkom, szada horvatzkom jeziku po Ignacziu Kriztian, vu Gornjom vârushu zagrebeckem sz. Marka kapelânu izpisan. Vu Varasdinu, pritzkan od Ivana Szangilla, 1826.* (in-8°, 254 stranice). Usp. Mijo Korade, *Značenje Kristijanovićevih duhovno-propovjedničkih djela, u: Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, br. 14-15, Varaždin 2004., str. 179-185.

⁸⁵ Usp. Franjo Emanuel Hoško i Mijo Korade, *Le système scolaire*, str. 127-138.

⁸⁶ O hrvatskim katekizmima u razdoblju neposredno nakon održavanja Tridentskoga koncila, zatim o dominaciji – u hrvatskim sjevernim zemljama – katekizma Petra Canisiusa, *Summa doctrinae christianae* (1555.), te o prevladavajućem utjecaju – u istome razdoblju – Bellarminova katekizma (“Il Bellarmino”)

Na samome bismo kraju ovoga osvrta na Marmontelov roman (te na njegovu hrvatsku inačicu latinske redakcije), koji u svoj tematski fokus (prvenstveno kao glasnogovornika filozofsko-ideološkoga stava autora i njegovih istomišljenika) stavlja lik slavnoga bizantskog generala cara Justinijana te koji je svojim porukama snažno odjeknuo među pregaocima onodobne prosvjetiteljske misli o potrebi svekolike društvene reforme, željeli spomenuti kako smo se, tijekom našega istraživanja Horvathove latinske adaptacije francuskoga romana, neminovno susreli i s temom (motivom) bizantskoga vojskovođe Belizara u književnosti općenito, a posebno u razdoblju koje prethodi pojavi Marmontelova djela. Katalog Austrijske nacionalne knjižnice (*Österreichische Nationalbibliothek*) u tome nam smislu nudi pregršt zanimljivih natuknica. Tako austrijska knjižnica posjeduje leipzigško izdanje "rasprave" iz 1665., nastale iz pera njemačkoga protestantskog pisca Samuela Schelwiga,⁸⁷ pod naslovom *Dissertatio historica de Belisario respondente Johanne Guilielmo Hilligero*. U Dresdenu će, godine 1702., biti objavljen i njemački prijevod istoga djela (prevoditelj je u kataloškoj natuknici skriven pod inicijalima M. M.) naslovljen *Curiöse historia von Belisario*.

Nadalje, austrijski katalog navodi tri francuska dramska teksta iz 17. stoljeća, nastala iz pera tada poznatih dramskih pisaca: djelo iz 1643. pod naslovom *Belisaire ou le conquerant representant dans une histoire veritable les qualitez et les exploits d'un parfait General d'armee etc.* (autor mu je François Chateaunières de Grenaille), zatim tragikomediju iz 1641. naslovljenu jednostavno *Bélisaire* (kojoj je autor Nicolas Mary, sieur Desfontaines), te izdanje iz 1644. godine tragedije ponešto izmijenjenoga naslova – *Le Bélissaire* – iz pera Jeana de Rotroua. Spomenuta se djela – ovoga puta na književnome polju – vezuju uz veliki zamah koji u Francuskoj 17. stoljeća doživljava bizantska historiografija, čiji su najveći predstavnici bili François Combeffis (1605.-1679.), Philippe Labbe (1607.-1667.), Charles du Fresne, sieur du Cange (1610.-1688.), Jean Mabillon (1632.-1707.) te Bernard de Montfaucon (1655.-1741.).⁸⁸ U ovaj kontekst možemo smjestiti i historiografsku *sumu* koju u Parizu, godine 1711., izdaje dubrovački benediktinac (tada član poznate pariške mavrističke opa-

na hrvatskome Jugu, v. članak Antuna (Tončija) Trstenjaka, Hrvatski katekizmi u razdoblju tridentske obnove XVI. stoljeća, u: *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, sv. 69, br. 3, Zagreb 2014., str. 339-352. Članak je također objavljen i u zborniku *Tridentska baština: katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama. Zbornik radova*, ur. Zrinka Blažević i Lahorka Plejić Poje, Zagreb 2016.

⁸⁷ Jedan od najaktivnijih luteranskih teologa svojega vremena, Samuel Schelwig (Leszno, 1643. – Danzing, 1715.) u jednome drugom svom djelu o sebi kaže da je "Rectore und selbiger Kirchen Pastore". Usp. članak Magdalene Grzyb o posmrtnome govoru koji je po smrti poljskoga kralja Jana III. Sobieskog sastavio Schelwig, Samuel Schelwig wygłasza kazanie po śmierci Jana III (http://www.wilanow-palac.pl/index.php?enc=826). Opširna Schelwigova biobibliografija na poljskome jeziku dostupna je na http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/samuel-schelwig.

⁸⁸ O zamahu francuske bizantologije u tzv. "velikome stoljeću" (*le grand siècle*), usp. članak Oliviera Delouisa Byzance sur la scène littéraire française (1870-1920), u: *Byzance en Europe. Textes issus du XXe Congrès international des études byzantines*, ur. Marie-France Auzépy, Saint-Denis 2003., str. 101-150, http://hal.archives-ouvertes.fr/docs/00/26/15/33/PDF/Delouis_Byz_Litt_HAL.pdf.

tije Saint-Germain-des-Prés, gdje u isto vrijeme djeluju i Mabillon te Montfaucon) Anselmo Banduri pod naslovom *Antiquitates Constantinopolitanae sive Imperium Orientale*.⁸⁹ Među kazališnim komadima istoga naslova nalazimo još jednu tragediju (Venecija, 1620.), ovoga puta talijanskoga autora Scipionea Francuccija, dok “junačku komediju” (*eroicomico*) nešto duljega naslova (Napulj, 1717.) – *La caduta del trifante Bellisario* – potpisuje nešto manje poznati talijanski autor, Rosario de Bellis.

Zanimljivo je ovdje spomenuti i stariju novogrčku obradu slavne teme o bizantskome generalu iz 1554. (Venecija), čiji je autor Emanuel Georgilas, *Διήγησις εις τας πράξεις του περιβοήτου στρατηγού, μεγάλου Βελισαρίου* (u transkripciji kataloške natuknice Austrijske nacionalne knjižnice: *Diegesis eis tas praxeis du periboetu strategu ton rhomaion, megalu Belisariu*). Dodajmo ovdje još i podatak kako će se više od dva stoljeća kasnije (1783.) u Beču pojaviti još jedna novogrčka adaptacija Belizarove teme (ovoga puta preuzete iz Marmontelova romana!), bez imena priređivača, pod naslovom *Η δική ιστορία Βελισαρίου* (*He dike historia Belisariu*), a o kojoj je ovdje već bilo riječi. Austrijska knjižnica čuva i primjerak latinske obrade iste teme, izdanje iz 1647. (još jednom bez naznake imena priređivača) pod naslovom *Belisarius sive speculum utriusque fortunae, hoc est, prosperae et adversae etc.* Ovdje je bitno spomenuti kako tek Marmontel, na tragu nove uloge koju romanopisci namjenjuju romanu kao književnoj vrsti (dakako, radi se o alegorijsko-suptilnoj socio-političkoj i drugoj kritici vremena u kojemu djeluju), lik svojega Belizara čini pronositeljem svoje – i, općenitije govoreći, prosvjetiteljske – socijalne, filozofske i teološke misli. U tome je smislu važno reći kako spomenuta djela koja se nalaze u posjedu Austrijske nacionalne knjižnice s Marmontelovim tekstom dijele tek naslov i pojavnost glavnoga lika, koji pak u Marmontelovu romanu sudjeluje posve skromno u narativnoj dinamici teksta (više kao promatrač događaja nego kao njihov aktivni sudionik). Glavni je naglasak i ton sam autor svakako htio staviti na dijaloško-monološku formu poučavanja, izlažući samim time svoj tekst kritičkim opažajima onodobnih (i ne samo onodobnih) kritičara stila.⁹⁰

U kontekst tih i takovih sedamnaestostoljetnih (predmarmontelovskih) inačica legende o Belizaru možemo smjestiti i hrvatsku dramu *Belizarijo aliti Elpidija*, koju je u prvim desetljećima 17. stoljeća (a najkasnije dvadesetih godina istoga⁹¹) sastavio Dubrovčanin Antun Gleđević. Autorstvo toga dramskog teksta nije upitno jer

⁸⁹ Usp. Jelena Puškarić, Anselmo Banduri (1675.-1743.), dubrovački benediktinac u Parizu, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 24, Zagreb 2006., str. 131-186. Život i djelo Dubrovčanina Anselma Bandurija bili su temom autoričina magistarskog rada (pod vodstvom prof. Jeana-Louisa Quantina), obranjenog 2005. godine na pariškoj *École pratique des Hautes Études*.

⁹⁰ Narativni tijek romana zgusnut je u prvih šest poglavlja i tada se prekida, da bi se nastavio tek u posljednjem, 16., poglavlju djela.

⁹¹ Gleđević umire 1728. godine, a Cerva spominje kako je godine 1703. u Cavtatu (gdje je Gleđević obavljao javnobilježničku službu), u prostorima župne crkve Sv. Nikole, izvedena njegova pastoralna drama (*drama pastoritium*) *De nato Christo Servatore*. Usp. Serafin Marija Crijević, *Bibliotheca Ragusina*, ur. Stjepan Krasić, sv. I, Zagreb 1975., str. 107-109.

onodobni dubrovački biograf Serafin Marija Crijević (*Seraphinus Maria Cerva*) kao autora teksta izrijekom spominje svojega suvremenika Gleđevića.⁹² Gleđevićev tekst očuvao se u dva rukopisa, a o razlikama među njima opširno su tridesetih godina 20. stoljeća pisali Mirko Deanović i Jean Dayre.⁹³ Pero Budmani, urednik Gleđevićevih djela u ediciji *Stari pisci hrvatski*, bio je mišljenja kako autor nije dovršio tekst svoje drame o Belizaru.⁹⁴ Naime, u rukopisu koji potječe iz franjevačkoga samostana Male braće u Dubrovniku (rukopis D) tekst se drame naglo prekida. Desetak godina kasnije, u negdašnjoj zagrebačkoj sveučilišnoj knjižnici, Gjuro Šurmin otkriva rukopis drame naslovljene *Elpidija* (rukopis Z), koji – narativno – donosi dulji i potpuniji tekst, ali ne posjeduje uvod koji nalazimo u dubrovačkome rukopisu. Upravo nam tekst *Elpidije* potvrđuje kako se Gleđević svojim djelom nastavlja na sedamnaestostoljetne obrade teme (motiva) o bizantskome vojskovođi: osnovicu radnje ovdje čini ljubavni dvoboj dvojice “grčkih ratnika”, Ormontea i Olinda – pripadnika bizantske vojske koja se pod Belizarovim zapovjedništvom bori protiv Gota u Italiji – koji nastoje zadobiti ljubav “kraljice” Elpidije. Povijesne činjenice radnji Gleđevićeva teksta služe tek kao daleka kulisa,⁹⁵ a sam lik generala Belizara progovara po-

⁹² Isto.

⁹³ Usp. Mirko Deanović, *La fortuna di Apostolo Zeno nell'oltre Adriatico*, u: *Atti dell'Accademia degli Arcadi*, sv. VII-VIII, Rim 1931.; Jean Dayre, *L'original italien du 'Belizarijo' de Gleđević*, *Revue des études slaves*, sv. XI, Pariz 1931. Usp. također i raniji članak Mirka Deanovića, *Übersetzungen des Anton Gleđević*, *Archiv für slavische Philologie*, sv. XXXVII, Berlin 1916.

⁹⁴ Usp. *Djela Antuna Gleđevića*, *Stari pisci hrvatski*, sv. XV, ur. Pero Budmani, Zagreb 1886.

⁹⁵ Gleđević evocira šatore bizantske vojske te, u pozadini, zidine grada Ravenne. Povijesne činjenice govore nam da je Ravennu 540. godine pod bizantsku vlast vratio sam Belizar, no grad ubrzo opet osvajaju Ostrogoti da bi ga pod bizantsku upravu vratio general Narses. Belizar, kao povijesna ličnost, doista pripada slavnome (u vojnome smislu) bizantskome 6. stoljeću, u kojemu je car Justinijan, vještim kombiniranjem vojnih pohoda te diplomatsko-defenzivne politike, ostvario velike vojne pobjede u Italiji te sjevernoj Africi, vrativši pod bizantsku vlast velike dijelove nekoć zapadnoga Rimskog carstva (osim velikih dijelova Italije tu su još i Sicilija, Dalmacija te južni dio Pirenejskoga poluotoka), no čiji su uspjesi na vojno-političkome polju bili od 541. godine (kako čitamo u Prokopijevoj *Povijesti ratova*) bili zaustavljeni, a državno-vojni ustroj, kao posljedica ozbiljnoga demografskog potresa, rastočen, epidemijom bubonske kuge. Sam je Belizar ogledni primjer bizantskoga taktičko-strategijskog modela koji se oslanja na vještu implementaciju, na samome terenu, efektivnih strategijsko-manevarskih poteza, a koji upravo s Belizarovim imenom postaju “bizantskom specijalnošću” u stoljećima koja će uslijediti, čineći, zajedno s politikom sustavnoga izbjegavanja rata do uništenja te maksimalnoga korištenja manevarskog prostora, osnovu bizantskih vojnih uspjeha. Navedimo ovdje primjer Belizarova osvajanja Napulja 536. godine. Tada je, sasvim slučajno (zahvaljujući znatizelji jednoga od vojnika koji se je spustio u tunel akvedukta kojim se je Napulj opskrbljivao vodom, a čiji je dotok u vrijeme bizantske opsade grada bio naravno prekinut) otkriveno kako je rečeni tunel gotovo do samih gradskih zidina prohodan (sužavao se je tek pri samome svome vanjskome kraju). Stoga je Belizar angažirao skupinu vojnika da marljivo, i u tišini, u podzemlju rade na prokapanju prolaza. Kad je, dakle, pogodan otvor bio načinjen, postrojba od 400 vojnika bila je upućena podzemnim prolazom u sami grad, na gradske zidine. Računajući i s poslovičnim neposluhom te odustajanjem, u zadnji čas, od provođenja izdane im zapovijedi određenoga broja vojnika, Belizar šalje i pričuvne snage na čelu s Besom, koji je bio gotskog roda. Probivši se uspješno na same zidine, bizantska je postrojba eliminirala straže te zaposjela grad. O brojčanome stanju bizantskih trupa (koje je trebalo prevoziti, zajedno sa svom potrebnom opremom, naoružanjem, streljivom, životinjama i namirnicama, onodobnim brodovima limitiranoga kapaciteta te navigacijskih odlika) dovoljno govori i podatak da je za održavanje bizantske vlasti u

najviše kao svojevrsni arbitar u tome "ljuvenome" duelu. O tome svjedoče i sljedeći stihovi drame (153-156):

*Ti, kraljevska kćerice blaga,
njih samiri i utazi
i oberi već za draga
kâ ti je miliji, kâ ti je draži.*⁹⁶

Tomo Matic će u svome članku objavljenome 1968. ustvrditi, analizom svih dostupnih mu dokumenata, kako je dubrovački rukopis autorove drame *Belizarijo aliti Elpidija* datacijom mlađi od zagrebačkoga rukopisa naslovljenoga jednostavno *Elpidija*.⁹⁷ Matic zaključuje kako je autor u poznijim godinama života želio pročistiti prvotni tekst djela, kao što je uostalom – prema Cervinu svjedočenju – sam Gleđević pred kraj života uništio i rukopise nekih svojih pjesama koje je smatrao moralno nepoćudnima (radilo se o oštrijim stihovima satirične note koji su autoru bili priskrbili čak i zatvorsku kaznu).

Iz svega vidimo kako se i jedan Hrvat – Dubrovčanin Gleđević – poduhvatio (dramske) preradbe legende o slavnome generalu Justinijanove vojske, posluživši se, doduše, tek nominalnim aspektima priče, odnosno imenom znamenite povijesne ličnosti te širim vremensko-povijesnim okvirom događaja. Marmontel će se pola stoljeća kasnije – posežući za tada (u francuskoj književnoj modi svojega vremena) još uvijek omiljenom drevnom poviješću te orijentalnim predjelima – istom temom poslužiti također simbolično (na drugi način), dodjeljujući naslovnome liku svojega romana ulogu pronositelja priželjkivanoga (pa i do određene mjere utopijski zamišljenoga), danas bismo rekli, reformskog paketa mjera koji je imao donijeti unaprjeđenje tada aktualnih (u europskim monarhijama) modela, kako vladanja, tako i društvenoga uređenja.

tada, a i sada, najvećem talijanskome gradu južno od Rima Belizaru na raspolaganju bila posada od svega tristotinjak vojnika. Usp. Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Cambridge (Mass.) – London 2009., osobito poglavlje "Justinian Reversal Reversed: Victory and Plague", str. 77-94.

⁹⁶ Vidi ovdje bilješku br. 94.

⁹⁷ Usp. Tomo Matic, Rukopisi Gleđevićeve drame 'Belizarijo aliti Elpidija', *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, sv. VIII-IX, Dubrovnik 1962.

Jelena Puškarić

Latin Translation of Marmontel's Novel *Bélisaire* (1767) by Mike Horvath, a Priest from Burgenland (Belisarius, 1772)

Summary

In 1767 Jean-François Marmontel (1723-1799) published a "novel" under the title *Bélisaire*. Much more a socio-philosophical treatise well anchored in its century's philosophy than an adventure novel, Marmontel's *Bélisaire* was an immediate success in his time and inspired many a literary follower in decades to come. Summing up the key ideas of its time, namely freedom of thought in religious matters, civil toleration (the novel's strongest point, the most criticized by its opponents as well as the most fiercely defended by its author), implementation of an enlightened model of monarchy, a most wished for reform of the tax system and, on a larger scale, of various other social institutions, Marmontel's work quickly gained popularity, which was largely due to his author's triumph over the Sorbonne theological party. The leitmotiv (partly legendary and partly based on available historical facts) of Justinian's old general, whose conduct was synonym of nothing but impeccable righteousness, was not unknown to the European literary pre-Enlightenment production, though back then the traditional plot lacked the novelty elements with which Marmontel endowed his *Bélisaire*. In this lineage we can place a play entitled *Belisarius or Elpidia* (1703) by the Ragusan poet Antun Gleđević. But, it was primarily the ideological filament of Marmontel's novel that inspired the Croatian priest Miho (Michael) Horvath (1733-1810) to publish a Latin version of Marmontel's text (most probably in 1772). A second Latin version of the text (published by a Vienna typographer Ludwig – Aloysius – Doll) appeared in 1806.

Key words: Antun Gleđević, *Bélisaire*, Croatian neo-Latin literature, Enlightenment, Miho (Michael) Horvath, Jean-François Marmontel

PRILOG POLITIČKOM DJELOVANJU SVEĆENIKA PRAVAŠA. JURAJ ŽERJAVIĆ ZASTUPNIK U HRVATSKOM SABORU (1897.-1902.)

Ana Biočić
Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb

Jasna Turkalj
Hrvatski institut za povijest
Zagreb

Anamarija Žunabović Juričić
Reutlingen, Njemačka

UDK 32-055.1 Žerjavić, J.
329(497.5)HSP"1897/1902"(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 13.6.2018.
Prihvaćeno: 20.2.2019.
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/yk3jwhrw69>

Od početka osamdesetih godina 19. stoljeća među sve brojnijim sljedbenicima i članovima Stranke prava istaknuto mjesto pripadalo je katoličkim svećenicima. Među župnicima koji pristupaju Stranci prava isticao se Juraj Žerjavić, župnik u Mariji Bistrici, koji od početka devedesetih zauzima i istaknuti položaj u stranci. Nakon raskola Stranke prava 1895. Juraj Žerjavić ostaje uz maticu Stranke prava koja dobiva naziv domovinaši. U radu će se dati prikaz saborskih izbora 1897. godine na kojima je Žerjavić u izbornom kotaru s biralištem u Krapini izabran za zastupnika u Hrvatskom saboru te će se na osnovu njegova saborskog djelovanja upotpuniti dosadašnje spoznaje o njemu.

Ključne riječi: Juraj Žerjavić, Károly Khuen-Hederváry, Hrvatski sabor, izbori 1897., svećenstvo, Stranka prava, matica Stranke prava/domovinaši, Neodvisna narodna stranka, Udružena opozicija

Uvod

Dva zadnja desetljeća 19. stoljeća u Banskoj Hrvatskoj obilježilo je banovanje grofa Károlya Khuen-Hédervárya, pristaše mađarske državne ideje, kojeg je Franjo Josip¹ na prijedlog Kálmána Tisze² nakon gušenja protumađarskog narodnog

¹ Prema §. 51. Hrvatsko-ugarske nagodbe hrvatskoga bana "imenuje Njegovo ces. i kr. apoštolsko Veličanstvo na predlog i uz premapodpis zajedničkog kr. ugarskoga ministarskoga predsjednika". Usp. Tihomir Cipek – Stjepan Matković, *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*, Zagreb 2006., str. 696.

² Kálmán Tisza imenovan je ugarskim ministrom predsjednikom (premijerom) u listopadu 1875. i tu je funkciju obnašao do 1890. godine.

pokreta 1883. imenovao banom sa zadaćom smirivanja Banske Hrvatske, stabilizacije i jačanja dualističkog, odnosno, kada je o Hrvatskoj riječ subdualističkog sustava.³ Pristupajući ostvarenju postavljenog cilja novi je ban krenuo u žestoki obračun s hrvatskom opozicijom, prvenstveno Strankom prava koja je od povratka u politički život Banske Hrvatske 1878. bila najradikalniji kritičar Hrvatsko-ugarske nagodbe i dualističkog sustava.⁴ Pod utjecajem već jasno vidljivih posljedica nagodbenog sustava koje su nakon deset godina među širim slojevima stanovništva Banske Hrvatske izazvale veliko nezadovoljstvo, Stranka prava od početka 1880-ih prerasta u nacionalni pokret s vrlo širokom bazom sljedbenika među kojima značajno mjesto pripada i katoličkom svećenstvu.⁵ U skladu sa zadaćom zbog koje je poslan u Hrvatsku, na radikalne pravaške istupe i kritike kojima je bio izložen u pravaškom tisku i u sabornici od kada je prvi put u nju stupio,⁶ a napose nakon izbornog uspjeha Stranke prava 1884.,⁷ ban Khuen žestoko je odgovorio drastičnim pooštavanjem saborskog Poslovnika, privremenom obustavom porotnih sudova za tiskovne delikte te nizom drugih nerijetko i nasilnih mjera, naročito u vrijeme izbora, koje su za cilj imale ugušiti svaku opoziciju u Saboru ali i izvan njega. Represivnim aparatom koji je izgradio i različitim zlouporabama i manipulacijama, Khuen na saborskim izborima 1887. uspijeva slomiti opoziciju usprkos predizbornoj koaliciji oporbenih stranaka među kojima je bila i Stranka prava.⁸ Uz uspostavljanje potpune Khuenove kontrole i nadzora nad političkim životom Banske Hrvatske, opozicijske su se stranke morale pomiriti i s činjenicom da u datom trenutku ni na vanjskopolitičkom niti na unutrašnjopolitičkom planu ne postoje relevantni čimbenici koji bi mogli poljuljati temelje Austro-Ugarske Monarhije. U takvim okolnostima ide-

³ Dinko Šokčević, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*, Zagreb 2016., str. 308, 313.

⁴ U hrvatskoj historiografiji prevladava izrazito negativan stav o Khuenu, koji se danas nastoji revidirati objektivnim razmatranjem njegova banovanja i valoriziranjem gospodarskog te kulturnog prosperiteta za njegova banovanja. Usp. Agneza Szabo, Banska Hrvatska u doba bana Khuena Hedervárya, u: *Povijest Hrvata. Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, ur. Mirko Valentić – Lovorka Čoralić, Zagreb 2005., str. 532; Stjepan Matković – Dinko Šokčević – Khuen Hederváry, Károly (Dragutin, Karlo, Karl) u: *Hrvatski biografski leksikon*, 2009. dostupno online: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=204> (preuzeto 6. studenoga 2018.). Ladislav Heka, Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i hrvatsko nacionalno pitanje, *Scrinia Slavonica*, br. 16, Slavonski Brod 2016., str. 199-226; Šokčević, *Hrvatska od stoljeća 7. do danas*, str. 307, 313.

⁵ Više vidi u: Jasna Turkalj, Prilog istraživanju pravaškog pokreta 1880-tih, u: *Pravaška misao i politika, zbornik radova*, ur. Jasna Turkalj – Zlatko Matijević – Stjepan Matković, Zagreb 2007., str. 29-63.

⁶ Nakon imenovanja banom 1. prosinca 1883., Khuen je 17. prosinca 1883. svečano dopraćen došao u Sabor koji se sastao nakon 13 mjeseci stanke, a u njemu su bili i krajiški zastupnici izabrani u travnju 1883. kada su provedeni prvi saborski izbori na području Vojne krajine nakon što je 1881. priključena Banskohrvatskoj. Više u: Jasna Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, Zagreb 2009., str. 226-228.

⁷ Na saborskim izborima u rujnu 1884. Stranka prava je osvojila 25 zastupničkih mandata, ali je prilikom ponovljenih izbora u travnju i svibnju 1885. izgubila jedan mandat. Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, str. 339-340.

⁸ Uz Stranku prava, u predizbornu koaliciju 1887. stupile su Neodvisna narodna stranka, Stranka saborskoga središta (Centruma) i Srpska samostalna stranke.

ološki raznorodne, ali i s narušenim unutarstranačkim jedinstvom, opozicijske su stranke bile prinuđene tražiti nova rješenja i načine političkog djelovanja u budućnosti. I u dijelu pravaških prvaka sve prisutnije postaje mišljenje o potrebi usklađivanja i prilagođavanja nauka Ante Starčevića mogućnostima i potrebama realne politike, što će za posljedicu imati traženje rješenja hrvatskog pitanja u do tada odbacivanom okviru Monarhije. Pokušaj stvaranja jedinstvene opozicijske stranke u Banskoj Hrvatskoj, nakon što je oporba još jednom na saborskim izborima 1892. pokazala svoju nemoć, završio je 1894. slomom pregovora između Stranke prava i Neodvisne narodne stranke, a sljedeće je godine došlo i do raskola Stranke prava na Čistu stranku prava i maticu Stranke prava nazvanu domovinaši po stranačkom dnevniku *Hrvatska domovina*.⁹ Među domovinašima, čije je predsjedništvo, nakon ostavke Frana Folnegovića, preuzeo Grga Tuškan, uz Augusta Harambašića, Juraja baruna Rukavinu, Davida Starčevića, Ivana Ružića, Ivana Banjavčića, isticali su se i Juraj Žerjavić,¹⁰ župnik u Mariji Bistrici, te Stjepan Boroša, župnik zagrebačke župe sv. Marka.¹¹

⁹ Više u: Stjepan Matković, Izbori za hrvatski sabor 1897. godine, afirmacija Khuenove autokracije, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 29, br. 3, Zagreb 1997., str. 471.

¹⁰ Juraj Žerjavić bio je svećenik, dobrotvor, pisac i političar pravaške političke orijentacije rođen u Zlataru 13. travnja 1842. godine. Po završetku gimnazije nadbiskup zagrebački Juraj Haulik poslao ga je u Rim, gdje je od 1862. do 1869. kao pitomac Germanicum studirao na Gregoriani te završio filozofiju i bogoslovlje i zatim bio promaknut na čast doktora filozofije. Za svećenika je zaređen u srpnju 1868., a nakon povratka iz Rima 9. svibnja 1869. bio je kapelan u župi sv. Petra u Zagrebu i nadstojnik u nadbiskupskom orfanotrofiju. Od 1871. Žerjavić je na Klasičnoj gimnaziji predavao latinski, hrvatski, njemački, povijest i geografiju. Također je napisao niz znanstvenih radova: *O postanku čovječe duše*, *Nepogrešivost papina* i *Placetum regium* te knjige *Čovjek majmun* i *Darwinova teorija* apologetskog sadržaja. Pisao je i objavljivao članke u *Katoličkom Listu*. Veliko priznanje je dobio 1889. godine od pape Klementa XV., zbog originalnih djela o *Darwinovoj teoriji* i *Nepogrešivosti papinosti*. Klement XV. imenovao je Žerjavića najprije svojim pobočnikom, a potom i primasom čitave Hrvatske. Nadbiskup Josip Mihalović ga je imenovao 1874. župnikom u Mariji Bistrici. Kao župnik dao je obnoviti i proširiti crkvu poznatog prošteništa, župni dvor s arkadama te je dao iz stare crkve sagraditi novu u neorenesansnom stilu prema nacrtu bečkog arhitekta Friedricha von Schmida, a pod nadzorom njegova učenika, poznatog Hermana Bolléa. Godinu dana nakon posvećenja oltara župne crkve Žerjavić je imenovan 1884. redovitim podarhidakonom kotara Stubičkog. Podupirao je obrazovanja time što je dao podići škole u Lazu i Globočecu. Važno je napomenuti da je 1910. godine predao vladi zakladnicu kojom je svoju kuću u Zagrebu, vrijednu 200.000 kruna, darovao za podizanje Tehničkog fakulteta u Zagrebu. Žerjavić je postao počasnim građaninom Zagreba, a 1928. godine njegovim je imenom nazvana i ulica u središtu grada. O njegovom životu više u: Velimir Deželić, Žerjavić Juraj dr., *Znameniti i zaslužni Hrvati*, te *pomena vrijedna lica u Hrvatskoj povijesti 925-1925*, Zagreb 1925., str. 296; Mirjana Gross, *Izborna pravaštvo: Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb 2000., str. 530-531, 612, 750, 779, 822-824; Stjepan Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Zagreb 2001., str. 34, 37, 58, 71, 87, 200, 250, 293; Matković, Izbori za hrvatski sabor 1897. godine, str. 473, 480, 487; Jasna Turkalj, Prilog životopisu pravaša dr. Juraja Žerjavića župnika u Mariji Bistrici (1874.-1910.), *Croatia Christiana Periodica*, god. 28, br. 54, Zagreb 2004., str. 123-135; Jasna Turkalj, Dr. Juraj Žerjavić – "spiritus agens" izbornoga pokreta i "bune" u Mariji Bistrici 1892. godine!?, *Croatia Christiana Periodica*, god. 35, br. 67, Zagreb 2011., str. 126-142; Goran Žerjavić, Dr. Juraj Žerjavić: uz stotu obljetnicu smrti: (1842.-1910.), *Hrvatsko zagorje: časopis za kulturno-prosvjetna i društvena pitanja*, god. 16, br. 1/2, Zagreb 2010., str. 273-277.

¹¹ Matković, *Čista stranka prava*, str. 71.

Iako se čvršća povezanost između Jurja Žerjavića i Stranke prava može na osnovu dokumenata i onodobnog tiska pratiti od sredine osamdesetih godina 19. stoljeća, njegovi prvi kontakti sa Strankom prava, odnosno s Eugenom Kvaternikom sežu u vrijeme dok se još kao bogoslov u Rimu 1867. godine dopisivao s pravaškim prvakom.¹² Nakon Žerjavićeva povratka u Zagreb, veza između mladog kapelana i nadstojnika u nadbiskupskom orfanotrofiju i Kvaternika nastavljena je i učvršćena osobnim kontaktima u vrijeme zasjedanja Prvog vatikanskog koncila sazvanog da bi se dalo odgovore na brojna pitanja i probleme pred kojima se našla Crkva suočena sa sve većim utjecajem suvremenih političkih ideologija i filozofskih nazora.¹³ I Žerjavić i Kvaternik s velikom su pažnjom pratili rasprave na Koncilu, napose istupe biskupa Josipa Jurja Strossmayera vezane uz pitanje protestanata i dogme o papinoj nepogrešivosti protiv koje se izjasnio i đakovački biskup.¹⁴ Među mladim hrvatskim svećenicima koji se nisu slagali sa Strossmayerovim nazorima bio je i Juraj Žerjavić,¹⁵ koji je u izrazito religioznom Kvaterniku našao istomišljenika. U svojim dnevničkim zapisima navodeći da je Strossmayer "slepa kreatura bečka", Kvaternik bilježi da i Žerjavić s "vidljivim negodovanjem" govori o Strossmayeru i njegovom ponašanju u Rimu te da u obranu "katoličkih načela" nezadovoljno svećenstvo, nasuprot *Katoličkom listu*,¹⁶ čiji urednik Šimun Balenović pozivajući se na jedinstveno "mnenje" Zagrebačke biskupije nije želio objaviti Žerjavićev spis kojim se brani "katoličko stanoviše", namjerava pokrenuti "novi katolički organ" za koji je već prikupljen i kaucija od 6.000 for., "jer će i u politiku zaseći".¹⁷ Žerjavić je tom prigodom ponudio Kvaterniku da bude urednikom lista, što je pravaški prvak odbio ističući da je "probitačnije" da urednik bude svećenik, no obećao je da će svojim priložima "drage volje" surađivati s novim glasilom.¹⁸ I prilikom ponovnog susreta, nekoliko dana kasnije,

¹² *Dnevnik Eugena Kvaternika (1867.-1870.)*, u posjedu suautorice J. Turkalj, 11. i 12. kolovoza 1867., str. 149.

¹³ Opširnije vidi: Mateo Bratanić, Andrea Pandurić, Prvi vatikanski koncil u zagrebačkom tisku, *Croatica Christiana Periodica*, god. 41, br. 79, Zagreb 2017., str. 21-26; Srećko Dragošević, Prvi vatikanski sabor (uz stogodišnjicu), *Crkva u svijetu*, god. 5, br. 1, Split 1970., str. 54-60.

¹⁴ Opširnije vidi: Andrija Šuljak, Biskup Josip Juraj Strossmayer i Prvi vatikanski koncil (1869.-1870.), u: Josip Juraj Strossmayer. *Hrvatska. Ekumenizam. Europa.*, ur. Maria Dąbrowska-Partyka – Maciej Czerwiński, Krakow 2007., str. 151-163; Antun Čečatka, *Videnje Crkve J. J. Strossmayera (1815.-1905.). Perspektive jedinstva sa slavenskim pravoslavnim crkvama*, Đakovo 2001., str. 134-175; Slavko Slišković, Strossmayer, Crkva i liberalizam, *Zbornik 7. i 8. Strossmayerovih dana*, Đakovo 2011., str. 57-76; Bratanić – Pandurić, Prvi vatikanski koncil u zagrebačkom tisku, str. 31-41.

¹⁵ Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb 2001., str. 105.

¹⁶ *Zagrebački katolički list* je s naklonošću pratio Strossmayerove istupe ističući da je biskup vrlo liberalan, ali istovremeno stoji i na čvrstom katoličkom stajalištu. Vidi: Bratanić – Pandurić, Prvi vatikanski koncil u zagrebačkom tisku, str. 35.

¹⁷ *Dnevnik Eugena Kvaternika (1867.-1870.)*, 28. ožujka 1870., str. 539-540; Milutin Nehajev, *Rakovica: o 125. godišnjici smrti Eugena Kvaternika i 125. godišnjici rakovičke bune*, Pretisak, Karlovac 1996, str. 65-66.

¹⁸ Isto, str. 540. U nastavku, pod istim nadnevkom, Kvaternik piše: "Te tako eto Bog svemoguću otvara mi 'ostium magnum' djelovanja najugodnijeg mi! Nisam dakle badava u svetu sbirao u košnicu filosof.-religiozna znanja. O moj dobri Isuse-Bože, najveća mi bude slat Tebe braniti. Indi bi se ipak ispunilo ono: 'Docebo iniquos vias tuas, et impii ad te convertentur'. Budi slavljeno ime božje." Psalam što ga Kvaternik navodi na latinskom, u prijevodu glasi: Učit ću bezakonike tvojim stazama, i grešnici tebi će se obraćati (o.p. J. T.).

Žerjavić se žali Kvaterniku na Strossmayera te ističe da u Rimu ide "sve naopачije" te da potpuno osuđuje "ono 'bona fide'" protestanata, a žali se i na "pope" zbog ponašanja prema njegovoj knjizi o infalibilitetu koja je u tisku.¹⁹ Kvaternik je Žerjaviću tada pročitao i svoj rad "Svetovnjaci prema suvremenoj znanosti i keršćanstvu" koji je mladog svećenika "verlo ganuo" te čiji je sadržaj posve odobravao.²⁰ Je li ovaj rad Kvaternik namijenio novom katoličkom listu teško je zaključiti iz njegovog dnevničkog zapisa, no nakon čitanja spomenutog rukopisa razgovaralo se na Kvaternikovu inicijativu i o tom listu za koji je Žerjavić rekao da bi trebao izaći iza Uskrsa te da će i Kvaternik biti zamoljen da im pomaže i sudjeluje u njegovu izdavanju.²¹ Podataka o daljnjim kontaktima Žerjavića i Kvaternika za sada nema, a nakon Rakovice i Kvaternikove pogibije Stranka prava se povlači iz političkog života Banske Hrvatske.

S obnovom Stranke prava 1878., a napose od početka osamdesetih godina 19. stoljeća među pravaškim pristašama i propagatorima pravaške ideje sve veću ulogu imaju katolički svećenici u Hrvatskom Zagorju, među kojima se ubrzo ugledom i utjecajem u stranačkim redovima ističe dr. Juraj Žerjavić. Pravaškom političkom opredjeljenju i političkoj djelatnosti J. Žerjavić u hrvatskoj je historiografiji već posvećena značajna pažnja,²² a Žerjavićeva naklonost Stranci prava može se pratiti od 1884. kada je na saborskim izborima glasovao za pravaškog kandidata, da bi već čvrste veze s pravaškim vodstvom potvrdio dvije godine kasnije polaganjem 4000 forinti kaucije za pravaško glasiloo *Hrvatska*.²³

Usprkos opomenama pa i prijetnjama nadbiskupa Josipa Mihalovića da će mu oduzeti župu u Mariji Bistrici, Žerjavić je i tijekom izbora 1887. politički aktivan,²⁴ a već 1890. pripada užem krugu prvaka Stranke prava. Posljedice svoga političkog djelovanja osjetio je marijabistrički župnik tek 1892. kada je zbog sudjelovanja u predizbornoj agitaciji i podrške pravaškom kandidatu na izborima za Hrvatski sabor osuđen na mjesec dana zatvora, što je trebala biti opomena Khuenovog režima njemu, ali i ostalim pravaškim pristašama iz redova katoličkog svećenstva.²⁵ Usprkos tome, Žerjavić je nastavio svoju političku djelatnost, a "pretrpljena žrtva" za hrvatski narod i domovinu samo je pridonijela njegovu ugledu među pravaškim pristaša-

¹⁹ Knjiga je objavljena pod naslovom *Nepogrešivost papina*.

²⁰ *Dnevnik Eugena Kvaternika (1867.-1870.)*, 4. travnja 1870., str. 544. Opširnije o tom Kvaternikovu spisu vidi: Nehajev, *Rakovica: o 125. godišnjici smrti Eugena Kvaternika*, str. 66-67; Tomislav Markus, Eugen Kvaternik u hrvatskoj politici i publicistici 1859.-1871., *Povijesni prilozi*, br. 16, Zagreb 1997., str. 200-201.

²¹ *Dnevnik Eugena Kvaternika (1867.-1870.)*, 4. travnja 1870., str. 544; Kerubin Šegvić i M. Nehajev tvrde da je taj rukopis Kvaternik namijenio Žerjaviću za novi dnevnik koji zbog otpora vlade ipak nije izašao. Nehajev, *Rakovica: o 125. godišnjici smrti Eugena Kvaternika*, str. 66; Markus, Eugen Kvaternik u hrvatskoj politici i publicistici 1859.-1871., str. 201.

²² Vidi bilješku 10.

²³ Turkalj, Prilog životopisu pravaša dr. Juraja Žerjavića župnika u Mariji Bistrici (1874.-1910.), str. 128-131.

²⁴ Isto, str. 131-132.

²⁵ Režimske novine su događaj zbog kojeg je osuđen nazivale "bunom" u Mariji Bistrici navodeći da je Žerjavić "spiritus agens" izbornom pokretu i izgredima seljaka. Opširnije vidi: Turkalj, Dr. Juraj Žerjavić – "spiritus agens" izbornoga pokreta, str. 127-136.

ma.²⁶ Nakon izbornog trijumfa režimske Narodne stranke 1892. Neodvisna narodna stranka²⁷ i Stranka prava započele su pregovore o oporbenoj fuziji već u listopadu 1892., a do prvog "Sporazumka", koji je odredio preliminarne točke budućeg zajedničkog djelovanja, dolazi već 10. prosinca iste godine.²⁸ Obje stranke pojačavaju svoje pregovaračke odbore, a pravašima se uz Grgu Tuškana i Davida Starčevića pridružuje i Juraj Žerjavić.²⁹ Unatoč poteškoćama pregovori stranačkih odbora su nastavljeni, a do konačne redakcije zajedničkog državnopravnog programa hrvatske sjedinjene opozicije od pet točaka došlo se sredinom travnja 1894. godine. Program je bio rezultat kompromisa kojim Stranka prava pristaje na rješavanje hrvatskog pitanja u okviru Monarhije, a Neodvisna narodna stranka prihvaća sjedinjenje Banske Hrvatske, Dalmacije, Rijeke s kotarom, Međimurja te Istre, Bosne i Hercegovine i slovenskih zemalja.³⁰ Premda je skupština Stranke prava 26. lipnja prihvatila program gotovo istog sadržaja,³¹ a skupština Neodvisne narodne stranke u listopadu 1894.,³² dogovor o fuziji dviju stranaka nije postignut jer su pravaši željeli da jedinstvena stranka nosi pravaško ime. Nakon sloma pregovora uz polemiku koja je o zajedničkom programu uslijedila između stranačkih glasila, dolazi i do zaoštavanja odnosa unutar same Stranke prava a u prvi plan izbija pitanje izbora novog vodstva stranke.³³ Već u vrijeme polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom, što ga je 26. lipnja 1894. blagoslovio J. Žerjavić, postojao je sukob među pravaškim prvacima, no u tom trenutku unutarstranačke razmirice još se nisu odvijale pred očima javnosti.³⁴ Unutarstranačka kriza kulminira sredinom 1895. kada Juraj barun Rukavina napušta klub Stranke prava (mjesto predsjednika kluba), a sukob Ante i David Starčevića, koji je sumnjao u vrijednosti novog "okviraškog" Programa, doveo je do Davidova isključivanja iz stranačkog kluba.³⁵ Potrebno je istaknuti da još tijekom pregovora oko zajedničkog programa opozicijskih stranaka, koji su se odvijali na

²⁶ Kada je izašao iz zatvora 1892., Žerjavić je na poklon od štovateljica dobio srebrnu čašu na kojoj je bilo urezano: "Vrlom otadžbeniku dru. Jurju Žerjaviću od Hrvatica, njegovih štovateljica u spomen za pretrpljenu žrtvu". *Hrvatska sloboda*, Zagreb, 2. studenog 1909.

²⁷ Neodvisna narodna stranka nastala je raskolom matične Narodne stranke 1880. godine najviše zbog popustljivosti i oportunitizma dijela narodnjaka s čime se pripadnici novonastale stranke nisu slagali. Sam povod raskolu bila je tzv. Davidova škola za podučavanje mađarskog jezika hrvatskih činovnika. Politički je program nova stranka temeljila na zahtjevu za izmjenom Nagodbe iz 1868. zakonitim putem, proširenjem autonomije i postizanjem cjelokupnosti hrvatskih zemalja. Više vidi u: Mirjana Gross – Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992., str. 465-471; Jaroslav Šidak et al., *Povijest hrvatskog naroda g. 1860.-1914.*, Zagreb 1968., str. 99.

²⁸ Matković, *Čista stranka prava*, str. 36, 345 (tekst Sporazumka).

²⁹ Matković, *Čista stranka prava*, str. 37.

³⁰ Matković, *Čista stranka prava*, str. 39-55 (Tekst Programa vidi na str. 345-346); Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 780-781.

³¹ Cipek – Matković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka*, str. 358.

³² Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 781.

³³ Matković, *Čista stranka prava*, str. 57.

³⁴ Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 800.

³⁵ Isto, str. 809; Matković, *Čista stranka prava*, str. 57.

osnovu pravaških i obzoraških programskih nacrti, Juraj Rukavina, David Starčević i Juraj Žerjavić prilikom izrade pravaškog nacrti istupaju protiv Josipa Franka "od Beča poslanog da stranku raztruje".³⁶ Razrješenje sukoba dviju frakcija, Frankove i Folnegovićeve, očekivalo se na skupštini Stranke prava u srpnju 1895. prilikom izbora za središnji odbor stranke. Tijekom skupštine Josip Frank se povlači iz vodstva stranke, a izbori za najviše stranačko tijelo pokazali su prevlast Folnegovićeve struje. Svi izabrani članovi središnjeg odbora bili su budući članovi "matice" Stranke prava, odnosno domovinaši, a među njima i župnik dr. Juraj Žerjavić.³⁷ Prelazak uprave stranke u ruke protufrankovačke struje stvorio je dovoljan broj nezadovoljnika na čelu s Frankom koji su samo čekali dobar povod da krenu u protuakciju. Pružio im ga je sam Folnegović par mjeseci kasnije kada je u vrijeme posjete Franje Josipa Zagrebu studentska mladež spalila mađarsku trobojnicu što je u hrvatskoj javnosti, osim u režimskim krugovima, bilo popraćeno općim odobravanjem. Folnegović kao oporbeni član zagrebačkog gradskog zastupstva svojom izjavom i predloženom rezolucijom na izvanrednoj sjednici ograđuje se od istupa "mladosti Hrvatske" tvrdeći da je taj čin isključivo djelo studenata te da u Hrvatskoj nema političke stranke koja bi taj incident odobravalala ili inscenirala. Onima koji za "osvetom vape" poručio je u ime pohapšenih studenata, da su oni "spremni istu zastavu i na istom mjestu pozdraviti i izljubiti, ter za njezinu čast i umrjeti, čim ona postane simbol bratstva između Hrvatske i Ugarske i jednakih ustavnih prava obih kraljevina".³⁸ Već sljedećeg dana, 22. listopada 1895., pisanom izjavom A. Starčević, Frank, Mile Starčević i Kumičić istupaju iz kluba Stranke prava i osnivaju klub "Čiste stranke prava".³⁹ Izjavom 26. listopada reagiraju i Frankovi protivnici, među kojima i Juraj Žerjavić, tvrdeći da su pravaška načela na njihovoj strani te pozivajući pravaše da ne nasjedaju spletkama kojima se želi raskoliti Stranku prava.⁴⁰ Početkom studenog 1895. počinje izlaziti *Hrvatsko pravo*, političko glasilo nove stranke u nastajanju kao jasan znak da je raskol neminovan. Uslijedili su pokušaji izmirenja zaraćenih struja bez ikakvih rezultata. Na sastanku s Ružićem i Žerjavićem 28. studenog 1895. Starčević se zakleo da ga ništa više ne može odvratiti od istupanja iz Folnegovićeve struje, a prema Žerjavićevu svjedočanstvu tom je prilikom također izjavio "ja sam vogja stranke prava. Tko se meni ne pokorava taj nespada u stranku, a jer sam ja slab i bolestan sada to ima voditi mjesto mene stranku onaj u koga imam još povjerenja, a to je Dr. Frank. Tko se njemu nepokorava ne spada u stranku".⁴¹ Protufrankovačko pravaško krilo

³⁶ Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 779.

³⁷ Uz Žerjavića izabrani su Folnegović, Ivan Ružić, Ivan Banjavčić, Grga Tuškan i Vladimir Kovačević, a iz struje J. Franka samo Eugen Kumičić i to kao zamjenik. Vidi: Matković, *Čista stranka prava*, str. 58.

³⁸ Ivan Peršić, *Kroničarski spisi*, prir. Stjepan Matković, Zagreb 2002., str. 130; Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 819-820; Matković, *Čista stranka prava*, str. 59-60.

³⁹ Ivo Perić, *Politička oporba u Banskoj hrvatskoj 1880.-1903. Suradničko povezivanje neodvišnjaka i pravaša do njihova stapanja u jednu stranku*, Zagreb 2009., str. 217 (tekst Izjave od 22. listopada 1895.).

⁴⁰ Mirjana Gros, *Geneza Frankove stranke, Historijski zbornik*, god. 17, br. 1-4, Zagreb 1964., str. 79; Ista, *Izvorno pravaštvo*, str. 822.

⁴¹ Citirano prema: Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 823-824.

“matica” Stranke prava od 2. prosinca 1895. dnevnik *Hrvatska* počinje izdavati pod novim imenom *Hrvatska domovina*. Među brojčano nadmoćnijima i prostorno bolje razmještenim domovinašima istaknuto mjesto pripalo je i dr. Jurju Žerjaviću kao članu Središnjeg odbora “matice” Stranke prava.⁴² Prema tvrdnjama nekih suvremenika domovinašima je najveća pomoć nakon raskola došla od ponovnog povezivanja s Neodvisnom narodnom strankom tzv. obzorašima čime se potvrđivalo da je Frank glavni krivac “što se prijašnja sloga razbila”.⁴³ Već u kolovozu 1896. pokrenuti su pregovori obzoraša i domovinaša koji su početkom ožujka 1897. godine završeni formiranjem izborne koalicije pod nazivom Udružena opozicija.⁴⁴ Kraljevim reskriptom sabor je zaključen i raspušten 29. travnja, a 30. travnja ban je raspisao izbore za Sabor koji su trebali biti održani od 19. do 22. svibnja.⁴⁵

Udružena opozicija na izborima 1897. godine

S raspisivanjem izbora razvila se žestoka predizborna borba među političkim strankama.⁴⁶ Predizborna agitacija rasplamsava se diljem Banske Hrvatske, a stranačka glasila objavljuju proglose izbornicima te prate i prenose predizborne aktivnosti s terena.

U proglasu Udružene opozicije naslovljenom “Hrvatskim izbornicima” koji 4. svibnja 1897. objavljuju *Obzor* i *Hrvatska domovina*, a potpisuje Središnji izborni odbor opozicije,⁴⁷ ističe se da su im se pridružili i vanstranački, neovisni kandidati u cilju postizanja što boljih izbornih rezultata. Iako je Koalicija nastala prvenstveno zbog predstojećih izbora, sastavljači proglosa nimalo nisu sumnjali da će se zajednički nastup na izborima pretočiti u “slogu i u saborskom radu”.⁴⁸ Imajući u vidu “težke prilike sadašnjosti”, odnosno Khuenovu autokratsku vladavinu i pseudoparlamentarni sustav, Udružena opozicija nije željela izbornicima obećavati “nikakovih zlatnih kula”, no istaknuli su kako će uvijek imati na umu “uzvišene ciljeve narodnoga programa”, narodno jedinstvo i slobodu. U tvrdnji da se u okviru “današnjeg sustava čini gotovo nemogućim svaki *izravan* rad za vrhovne narodne ciljeve” mogu se

⁴² Matković, *Čista stranka prava*, str. 71.

⁴³ Peršić, *Kroničarski spisi*, str. 137.

⁴⁴ Matković, *Izbori za Hrvatski sabor 1897.*, str. 471.

⁴⁵ Hrvatski državni arhiv, Zemaljska vlada, Odjel za unutarnje poslove, Osnova pismohrane sačuvanih spisa (dalje: HR-HDA-79), kut. 1765, svezak 1-6, godina 1897., br. spisa 25786.

⁴⁶ Uz režimsku Narodnu stranku i stranke Udružene opozicije u predizbornoj agitaciji i na izborima sudjeluju i Čista stranka prava, srpska Radikalna stranka te Srpska samostalna stranka. Više u: Matković, *Izbori za hrvatski sabor 1897. godine*, str. 471-476.

⁴⁷ Članovi Središnjeg izbornog odbora opozicije koji je potpisnik izbornog Proglosa bili su: predsjednik Šandor Bresztyenszky te Marijan Derenčin, Gjuro Jakčin, Mato Matina, Šime Mazzura, Josip Pasarić, Franko Potočnjak, Grga Tuškan i Ivan Zahar.

⁴⁸ Ova je izborna koalicija 1902. godine nakon formalnog ujedinjenja stranaka pretvorena u Hrvatsku opoziciju, a u siječnju 1903. je osnovana Hrvatska stranka prava koju su uz domovinaše i obzoraše činili također članovi Napredne omladine. Više u: Matković, *Izbori za hrvatski sabor 1897. godine*, str. 471.

iščitati nazoni A. Starčevića s kraja 1868. kada je pravaški vođa pisao da se u okviru postojećeg sustava ne može neposredno raditi za slobodu i nezavisnost hrvatskog naroda. Naime, Starčević je zastupao ideju potpuno samostalne i nezavisne hrvatske države odbijajući priznati zakonitost Nagodbe iz 1868. (i uspostavljen sustav) jer je njome Hrvatska izgubila suverenitet i hrvatskome je narodu oduzeta mogućnost gospodarskog napretka i financijske samostalnosti. Obzoraši i domovinaši su programom iz 1894. prihvatili "okvir", a Udružena opozicija kao svoju glavnu zadaću ističe otpor razvoju nagodbenog sustava, sprečavanje njegove konačne pobjede te u tom kontekstu svoje buduće djelovanje definira kao defenzivno da bi se obranilo i spasilo "narodno obilježje Hrvatske i njezinu političku individualnost" od "tudje rieči, tudje misli i tudjega duha". No istovremeno u proglasu se ističe spremnost da se različitim inicijativama u skladu s "postulatima zdrave i zrele politike" pripremi put "izravnom radu za oživotvorenje državnoga prava i narodnoga načela". U tom kontekstu u proglasu se ističe da će naročita pažnja biti posvećena financijskim i ekonomskim pitanjima i to stoga što je u politički podređenom položaju teško "razviti gospodarsko blagostanje, koje je činbenik i uvjet političke slobode". Premda se navodi težak gospodarski položaj svih društvenih slojeva u Hrvatskoj, posebna se pažnja, imajući zasigurno u vidu i njegov politički značaj, posvećuje seljaštvu koje je gospodarskim nevoljama, dovedeno u stanje "očajnosti" te se kao "naročita zadaća" ističe pomoć "ovomu najvažnijemu faktoru narodnog našega života". Zalažući se za ustavna i građanska prava svih državljana, opozicija potom kritizira bana Khuena zbog ograničavanja slobode štampe i govora te neovisnosti sudske vlasti i to dokidanjem nekih zakona donesenih u vrijeme bana Ivana Mažuranića i uspostavom patentata iz vremena neoapsolutizma.⁴⁹ S obzirom na to da je na snazi bio izborni red donesen 1888. koji je, uz prekrajanje izbornih kotareva, dodatno suzio ionako usku izbornu osnovu te ponovno dao vladi pravo nadzora nad izbornim postupkom i tako utjecao na ograničenje slobodnog političkog života,⁵⁰ Ujedinjena opozicija je smatrala kako je neophodna provedba reforme izbornog zakonodavstva koja će omogućiti da izbori budu istinski izraz volje naroda. Istaknuto mjesto u predizbornoj agitaciji 1897. imala su vjerska pitanja, napose pitanje obligatornog civilnog braka ozakonjenog u Ugarskoj zak. čl. XXXL/1894.⁵¹ Paket liberalnih zakona donesenih

⁴⁹ Zakonom od 3. kolovoza 1884. na pet se godina dokidaju neke odredbe Zakona o sudačkoj vlasti i Zakon o disciplinskoj/(karnostnoj) odgovornosti sudaca, o njihovu premještanju i umirovljenju protiv njihove volje te se uspostavljaju carski patenti iz 1853. i 1854. kojima sudci postaju potpuno ovisni o vladi. Potom je u listopadu 1884. uslijedilo drastično pooštavanje Poslovnika o radu Sabora, a odmah zatim Sabor usvaja osnovu zakona o obustavi porotnih sudova na tri godine. Porotno suđenje vraćeno je 1890., a potom je 1897. reducirano i konačno 1903. suspendirano.

⁵⁰ Dalibor Čepulo, *Hrvatska pravna povijest u europskim kontekstu: od srednjeg vijeka do suvremenog doba*, Zagreb 2012., str. 199.

⁵¹ Ljiljana Dobrovšak, Ženidbeno(bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj, *Croatica Christiana Periodica*, god. 29, br. 56, Zagreb 2005., str. 87-88. Više o mađarskom zakonodavstvu vezanom uz vjerska pitanja od 1867. do zakona iz 1894. godine pogledati u: Nándor Dreisziger, *Church and Society in Hungary and in the Hungarian Diaspora*, Toronto 2016., str. 84-88; Moritz Csaky, *Die Römisch-katholische Kirche in*

u Ugarskoj 1894. i 1895. koji je uz ozakonjenje civilnog uveo i državnu registraciju rođenih, vjenčanih i umrlih te zajamčio slobodu vjeroispovijesti, iako u Hrvatskoj nije vrijedio zbog Nagodbom utvrđene njezine autonomije u tim pitanjima, izazvao je veliku pažnju u Banskoj Hrvatskoj jer se katoličko svećenstvo pobožalo da bi mađarska vlada bana Khuena slične zakone mogla uvesti i u Hrvatskoj. Takva opasnost činila se tim realnijom jer je i sam Khuen-Hederváry, istina kao mađarski dostojanstvenik a ne kao hrvatski ban, glasovao za zakon o civilnom braku u Gornjoj kući ugarskoga parlamenta, a režimske *Narodne novine* zagovarale su donošenje sličnih zakona u Hrvatskoj.⁵² Doživljavanje te mogućnosti kao ugrožavanje vitalnih interesa Katoličke crkve dovelo je do ujedinjavanja katoličkog svećenstva koje nije pristajalo uz Khuenovu režimsku stranku, odnosno svećenika koji su podržavali opozicijske stranke, Neodvisnu narodnu stranku i Stranku prava pri čemu su pristaise domovinaši bili brojniji od onih koji su podržavali frankovce, odnosno Čistu stranku prava.⁵³ U izbornom proglašenju Udružene opozicije "slobodu" definiraju kao "pravu, zdravu, kršćansku slobodu, a ne onaj laži-liberalizam pod čijom krinkom nadri-slobodnjaci diraju u vjeru i dopuštaju državi, da svojom rukom posiže u svetište same ljudske savjesti". Upozorava se izbornike da taj "nadriliberizam" koji je našao utočište u Ugarskoj budi opravdanu bojazan da i hrvatsko zakonodavstvo skrene na put koji vodi u "bezvjerje", pa će stoga hrvatska opozicija odlučno ustati u "obranu vjere, ove najmilije svetinje hrvatskoga naroda" te će se "stojeći na čistom kršćanskom temelju" paziti da zakonodavna djelatnost Hrvatskog sabora "bude prodahnuta kršćanskim duhom" i da se Crkvi u javnom i narodnom životu zajamči utjecaj koji joj pripada po njezinu zvanju i koji je "nuždan za moralni odgoj društva".⁵⁴ Svjesni da ulaze u neravnopravnu borbu "sa moćnim čimbenikom", stranke Udružene opozicije, pozivaju izbornike da ne gube nadu već složno, zaboravljajući prijašnje nesuglasice i borbe, podupru kandidate protivnike postojećeg sustava, "jer valja da se opozicija u oči narodne pogibelji složno pojavi na biralištima". Na kraju Proglašenja navedena su imena 39 kandidata Udružene opozicije na predstojećim saborskim izborima, međutim prema pisanju *Hrvatske Domovine* i *Obzora*, a s približavanjem datuma izbora broj se povećao na 44 kandidata Udružene opozicije.⁵⁵ Među kandidatima Udružene opozicije istaknuto je mjesto pripadalo svećenicima što se može pripisati zabrinutosti klera da će se liberalni zakoni iz Ugarske proširiti po

Ungarn, u: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918.*, sv. 4, ur. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch, Wien 1985., str. 262.

⁵² Jure Krišto, *Prešućene povijest: katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, Zagreb 1994., str. 127-128.

⁵³ Isto, str. 128.

⁵⁴ Vidi: *Obzor*, god. 38, br. 101, Zagreb, 4. svibnja 1897.; Ivo Perić, *Hrvatski državni sabor 1848-2000.*, *Drugi svezak: 1868.-1918.*, Zagreb 2000., str. 324-325.

⁵⁵ U stranačkim glasilima nalazimo podatak da su opoziciju činili: Čista stranka prava koja je postavila kandidate na deset birališta, Ujedinjena opozicija na 44 birališta, te još šest kandidata od kojih su dvojica bili nezavisni, te četiri radikalna Srba. Usp. *Hrvatska domovina*, br. 113, Zagreb, 18. svibnja 1897.; Isto, br. 114, Zagreb, 19. svibnja 1897.; Isto, br. 115, Zagreb, 20. svibnja 1897.; *Obzor*, god. 38, br. 113, Zagreb, 18. svibnja 1897.; Isto, god. 38, br. 116, Zagreb, 21. svibnja 1897.

Banskoj Hrvatskoj, ali i činjenici da je svećenstvo u ranijem razdoblju u značajnom broju podržavalo i Stranku prava i Neodvisnu narodnu stranku. Obzoraši su u svojim redovima tradicionalno imali uz građanske slojeve i intelektualce, katoličko svećenstvo što je razumljivo kada se uzme u obzir podrška koju je Neodvisna narodna stranka uživala od biskupa Strossmayera i kanonika Franje Račkog.⁵⁶ U *Obzoru* se još prije raspisivanja izbora 1897. godine pojavljuje članak u kojem autor brani katoličku vjeru, te tvrdi da frankovci i "vladinovci" imaju isti, negativan stav o vjerskim pitanjima. Stoga poziva birače da se ujedine u obrani domovine i vjere.⁵⁷ U istom listu objavljuju se također članci u kojima se optužuje bana i vladu da žele uvesti vjerske zakone kakvi su u Ugarskoj.⁵⁸ Što se Stranke prava tiče, ona, usprkos Starčevićevim napadima na svećenstvo i njegovu stavu da je vjera privatna stvar pojedinca, odnosno stvar "duševnosti",⁵⁹ od početka osamdesetih godina 19. stoljeća bilježi sve veći broj pristaša među svećenstvom koje privlači pravaška državno-pravna ideja i radikalna kritika režima. Usprkos tome što je pravaški orijentirano svećenstvo često trpjelo posljedice zbog svoje političke orijentacije kroz istrage inicirane od nadbiskupa Josipa Mihalovića, preko suspenzija i premještaja, te raznih drugih oblika pritiska i prijetnji,⁶⁰ udio svećenika među kandidatima Stranke prava na izborima te među izabranim zastupnicima u Hrvatski sabor bio je u stalnom porastu do 1887. godine.⁶¹ Usklađeni pritisak režima bana Khuena i nadbiskupa Mihalovića ipak je na izborima 1887. godine urodio plodom, pa su iz pravaških redova kandidirana svega dvojica svećenika, a jedan je izabran zastupnikom. Da se nije radilo o promjeni političke orijentacije, potvrdili su već sljedeći izbori 1892. godine kada se broj pravaških kandidata iz redova svećenika povećao na osam.⁶² Među mogućim razlozima ponovnog povećavanja broja svećenika među pravaškim kandidatima treba istaknuti da je 1891. umro nadbiskup Mihalović te da je u vrijeme izbora 1892. nadbiskupska stolica bila upražnjena, što je značilo smanjenje pritiska na opozicijsko svećenstvo, barem sa strane crkvene vlasti. Nakon raskola Stranke prava, a u vrijeme izbora 1897. među najpoznatija imenima iz redova domovinaša isticali su se i svećenici Juraj Žerjavić, Vjekoslav Hegedić i Franjo Rancinger koji su se uz još sedam svećenika 4. svibnja

⁵⁶ Više u: Matković, *Izbori za hrvatski sabor 1897. godine*, str. 471-476.

⁵⁷ Usp. *Obzor*, god. 38, br. 72, Zagreb, 30. ožujka 1897.

⁵⁸ Usp. primjerice *Obzor*, god. 38, br. 77, Zagreb, 5. travnja 1897.

⁵⁹ Više o odnosima vodstva Stranke prava i katoličkih svećenika pogledati u: Gross, *Izorno pravaštvo*, str. 254-255, 295, 302-303, 341, 401, 595, 602-604.

⁶⁰ Usp. Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, str. 140, 144, 153, 203.

⁶¹ Na saborskim izborima 1881. među kandidatima Stranke prava nalaze se četiri svećenika, a jedan je izabran zastupnikom. Izbori održani 1883. godine na bivšem krajiškom području u saborske redove pravaša doveli su još jednog svećenika, a na sljedećim izborima 1884. godine Stranka prava kandidira 11 svećenika od kojih su trojica izabrana saborskim zastupnicima. Usp. Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, str. 120-121, 124, 158, 161, 208, 210, 274-277, 280, 344-345.

⁶² Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, str. 408-409, 412, 434; Ista, Dr. Juraj Žerjavić – "spiritus agens" izbornoga pokreta, str. 128.

1897. istaknuti i kao “Kandidati sdružene opozicije” na predstojećim izborima.⁶³ Želeći osigurati što širu podršku klera, pravaška *Hrvatska domovina* uoči izbora poziva svećenstvo na jedinstvo i glasovanje za pravaše. Problemizirajući odnos (nad)biškupa prema svećenstvu koje podržava opoziciju, domovinaško glasilo hrabri svećenike i poziva ih da se uključe u politiku bez obzira na premještaje i prijetnje.⁶⁴ Na istom tragu je i članak objavljen pod naslovom “Glas iz nadbiskupije zagrebačke” u kojem naglasak stavljaju na pitanje treba li svećenik biti u političkim pitanjima vjerran svom (nad)biskupu i daju jasan odgovor – ne. Autor članka ističe da u crkvenim pitanjima treba slušati biskupa, ali kada se radi o politici, ako biskup ne radi za dobro naroda, tada svaki svećenik uživa slobodu djelovanja.⁶⁵

Svećenstvo na izborima za Hrvatski sabor 1897. godine

Kako je već navedeno podrška klera opoziciji nije izostala, a razvidna je već iz broja svećenika koji su se našli na listi Udružene opozicije. U odnosu na popis kandidata koji je objavljen uz već spomenuti proglas “Hrvatskim izbornicima” na kojem su navedena imena deseterice svećenika, do izbora je njihov broj porastao, pa se konačno među 44 kandidata Udružene opozicije našlo 14 svećenika, što je u profesionalnoj strukturi kandidata činilo 31%.⁶⁶ Podrška svećenstva Udruženoj opoziciji bila je prisutna i tijekom predizbornih aktivnosti na terenu. Primjerice u izbornom kotaru s biralištem u Draganiću svećenici su agitirali za Udruženu opoziciju, a u selu Semeljci zbog agitiranja je uhićen kapelan Svetozar Ritig.⁶⁷ Podatak da se sastanku Kluba matice Stranke prava izbornog kotara Sisak odazvalo šest svećenika, a dvo-

⁶³ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 101, Zagreb, 4. svibnja 1897.; *Obzor*, god. 38, br. 101, Zagreb, 4. svibnja 1897.; Matković, *Izbori za hrvatski sabor 1897. godine*, str. 472-473.

⁶⁴ Usp. “Glas iz senjske biskupije”, *Hrvatska domovina*, br. 92, Zagreb, 23. travnja 1897.

⁶⁵ Usp. “Glas iz nadbiskupije zagrebačke”, *Hrvatska domovina*, br. 103, Zagreb, 6. svibnja 1897.

⁶⁶ U *Hrvatskoj domovini* br. 83. navedena su na listi sedmorica svećenika, a u 101. broju deseterica. Od prvotno navedenih kasnije ne nalazimo samo Ivana Likevića župnika u Martijancu, koji je trebao biti kandidat u Ludbregu, ali je odstupio (usp. *Hrvatska domovina*, br. 107, Zagreb, 11. svibnja 1897.). Štoviše u Ludbregu nije Udružena opozicija uopće postavila kandidata. Dakle, svećenici kandidati su: župnik u Ravnoj Gori Franjo Rancinger kandidat u Vrbovskom, župnik u Prozorju Josip Zorić kandidat u Dugom Selu, župnik u Bedenici Franjo Čikuljin kandidat u Svetom Ivanu Zelini, župnik u Bistrici Juraj Žerjavić kandidat u Krapini, župnik u Višnici Andrija Jambrošić kandidat u Ivancu, Ante Bauer kandidat u Biškupcu, Josip Kovačićek upravitelj župe u Gvozdanskom kandidat u Čazmi, župnik u Dubovcu Vjekoslav Hegedić kandidat u Kloštru, župnik u Đakovu Milko Cepelić kandidat u Vuki, župnik u Niemcima Stjepan Dundjerović kandidat u Vinkovcima. Naknadno smo utvrdili još četiri svećenika: župnik u Raiću Mato Ilijašević kandidat u Novskoj, Krešimir Tomljenović kandidat u Nuštru, kanonik Cvjetko Rubetić kandidat u trećem zagrebačkom kotaru i kanonik i tovarnički župnik Gustav Jajić kandidat u Šidu. Napominjemo kako u *Obzoru* uoči izbora navode da je na listi udružene opozicije bilo 17 svećenika (*Obzor*, god. 38, br. 107, Zagreb, 11. svibnja 1897.). O izborima i svećenicima usp. *Hrvatska domovina*, br. 83, Zagreb, 12. travnja 1897.; Isto, br. 102, Zagreb, 5. svibnja 1897.; *Obzor*, god. 38, br. 109, Zagreb, 13. svibnja 1897.; Isto, god. 38, br. 111, Zagreb, 15. svibnja 1897.; Isto, god. 38, br. 112, Zagreb, 17. svibnja 1897.

⁶⁷ O ulozi Crkve u predizbornoj agitaciji vidi više u: Matković, *Izbori za hrvatski sabor 1897. godine*, str. 478-479.

jica su se ispričala,⁶⁸ ukazuje na veliku potporu svećenstva ovog izbornog kotara Udruženoj opoziciji. Zastupanje kršćansko katoličkih načela koja je u svom govoru istaknuo i predloženi kandidat domovinaša Grga Tuškan⁶⁹ riječima da će se na osnovu državnog i prirodnog prava zalagati za “samostalnu, slobodnu i ujedinjenu” Hrvatsku te da će “braniti kao dobar katolik našu vjeru, kršćanstvo i naša kršćanska načela” pridonijela su široj potpori svećenstva.⁷⁰ Otvorena podrška velikog broja svećenika Udruženoj opoziciji, kako kroz agitiranje tako i financijsku pomoć tijekom kampanje,⁷¹ predstavljala je značajan problem vladajućoj Narodnoj stranci jer su svećenici imali velik utjecaj na narod, poglavito u ruralnim sredinama.

Svakako valja istaknuti da kler nije bio jedinstven, pa je uz one koji su podržavali Udruženu opoziciju, dio svećenstva aktivno podržavao režimsku Narodnu stranku. Uz svećenike koji su bili kandidirani na listi Narodne stranke (Ivan Jagić, Florijan Činček, Ignjat Martinec, Stjepan Bešlić),⁷² prorežimski orijentirani svećenici uključili su se i u predizbornu kampanju živo agitirajući za vladine kandidate.⁷³ O različitim političkim stavovima svećenstva svjedoči podatak kako su na biralištu u Vrbovskom bila kandidirana dvojica svećenika – kandidat Udružene opozicije Fran Rancinger i kandidat Narodne stranke Ignjat Martinec.⁷⁴ Zanimljiv je slučaj zabilježen u Pregradi gdje je kandidat Narodne stranke bio župnik F. Madjerek, a njegov je kapelan živo podržavao pravaše, što je, jasno, dovelo do sukoba.⁷⁵

Bilo je među svećenicima i pristaša Čiste stranke prava, a primjer je Nikola Veljačić, koji je prema napisima *Hrvatske domovine* utjecao na prijatelja, župnika u Bribiru Franju Lorbeka da se kandidira u Novljanskom izbornom kotaru u Primorju kao frankovac.⁷⁶ Uz njega je bilo još nekoliko u tisku najavljenih svećenika budućih kandidata Čiste stranke prava.⁷⁷ Na tom tragu u Čabru su svećenici većinom podržali frankovce na izborima,⁷⁸ ili kako piše u *Hrvatskoj domovini* članak

⁶⁸ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 80, Zagreb, 8. travnja 1897.

⁶⁹ Grgu Tuškana za kandidata na izborima predložio je župnik Kogaušek te ga je kao kandidata podržao i kasnije. Usp. *Hrvatska domovina*, br. 108, Zagreb, 12. svibnja 1897. i Isto, br. 120, Zagreb, 26. svibnja 1897.

⁷⁰ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 80, Zagreb, 8. travnja 1897.

⁷¹ Matković, Izbori za hrvatski sabor 1897. godine, str. 478.

⁷² Više u: *Hrvatska domovina*, br. 129, Zagreb, 8. lipnja 1897.; *Obzor*, god. 38, br. 102, Zagreb, 5. svibnja 1897.; Matković, Izbori za hrvatski sabor 1897. godine, str. 478-379, 486-487.

⁷³ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 67, Zagreb, 23. ožujka 1897.; Isto, br. 129, Zagreb, 8. lipnja 1897.

⁷⁴ Više u: *Obzor*, god. 38, br. 105, Zagreb, 8. svibnja 1897. Ipak na izborima je u ime vladajuće stranke kandidirao Tomašić koji je poražen. Usp. *Hrvatska domovina*, br. 114, Zagreb, 19. svibnja 1897.

⁷⁵ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 107, Zagreb, 11. svibnja 1897. i *Obzor*, god. 38, br. 110, Zagreb, 14. svibnja 1897.

⁷⁶ Kasnije, u istom listu je opovrgnuta ova tvrdnja. Konačno F. Lorbek se nije kandidirao dok Veljačić jest. Usp. *Hrvatska domovina*, br. 86, Zagreb, 15. travnja 1897.; Isto, br. 89, Zagreb, 20. travnja 1897.

⁷⁷ To su: Niko Gršković kandidat u Perušiću, Juraj Tomac u Dugom Selu, Mato Miletić u Samoboru, Janko Bočkaj u Ludbregu i Niko Veljačić koji je bio kandidat u tri kotara. Usp. *Narodne novine*, god. 63, br. 102, Zagreb, 5. svibnja 1897.

⁷⁸ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 125, Zagreb, 2. lipnja 1897.

iz Delnica, tamošnji je kapelan podržavao frankovce,⁷⁹ isto kao i šestinski župnik Mato Miletić.⁸⁰

Naputkom Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade od 26. prosinca 1896. započeo je postupak sastavljanja izbornih listina za predstojeće izbore 1897. godine.⁸¹ Glasila oba krila Udružene opozicije donosila su brojne prigovore na sastavljanje izbornih listina (Koprivnica,⁸² Zlatar,⁸³ Semeljci,⁸⁴ Sokolovac,⁸⁵ Osijek,⁸⁶ Jelenje,⁸⁷ Vinkovci,⁸⁸ Vrbovsko,⁸⁹ Vinodol,⁹⁰ Bedenica,⁹¹ Pregrada⁹²). Prigovori su i službeno uloženi u Desiniću, Bednji, Voći i Novigradu.⁹³ Valja istaknuti kako su za reklamacije listina u velikoj mjeri zaslužni svećenici (primjerice u Vinkovcima,⁹⁴ Kraljevcu,⁹⁵ potom u Stenjevcu⁹⁶ i Bedenici⁹⁷). U Krapini su pak dvojica umirovljenih svećenika izostavljena s listina.⁹⁸

Obzor i *Hrvatska domovina* prije i nakon izbora opisuju i više slučajeva represije tijekom predizborne kampanje prema svećenicima koji su podržavali opoziciju. Tako je upravitelj župe Gvozdansko Josip Kovačiček, kandidat Udružene opozicije, uputio poruku u kojoj piše kako su mu pismom prijetili zatvorom ako bude izabran u Sabor.⁹⁹ Kandidat Neodvisne narodne stranke, odnosno Ujedinjene opozicije župnik Josip Zorić napisao je otvoreno pismo tiskano u *Hrvatskoj domovini* kotorskom predstojniku u Dugom Selu Jovanu Vojnoviću u kojem ga poziva da opovrgne laži kojima

⁷⁹ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 98, Zagreb, 30. travnja 1897.

⁸⁰ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 102, Zagreb, 5. svibnja 1897.

⁸¹ Matković, Izbori za hrvatski sabor 1897. godine, str. 476. Opširnije o postupku revizije izbornih listina i sastavljanju stalnih izbornih listina vidi: Zakon od 29. rujna 1888., o preinaci nekih ustanovah zakona od 15. srpnja 1881. ob izbornom redu za sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, godina 1888., (komad I-XVIII, broj 1-79), Zagreb 1888., str. 364-369.

⁸² Usp. *Hrvatska domovina*, br. 50, Zagreb, 3. ožujka 1897.

⁸³ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 53, Zagreb, 6. ožujka 1897.

⁸⁴ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 54, Zagreb, 8. ožujka 1897.; Isto, br. 81, Zagreb, 9. travnja 1897.

⁸⁵ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 55, Zagreb, 9. ožujka 1897.; Isto, br. 82, Zagreb, 10. travnja 1897.

⁸⁶ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 81, Zagreb, 9. travnja 1897. i HR-HDA-79, kut. 1765, svezak 1-6, godina 1897., br. spisa 12614.

⁸⁷ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 83, Zagreb, 12. travnja 1897. i HR-HDA-79, kut. 1765, svezak 1-6, godina 1897., br. spisa 10723.

⁸⁸ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 85, Zagreb, 14. travnja 1897.

⁸⁹ Usp. *Hrvatska domovina* br. 92, Zagreb, 23. travnja 1897.; Isto, br. 105, Zagreb, 8. svibnja 1897.

⁹⁰ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 108, Zagreb, 12. svibnja 1897.

⁹¹ Usp. *Obzor*, god. 38, br. 95, Zagreb, 27. travnja 1897.

⁹² Usp. *Obzor*, god. 38, br. 100, Zagreb, 3. svibnja 1897.

⁹³ Usp. HR-HDA-79, kut. 1765, svezak 1-6, godina 1897., br. spisa 6534.; br. spisa 6528.; br. spisa 6161.; br. spisa 10077.

⁹⁴ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 87, Zagreb, 16. travnja 1897.

⁹⁵ Kapelan u Kraljevcu Zdravko Goran se žalio na listine županijskoj oblasti u Varaždinu. Više u: HR-HDA-79, kut. 1765, svezak 1-6, godina 1897., br. spisa 9766.

⁹⁶ Usp. *Obzor*, god. 38, br. 62, Zagreb, 17. ožujka 1897.

⁹⁷ Usp. *Obzor*, god. 38, br. 95, Zagreb, 27. travnja 1897.

⁹⁸ Usp. *Obzor*, god. 38, br. 70, Zagreb, 27. ožujka 1897. i Isto, god. 38, br. 73, Zagreb, 31. ožujka 1897.

⁹⁹ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 102, Zagreb, 5. svibnja 1897.

je huškao narod protiv župnika. Naime, Vojnović je navodno govorio ljudima kako će morati izdvojiti pozamašne svote novca za izgradnju župne crkve ako izaberu župnika Zorića zastupnikom.¹⁰⁰ Potom je zabilježeno kako je u izbornom kotaru Sv. Ivan Žabno kapelanu Krešimiru Derkosu, pristaši opozicije, zabranjeno katehizirati i ići u školu jer je bunio narod,¹⁰¹ a vrbovečkom kapelanu Lanoviću i župniku Štoosu je bilo zabranjeno pratiti kandidata Udružene opozicije Ivana Zahara na izbore.¹⁰² U Babinoj gredi je zatvoren štitarski kapelan,¹⁰³ a u Zlataru je bio uhićen župnik Stjepan Tumpić.¹⁰⁴ U Vinkovcima je pak bio zatvoren put prema biralištu vanjskim izbornicima na što se u Zagreb žalio kandidat Udružene opozicije u Vinkovcima svećenik Stjepan Dungjerović,¹⁰⁵ koji je također uhićen.¹⁰⁶ Dundjerović je prvo kažnjen globom tijekom predizbornog vremena,¹⁰⁷ a nakon izbora kažnjen je zatvorskom kaznom od osam dana jer je nakon mise razgovarao s prisutnima o provedenim izborima, što je bilo zabranjeno.¹⁰⁸ Svećenici u Brodu su sa svog sastanka poslali banu prosvjed protiv ponašanja državnih vlasti koje su podržale proglaš u kojem se pisalo protiv svećenika. Okarakterizirali su proglaš masonskim i socijalističkim.¹⁰⁹

I u režimskim *Narodnim novinama* nalazimo više članaka u kojima se optužuje svećenike pripadnike Udružene opozicije za razne zločine prilikom agitiranja.¹¹⁰ U potonjim novinama mogu se u više navrata naći optužbe protiv opoziciji naklonjenih župnika da zastrašuju, prijete ili govore laži o pripadnicima vladajuće stranke.¹¹¹ Neki od optuženih su vrbovečki župnik Stjepan Valdec, župnik iz Gradca Šimončić, vrbovački kapelan Josip Lanović.¹¹² U većini slučajeva su optuženi opovrgli optužbe.¹¹³ U arhivskoj građi također možemo naći podatke o neprimjerenoj agitaciji. Pri-

¹⁰⁰ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 107, Zagreb, 11. svibnja 1897.

¹⁰¹ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 111, Zagreb, 15. svibnja 1897. i *Obzor*, god. 38, br. 113, Zagreb, 18. svibnja 1897.

¹⁰² Usp. *Obzor*, god. 38, br. 112, Zagreb, 17. svibnja 1897. U *Narodnim novinama* su istog župnika optužili da je zastrašivao izbornike. Usp. *Narodne novine*, god. 63, br. 119, Zagreb, 25. svibnja 1897.

¹⁰³ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 112, Zagreb, 16. svibnja 1897.

¹⁰⁴ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 116, Zagreb, 21. svibnja 1897.

¹⁰⁵ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 113, Zagreb, 18. svibnja 1897.

¹⁰⁶ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 121, Zagreb, 28. svibnja 1897.

¹⁰⁷ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 105, Zagreb, 8. svibnja 1897.

¹⁰⁸ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 124, Zagreb, 1. lipnja 1897. i *Isto*, br. 125, Zagreb, 2. lipnja 1897.

¹⁰⁹ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 122, Zagreb, 29. svibnja 1897.

¹¹⁰ Usp. *Narodne novine*, god. 63, br. 98, Zagreb, 30. travnja 1897.; *Isto*, god. 63, br.111, Zagreb, 15. svibnja 1897.; *Isto*, god. 63, br.113, Zagreb, 18. svibnja 1897.; *Isto*, god. 63, br.119, Zagreb, 25. svibnja 1897.

¹¹¹ Usp. *Narodne novine*, god. 63, br.111, Zagreb, 15. svibnja 1897.; *Isto*, god. 63, br.114, Zagreb, 19. svibnja 1897.; *Isto*, god. 63, br.115, Zagreb, 20. svibnja 1897.; *Isto*, god. 63, br.119, Zagreb, 25. svibnja 1897.; *Isto*, god. 63, br.124, Zagreb, 1. lipnja 1897.

¹¹² Usp. *Narodne novine*, god. 63, br. 119, Zagreb, 25. svibnja 1897.; *Isto*, god. 63, br.122, Zagreb, 29. svibnja 1897.

¹¹³ Župnik Valdec u Vrbovcu je opovrgnuo napise da je prijeto izbornicima i potplaćivao ih (usp. *Hrvatska domovina*, br. 120, Zagreb, 26. svibnja 1897.). *Isto* je učinio kapelan u Vrbovcu Josip Lanović demantirajući napise iz *Narodnih novina* da drži tajne sastanke i da huška djecu (usp. *Obzor*, god. 38, br. 118, Zagreb, 24. svibnja 1897.) kao i J. Kralj iz Varaždinskih Toplica te Nikola Stoos župnik u Rakovcu (usp. *Obzor*, god. 38, br. 122, Zagreb, 29. svibnja 1897.).

mjerice u Pregradi, gdje je izabran Tadija Smičiklas predstavnik Neodvisne narodne stranke, kotarski predstojnik piše u zapisniku s izbora o "biesnoj agitaciji sa strane ovopodručnoga svećenstva".¹¹⁴ U Novom Marofu se također optužuje u zapisniku svećenstvo da je bunilo narod kako će im oduzeti vjeru ako će glasovati za vladina kandidata (pobijedio je Oskar Kiš predstavnik Narodne stranke).¹¹⁵ U Stubici gdje je Udružena opozicija uživala veliku potporu i gdje je Juraj Žerjavić bio izbornik, kotarski upravitelj je iskoristio pravo koje je imao temeljem izbornog zakona da deset dana prije izbora pozove *brachium* (oružanu silu) radi održavanja mira. Uhićeni su pristaše Udružene opozicije pod optužbom da su zastrašivali izbornike Narodne stranke te su morali platiti kazne zbog isplate troškova *brachiuma*.¹¹⁶

Izbor Jurja Žerjavića za zastupnika u Hrvatskom saboru

Podarhiđakon i župnik u Mariji Bistrici, ugledni i iskusni pravaški političar dr. Juraj Žerjavić, bio je kandidat Udružene opozicije u 40. izbornom kotaru s biralištem u Krapini u koji su, osim trgovišta Krapine, spadale i upravne općine Đurmanec i Sveti Križ-Začretje.¹¹⁷

Protukandidat Žerjaviću bio je Josip Kiepack, član režimske Narodne stranke, čiji su se agitatori, mahom činovnici, dali u "izbornu hajku", a posljedica njihova "uredovanja" bilo je zatvaranje pravaških pristaša.¹¹⁸ Vlado Zajec, službeni kortes Narodne stranke, kako piše *Hrvatska domovina*, nakon pijanke je pao i razbio glavu, a za ozljedu su u *Narodnim novinama* optuženi pravaški simpatizeri koji su navodno "kišom" kamenja napali Zajeca koji je bio u društvu nekoliko izbornika pristaša vladine stranke. Vladin list prozvao je i Žerjavića jer nije bilo primjereno da svećenik dopušta ovakav način agitiranja za sebe.¹¹⁹ U *Hrvatskoj domovini* su sve navode vezano uz taj događaj demantirali, a da bi u "vjernom svjetlu" prikazali o kakvom se čovjeku radi naveli su da je Zajec na dan izbora optužio "opozicionalce" da su mu prethodne noći uništili dva jutra vinograda s cijepljenom lozom što je tvrdi dopisnik iz Krapine "crna kleveta i potvora".¹²⁰ Žerjavić je dan uoči izbora došao u Krapinu i odsjeo je kod župnika Ljudevita Sartorija. Ujutro, pred početak izbora pred mnoštvom okupljenih izbornika iz Krapine, Đurmanaca, Sv. Križa i Radoboja služio je misu u župnoj crkvi. Opisujući izborni dan dopisnik domovinaškog glasila

¹¹⁴ Detalji ostaju nepoznati jer ne nalazimo zapisnik u cijelosti. Usp. HR-HDA-79, kut. 1765, svezak 1-6, godina 1897., br. spisa 34405.

¹¹⁵ Usp. HR-HDA-79, kut. 1765, svezak 1-6, godina 1897., br. spisa 30409.

¹¹⁶ Više u: Matković, Izbori za hrvatski sabor 1897. godine, str. 480.

¹¹⁷ Usp. Zakon od 29. rujna 1888., o preinaci nekih ustanovah zakona od 15. srpnja 1881. ob izbornom redu za sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, str. 632. Žerjavić je prihvatio kandidaturu 28. travnja 1897. i *Obzor*, god. 38, br. 98, Zagreb, 30. travnja 1897.

¹¹⁸ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 122, Zagreb, 29. svibnja 1897.

¹¹⁹ Usp. *Narodne novine*, god. 63, br. 106, Zagreb, 10. svibnja 1897.

¹²⁰ Tvrđili su da je sve laž jer nema drugih ozlijeđenih. Usp. *Hrvatska domovina*, br. 109, Zagreb, 13. svibnja 1897.

ističe i da ulice u Krapini od ranog jutra “oživiše oružnicima, satnijom vojnika” te “kortešima vladinorcima” i “vedrim licima naših izbornika”. Izbori su počeli u 9 sati ujutro te je Žerjavić kao kandidat dobio riječ. U svome govoru prvo je istaknuo da je u krapinski izborni kotar došao jer je bio pozvan kao “susjed, znanac, prijatelj, Hrvat, krv od krvi vaše pravaš”, a potom je izbornicima iznio svoje političke nazore i izložio što od njega mogu očekivati u Saboru, ako ga podrže na izborima. Naglasio je da će zahtijevati državnu ravnopravnost Hrvatske i Ugarske jer je bez nje hrvatska autonomija “obsjena i sljeparija”, te da će braniti “hrvatsku domovinu, svoj hrvatski narod, njegov mili jezik, njegovo slavno ime (...) njegovo jedinstvo, slobodu, samostalnost, imetak i sve njegove stečevine, prohibitke i pravice”. “Hrvatska mora biti i ostati Hrvatima”, kaže Žerjavić. Posebice je istaknuo kako će se zalagati da Hrvatska sama odlučuje koliko će poreza plaćati te da ta sredstva budu utrošena “na korist hrvatskoga naroda”. Obećao je također izbornicima da će “braniti sv. vjeru našu”. Postojeći sustav, ističe Žerjavić, koji je oteo Hrvatima njihovu domovinu, a narodnost izvrkao pogibelji ne može se “preko noći razvaliti”, već treba “željezne eneržije, uztrajne borbe i nadasve neograničena požrtvovanja”. Osvrnuo se na kraju i na predbacivanja političkih protivnika da nije iz Krapine, pa se stoga neće u Saboru boriti za interese naroda tog kotara. Da bi demantirao te izjave kojima se htjelo izbornike odvratiti od njegova izbora, iskoristio je saborski (ne)rad dotadašnjeg zastupnika Krapine, a svoga protukandidata Kiepacha. Potonji je bio iz Krapine, a ujedno i zastupnik Krapine u proteklom mandatu, no “nije nikada otvorio usta svoja, da brani pravice vaše, da brani pravice hrvatskoga naroda”. Odmah po završetku govora Žerjavić je napustio Krapinu i otišao u Donju Stubicu ispuniti svoju dužnost izbornika. Već u 10 sati znalo se da je Žerjavić izborni pobjednik, a konačni rezultat izbora bio je 63 glasa za Kiepacha, od čega 53 “službena”, dok je za Žerjavića glasovalo 99 “slobodnih izbornika”. Nakon 13 sati Žerjavić se vratio u Krapinu gdje se okupilo preko 5.000 ljudi da sa svojim zastupnikom proslave pobjedu.¹²¹

Premda je režimska Narodna stranka osvojila apsolutnu većinu, Udružena opozicija mogla je biti vrlo zadovoljna osvajanjem 25 mandata na svibanjskim izborima. Budući da izbori u izbornim kotarevima Bošnjaci i Sv. Ivan Žabno zbog nemira nisu održani, proizlazi da je Udružena opozicija u 29% izbornih kotareva izašla kao pobjednik. Međutim u sedam izbornih kotareva u kojima su pobijedili kandidati Udružene opozicije izbori su proglašeni spornima, a u konačnici šest ih je poništeno.¹²² U Koprivnici, Bošnjacima, Vrbovskom i Brodu na ponovljenim su izborima u prosincu

¹²¹ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 122, Zagreb, 29. svibnja 1897.

¹²² Poništeni su izbori: Franje Rancingera u Vrbovskom, Josipa Pasarića u Pisarovini, Gjure Bedekovića u Donjoj Stubici, Ivana Ružića u Koprivnici, Franje Vrbanića u Novigradu, Ignjata Brlića u Brodu. Usp. HR-HDA-79, kut. 1765, 1-6, godina 1897., br. spisa 49159. Uz navedene, prijepornim je bio proglašen i izbor dr. Marijana Derenčina u izbornom kotaru Đakovo, ali je, za razliku od ostalih čiji je izbor bio poništen, Derenčinov izbor nakon glasovanja u Saboru proglašen valjanim. Usp. *Stenografički zapisnici i prilogi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1897.-1902.*, (dalje: *Stenografički zapisnici*), sv. I, dio I, godina 1897., broj priloga od 1. do 4., Zagreb 1897., str. 38, 496-498.

1897. pobijedili kandidati Narodne stranke, a u Žabnom, Novigradu i Donjoj Stubici izabrani su pripadnici Udružene opozicije.¹²³

Da je obzoraško-domovinaška koalicija uživala veliku podršku svećenstva, uz rezultate saborskih izbora 1897. na kojima je ukupno izabrano sedam katoličkih svećenika među kojima dvojica obzoraša i trojica domovinaša,¹²⁴ potvrđivao je i oporbeni tisak koji je nakon izbora upućivao pohvale svećenstvu¹²⁵ te isticao da Udružena opozicija dobar izborni rezultat duguje katoličkom kleru.¹²⁶

Juraj Žerjavić u Hrvatskom saboru 1897.-1901.

Za saborskog zastupnika Žerjavić je verificiran 2. kolovoza 1897., a sljedećeg dana izabran je i u stalni saborski Odbor za narodno gospodarstvo, javne radnje, gospodarske interese zemlje, za poslove agrarne, za obrt i trgovinu itd.¹²⁷

Prvi zapaženi govor u Hrvatskom saboru održao je krapinski zastupnik 12. kolovoza 1897. tijekom rasprave o prijepornim izborima, među kojima je bio i izborni kotar s biralištem u Donjoj Stubici. U predizborno vrijeme Stubica je bila jedno od uzavreljih područja, a u službenim izvješćima kao glavni kolovođe nemira optuživani su krčmar Josip Dolenc i njegov politički mentor poznati domovinaš i župnik u Mariji Bistrici Juraj Žerjavić.¹²⁸ Iako je sam izbor proveden zakonito te je protekao mirno i bez ikakvih izgreda, protiv izbora Gjure Bedekovića, kandidata Udružene opozicije uložena je pritužba jer su navodno pristaše Narodne stranke primjenom sile bili spriječeni izaći na biralište. Napominju kako se čak i pucalo na kuću vlastelina Gavre Gjurgjevića, zbog čega se u strahu za vlastiti život potonji nije odazvao izborima. Kao krivce navode kandidata Bedekovića i kotarsko svećenstvo.¹²⁹ *Hrvatska domovina* je nakon izbora donijela vijest da je izbor u Stubici prošao u najboljem redu,¹³⁰ što je u svom podužem govoru u Saboru i Žerjavić pokušao dokazati tvrdeći da je pritužba "farizejska neistina" te da je "naručena", a iznesene optužbe da su se izbornici opozicije "grozili paležom, ubojstvom, škopljenjem itd." izmišljene.¹³¹ Po istom načelu, kaže Žerjavić, po kojem su se sastavljale izborne listine "koje bijahu krive, falsificirane", radila je režimska stranke sve do okončanja saborskih izbora, pri čemu su vladini organi i činovništvo najviše oklevetali svećenstvo koje je po-

¹²³ *Stenografički zapisnici*, sv. II, dio I, Zagreb 1898., str. 1027-1028.

¹²⁴ Uz dvojicu katoličkih svećenika pripadnika Narodne stranke, izabrana su, također kao kandidati vladine stranke, i petorica pravoslavnih svećenika. Na ponovljenim izborima u prosincu 1897. godine pristaša Narodne stranke kanonik Ignjat Martinec pobijedio je domovinaša svećenika Franju Rancingera. Usp.: Matković, *Izbori za hrvatski sabor 1897. godine*, str. 479.

¹²⁵ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 120, Zagreb, 26. svibnja 1897.

¹²⁶ Usp. *Obzor*, god. 38, br. 118, Zagreb, 24. svibnja 1897.

¹²⁷ *Stenografički zapisnici*, sv. I, dio I, str. 15, 34, 39.

¹²⁸ Matković, *Izbori za hrvatski sabor 1897. godine*, str. 480.

¹²⁹ Usp. HR-HDA-79, kut. 1765, svezak 1-6, godina 1897., br. spisa 30405.

¹³⁰ Usp. *Hrvatska domovina*, br. 122, Zagreb, 29. svibnja 1897.

¹³¹ Usp. *Stenografički zapisnici*, sv. I, dio I, str. 134, 136-137 (govor J. Žerjavića 12. kolovoza 1897.).

državalo narod doveden postojećim sustavom do "očaja i sdvojnosti".¹³² Uz stalnu buku, upadice i zvonjavu predsjednika Sabora, objašnjavao je i položaj činovništva u Hrvatskoj koje mora u izborno vrijeme raditi po naredbama vlasti, a ne po svojoj savjesti i osvjedočenju, jer mu nad glavom "lebdi Damoklov mač". Kao dokaz toj tvrdnji naveo je da su podnesenu pritužbu mahom potpisale službene osobe te i neki drugi ljudi koji su raznim načinima bili na to prisiljeni. Odbacujući kao klevetu sve navode iz pritužbe, Žerjavić je ironično postavio pitanje, gdje su, ako se sve to doista događalo, bili "vaši organi, činovnici" koji su uoči izbora izdavali okružnice u kojima prijete da će i najmanju krivnju najstrože kažnjavati.¹³³ Demantirao je također krapinski zastupnik i tvrdnju da je na biralištu bilo 2.000 osoba koje su vršile "presi-ju na izbor", jer kada se on u 10.45 sati vratio iz Krapine, u Stubici se uz malobrojne izbornike na biralištu nije moglo vidjeti nikoga osim žandara i "silnu vojsku" koja je zatvorila granice i propuštala samo izbornike s iskaznicama dobivenim od općinskih organa.¹³⁴ Pritisak na izbornike, tvrdi Žerjavić, nastavio se i nakon izbora i uložene pritužbe, a izaslanik Zagrebačke županije Malvić došao je u izborni kotar u pratnji *brachija* provesti istragu kojoj je cilj bio zatvoriti što veći broj izbornika da ne mogu prilikom ponovnog izbora glasovati za opozicijskog kandidata Bedekovića. Svoj je govor Žerjavić završio apelom da se na njegov trošak u stubički izborni kotar uputi saborsko izaslanstvo "da bude svjedokom, kako se tamo postupa, i da se pobrine da se ondje ne zatvaraju izbornici".¹³⁵

Nakon istupa još jednog domovinaša, kloštarskog zastupnika i župnika u Dubrovcu Vjekoslava Hegedića koji je govoreći o izboru u Vrbovskom¹³⁶ ukazao na nezakonita postupanja tijekom proteklih izbora te se posebno osvrnuo na neutemeljene i žestoke napade na svećenstvo koje se optuživalo da je "fanatiziralo narod" u korist opozicije,¹³⁷ veliki župan zagrebački Stjepan Kovačević žestoko se obrušio na Udruženu opoziciju i svećenstvo koje je pristalo uz nju, a napose na Žerjavića i "njegova karlovačkoga u Isusu brata", župnika Hegedića. Kovačević je optužio "koaliranu opoziciju" da je razvila do tada u Hrvatskoj neviđenu agitaciju služeći se klevetanjem Narodne stranke i šireći strah u narodu, a obzoraše je okrivio da su u agitaciju Udružene opozicije uveli novu metodu kojom su katoličku vjeru koristili za "služkinju njihove otrcane politike".¹³⁸ Nižući optužbe na račun Udružene opozicije, posebno se Kovačević zadržao na pitanju vjere, odnosno uvođenja civilnog braka kojim su "koaliraci" u predizbornoj agitaciji varali i zavodili narod tvrdeći "da mu mi – što mu je najsvetije – vjeru otimamo, da nastojimo, da mu izčupamo vjeru i

¹³² Isto, str. 133.

¹³³ Isto, str. 134-136.

¹³⁴ Isto, str. 139.

¹³⁵ Isto, str. 140-142.

¹³⁶ U izbornom kotaru s biralištem u Vrbovskom izabran je kandidat Udružene opozicije neodvišnjak, župnik u Ravnoj gori Franjo Rancinger, a njegov je izbor proglašen prijepornim.

¹³⁷ *Stenografički zapisnici*, sv. I, dio I, str. 204, 210-211.

¹³⁸ Isto, str. 269.

uništimo sakramente a napose sakrament ženidbe". Poričući da su vlada i narodna stranka imali namjeru uvesti civilni brak, zagrebački veliki župan ipak brani civilni brak tvrdeći da "on postoji kod svih naobraženih naroda Europe i Amerike" te da se njime ljudima ne oduzima vjera, ne razara obitelj, ne uništavaju sakramenti, niti "čini ženu bezpravnim bićem". Agresivna propaganda stranaka Udružene opozicije kojoj je cilj bio "da obsjenite prostotu", ističe Kovačević, kriva je za pobune koje su izbile u pojedinim mjestima te "za sva stradanja, što su siromasi pretrpili prigodom zadnjih izbora".¹³⁹ Osvrćući se na Žerjavićev govor u kojem je krapinski zastupnik optužio službene organe i činovništvo da klevetama ruše ugled svećenstva u narodu,¹⁴⁰ Kovačević je, osim Žerjavića i njegova govora kojim bi se kako kaže "mogao podičiti svaki anarhista", vrlo kritično govorio o katoličkom svećenstvu koje je podržalo Udruženu opoziciju ističući da svećenstvo gubi autoritet svojom krivnjom, jer zanemaruju svoju svećeničku službu i ne žive životom koji doliči svećenicima. "Budite vi svećenici i ništa drugo, onda vam neće manjkati auktoritet. No vi ste sve drugo, samo ne svećenici (...), hrlite u škole, da učite djecu u vjeri, a ne dajte se ćerati u školu. Vršite vašu službu dušebrižničku tako, da bude od nje koristi puku, a nemojte udešavati službu božju po vašem ćefu (...). Prednjačite nam pobožnošću, kriepostnim životom, onda ćete imati auktoriteta!", kaže Kovačević, naglašavajući da on ništa od toga ne vidi ni kod Žerjavića, ni kod Hegedića koji govore kao "najveći mahdiste" i "šire djavolsku mržnju".¹⁴¹ U nastavku govora Kovačević je želeći diskreditirati marijabinističkog župnika iznio par primjera kojima je želio pokazati da je upravo Žerjavić "sisao" narod za koji se tobože bori i zalaže i to baveći se poslovima koji ne spadaju u njegov svećenički poziv, a koji su mu pribavili značajna materijalna sredstva.¹⁴² Stvaranju loše slike o Žerjaviću trebala je pridonijeti i Kovačevića reminiscencija na posjet Mariji Bistrici 1886. kada je u župnoj crkvi u blizini lika Majke božje zatekao obješen župnikov portret koji je zatim po njegov nalogu uklonjen.¹⁴³ Svoj govor Kovačević je završio riječima: "Ako vam je gospodo koalirci, stalo do naroda i njegove budućnosti, pustite ga na miru (...) i nemojte ga zaludjivati širenjem mračnjačtva, uvrieženjem bezznačajnosti, gluposti i divljačtva, kao što ste to činili kod zadnjih izbora, jer time odmičete hrvatski narod od bolje budućnosti i rivate ga u propast".¹⁴⁴ Nakon svega što je veliki župan zagrebački protiv njega izgovorio za riječ se "na obranu svoje osobe" javio Žerjavić. Između ostalog, govorio je i o svojoj slici u župnoj crkvi koju je tamo, ali iza oltara, bez njegova znanja i pristanka postavio Hermann Bollé i to zato što je kao župnik dao 17.000 for. za obnovu crkve. Isto tako, ističe kako je dao za gradnju škole u Mariji Bistrici 1.000 for. te za zastavu djevojačke škole 50 for. Porekao je i druge optužbe koje je iznio Kovačević, a na upa-

¹³⁹ Isto, str. 270.

¹⁴⁰ Isto, str. 133.

¹⁴¹ *Stenografički zapisnici*, sv. I, dio I, str. 271-273.

¹⁴² Isto, str. 277-278.

¹⁴³ Isto, str. 273.

¹⁴⁴ Isto, str. 279.

dice zastupnika vladine stranke da župnici u siromašnijim župama ne mogu kao on toliko dijeliti jer nemaju prihode od 20.000 for. Žerjavić je odgovorio da nema toliko dohodak, ali je i dodao da on nije "čovjek koji sjedi, nego gospodar, pa sa žuljevi svojih ruku ne dobivam veći dohodak nego vas koji".¹⁴⁵ Nakon desetak opomena kako je riječ dobio samo da bi odgovorio na osobne primjedbe, predsjednik Sabora je, uz odobravanje većinskih zastupnika, Žerjaviću oduzeo riječ.

Nakon rasprave o izvješću verifikacijskog odbora, odnosno o prijedornim izborima koju je opozicija iskoristila za kritiku vladine politike i stanja u zemlji, počela je 24. kolovoza 1897. rasprava o saborskoj adresi.¹⁴⁶ Na nacrt adrese saborskog odbora,¹⁴⁷ Udružena opozicija podnijela je protuprijedlog, odnosno svoju adresu koju je potpisalo 19 verificiranih saborskih zastupnika obzoraško-domovinaške koalicije među kojima je bio i Juraj Žerjavić.¹⁴⁸ Pozivajući se na §. 39. saborskog poslovnika Josip Frank je 25. kolovoza, uz supotpis Mile Starčevića, predložio Saboru prihvaćanje adrese Čiste stranke prava. Međutim saborski predsjednik Danilo Stanković nije dopustio Franku da taj prijedlog tijekom sjednice obrazloži niti da se o njemu drugi dan glasa u Saboru s obrazloženjem da se taj prijedlog "ne može smatrati predlogom u smislu §. 39. poslovnika".¹⁴⁹ Slijedom navedenog sljedećih se dana rasprava vodila samo o nacrtu adrese saborskog odbora i o protuprijedlogu Udružene opozicije. Dok se adresa saborskog odbora koja je čvrsto stajala na temeljima Nagodbe iz 1868. može svesti na u njoj sadržanu konstataciju "da je zgrada ustavnog života, kakvu podaje državopravna nagodba (...) dovoljno prostrana i u pogledu osiguranja narodnoga bića, i u pogledu narodno-gospodarstvenoga razvitka zemlje, a i dosta jaka za sve snažnije učvršćenje onog stoljećima posvećenog i nerazrješivog veza, koji spaja sve zemlje prejasne krune sv. Stjepana" te na iskazivanje povjerenja "uspješnoj i prokušanoj upravi vlade vašega Veličanstva",¹⁵⁰ adresa domovinaša i obzoraša koncipirana u 25. točaka željela je vladaru pokazati "istinsku sliku pretužne sadašnjosti" koja je posljedica sustava "vladavine, ogrnute plaštom ustavnosti, pod kojim se krije bezpravlje i otud izviruće nevolje i patnje" hrvatskog

¹⁴⁵ Isto, str. 281.

¹⁴⁶ Isto, str. 502 i dalje.

¹⁴⁷ Na sjednici održanoj 3. kolovoza 1897. izabrani su članovi saborskog odbora za adresu među kojima su bili i zastupnici Udružene opozicije domovinaš barun Gjuro Rukavina i obzoraš Josip Zorić. Međutim oni nisu sudjelovali u sastavljanju adrese saborskog odbora, jer je Udružena opozicija odlučila izaći sa svojim protuprijedlogom adrese. Zorić je tijekom adresne debate kazao da je iz navedenog razloga na odboru izjavio da neće sudjelovati "kod te adrese", a tako je zasigurno iz istog razloga postupio i Rukavina. Usp. *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio I, str. 40, 669-670 (govor J. Zorića); str. 502-503 (nacrt adrese saborskog odbora); Nacrt adrese saborskog odbora priložen je i na kraju navedene publikacije kao Prilog 3. k stenografskim zapisnikom sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije g. 1897.

¹⁴⁸ *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio I, str. 503-506; Nacrt adrese Udružene opozicije priložen je i na kraju navedene publikacije kao Prilog 4. k stenografskim zapisnikom sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije g. 1897.

¹⁴⁹ *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio I, str. 538-544. Usp. Matković, *Čista stranka prava*, str. 99-100.

¹⁵⁰ *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio I, str. 502.

naroda. Kritizira se Nagodba "utanačena na osnovu oktroiranog izbornog reda bez sudjelovanja većeg diela hrvatskog naroda", nabrajaju se njezina kršenja, iznosi se niz optužbi protiv vlade, te se kaže da hrvatski sabori "za sustava današnje vladavine" nisu proistekli iz slobodne volje naroda "već iz očite samovolje vladinih organa". Adresa Udružene opozicije također ističe zanemarivanje "kulturnoga i materijalnoga napretka zemlje", a sve to, kako se navodi, s konačnim ciljem da se Hrvatsku stopi s jedinstvenom mađarskom državom, premda Hrvatska ima neosporno pravo na samostalnost i neovisnost, na "samostalni 'državni život'" kojega se nije nikada odrekla. Traži se ujedinjenje tijekom povijesti raskomadane kraljevine Hrvatske čiji se svi dijelovi sada nalaze pod "možnim žezlom Vašega Veličanstva". Spominju se Rijeka, Dalmacija, Međimurje, Istra, Bosna i Hercegovina i "braća Slovenci" koji svojim kulturnim radom pokazuju težnju za zbližavanjem s hrvatskim narodom te tako "utiru put, uz skupljena uda kraljevine Hrvatske, još jačoj državnoj osebini na jugu monarhije". Moleći vladara da udovolji težnji hrvatskog naroda i uspostavi "jedinstvo i samostalnost kraljevine Hrvatske", ističe se ujedno da bi se tako na jugu Monarhije stvorila "snažna državna cjelina" koja bi pridonijela jačanju Habsburške Monarhije kao velike sile. U nastavku Udružena opozicija obećava da će se u Saboru inicirati donošenje zakona koji će odgovarati potrebama naroda štiteći "ustavna prava državljana", naročito njihovu osobnu slobodu, slobodu štampe, pravo udruživanja, a zagovara se i uvođenje općeg pravo glasa izmjenom postojećeg izbornog zakona. U svojoj adresi Udružena opozicija zagovara i interese širih slojeva stanovništva. Posebno se naglašava težak položaj seljaka te se za poboljšanje njihova položaja predlažu i neke konkretne mjere, ali se naglašava i interes za probleme trgovaca, obrtnika i radnika. Osuđujući "po ljudsko društvo pogubno bezvjerje" adresa ističe brigu za odgoj mladeži "u pravom kršćanskom i domoljubnom duhu" kao i nastojanje da se na Sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu osnuje i medicinski fakultet. U jednoj od točaka traži se osiguravanje narodno-crkvene autonomije "onomu dielu našega naroda, koji pripada srbskoj patrijaršiji". U pretposljednjoj točki odbija se slanje zastupnika u Ugarski sabor koji vrijeđa "životne interese naše domovine", kao i izbor regnikolarne deputacije za obnovu financijske nagodbe jer bi to značilo odricanje od težnje za financijskom samostalnošću Hrvatske. U posljednjoj točki adrese Udružena opozicija naglašava da se "načelno ne otimlje ravnopravnome savezu" s Ugarskom, "ali je obstanak današnjega državnopravnoga odnošaja" Hrvatske prema Ugarskoj "u svojih posljedica za Hrvatsku takvim plodom urodio" da se tom odnosu hrvatski narod mora najodlučnije oduprijeti kako zbog svoje budućnosti tako i radi snage "priestolja Vašega Veličanstva". Dok su obzoraši i domovinaši većini predbacivali da u adresi nisu spomenuli stvarno stanje u Hrvatskoj koje je posljedica Hrvatsko-ugarske nagodbe i sustava vladavine bana Khuena, već su ju, prema riječima Šandora Bresztyenszkykog, sveli na isključivo naglašavanje Nagodbe kao jedinog i nepromjenjivog temelja koji daje dovoljno širok okvir za zakonodavni rad

koji bi udovoljio interesima i potrebama naroda i zemlje,¹⁵¹ režimski zastupnici i ban Khuen kritizirali su adresu Udružene opozicije zbog nedovoljno jasno izraženog državnopravnog stajališta, pozivajući ih da po pitanju Nagodbe zauzmu principijelan stav i da nedvosmisleno izjave priznaju li njezinu zakonitost, odnosno žele li rušiti Nagodbu ili se u okviru njome uspostavljenih državnopravnih odnosa žele boriti protiv njezinih povreda i negativnih posljedica.¹⁵² Nedorečenosti u adresi koalirane opozicije tumačili su i zastupnici većine i Čiste stranke prava kao posljedicu ideoloških razlika između obzoraša i domovinaša ističući da se radi o “nenaravnoj”, “umjetnoj” koaliciji. Odgovarajući na upućene kritike, zastupnik domovinaša i predsjednik obzoraško-domovinaškog kluba Juraj barun Rukavina je istaknuo da je adresa Udružene opozicije rezultat kompromisa i da Stranka prava nije odustala od svojih temeljnih načela, a to su “absolutno negiranje nagode, izpostavljanje državno-prava, cjelokupnost Hrvatske, slobodna samosvojnost Hrvatske, ravnopravnost prema svim krunovinama u monarkiji”. Temelj zajedničkog rada Udružene opozicije je “borba proti nasrtajem i nasiljem protiv hrvatskoga naroda”.¹⁵³ Josipu Franku koji je detaljno analizirao adresu Udružene opozicije cilj je bio dokazati da je adresa “skroz obzoraška” i da su se domovinaši potpuno odrekli pravaških načela i učenja Ante Starčevića te da vođeni predrasudama i osobnom mržnjom žele srušiti vladu i ponovno dovesti obzoraše na vlast da bi vladali kao od 1873. do 1880. godine.¹⁵⁴ I drugi istaknuti domovinaš Grga Tuškan ponovio je da Stranka prava nije odustala od svoga stajališta o nezakonitosti Nagodbe te da je koaliciju, u kojoj je svatko ostao kod svojih načela, povezala borba protiv postojećeg stanja i načina vladanja u Hrvatskoj.¹⁵⁵ Predlagač adrese Udružene opozicije Šandor pl. Bresztyenszky potvrdio je da u koaliranoj opoziciji ima zastupnika koje stoje “na pozitivnom temelju nagodbe” te je upravo to smatrao dokazom da je “postojeći sustav” protiv kojeg je i usmjerena adresa “morao i znao sdružiti one, koji nisu zajedno”.¹⁵⁶

Tijekom adresne rasprave Žerjavić se nije javljao za riječ, no svoje stajalište o Nagodbi vrlo je jasno izrazio u saborskim govorima koje je održao tijekom rasprava o proračunu za 1898., 1900. i 1901.,¹⁵⁷ te tijekom rasprava (1897. i 1898.) o produljenju financijske nagodbe između Hrvatske i Ugarske iz 1889. godine.¹⁵⁸

Kada bi se tijekom nagodbenog razdoblja u sabornici raspravljalo o Hrvatsko-ugarskom nagodbom utvrđenom financijskom položaju banske Hrvatske, koji je u značajnoj mjeri utjecao na ograničavanje hrvatske autonomije, rasprave su bile vrlo

¹⁵¹ *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio I, str. 514-517, 521.

¹⁵² Isto, str. 506-507, 513 (govor Nikole Tomašića), 556-557 (govor Josipa Pliverića), 592-594 (govor bana Khuena).

¹⁵³ *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio I, str. 544-545.

¹⁵⁴ Isto, str. 605, 613-614, 616; Matković, *Čista stranka prava*, str. 99-100.

¹⁵⁵ *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio I, str. 624.

¹⁵⁶ Isto, str. 722.

¹⁵⁷ *Stenografski zapisnici*, sv. II, dio I, str. 71-81; sv. IV, dio I, Zagreb 1900., str. 74-82; sv. IV, dio II, Zagreb 1901., str. 1187-1196.

¹⁵⁸ Isto, sv. I, dio II, Zagreb 1898., str. 91-97; sv. II, dio II, Zagreb 1898., str. 84-90.

burne jer ih je opozicija koristila za žestoku kritiku financijske ovisnosti Hrvatske, ali i ostalih mehanizama kojima je Hrvatska dovedena u neravnotežan položaj prema Ugarskoj. Izuzetno mnogo prostora posvećivali su oporbeni zastupnici i provođenju Nagodbe u praksi, jer su ugarski vladajući čimbenici, u skladu sa svojim tumačenjima toga akta, kršili Nagodbu koristeći je protiv hrvatskih nacionalnih i državnih interesa.

Do 29. srpnja 1897., kada je Hrvatski sabor u novom sazivu počeo sa zasjedanjem, financijska nagodba između Hrvatske i Ugarske obnavljana je tri puta, posljednji put bila je inartikulirana zakonom od 10. prosinca 1889. s rokom važenja do 31. prosinca 1897.¹⁵⁹ S obzirom na to da je obnavljanje financijske nagodbe bio vrlo složen postupak, od izbora kraljevinskih deputacija, preko pripreme materijala za pregovore te konačno samih pregovora koji su se, kao što se pokazalo u prethodnim slučajevima, znali vremenski vrlo odužiti, na sjednici Sabora 13. prosinca 1897. na dnevnom se redu našlo izvješće saborskog odbora “za zemaljski proračun i raskid zemaljskih računa” o osnovi zakona kojom se važenje financijske nagodbe iz 1889. produžuje za godinu dana (do 31. prosinca 1898.). U glavnu raspravu sljedećeg se dana, 14. prosinca, uključio i Juraj Žerjavić koji je iznio i obrazložio svoj stav o Nagodbi i nagodbenoj autonomiji banske Hrvatske, pri čemu je ukazao na negativne posljedice proizašle kako iz normativnog sadržaja, tako i iz njezine praktične primjene. Žerjavić je istaknuo da “kao pravaš” pripada onoj vrsti opozicije koja se ne slaže s postojećim državno-pravnim sustavom utvrđenim Hrvatsko-ugarskom nagodbom te da na temelju hrvatskog državnog prava i modernog načela narodnosti, u ime hrvatskog naroda, zahtijeva ujedinjenje i samostalnost svih hrvatskih zemalja “pod žezlom vladajućeg doma”. Premda smatra da je Nagodba nelegitimna i da je kako kaže “nesreća” ili “zmija na grudima Hrvatske” čiji “otrov prodire u sve državno-pravne i društvene odnose hrvatskoga naroda (...)” ona je ipak, bila zakonita ili ne, realnost koju svaki hrvatski političar mora uzeti u obzir.¹⁶⁰ Banska je Hrvatska, ističe Žerjavić, Nagodbom postala “pokrajinom ugarske krune”, dovedena je u neravnotežan položaj s Ugarskom što za posljedicu ima, usprkos “iluziji” koju se podržava u javnosti, da hrvatski narod ni o čemu ne odlučuje, jer je iskustvo potvrdilo da se Nagodba provodi isključivo prema volji i željama Mađara. Hrvati moraju, kazao je Žerjavić, biti “svoji gospodari u svojoj kući, u svojoj domovini”, “Hrvatska mora biti podpuno ravnopravna u svim granama javnog i državnog života naprama Ugarskoj”, a “hrvatska kruna i kraljevina samostalna, neodvisna i različita od kruna i kraljevine Ugarske”, jer je to program koji prizlazi “iz srca i duha hrvatskoga

¹⁵⁹ Financijskom nagodbom iz 1889. “dogovoreno” je smanjenje tangente (za podmirenje autonomnih poslova banske Hrvatske) s dotadašnjih 45% svih hrvatskih izravnih i neizravnih poreza i drugih javnih dohodaka na 44%, a kvota određena prema “poreznoj snazi” za podmirenje zajedničkih austro-ugarskih poslova povećana je s 1880. utvrđenih 5,57% na 7,935%. Usp. Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000. Drugi svezak: 1868.-1918.*, str. 291; Mirjana Gross, *Financijski temelji nagodbene autonomije civilne Hrvatske i Slavonije 1868-1880.*, *Historijski zbornik*, god. 41, br. 1, Zagreb 1988., str. 92-93, 96, 114.

¹⁶⁰ *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio II, str. 91-92.

naroda".¹⁶¹ Analizirajući normativni sadržaj Nagodbe iz 1868., krapinski zastupnik posebno se zadržava na nekoliko paragrafa iz kojih nedvojbeno proizlazi da je hrvatska nagodbena autonomija koja bi trebala značiti "slobodu uprave i zakonodavstva" doista samo "farizejska neistina".¹⁶² Posebno je istaknuo političku uvjetovanost Nagodbe na koju ukazuje položaj bana kojeg prema § 51. imenuje vladar na prijedlog i uz supotpis ugarskog ministra predsjednika, tj. predsjednika Središnje vlade,¹⁶³ a iz toga proizlazi da je hrvatski ban "magjarski činovnik" ovisan o Središnjoj vlasti i njezinom predsjedniku koji ga "namješta i skida" te slijedom toga ne može biti govora ni o slobodi hrvatske uprave. Shodno tome Žerjavić tvrdi kako odgovornost bana, koji je na čelu autonomne vlade, hrvatskom saboru (§. 50.) postoji "samo na papiru", jer na njegovo imenovanje, kao ni na smjenu hrvatski sabor nema nikakvog utjecaja budući da se predsjednik Središnje vlade nije dužan obazirati na zaključke hrvatskog sabora ili Kraljevinskog suda.¹⁶⁴ Ukazao je potom na političku uvjetovanost nagodbe i kroz položaj dalmatinsko-hrvatsko-slavonskog ministra bez lisnice koji je prema §. 44. Nagodbe član Središnje vlade te posrednik između vladara i zemaljske tj. hrvatske vlade. Kakva je to sloboda hrvatskog zakonodavstva, zapitao je, kada je posrednik između hrvatskog zakonodavstva i vladara zapravo Središnja vlada po jednom svom članu, "ministru za Hrvatsku, koji je odgovoran magjarskom saboru".¹⁶⁵ Naime, hrvatsko-slavonski ministar je bio posrednik između kralja i hrvatskog sabora koji je mogao dati primjedbe na sadržaj hrvatskih prijedloga.¹⁶⁶ Primjedbe hrvatsko-slavonskog ministra bile su stoga učinkovito sredstvo nadzora hrvatskih autonomnih poslova, pa i Žerjavićeva tvrdnja da je djelokrug hrvatskog sabora "neznatan i slab", skoro "jednak ničtici", jer njegovi zaključcima ovise o volji Središnje vlade i vladar im uskraćuje sankciju ako se ne sviđaju Mađarima nije bila bez osnove.¹⁶⁷ Ukazao je Žerjavić i na neravnopravan položaj Hrvatske u pitanju zajedničkih "ugarsko-hrvatskih poslova" koji su u nadležnosti "magjarskog sabora",

¹⁶¹ Isto, str. 92.

¹⁶² Isto, str. 92-93; Hrvatsko-ugarska nagoda (1868) u: Cipek – Matković, *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka*, str. 689-698.

¹⁶³ O financijskim i pravnim mehanizmima nadzora hrvatske autonomije opširnije vidi: Dalibor Čepulo – Mirela Krešić, Hrvatsko-ugarska nagodba: institucije i stvarnost, u: *Kao narod s narodom...: Konferencija u spomen 140. obljetnici Hrvatsko-ugarske nagodbe, Budimpešta, 2008, Zbornik radova / Mint nemzet a nemzetel...: Tudománnyos tanácskozás a magyar-horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére, Budapest, 2008, ur. Dinko Šokčević, Budapest 2011., str. 146-153.*

¹⁶⁴ *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio II, str. 93; sv. II, dio I, str. 77-78 (Žerjavićev govor od 17. siječnja 1898. o osnovi zakona o proračunu za 1898. godinu).

¹⁶⁵ *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio II, str. 93; sv. II, dio I, str. 76 (Žerjavićev govor od 17. siječnja 1898. o osnovi zakona o proračunu za 1898. godinu).

¹⁶⁶ Ban je, naime, bio obvezan sve prijedloge i predstavke, uključujući i u hrvatskom saboru prihvaćene zakone podnijeti vladaru na sankciju posredstvom hrvatsko-slavonskog ministra koji nije smio mijenjati njihov sadržaj, ali je mogao dati svoje, a zapravo primjedbe Središnje vlade, ako je smatrao odredbe zakona zadiru u zajedničku nadležnost ili predstavljaju povredu zajedničkih interesa. Usp. Čepulo – Krešić, Hrvatsko-ugarska nagodba: institucije i stvarnost, str. 145, 148-149.

¹⁶⁷ *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio II, str. 93.

a provedba je u rukama “magjarskog ministra” financija koji je “absolutni vladar u Hrvatskoj”. Hrvatska nema nikakve ingerencije niti kontrolu nad financijama, istaknuo je, a Mađari “u Pešti nam našu milostinju odmjeruju”¹⁶⁸ i Hrvatsku financijski izrabljuju i gospodarski uništavaju tvrdeći još povrh toga “da oni za nas plaćaju, da mi od njihove milosti živimo”.¹⁶⁹ Argumentirajući svoju tvrdnju o nemogućnosti Hrvatske da utječe na “takozvane” zajedničke poslove, Žerjavić se više puta osvrnuo i na Nagodbom (§. 31.-42.) utvrđen način zastupanja Hrvatske u zajedničkom zakonodavnom tijelu tj. Ugarskom saboru i ugarskoj delegaciji.¹⁷⁰ Istaknuo je kako 40 zastupnika izabranih u hrvatskom saboru¹⁷¹ nisu “zastupnici Hrvatske”, nego zapravo “zastupnici iz Hrvatske”, a kada bi i željeli zastupati hrvatske interese, to im je bilo onemogućeno jer su uvijek bili u manjini.¹⁷² Interesi Hrvatske u Pešti nisu nikako bili zaštićeni čak ni prema “najčišćoj” Nagodbi, naglašavao je Žerjavić problematizirajući §. 35. Nagodbe,¹⁷³ jer hrvatski zastupnici u Pešti vijećaju bez ikakvog naputka hrvatskog sabora, odnosno isključivo po svojoj volji, pa se može dogoditi da postupaju protivno interesima i željama hrvatskog sabora i naroda.¹⁷⁴ Osim toga,

¹⁶⁸ Sabor i Zemaljska vlada nisu imali uvida ni u obračun prihoda, niti u bilo kakve račune. Proračun za autonomni budžet (preliminar tangente) izrađivao se u Ministarstvu financija u Budimpešti, a zatim ga je Središnja vlada predlagala Ugarskom/Zajedničkom/ saboru u okviru jedinstvenog budžeta. Nakon što bi bio usvojen, preliminarna svota priopćila bi se banu i Hrvatski je sabor mogao njome raspolagati uz još uvijek moguća ograničenja od strane Središnje vlade. Vidi: Gross, *Financijski temelji nagodbene autonomije*, str. 96-97.

¹⁶⁹ *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio II, str. 94, 96. Nagodbom iz 1868. bilo je utvrđeno da ukoliko utvrđenih 55% za zajedničke poslove ne bi pokrivalo kvotu (tada 6,44% doprinosa banske Hrvatske) za zajedničke austro-ugarske poslove utoliko bi manjak podmirivala Ugarska što je, s obzirom na nerealnu kvotu, bilo temelj mađarskih tvrdnji da Ugarska uzdržava Hrvatsku. Vidi: Gross, *Financijski temelji nagodbene autonomije*, str. 92-94.

¹⁷⁰ Austro-ugarskom nagodbom utvrđeni su zajednički poslovi za cijelu Monarhiju za koje je zakonodavnu vlast u zemljama krune Sv. Stjepana imao Ugarski sabor (hrvatsko-ugarski/zajednički sabor), a u ostalim zemljama Carevinsko vijeće. Oba zakonodavna tijela prenijela su svoju vlast u zajedničkim poslovima na delegacije, kao odbore čije su članove birali Zajednički sabor, odnosno Carevinsko vijeće. Svaka se delegacija sastojala od 60 članova. U ugarsku delegaciju biralo se među hrvatskim zastupnicima u Zajedničkom saboru 5 hrvatskih (§. 41. nagodbe) i 55 ugarskih zastupnika. Bogoslav Šulek, *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882.*, Zagreb 1883., str. 115.

¹⁷¹ U Zastupničkoj kući (Dolnja kuća) Ugarskog sabora, odnosno Zajedničkog sabora, ukupan broj zastupnika dosegao je broj od 453 zastupnika, a među njima prema Nagodbi bilo je nakon 1868. godine 29, a od priključenja Vojne Krajine banskoj Hrvatskoj 1881. godine 40 zastupnika izabranih u hrvatskom saboru. Usp. Hodimir Sirotković, *Ustavni položaj i organizacija rada sabora Kraljevina Hrvatske i Slavonije u građanskom razdoblju njegova djelovanja (1848.-1918.)*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 393, Zagreb 1981., str. 79; Šulek, *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882.*, str. 111.

¹⁷² *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio II, str. 94; sv. II, dio I, str. 76-77 (Žerjavićev govor od 17. siječnja 1898. o osnovi zakona o proračunu za 1898. godinu) i sv. IV, dio II, str. 1195 (Žerjavićev govor od 30. studenog 1900. o osnovi zakona o proračunu za 1901. godinu).

¹⁷³ Prema §. 35. Nagodbe bilo je utvrđeno da zastupnici kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije na zajedničkom saboru imaju samo osobno pravo raspravljanja i odlučivanja, što znači da im hrvatski sabor nije mogao davati nikakve obavezne upute i instrukcije za njihov rad u peštanskom saboru, kako prilikom raspravljanja tako i prilikom glasovanja. Usp. Sirotković, *Ustavni položaj i organizacija rada sabora Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, str. 80.

¹⁷⁴ *Stenografski zapisnici*, sv. II, dio I, str. 77.

prema §. 34. ako dođe do raspuštanja hrvatskog sabora, zastupnici Hrvatske ostaju na zajedničkom saboru sve dok novoizabrani hrvatski sabor ne izabere nove zastupnike, što znači, tumačio je Žerjavić, da interese Hrvatske mogu zastupati i oni koji nisu hrvatski zastupnici, odnosno zastupnici hrvatskog naroda.¹⁷⁵

Opravdano je Žerjavić ukazao i na problem s jezikom hrvatskih zastupnika u zajedničkom saboru. Naime, hrvatski zastupnici nisu znali mađarski jezik na kojem su se vodile rasprave te tiskali prijedlozi i zakonske osnove, a prema Nagodbi (§. 59.) nisu ga bili ni dužni znati. Stoga, zaključio je, oni na "žalost i sramotu" Hrvatske moraju "u Pešti igrati onu najžalostniju figuru, o kojoj sveto pismo kaže: (...); uši imaju, a ne čuju, jezik imaju, a ne govore", te da nije dnevnic¹⁷⁶ koje ih obeštećuju "za tu golemu samozataju", oni bi se zasigurno vratili u Hrvatsku.¹⁷⁷

Osim što je hrvatski narod samom Nagodbom doveden u neravnopravan položaj, Mađari su kršili ustanove Nagodbe, istaknuo je krapinski zastupnik navodeći pitanje hrvatskog jezika kojem je u Hrvatskoj i kod zajedničkih ureda uporaba zagwarantirana Nagodbom (§. 56-60), ali se usprkos tome "magjarizacija širi", a Hrvati ne mogu utjecati na otklanjanje tih povreda.¹⁷⁸ Izostanak investicija zajedničkim novcem u gospodarstvo, komunikacije i industriju i dovođenje obrtnika, trgovaca i seljaka na "prosjački štap" razlog su zašto narod spas traži u iseljavanju iz Hrvatske, naglašava Žerjavić.¹⁷⁹ Financijska nagodba kojoj je temelj Austro-ugarska nagodba iz 1867. "poniženje" je hrvatskog naroda jer mu je nametnuta "imperativnom voljom tudjinaca", a sklopio ju je "skup ljudi" na "najogavniji" način gazeći suverenitet hrvatskog naroda i već to bi trebao biti dovoljan razlog da se ona "zauvijek dokine".¹⁸⁰ No osim toga, nastavlja Žerjavić, ona nanosi materijalnu štetu Hrvatskoj, jer svaljuje na hrvatski narod ogroman državni dug, zajednički novac ulaže se samo u Ugarskoj, porezi rastu "ogromnom progresijom", a od 1876. općine izvršavaju zajedničke poslove raspisujući i brutalno utjerujući poreze.¹⁸¹ Osim "materijalno" financijska

¹⁷⁵ Isto.

¹⁷⁶ Hrvatske zastupnike u peštanskom saboru politički su protivnici često s podsmjehom nazivali "stipendistima" i većina doista nije znala mađarski jezik te su tamo bili, kaže Bogoslav Šulek, kao "mrtvi kipovi", a kad bi počeli govoriti na hrvatskom, na što su imali pravo, Mađari su napuštali sabornicu. Zato "tobožnji zastupnici" uglavnom i nisu dolazili na sjednice, a dnevice od 5 for. na dan i 800 for. godišnje stanarine dobivali su čak i ako nisu bili u prisutni na zajedničkom saboru. Nije čudo, ističe Šulek, što ih Mađari smatraju za "plaćenike", ali je "veliko zlo" što Hrvatska faktično nije zastupana na Ugarskom saboru. Šulek, *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882.*, str. 112.

¹⁷⁷ *Stenografski zapisnici*, sv. II, dio I, str. 77.

¹⁷⁸ *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio II, str. 94, 96; sv. II, dio I, str. 80 (Žerjavićev govor od 17. siječnja 1898. o osnovi zakona o proračunu za 1898. godinu).

¹⁷⁹ *Stenografski zapisnici*, sv. I, dio II, str. 94-95.

¹⁸⁰ Isto, str. 94, 95.

¹⁸¹ Zakonom iz 1876., za koji su u Ugarskom saboru glasovali i hrvatski zastupnici, a potom i zakonom iz 1883., ukupnim poslovima porezne uprave, odnosno raspisivanjem, skupljanjem i utjerivanjem opterećene su općine, iako je to bilo u suprotnosti s Nagodbom (§ 22. i 43. Nagodbe). Općine su poslove poreznih ureda vršile o svom trošku, a osim toga u Hrvatskoj autonomne oblasti nisu imale pravo nadzora nad postupcima utjerivanja poreza što je rezultiralo puno većim nasiljem i samovoljom nego u Ugarskoj. Vidi: Gross, *Financijski temelji nagodbene autonomije*, str. 116-119.

nagodba i “moralno nas ubija”, jer do kuda god doseže mađarska ruka “briše se hrvatsko ime”, a po financijskoj nagodbi “ušuljale” su se usprkos Nagodbi (§. 61) u Hrvatsku i “tudje zastave i tudji simboli” i to ne samo na zajedničke urede, nego i na bansku palaču, ističe Žerjavić, te zaključuje da zbog svega navedenog financijsku nagodbu “najodrešitije” odbija “za sva vremena”.¹⁸²

Budući da financijska nagodba nije bila obnovljena ni tijekom 1898., pitanje njezina produženja za još godinu dana ponovno se našlo pred zastupnicima u prosincu 1898. godine. Žerjavić se i ovaj put javio za riječ. U svom govoru 17. prosinca 1898. poslužio se mahom istim argumentima za odbacivanje financijske nagodbe kao i godinu dana ranije, uz tumačenje kontinuiteta hrvatske državnosti od vremena narodnih vladara kojim je dokazivao da Hrvatska ima pravo i mora biti “ujedinjena, samostalna i neodvisna država” ako želi opstati. “Ili Hrvatska bez vaše nagodbe, ili vaša nagodba bez Hrvatske!” odlučno je istaknuo krapinski zastupnik.¹⁸³

Svjestan da njegovo sudjelovanje, kao oporbenog zastupnika, u raspravama o osnovama zakona o proračunu (za 1898., 1900. i 1901.) neće utjecati na zaključke, odnosno da primjedbe oporbe neće biti uvažene, Žerjavić je smatrao svojom dužnošću da kao izabrani zastupnik naroda radi u skladu s voljom i željama svojih izbornika te ustane u obranu prava i interesa hrvatskoga naroda, koji je izabrao pravaše za zastupnike jer od njih očekuje da se odlučno bore za njegovo oslobođenje “ispod tudjega sramotnog jarma i gospodstva” i da zahtijevaju “ujedinjenje, samostalnost i neodvisnost svih hrvatskih zemalja pod žezlom vladajućeg doma”.¹⁸⁴ Težak položaj oporbenih zastupnika u saboru, prijetnje i klevete, “neprijateljske makinacije” i prigovori kojima su izloženi, ne smiju biti prepreka da narodni zastupnik “svoje djelovanje udesi prema volji svoga naroda”, a njegova “moralna dužnost” još je veća, tumačio je nadalje Žerjavić, stoga što saborski zastupnici nisu u svom radu vezani “nikakvim napatkom” i osobno vrše svoje pravo,¹⁸⁵ pa ih narod ne može pozvati na odgovornost i oduzeti im mandat.¹⁸⁶ Rastuće nezadovoljstvo naroda koje obvezuje narodnog zastupnika na uskratu sredstava kojima bi se “pogibljno i ubitačno stanje” u kojem se Hrvatska nalazi i nadalje podržavalo, ilustrirao je spaljivanjem mađarske trobojnice 1895. ustvrdivši da je to “najmarkantnija manifestacija” narodnog nezadovoljstva kako postojećim nagodbenim sustavom, tako i njegovim predstavnicima

¹⁸² *Stenografički zapisnici*, sv. I, dio II, str. 95-97.

¹⁸³ *Stenografički zapisnici*, sv. II, dio II, str. 84. Veći dio govora je posvetio tumačenju hrvatske “povjestnice” (str. 84-86), dok je drugi dio govora bio zapravo polemika sa zastupnikom većinske Narodne stranke dr. Josipom Pliverićem oko pojedinih ustanova Nagodbe (str. 86-89).

¹⁸⁴ *Stenografički zapisnici*, sv. II, dio I, str. 71; sv. IV, dio I, str. 74-75 i sv. IV, dio II, str. 1187.

¹⁸⁵ Zakonski članak II:1870. Sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, ob uređenju sabora istih kraljevinah §. 11. “Zastupnici ne primaju nikakovih napatakah, a vrše svoje pravo, odnosno dužnost osobno”. *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, godina 1870. (komad XV), izdan i razposlan dne 26. studenog 1870., str. 285. Ova ustanova Zakonom od 29. rujna 1888. kojim su preinačene neke ustanove zakonskog članka II:1870. nije promijenjena.

¹⁸⁶ *Stenografički zapisnici*, sv. II, dio I, str. 71; sv. IV, dio I, str. 74 i sv. IV, dio II, str. 1188.

ma.¹⁸⁷ Veliko nezadovoljstvo naroda izazvala je i afera vezana uz komorske spise koji su 1885. tajno po Khuenovu nalogu, a na zahtjev mađarske vlade, otpremljeni u Budimpeštu,¹⁸⁸ čime je tvrdi Žerjavić “pogažen zakon”, jer umjesto da “glavar zemlje” čuva i brine se za Zemaljski arhiv i u njemu pohranjene dokumente na što ga zakon obvezuje, po vladi bana Khuena “hrvatski zemaljski arhiv je pronevjeran, arkivalija hrvatska pronevjerena su”.¹⁸⁹

Odlučno je Žerjavić u više navrata branio i teritorijalnu cjelovitost Hrvatske, pri čemu je najveću pažnju posvetio položaju Rijeke,¹⁹⁰ koja je falsificiranim §. 66. “pronevjerena” i prepuštena Mađarima “na štetu i sramotu Hrvata”. Optužio je vladu i bana što ne poštuju zakon po kojem bi dva riječka zastupnika trebala sjediti u saboru, što šutke prelaze preko činjenice da se u Rijeci uvode mađarske institucije i zakoni, a uklanjaju se i zadnji tragovi hrvatstva. Vladi koja radi protiv cjelokupnosti Hrvatske, koja Rijeku “zjenicu oka Hrvatske” prepušta Mađarima i koja se ne zalaže da se provede barem “uzalni nagodbeni integritet Hrvatske” te joj se pripoje Dalmacija, Žumberak i Marindol, Žerjavić ne želi dozvoliti da raspolaže novcem hrvatskog naroda.¹⁹¹ Osim toga, Žerjavić se dotaknuo i Međimurja,¹⁹² kao neupitnog dijela Hrvatske koji Mađari uporno prisvajaju te je zahtijevao od saborskih zastupnika da složno prosvjeduju i zahtijevaju od Mađara povratak Međimurja, a ako oni na to ne pristanu dobrovoljno, narod treba pripremiti da se Međimurje Hrvatskoj vrati “makar silom”.¹⁹³

Mnogo prostora posvetio je Žerjavić “blagodatima” kojima su ban Khuen-He-derváry i njegova vlada “usrećili” Hrvatsku. Istaknuo je “najogavnija sredstva” kojima se Vlada koristila na posljednjim saborskim izborima kako bi uz pomoć

¹⁸⁷ *Stenografski zapisnici*, sv. II, dio I, str. 72.

¹⁸⁸ Po naredbi bana Josipa Jelačića u Budimpeštu je 1849. godine kao zemaljski arhivar poslan Ivan Kukuljević Sakcinski, da izdvoji i dopremi otuđenu hrvatsku arhivsku građu. Ban Khuen je 1885. godine vratio spise u Ugarsku. Vidi više u: Magdalena Lončarić, Ivan Kukuljević Sakcinski i zbivanja 1848./49. u Hrvatskoj, *Historia Varasdiensis. Journal of Varazdin history*, god. 1, br. 1, Varaždin 2011., str. 177-178; Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 490-493.

¹⁸⁹ *Stenografski zapisnici*, sv. IV, dio I, str. 76.

¹⁹⁰ Hrvatski je sabor 1868. odobrio nagodbenu osnovu s §. 66. u kojem je navedeno da tijekom pregovora kraljevinskih odbora nije postignut sporazum o Rijeci i njegovom kotaru. U Nagodbu je naknadno umetnut novi tekst kojim se Rijeka proglašava posebnim s ugarskom krunom spojenim tijelom. Mađarska je vlada 1871. nametnula riječki “provizorij” kojim je Rijeka faktično priključena Ugarskoj, premda njezin položaj *de iure* nije reguliran. Gross – Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, str. 228-232, 487-492. Usp. Maja Polić, “Riječka krpica” 1868. godine i uvjeti za njezino naljepplivanje na Hrvatsko-ugarsku Nagodbu, *Rijeka*, god. 15, br. 1, Rijeka 2010., str. 57-92.

¹⁹¹ Usp. *Stenografski zapisnici*, sv. II, dio I, str. 80; sv. IV, dio I, str. 76-79; sv. IV, dio II, str. 1189-1190.

¹⁹² Ban Jelačić zatražio je 19. studenog 1848. da Međimurje ostane u Hrvatskoj, njegov zahtjev bio je prihvaćen, a međimurski kraj proglašen je dijelom Varaždinske županije. Nakon pada apsolutizma, 1861. godine, Međimurje je ponovno pripojeno Mađarskoj. Usp. Filip Potrebec, *Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća*, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, ur. Franko Mirošević, Zagreb 1996., str. 64; Emil Heršak – Joža Šimunko, *Međimurje – povijest, identitet i seobe, Migracijske i etničke teme*, god. 6, br. 4, Zagreb 1990., str. 580-582.

¹⁹³ Usp. *Stenografski zapisnici*, sv. IV, dio I, str. 75-76.

činovništva/“duševnih robova” i upravnih oblasti, raznim nezakonitim postupcima i pritiscima na izbornike osigurala poslušnu većinu u Saboru.¹⁹⁴ Iako je već i sam Izborni zakon ozakonio “pravo jačega”, kaže Žerjavić kritizirajući Zakon o izborom redu donesen u vrijeme Khuenove uprave (1888.), on je pod njegovom vladom “pogažen na sramotu ustava i ustavnosti”, a činovnici se za nezakonite postupke nadaju promaknuću u službi.¹⁹⁵ Sve to za posljedicu ima da sabor nije “odbor naroda”, odnosno izraz volje naroda, a što se vlade tiče, ističe Žerjavić obraćajući se većinskim zastupnicima, “niti ste ju vi izabrali, niti postavili, niti uzdigli, nego ste se vi njoj ponudili, ona je vas dala izabrati i postaviti”, pa ste stoga “vi njoj odgovorni, a ne ona vama”.¹⁹⁶ Ukazao je krapinski zastupnik i na “pogažen” Zakon o imunitetu saborskih zastupnika, progon katoličkih svećenika i “narodne inteligencije”, nasilnu mađarizaciju, drastično pooštavanje saborskog Poslovnika kojim je ugušena sloboda govora u saboru,¹⁹⁷ na reduciranje porotnog suđenja za tiskovne delikte,¹⁹⁸ kojim je, uz “osakaćen” zakon o neovisnosti sudaca,¹⁹⁹ vlada stavila tisak potpuno pod svoju kontrolu.²⁰⁰ Ukazao je i na narod uništen javnim teretima i globama, protekcijom i nepotizam koji vladaju Hrvatskom kao i na mrežu “najogavnije denuncijacije” razapetu po cijeloj zemlji.²⁰¹ Glasovati za proračun, po Žerjavićevu sudu, značilo bi podržavati sustav “koji se nagodbom zove” i koji je izvor “ciele naše nesreće, te bezprimjernog nasilja i bezakonja”, a kada bi tako postupio radio bi protiv svoje savjesti i volje naroda koji ga je izabrao “da u ime njegovo, jakošću i snagom njegovom prosvjedujem proti današnjem sustavu i njegovu proračunu”.²⁰²

¹⁹⁴ *Stenografski zapisnici*, sv. II, dio I, str. 73-74; sv. IV, dio II, str. 1192-1194.

¹⁹⁵ *Stenografski zapisnici*, sv. II, dio I, str. 75; sv. IV, dio II, str. 1192-1194.

¹⁹⁶ *Stenografski zapisnici*, sv. IV, dio I, str. 79; sv. IV, dio II, str. 1194.

¹⁹⁷ Poslovník je drastično poošten već u listopadu 1884. kada je disciplinska mjera isključivanja zastupnika iz rada sabora zbog izazivanja “gungule” povećana s dotadašnjih 8 na 30 sjednica, a u slučaju ponavljanja na 60 sjednica uz gubitak dnevnica, i to na prijedlog desetorice zastupnika i bez svake rasprave. Tada je uvedena i tzv. “klotura”, prema kojoj su desetorica zastupnika, nakon što bi se rasprava o pojedinom predmetu vodila tri dana, četvrti dan mogla Saboru predložiti da se daljnja rasprava zaključi. O prijedlogu se odlučivalo bez rasprave, samo ustajanjem i sjedanjem zastupnika. Opširnije vidi: Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, str. 361.

¹⁹⁸ Porotno suđenje za tiskovne delikte koje je uvedeno 1875. u vrijeme bana Ivana Mažuranića, Khuen je 1884. suspendirao, zatim ga je ponovno vratio 1890., da bi nakon 1897. bilo reducirano, a ponovno suspendirano 1903. godine. Usp. Čepulo, *Hrvatska pravna povijest*, str. 200.

¹⁹⁹ U ljeto 1884. Khuenova je vlada prihvaćanjem zakona o jedinstvenom ustrojstvu sudova za bivšu Krajinu i Provincijal argumentirala zakonsku osnovu kojom se na pet godina dokidaju neke odredbe Zakona o sudačkoj vlasti i Zakon o disciplinskoj odgovornosti sudaca, o njihovu premještanju i umirovljenju protiv njihove volje, te se uspostavljaju carski patenti od 3. svibnja 1853. i 3. kolovoza 1854. Predloženu zakonsku osnovu vlada je tada pokušala opravdati praktičnim potrebama izjednačavanja ustroja sudova, koje tobože otežavaju odredbe Mažuranićeva zakona iz 1874. godine. Usp. Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, str. 248-50.

²⁰⁰ *Stenografski zapisnici*, sv. II, dio I, str. 74-75.

²⁰¹ Isto, str. 74-75; sv. IV, dio I, str. 80.

²⁰² *Stenografski zapisnici*, sv. IV, dio II, str. 1196.

Za kritiku nagodbenog sustava i Zemaljske vlade koristio je Žerjavić i pravo saborskih zastupnika na podnošenje prijedloga.²⁰³ Žerjavić je 6. prosinca 1899., prijedlogom koji je samostalno podnio, zatražio da se iz izbornih lista izbrišu željeznički činovnici jer se ne mogu smatrati državnim činovnicima u smislu drugog stavka §. 3. izbornog zakona iz 1888. godine.²⁰⁴ Budući da se približavalo vrijeme revizije izbornih lista koje se obavljalo svake godine između 1. i 30. siječnja, predložio je da njegov prijedlog bude proglašen "prešnim" tj. žurnim. Obrazlažući prijedlog žestoko je, ne obazirući se na prijetnju predsjednika Sabora da će mu oduzeti riječ, iskriticizirao činovnički aparat u banskoj Hrvatskoj koji je pod Khuenovom vlašću "dresiran" za izbora i prisiljen na nasilno izvršavanje volje Zemaljske vlade i njezinih mađarskih "gospodara". Pozivajući se na odluke mađarskog suda i mađarske vlade kojima je odlučeno da željeznički činovnici nisu državni činovnici kojima pripada izborno pravo, Žerjavić uz ostalo ističe da zajednički činovnici prema Nagodbi moraju znati hrvatski jezik i na njemu uredovati što kod činovnika na željeznicama nije slučaj, pa stoga "već po zakonu vaše nagodbe nije moguće, da su ovi činovnici zajednički", iako ih usprkos tome općinska i gradska poglavarstva upisuju u izborne liste. Stoga predlaže Saboru da donese zaključak kojim se vladu upućuje da izda nalog za brisanje željezničkih činovnika iz izbornih lista, odnosno da ih se u izborne liste više ne uvrštava.²⁰⁵ Sljedećeg dana Žerjavić je ponovno podnio isti prijedlog, ali podržan od dovoljnog broja zastupnika, što je značilo da Sabor ne mora glasovati o prijašnjem prijedlogu, već se na sjednici moglo raspravljati o "prešnosti" Žerjavićeva prijedloga da se željeznički činovnici izbrišu iz izbornih lista. Obrazlažući "prešnost" prijedloga Žerjavić je kratko ponovio isti razlog kao i prethodnog dana uz napomenu da nije potrebno naširoko obrazlaganje jer se već osvjedočio da ne postoje argumenti koji mogu promijeniti zaključke "koje ova slavna i složna većina u svojim klubovima stvara".²⁰⁶ "Prešnost" Žerjavićeva prijedloga podržali su i zastupnici Udružene opozicije te zastupnici Čiste stranke prava, Josip Frank i Mile Starčević, no većina ga je odbila te je prijedlog upućen Odboru za poslove unutarne zemaljske uprave.²⁰⁷

Zbog radikalne kritike postojećeg sustava, koju su oporbeni zastupnici upadica ma pozdravljali, Žerjavića je predsjednik sabora nerijetko tijekom njegovih govora

²⁰³ Prema §. 39. saborskog Poslovnika iz 1896. prijedlog člana sabora ima se predati nekom od saborskih odbora na vijećanje i prijedlog, ako je prijedlog poduprlo, odnosno potpisalo još osam zastupnika. Ako samo predlagatelj potpiše prijedlog i preda ga predsjedniku sabora prije početka saborske sjednice, predlagatelj može svoj prijedlog na istoj saborskoj sjednici obrazložiti, ali se rasprava o njemu ne može provesti, već se na sljedećoj saborskoj sjednici bez debate ustajanjem glasuje hoće li se taj prijedlog predati kojem odboru na vijećanje i prijedlog ili ne. Usp. Arsen Bačić – Petar Bačić, *Hrvatske parlamentarne procedure: Izvori, Izabrani poslovnici Hrvatskog sabora 1861.-2002.*, Split 2003., str. 55-56.

²⁰⁴ U drugom stavku §. 3. stoji: "zajednički ugarsko-hrvatski činovnici, namješteni u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji imaju pravo izbora, ako i nisu stekli zavičajno pravo u kojoj občini ovih kraljevinah". Usp. *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, godina 1888., str. 634.

²⁰⁵ *Stenografski zapisnici*, sv. III, dio II, Zagreb 1900., str. 972, 981-983.

²⁰⁶ Isto, str. 1000, 1012-1013.

²⁰⁷ Isto, str. 1018.

opominjao, nekoliko puta mu je oduzimana riječ.²⁰⁸ Najveću “uzrujanost i nemir” u sabornici izazvao je krapinski zastupnik sredinom siječnja 1900. “prešnim” prijedlogom da predsjedništvo Sabora u ime hrvatskog naroda čestita Burima na ratnim uspjesima protiv Engleske.²⁰⁹ Obrazlažući “prešnost” prijedloga Žerjavić je najprije istaknuo hrabrost i neustrašivost malog burskog naroda koji je ustao u obranu svoje gospodarske i političke samostalnosti i neovisnosti “protiv silnika i nametnika, protiv osvajača i ugnjetača, otimača i razbojnika Engleza”,²¹⁰ da bi potom, a to je bez sumnje i bila glavna svrha prijedloga, povukao paralelu s položajem hrvatskog naroda prema Mađarima. Pobjede burskog naroda poslužile su mu kao primjer borbe protiv tuđinske vlasti i dokaz da ni Hrvati ne trebaju “robovati tuđincu”, jer nisu slabiji od Bura, a ni Mađari jači od Engleza. Premda ga je predsjednik sabora opomenuo zbog izraza koje je koristio govoreći o Englezima i što je kazao da je hrvatski narod “podjarmljen” Žerjavić je, uz buku i povike režimskih zastupnika koji su tražili da mu se oduzme riječ, govor zaključio riječima: “Dolje sa sramotnim magjarskim jarmom.” Uz prigovore oporbenih zastupnika, predsjednik mu je oduzeo riječ, a potom je odmah riječ dobio ban Khuen-Hederváry da bi, s obzirom na to da je Austro-Ugarska proglasila neutralnost u Burskom ratu, uložio protest protiv Žerjavićeva govora.²¹¹ Poimeničnim glasovanjem obijena je “prešnost” Žerjavićeva prijedloga te je on upućen saborskom Odboru za peticije i pritužbe.²¹² Khuenov istup vjerojatno je utjecao i na predsjednika Sabora koji se sljedećeg dana imao potrebu osvrnuti na Žerjavićev govor pod izlikom da zbog nemira i buke u sabornici nije čuo sve što je krapinski zastupnik izgovorio, no nakon što je provjerio stenogram zaključio je da bi Žerjavić, da ne uživa saborski imunitet, zbog tog govora morao odgovarati pred sudom. Koristeći izraze “sramotni jaram” i “sramotni magjarski jaram”, po njegovu sudu, Žerjavić je uvrijedio čast zastupnika koji su svojedobno stvorili Nagodbu kao i svih onih saborskih zastupnika koji u tom trenutku u Saboru podržavaju državno-pravni odnos s Ugarskom stvoren 1868. te je stoga predložio da Sabor krapinskom zastupniku “za tu dakle političku parlamentarnu nepristojnost” dodijeli ukor što je bez rasprave većina zastupnika prihvatila. Iako je Žerjavić poslije izglasane mu kazne zatražio riječ na osobnu primjedbu, predsjednik Sabora, uz veliku buku i proteste u sabornici, odbio mu je dati riječ.²¹³

²⁰⁸ *Kronologički i alfabetski našastari k stenografskim zapisnicima Sabora Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije za petogodište 1897.- 1902.*, sv. 2, Zagreb 1902., str. 942-946.

²⁰⁹ Južnoafričke burske države Transvaal i Oranje objavile su 11. listopada 1899. rat Britancima koji su se željeli domoći nalazišta dijamanata kraj rijeke Oranje i zlatnih polja u Transvaalu. Na početku rata Buri su izvojevali nekoliko značajnih pobjeda, no u svibnju 1902. rat je završen pobjedom Engleske a burske su države postale njezine kolonije s vlastitom upravom. Usp.: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=10303> (posjećeno 1. listopada 2018.).

²¹⁰ *Stenografski zapisi*, sv. IV, dio I, str. 5, 38.

²¹¹ Isto, str. 39.

²¹² Isto, str. 42.

²¹³ Isto, str. 52-54.

Djelatnost krapinskog zastupnika u Saboru 1897.-1901. bila je zapažena i po podnesenim interpelacijama koje su u parlamentarnoj praksi bile jedno od sredstava saborske kontrole nad izvršnom vlašću. Međutim u Hrvatskom saboru interpelacije su uglavnom imale obilježje upita vladi i često su se svodile na verbalni duel između podnositelja interpelacije i vladina predstavnika koji je davao odgovor na postavljeno pitanje, a nerijetko su ostajale i bez odgovora.²¹⁴ Opozicijski zastupnici koristili su interpelacije da bi u kontekstu negativnih posljedica nagodbenog sustava u Hrvatskoj na konkretnim primjerima ukazali na brojne nezakonite postupke, zlouporabe i samovoljne postupke upravnih oblasti i činovnika, na loše gospodarsko stanje u zemlji te na niz drugih problema zbog kojih su se pojedinci ponekad i osobno obraćali saborskim zastupnicima. Koristeći pravo obrazloženja svoje interpelacije, prije nego što bi je pročitali, interpelanti su pokazivali i primjerima dokazivali pravi karakter nagodbenog sustava i njegove negativne posljedice, pri čemu je naravno oštrica kritike bila usmjerena i prema izvršnoj vlasti u Banskoj Hrvatskoj.

Žerjavić je tijekom mandata podnio pet interpelacija, od kojih su se tri odnosile na zlouporabe “uredovne vlasti”, odnosno samovolju političkih oblasti i činovničkog aparata,²¹⁵ dok su se dvije odnosile na gospodarska pitanja i s njima povezan položaj širih slojeva stanovništava. Dao je potporu kao saborski zastupnik Hrvatskoj katoličkoj gospodarskoj udruzi koja je u Zagrebu djelovala od 1. travnja 1899. sa zadaćom “da podupire svoje članove jeftinijim zajmovima, da podiže skladišta za ratare, obrtnike i trgovce, te da u obće pridigne sve grane narodnoga gospodarstva”.²¹⁶ U obrazloženju interpelacije podnesene 6. prosinca 1899. Žerjavić je obraćajući se vladi istaknuo da je “hrvatski narod po kobnoj i nesretnoj nagodi vašoj doveden na prosjački štap”, a vlada ništa ne poduzima da pomogne ratarstvu, obrtu i trgovini što za posljedicu ima iseljavanje stanovništva u “tudje daleke krajeve”. Bez državne potpore, upozorio je, navodeći primjer Pruske, te se grane gospodarstva ne mogu

²¹⁴ Sirotković, Ustavni položaj i organizacija rada sabora Kraljevina Hrvatske i Slavonije, str. 67-68, 73-74.

²¹⁵ *Stenografski zapisnici*, sv. IV, dio I, str. 744-745 (Interpelacija “o provesti se imajućih izborih općinskih načelnika i bilježnika”); sv. IV, dio II, str. 1158-1160 (Interpelacija “radi zlouporaba uredovne vlasti načelnika Krkača u Sokolovcu”); sv. IV, dio II, str. 1694-1696 (Interpelacija “radi samovoljnog postupanja političkih oblasti”).

²¹⁶ Hrvatska je katolička gospodarska udruga imala konstituirajuću sjednicu 27. prosinca 1898. u “Novogradiškoj pivari”. Žerjavić nije bio na konstituirajućoj sjednici, ako je vjerovati novinama, te nije izabran u prvotnoj sjednici članom uprave. Zbog odsutnosti nekih izabranika određeno je da se nadzorni odbor bira naknadno. Udruga nije odmah započela s djelovanjem, nego tek po upisu u trgovački registar kod Sudbenog stola. Sudbeni stol je početkom veljače potvrdio pravila udruge iz kojih je razvidan razlog utemeljenja: poticati članove na štednju, podupirati članove i razvoj gospodarstva kroz predujmove i zajmove. Tada se počelo i s organizacijom udruge preko povjerenika. Udruga je početkom travnja doista zaživjela jer su 3. travnja članovi mogli uplatiti prvu članarinu i od tada su mogli zatražiti zajam. *Katolički list* je poticao svećenstvo da se učlani i podupre rad ove udruge (usp. *Katolički list*, god. 50, br. 9, Zagreb, 2. ožujka 1899., str. 71-72). O Hrvatskoj katoličkoj gospodarskoj udruzi vidi u: *Hrvatska Domovina*, br. 295, Zagreb, 27. prosinca 1898.; Isto, br. 296, Zagreb, 28. prosinca 1898.; Isto, br. 299, Zagreb, 31. prosinca 1898.; Isto, br. 28, Zagreb, 4. veljače 1899.; Isto, br. 59, Zagreb, 13. ožujka 1899.; Isto, br. 64, Zagreb, 18. ožujka 1899.; Isto, br. 75, Zagreb, 1. travnja 1899. i Isto, br. 76, 4. travnja 1899.; *Obzor*, god. 39, br. 298, Zagreb, 28. prosinca 1898.; Isto, god. 40, br. 28, Zagreb, 4. veljače 1899.

oporaviti. Dok druge naprednije zemlje podižu skladišta u koja se spremaju ratarski proizvodi i čekaju povoljno vrijeme za prodaju, Hrvatsku su preplavili špekulanti koji samo gledaju kako da "operušu" hrvatskog seljaka, obrtnika i trgovca. Ovakva skladišta su u Hrvatskoj neophodna, no sama udruga nema dovoljno sredstava da ih podigne te je stoga zadaća sabora i vlade da je u tom pogledu podupre, istaknuo je krapinski zastupnik upitavši vladu je li spremna u proračun za 1900. godinu uvrstiti svotu za podizanje barem središnjeg skladišta za ratarske proizvode u Zagrebu.²¹⁷ Do kraja saborske periode Žerjavić nije dobio odgovor na ovaj upit, jer je §. 49. Poslovnika sabora iz 1896. vladi ostavljao mogućnost da ne odgovori na interpelaciju.²¹⁸

Veliki interes za narodno gospodarstvo pokazao je Žerjavić i u prosincu 1900. kada je u dva navrata, prijedlogom i interpelacijom, otvorio pitanje propadanja vinogradarske proizvodnje u hrvatskim zemljama, napose u Banskoj Hrvatskoj. Uz općenito prilično loše preduvjete za razvoj poljoprivrede kao glavne privredne grane u Banskoj Hrvatskoj te agrarne krize (1873.-1895.) koja je pogodila hrvatske ratare, vinogradarstvo se krajem 19. stoljeća našlo u posebno teškom položaju. Pojava filoksera (trsov ušenac), štetnika koji je uništavao vinograde²¹⁹ te 1891. godine sklopljen Trgovački i brodarski ugovor između Austro-Ugarske i Italije u koji je unesena "vinska klauzula" kojom je Italiji omogućen uvoz vina u Austro-Ugarsku uz minimalni carinski namet nanijeli su izuzetno velike štete vinogradarstvu u mnogim dijelovima Hrvatske.²²⁰ Bolest vinove loze i "vinska klauzula" izazvali su vinsku krizu i krah gospodarstva u Dalmaciji gdje je vinogradarstvo bilo jedna od najvažnijih gospodarskih grana,²²¹ no vinogradarska proizvodnja pretrpjele je značajne štete i u

²¹⁷ *Stenografski zapisnici*, sv. III, dio II, str. 986-989.

²¹⁸ A. Bačić – P. Bačić, *Hrvatske parlamentarne procedure*, str. 57.

²¹⁹ Smatra se da je filoksera iz Amerike slučajno prenesena u Europu oko 1863. po kojoj se relativno brzo proširila, a već 1881. pronađena je u blizini Zagreba. Usp. Ivo Kirigijija, O izboru lozne podloge, *Glasnik zaštite bilja*, god. 31, sv. 6, Zagreb 2008., str. 6.

²²⁰ Milan Vrbanus, *Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja*, u: *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u "dugom" 19. stoljeću*, Povijest Hrvata, sv. 6, ur. Vlasta Švoger – Jasna Turkalj, Zagreb 2016., str. 200.

²²¹ Početkom prosinca 1891. godine u Rimu je sklopljen novi Trgovački i brodarski ugovor između Austro-Ugarske i Italije koji je stupio na snagu 1. veljače 1892. i trebao je trajati do 31. prosinca 1903. Klauzula o vinu bila je unesena u 5. točku završnog protokola. Razlozi za njezino prenošenje iz prethodnog ugovora (koji je vrijedio od 1887. do 1891., ali se ta klauzula nije primjenjivala) u novi ugovor bili su političke naravi. Naime, Italija je bila nepouzdan član Trojnog saveza s Austro-Ugarskom i Njemačkom, stoga ju je Austro-Ugarska nastojala privući povoljnim trgovačkim ugovorom. Čim je "vinska klauzula" postala primjenjiva, Talijani su počeli izvoziti svoje vino u Austro-Ugarsku, a njihova su vina postala konkurentna jer su prodavana vrlo jeftino. Zbog te konkurencije naglo je padala dotadašnja cijena dalmatinskih vina i potražnja za njima što je pogodilo sve društvene slojeve u Dalmaciji. Usp. Šidak – Gross – Karaman – Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*, str. 170-171; Ivo Perić, "Vinska klauzula" u pretposljednem trgovinskom ugovoru između Austro-Ugarske i Italije i njene posljedice u Dalmaciji, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 375, Zagreb 1978., str. 260-262, 264, 270; Vrbanus, *Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja*, str. 200. O nevoljama i dramatičnosti situacije u kojoj se zatekla Dalmacija zbog vinske klauzule izvještavao je i ondašnji tisak. Izvjestitelj u novinama *Naša sloga* opisuje da je vinska klauzula zadala Dalmaciji "smrtni udarac". Također je navedeno da su zastupnici Dalmacije u Carevinskom vijeću zahtijevali da se Dalmaciji nadoknadi šteta zbog "nesretne" vinske klauzule, ali nažalost "bolni vapaj" zastupnika ostao je neuslišan. Usp. *Naša sloga. Poučni, gospodarski i politički list*, god. 25, br. 42, Trst 1894., str. 1.

Banskoj Hrvatskoj gdje su uzgoj vinove loze i proizvodnja vina imali dugu tradiciju.²²² U Varaždinskoj županiji, kojoj je pripadao i krapinski izborni kotar, površine tla pod vinogradima smanjile su se sa 17.424,58 jutara (po 1.600 četvornih hvati) 1888. godine na 8.831,00 koliko su iznosile 1895., a već 1892. kotarevi Klanjec i Krapina gotovo nisu imali vinograda u prirodu, što je u najvećoj mjeri bila posljedica širenja filoksere.²²³ Najbolje rješenje za borbu protiv filoksere pokazalo se u europskim vinogradarskim zemljama krajem 19. i početkom 20. stoljeća cijepljenje plemenite loze na odgovarajuće lozne podloge, pri čemu je vrlo važno bilo poznavanje karakteristika loznih podloga te njihovog slaganja s dotičnim tlom i sortom plemenite loze.²²⁴ I u hrvatskim zemljama pristupilo se regeneraciji vinograda cijepljenjem na američke podloge, no akcija zaštite i cijepjenja nije tekla onim intenzitetom kojim je došlo do uništavanja vinograda, a važan razlog bila je "vinska klauzula" koja je dovela u pitanje rentabilnost ulaganja u vinogradarstvo i smanjen interes za obnovu filokserom uništenih vinograda.²²⁵

Dok je s približavanjem roka isteka važenja trgovačkog ugovora iz 1891. u Dalmaciji nastojanje da se ne obnovi "vinska klauzula" preraslo u pokret,²²⁶ protiv njezine obnove u Saboru je 5. prosinca 1900. istupio Žerjavić. Podnoseći prijedlog protiv obnove "vinske klauzule", zbog koje hrvatski vinorodni krajevi Dalmacije, Primorja, banske Hrvatske i Istre trpe nemjerljivu štetu, predložio je da se Sabor predstavkom obrati na Franju Josipa I. i zatraži da novim međunarodnim ugovorom Italija izgubi pogodnosti koje je imala po pitanju uvoza svoga vina u Monarhiju. U obrazloženju prijedloga Žerjavić je ukazao na ogromne financijske gubite koje su hrvatske zemlje pretrpjele primjenom "vinske klauzule" te je žestoko napao i osudio politiku bečke vlade koja je "vazda vjeran i požrtvovan narod" koji je 1848. godine branio interese dinastije i vladara "protiv prevratnika i buntovnika Magjara" nagradila "vinskom klauzulom". Zbog kritike upućene bečkoj vladi Žerjavić je dobio opomenu predsjednika Sabora, no to ga nije spriječilo da i dalje napada bečku vladu koja na štetu Hrvata podupire tuđince, Nijemce, Mađare, Talijane i "potalijančene izrode u njihovim veleizdajničkim agitacijama".²²⁷ Naglasio je da najodlučnije prosvjeduje protiv politike bečke vlade i protiv obnove "vinske klauzule", izražavajući nadu da njegove riječi neće ostati "glas vapećega u pustinji", već da će naići na razumijevanje vlade i saborske većine.²²⁸ O Žerjavićevu prijedlogu protiv obnove "vinske klauzule" trebalo se glasovati na sljedećoj sjednici, međutim on je sljedećeg dana obnovio

²²² Milivoj Redep, Vinogradarstvo u Varaždinskoj županiji početkom 20. stoljeća, *Zbornik radova Fakulteta organizacije i informatike Varaždin*, br. 17, Varaždin 1993., str. 233, 236-237; Milorad Bojanić – Krsto Kero – Milivoj Redep – Miroslav Žugaj, Karakteristike vinogradarstva Varaždinske županije krajem 19. stoljeća, *Zbornik radova Fakulteta organizacije i informatike Varaždin*, br. 5, Varaždin 1981., str. 31.

²²³ Bojanić – Kero – Redjep – Žugaj, Karakteristike vinogradarstva Varaždinske županije, str. 43-44.

²²⁴ Kirigjija, O izboru lozne podloge, str. 6-7.

²²⁵ Bojanić – Kero – Redjep – Žugaj, Karakteristike vinogradarstva Varaždinske županije, str. 60.

²²⁶ Perić, "Vinska klauzula" u pretposljednem trgovinskom ugovoru, str. 284.

²²⁷ *Stenografski zapisnici*, sv. IV, dio II, str. 1285 (govor J. Žerjavića 5. prosinca 1900.).

²²⁸ Isto, str. 1285-1286.

potonji prijedlog potpisan od dovoljnog broja saborskih zastupnika, pa nije bilo potrebe za glasovanjem, jer je prijedlog bio dodijeljen saborskom Odboru za narodno gospodarstvo.²²⁹

Pažnju je Žerjavić posvetio i drugom gorućem problemu hrvatskog vinogradarstva, a to je obnova vinograda uništenih filokserom korištenjem američkih podloga. Ukazujući na veliku važnost pravilnog izbora lozne podloge za obnovu i unapređenje uzgoja vinove loze, Žerjavić je interpelacijom 10. prosinca 1900. ukazao na korištenje podloge "Rupestris du lot", premda ona, po njegovu mišljenju, s obzirom na karakteristike tla koje je vapnenasto, ali i laporasto te nešto vlažnije, ne odgovara vinogradima u sjeverozapadnim dijelovima Hrvatske, pa loza "požuti, zahiri i propadne", a i ondje gdje uspijeva donosi loš i neredovit urod. Stoga je smatrao da ovu podlogu treba zamijeniti nekim drugim podlogama u predjelima gdje prevladava vapnenasto tlo.²³⁰ Žerjavić je upitao vladu namjerava li poduzeti korake da se i za hrvatske vinorodne krajeve gdje prevladava vapnenasto tlo uvedu druge američke podloge koje su dokazano, zaslugom francuskih vinogradara, najpogodnije za tu vrstu tla.²³¹ Na Žerjavićevu interpelaciju odgovorio je ban Khuen-Hederváry na istoj sjednici. Bila je to ujedno i jedina Žerjavićeva interpelacija na koju je dobio odgovor. Ban Khuen-Hederváry istaknuo je da se druge lozne podloge nisu uvezile zbog straha od novih bolesti vinove loze koje su se pojavile u Francuskoj, ali da postoji mogućnost da se iz drugih krajeva Monarhije uvezu u bansku Hrvatsku odgovarajuće vrste podloga te da će vlada nastojati da se za područja gdje prevladava vapneno tlo, pokusima ustanovi koja je vrsta loze najpogodnija.²³²

Banov odgovor zastupnici većine popratili su usklikima "Živio!", a Žerjavić je s njime bio zadovoljan utoliko što je ban priznao "da do sada nije učinjeno mnogo u onim krajevima, gdje je vapneno tlo, ali da će se vlada u buduće pobrinuti za to". Čak i u ovoj kratkoj izjavi nije krapinski zastupnik propustio uputiti kritiku banu i vladi, a zacijelo nije mnogo vjerovao ni danom obećanju.

Žerjavić je tijekom svog saborskog mandata dosljedno zastupao gledište da je uzrok gospodarskih i svih drugih problema hrvatskog naroda državopravni položaj Hrvatske utvrđen Nagodbom te da ni na kojem planu napredak i preporod nije moguć dok se Hrvatska politički ne oslobodi. No, "sloboda nije kao zrelo voće koje pada u krilo onomu koji ga uzželi, nego ona hoće junačke, željezne, gvozdene eneržije, ona hoće ustraje borbe, a nadasve neograničena požrtvovanja" ponovio je Žerjavić i u sabornici svoje riječi izrečene na dan kada je izabran za narodnog zastupnika.²³³ Izlažući se svojim istupima u Saboru prigovorima vladine većine da je

²²⁹ *Stenografički zapisnici*, sv. IV, dio II, str. 1289 (odluka o Žerjavićevom prijedlogu Saboru održanoj 6. prosinca 1900.).

²³⁰ *Stenografički zapisnici*, sv. IV, dio II, str. 1363 (Žerjavićeva interpelacija od 10. prosinca 1900.).

²³¹ Isto, str. 1364.

²³² Isto.

²³³ *Stenografički zapisnici*, sv. IV, dio II, str. 1190.

“demagog usijane glave, pretjeranac, prevratnik i buntovnik”²³⁴ te bana Khuen-Hederváryja da mu je “mržnjom nadahnuta prirodna ćud” koju nije mogao ublažiti ni njegov svećenički poziv,²³⁵ Žerjavić je uporno isticao da on samo izvršava svoju dužnost narodnog zastupnika, svoju “otačbeničku dužnost”, koja mu nalaže da “neustrašivim duhom i neuzkolebivom voljom i srcem, punim otačbeničkog zanosa” brani prava hrvatskog naroda i hrvatske domovine.²³⁶ Mađarskom nasilju moguće se suprotstaviti jedino ako Hrvati pruže složan, organiziran i hrabar otpor,²³⁷ poručivao je Žerjavić iz sabornice, ne vjerujući da bi “brutalna magjarska sila mogla trijumfirati nad vječnim pravom hrvatskoga naroda, nad vječnim pravom hrv. domovine”.²³⁸

²³⁴ Isto, str. 1189-1190.

²³⁵ Isto, str. 1444.

²³⁶ Isto, str. 1190-1191.

²³⁷ Isto, 1190.

²³⁸ *Stenografički zapisnici*, sv. IV, dio I, str. 79.

Ana Biočić – Jasna Turkalj – Anamarija Žunabović Juričić

A Contribution to the Political Agency of Priests Members of Party of Rights. Juraj Žerjavić as Member of Croatian Parliament (1897-1902)

Summary

From the beginning of the 1880s, a distinguished place among more and more numerous members of the Party of Right belonged to Catholic priests. Among parish priests which became members of the Party of Right, Juraj Žerjavić, parish priest in Marija Bistrica, distinguished himself. He played also an important role in the Party from the early 1890s. Even though stronger connection between Juraj Žerjavić and the Party of Right was discussed in historiography on the basis of extant sources as starting from the mid-1880s, his first contacts with the Party, that is with Eugen Kvaternik, may be moved as early as 1867, when he was a student of theology in Rome and corresponded with Kvaternik. After the division of the Party of Right in 1895, Žerjavić remained with the core of the Party, which became to be called as "Patriots" (*domovinaši*). Even though Žerjavić was discussed in previous scholarship, this article concentrates on explaining his agency in the Croatian Parliament, on the basis of Stenographic minutes; it will also present agency of the Patriots in the Parliament. In the article, it is first presented electoral agency of United opposition, whose member was Žerjavić via the Patriots, and its announcement to the electors. Then, Parliamentary elections of 1897, in which was Žerjavić elected in the electoral district of Krapina, are analysed on the basis of periodicals. In the centre of research is agency of priests, their dispersion among different political options and different aspects of their activity before and during the elections. The results of the elections are clear indicator of continuity of trend, started in the 1880s, that priests provide support to political and legal ideas of the Party of Right and to radical criticism of the regime. Namely, among 44 candidates of the United opposition were 14 priests, which amount to 31% in the professional structure of the candidates. Great support of the clergy for the United opposition is visible, besides the fact that in the 1897 elections was elected seven priests on its list, from the confirmations of oppositional press, who applauded clergy after the elections and stressed that United opposition had good electoral result, based on the support of Catholic clergy. The main part of the article refers to Žerjavić's parliamentary agency, which was to the greatest extent dedicated to political themes. During his parliamentary mandate, he was constant in advocating the view that cause for economic and all other problems of Croatian people laid in the political position of Croatia as defined in the Hungaro-Croatian compromise and that progress and national renaissance would not be possible if Croatia would not be liberated before.

Key words: Juraj Žerjavić, Károly Khuen-Hederváry, Croatian Parliament, elections of 1897, clergy, Party of Right, the core of the Party of Right (*Domovinaši*), Independent Popular Party, United opposition

Zoran Grijak

KORESPONDENCIJA ŠIMUN MILINOVIĆ – JOSIP JURAJ STROSSMAYER KAO POVIJESNI IZVOR

Zoran Grijak
Hrvatski institut za povijest
Zagreb

UDK 272-722.51Milinović, Š.(044.2)
272-722.52Strossmayer, J. J.(044.2)
[272:327](4-191.2)“18/19”(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 14.2.2018.
Prihvaćeno: 20.2.2019.
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/y7v64t577y>

U radu se analizira korespondencija Šimun Milinović – Josip Juraj Strossmayer kao relevantan povijesni izvor, podjednako za istraživanje međusobnih odnosa tih dviju istaknutih osoba hrvatskog crkvenog i političkog života druge polovice 19. i prvoga desetljeća 20. stoljeća, kao i za analizu djelovanja Š. Milinovića nakon sklapanja konkordata između Kneževine Crne Gore i Svete Stolice te njegova imenovanja barskim nadbiskupom 1886. Posebna istraživačka pozornost upravljena je na zauzimanje dvojice crkvenih velikodostojnika za potvrdu privilegija i proširenje uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u bogoslužju Katoličke crkve u hrvatskim zemljama te za obranu hrvatskih prava na Zavod sv. Jeronima u Rimu, tijekom tzv. Svetojeronimske afere početkom 20. stoljeća. Naznačeni problemi, uz ocrtavanje suvremenih političkih, zdravstvenih i socijalnih prilika u Kneževini Crnoj Gori, tvore tematsku okosnicu korespondencije Milinović-Strossmayer. Naglasak je stavljen na analizu segmenata korespondencije relevantnih za hrvatsku historiografiju, ali se, s obzirom na činjenicu da spomenuta korespondencija izravno ili neizravno zasijeca i u osjetljiva pitanja odnosa među velikim silama i njihova konfrontiranja na području Balkana, srednjoistočne Europe i Mediterana (Sredozemlja), ističe i njezin značaj u širem kontekstu europske historiografije

Ključne riječi: nadbiskup Milinović, biskup Strossmayer, Crna Gora, Trojedna kraljevina, Austro-Ugarska Monarhija, Rusko Carstvo, Sveta Stolica, crnogorski konkordat, sjedinjenje crkava, glagoljica, Svetojeronimska afera

Uvod

Korespondencija između barskog nadbiskupa fra Šimuna Milinovića¹ i biskupa bosanskog ili đakovačkog i srijemskog Josipa Jurja Strossmayera, pohranjena u Arhivu HAZU u Zagrebu,² vrijedan je povijesni izvor, podjednako za istraživanje međusobnih odnosa tih dviju istaknutih osoba hrvatskoga crkvenog i političkog života iz druge polovice 19. i s početka 20. stoljeća, kao i za analizu djelovanja Šimuna Milinovića u Kneževini Crnoj Gori nakon njegova imenovanja barskim nadbiskupom i sklapanja konkordata između Crne Gore i Svete Stolice 1886. godine.³ K tome,

¹ Šimun Mate Milinović ml. (Lovreć kraj Imotskoga, 24. II. 1835.-Bar, 22. III. 1910.). U franjevački red stupio je 1853. u Živogošću i postao član Provincije Presvetoga Otkupitelja, za svećenika je zaređen 1858. Gimnaziju je pohađao u Zaostrogu (1848.-1853.), a filozofiju i teologiju studirao u Šibeniku i Makarskoj. Bio je profesor na franjevačkoj gimnaziji u Sinju (1858.-1862.), zatim je do 1866. u Beču studirao povijest, zemljopis i slavistiku, a od 1866. nastavio predavati na gimnaziji u Sinju, čiji je ravnatelj bio u dva navrata, 1878.-1880. i 1885.-1886. Isticao se kao pristaša Narodne stranke, zauzimajući se, u borbi protiv autonomaša, za uvođenje hrvatskog jezika u upravu i škole. Također je bio aktivan na kulturno-prosvjetnom planu, uredio je arheološku zbirku i bio nadzornik školskih čitaonica u Sinju. Od 1852. do 1855. bio je definator Provincije, a 1869./1870. župnik u Sinju. Godine 1886. imenovan je barskim nadbiskupom. Objavio je više povijesnih, geografskih i drugih studija i članaka. Vidi: *Hrvatski franjevački biografski leksikon* (dalje: HFBL), ur. Franjo Emanuel Hoško, Zagreb 2010., str. 394-395. Prvo kritičko izdanje Milinovićevih povijesnih rasprava, iz područja hrvatske medievistike i novovjekovlja, objavljeno je gotovo stotinu godina nakon njegove smrti. Vidi: *Fra Šimun Milinović. Povijesne rasprave*, priur. Milan Glibota, Zagreb 2004.

² Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje: AHAZU), Ostavština Josipa Jurja Strossmayera (dalje: OJJS, XI A/Mil. Š. (1.-123). Korespondencija obuhvaća razdoblje od 1887. do 1902. (posljednje pismo iz 1902. nema naznaku mjesta i godine). Njome se fragmentarno bavio Žarko Maretić, franjevac Provincije Presvetog Otkupitelja, u svojoj sažetoj monografskoj studiji, obrativši pozornost napose od promicanje crkvene unije od strane dvojice istaknutih crkvenih velikodostojnika. Vidi: Žarko Maretić, *Strossmayer i Milinović (njihov zajednički rad na uniji)*, Zagreb 2010. U ovome radu bit će istraženi i drugi važniji aspekti spomenute korespondencije: politički, crkveni, diplomatski, s naglaskom na njezinu relevantnost u širem međunarodnom političkom i crkvenom kontekstu. S obzirom na dosege istraženosti Milinovićeve djelovanja u povijesnim, lingvističkim, crkvenim i drugim važnijim aspektima, također treba upozoriti na činjenicu da je u listopadu 2010. u franjevačkom samostanu Gospe od zdravlja u Splitu, u organizaciji Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja i drugih suorganizatora, održan znanstveni skup *Fra Šimun Milinović (1835.-1910.). Barski nadbiskup – Povijesne okolnosti i djelo*. Zbornik radova skupa nije objavljen.

³ U pregovorima je knez Nikola izražavao želju da ugovor sa Svetom Stolicom bude na razini konkordata, međutim, ipak je bio samo konvencija (ugovor), što je manje svečani ugovor između Svete Stolice i neke države. Unatoč tome u tekstu koji slijedi koristit će se termin konkordat, budući da je u znanstvenim i publicističkim studijama za spomenuti dokument opće prihvaćen. Ratificiran je 7. listopada 1886. U njemu se jamči slobodno i javno ispovijedanje katoličke vjere u Kneževini Crnoj Gori. Svi katolici na njezinu području potpadaju pod jurisdikciju barskog nadbiskupa. Konkordat je pomno regulirao važna pitanja iz područja kompetencija crkve i države. Njime je zajamčena sloboda ispovijedanja katoličke vjere u Crnoj Gori, a barski je nadbiskup dobio potpunu slobodu u obavljanju crkvenih poslova i upravljanju dijecezom. Barska je nadbiskupija podređena izravno Svetoj Stolicu, koja ga imenuje uz suglasnost crnogorske vlade. Barski je nadbiskup polagao zakletvu vjernosti crnogorskom vladaru, a iz državnoga proračuna bila mu je određena godišnja plaća. Crnogorska je vlada također dobila pravo da utječe na uređenje župa i imenovanja župnih svećenika. Premda je konkordat svečano potpisan i ratificiran i premda su na početku obje ugovorne strane bile zadovoljne s potpisanim ugovorom, ipak je u njegovoj primjeni od samih početaka dolazilo do poteškoća. Što se tiče materijalnih obveza, Crna Gora je davala obećani novčani iznos za uzdržavanje nadbiskupa i plaće vjeroučiteljima,

ona čini razvidnijim širi kontekst djelovanja hrvatskog episkopata u naznačenom razdoblju, koje, osim vjerske i crkvene, ima i snažnu političku dimenziju. Naime, unatoč tome što je u višenacionalnoj i višekonfesionalnoj Austro-Ugarskoj Monarhiji tijekom druge polovice 19. stoljeća bila načelno provedena ustavna jednakost zakonom priznatih religija i odvojenost crkve i države, kroz vjerska pitanja još su se uvijek provlačila sučeljavanja izrazito političke naravi.⁴ Razlog tome bila je činjenica da su se od strane političkih elita dviju vladajućih nacija Austro-Ugarske Monarhije, austrijskih Nijemaca i Mađara, neka od važnijih pitanja u osnovi vjerske naravi, koja su bila povezana s procesom nacionalne integracije i političke emancipacije nevladajućih nacija, procjenjivala kao eminentno politička. Iz tog razloga bila su shvaćena kao prijetnja državnim interesima i često bila povod intervencijama države u crkvenu domenu. To će se, kada je riječ o hrvatskim zemljama u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, napose očitovati po pitanju glagoljice⁵ te problemima vezanim uz sedisvakanciju Zagrebačke nadbiskupije i preustroj Zavoda sv. Jeronima u Rimu u moderni svećenički zavod. Naznačeni problemi, izuzevši sedisvakanciju Zagrebačke nadbiskupije (1891.-1894.), u čijem rješavanju Milinović sudjeluje tek u manjem obimu, tvorit će istraživačku okosnicu ovoga rada. Također će se analizirati odjek tadašnjih političkih, zdravstvenih i socijalnih prilika u Kneževini Crnoj Gori u korespondenciji Milinović – Strossmayer, a uzet će se i obzir i širi međunarodni kontekst pojedinih važnijih u njoj zastupljenih fenomena.

Problem starocrkvenoslavenske liturgije u hrvatskim zemljama potkraj 19. i početkom 20. stoljeća. Crkveni i politički aspekti

Prije analize problema vezanih uz pokušaje očuvanja i proširenja privilegija uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u hrvatskim zemljama u korespondenciji Milinović – Strossmayer, treba upozoriti da su mu hrvatska i inozemna historiografija već posvetile znatnu pozornost.⁶ Stoga će se, uz reference na dostignute, znatnim dijelom

ali ostale preuzete materijalne obveze, primjerice sredstva za školovanje svećeničkih kandidata, svećeničke kongrue i dr., nije ispunjavala. Vidi opširnije: Ivan Jakulj, Međunarodni ugovori Svete Stolice i Crne Gore: Povijesno-pravni vid, *Crkva u svijetu*, (dalje: CuS), god. 48, br. 2, Split 2013., str. 236-261; O crnogorskom konkordatu u svjetlu istočne crkvene politike Svete Stolice vidi: Francesco Caccamo, La politica orientale della Santa Sede e il concordato con il Montenegro del 1886, "*Ubi neque aerugo neque tinea demolitu*". *Studi in onore di Luigi Pellegrini, per il suoi settanta anni*, Napulj 2006., str. 55-83.

⁴ O konfesionalnim prilikama u Habsburškoj (Austro-Ugarskoj) Monarhiji od polovice 19. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata vidi opširnije: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918: Die Konfessionen*, sv. 4, ur. Adam Wandruska – Peter Urbanitsch, Beč 1985.

⁵ Za hrvatsku starocrkvenoslavensku liturgiju upotrebljava se i naziv glagoljska (glagoljaška) liturgija, jer se hrvatska redakcija starocrkvenoslavenskog jezika izdvaja od svih drugih, time da je jedina sačuvala prvotno glagoljsko pismo.

⁶ Vidi: Joseph Augustin Ginzel, *Geschichte der Slawenapostel Chiril und Method und slawischen Liturgie*, Leitmeritz (Litoměřice) 1857.; Franjo Rački, *Cyrille et Méthode. Étude historique sur la conversion des Slaves au Christianisme*, Pariz 1868.; Mihovil Bolonić, Iz korespondencije Dragutina A. Parčića, *Croatica Christiana Periodica* (dalje: CCP), god. 5, br. 7, Zagreb 1981., str. 29-42; Isti, O transkripciji glagoljskih obrednih knjiga, CCP, god. 5, br. 8, Zagreb 1981., str. 36-51; Isti, *Život i djelo Dragutina Antuna Parčića*

i vrlo obuhvatne istraživačke rezultate, u ovome prilogu naglasak staviti na manje poznate ili neistražene činjenice vezane uz spomenutu problematiku u korespondenciji dvojice istaknutih crkvenih velikodostojnika.

Odgovarajući na višegodišnje zamolbe hrvatskog episkopata za uvođenjem staro-crkvenoslavenske liturgije u bogoslužje Katoličke crkve u hrvatskim zemljama, Sveta kongregacija za obrede (*Sacra Congregazione dei Riti*) zauzela je u dekretu od 5. kolovoza 1898. restriktivno stajalište, da je starocrkvenoslavenski obred povlastica samo nekih crkava te da se može služiti samo u onim crkvama u kojima je bio u uporabi najmanje posljednjih trideset godina.⁷ Sljedećim dekretom od 14. kolovoza 1900., čije su objavljivanje potaknule žalbe svećenika i vjernika Zadarske nadbiskupije protiv restriktivnog tumačenja te odredbe od strane njihova nadbiskupa Grgura Rajčevića,⁸

(U povodu 150. obljetnice rođenja i 80. obljetnice smrti), CCP, god. 6, br. 10, Zagreb 1982., str. 172-188; Makso Pelosa, Slavonska liturgija u hrvatskim zemljama od 1881. do 1914. godine, *CuS*, god. 8, br. 2, Split 1973, str. 161-167; Jerko Fućak, *Šest stoljeća hrvatskoga lektionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskog glagoljaštva*, Zagreb 1975.; Franjo Šanjek, Ćirilometodska baština u Hrvata, CCP, god. 7, br. 12., Zagreb 1983., str. 122-129; Ivanka Petrović, Franjo Rački – otac hrvatske Cyrillo – Methodiane, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU*, sv. 9, Zagreb 1985., str. 47-99; Mile Bogović, Staroslavenska liturgija u biskupijama Senjskoj i Modruškoj i Parčičev Misal 1893., *Riječki teološki časopis*, god. 1, br. 2, Zagreb 1993., str. 209-225; Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb 2001., Anica Nazor, Biskup Strossmayer, papa Lav XIII. i slavenski apostoli Ćiril i Metod, *Međunarodni znanstveni skup Josip Juraj Strossmayer*, Zagreb, 19. svibnja 2005. [i] Đakovo, 20. svibnja 2005.: povodom 190. obljetnice rođenja i 100. obljetnice smrti, ur. Franjo Šanjek, Zagreb 2006., str. 67-80; Tomislav Mrkonjić, Josip Juraj Strossmayer i glagoljski misal iz 1893. godine, *Slovo: Časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, god. 56-57, Zagreb 2006.-2007., str. 379-389; Milica Lukić, Šimun Milinović – bokokotorski biskup [barski nadbiskup!] glagoljaš i njegova uloga u oživljavanju Ćirilometodske ideje u drugoj polovici XIX. stoljeća, u: *Skupina autora: Stoljetni hrvatski i crnogorski književni i jezični identiteti – Izborni pregled*, ur. Milorad Nikčević, Osijek – Cetinje 2008., str. 325-335; Ista, O glagoljaštvu i glagolizmu u zagrebačkome *Katoličkom listu* od 1849. do 1900. godine, *Lingua Montenegrina. Časopis za jezikoslozna, književna i kulturna pitanja* (dalje: *Lingua Montenegrina*), god. 3, Cetinje 2009., str. 149-194; Ista, *Glagolita croatica – montenegrina ili o Ćirilometodskim vezama hrvatskim i crnogorskim u 19. stoljeću*, u: *Između dviju domovina. Zbornik Milorada Nikčevića (povodom sedamdesete godine života i četrdesetpetogodišnjice znanstvenog rada)*, Osijek 2011., str. 577-598; Andreas Gottsmann, *Rom und die nationalen Katholizismen in der Donaumonarchie. Römischer Universalismus, habsburgische Reichspolitik und nationale Identitäten 1878-1914*, Beč 2010.; Pavo Jurišić, Posljednji pobornici glagoljice, Kačić, *Zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, sv. 41-43, 2009.-2011., str. 1013-1029; Milica Lukić – Vera Blažević Krezić, Parčičeva koncepcija obnove staroslavenskih liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću, *Lingua Montegrina*, god. 8/1, br. 15, Cetinje 2015., str. 53-85; Vera Blažević Krezić, *Jezik misala Dragutina Antuna Parčiča*, neobjavljeni doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016.

⁷ Ključni dio prve točke dekreta, kojim se privilegij uvjetuje uporabom glagoljice u posljednjih trideset godina glasi: "Ad dubia porro amovenda, asserti privilegii probatio desumatur ex documentis ac testimoniis quae in tuto ponant et probe demonstrent illud invaluisse et reapse vigere triginta saltem abhinc annis; quod temporis spatium in re praesenti tamquam sufficiens habetur ex indulgentia speciali Sanctae Sedis." Vidi: *Vrhbosna*, god. 12, br. 18, Sarajevo 1898., str. 284.

⁸ G. Rajčević (Dubrovnik, 30. I. 1826. – Zadar, 25. X. 1899.). Zadarskim nadbiskupom imenovan je 1891. Vidi: *Hierarchia Catholica, medii et recentioris aevi. Vol. VIII, A Pontificatu Pii PP. IX (1846) usque ad Pontificatum Leonis PP. XIII (1903): sive summorum pontificum, S. R. E. cardinalium ecclesiarum antistitum series: e documentis tabularii praesertim Vaticani*, ur. Remigius Ritzler – Pirmin Sefrin, Padova 1878., str. 315. Protivio se bilo kakvom isticanju hrvatstva na crkvenoj razini, a napose afirmaciji glagoljaške liturgije. Vidi: www.zadarskilist.hr/clanci/23062009/u-mjestu-kali-otvorena-je-24-lipnja (stranica posjećena: 18. veljače 2019.).

papa Lav XIII.⁹ benevolentno je protumačio odredbu o posljednjih trideset godina iz dekreta iz 1898. Na papin poticaj Kongregacija za obrede dopustila je uporabu starocrkvenoslavenske liturgije i u onim crkvama za koje se sigurno zna da su je zakonito posjedovale, ali je unazad trideset godina zbog nužde ili prisile nisu mogle koristiti.¹⁰ Važnu ulogu u pridobivanju pape Lava XIII. za promjenu člana dekreta iz 1898., o trideset neprekinutih godina uporabe starocrkvenoslavenske liturgije, imao je vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler,¹¹ kojemu je Sveta Stolica povjerila da ispita pravo stanje stvari oko glagoljice i izvijesti je o tome. Prihvaćajući se te zadaće Stadler je imenovao uglednog hrvatskog arheologa, povjesničara i konzervatora starina don Franu Bulića¹² svojim povjerenikom za Dalmaciju, a krčkog kanonika Frana Volarića¹³ za Istru i Hrvatsko primorje.¹⁴ Njih trojica predali su u ožujku 1900. papi Lavu XIII. cjelovitu povijesnu dokumentaciju o uporabi glagoljice u Dalmaciji i Hrvatskom primorju, koju je potpisalo 535 svećenika,¹⁵ zajedno s promemorijom koju je sastavio F. Bulić.¹⁶ Na žalost, toj se dokumentaciji s vremenom izgubio svaki trag. Na odustajanje Lava XIII. od restriktivnih odredbi dekreta o glagoljici iz 1898. također je snažno utjecao barski nadbiskup Š. Milinović, o čijem će djelovanju s tim u vezi biti više riječi kasnije. Milinović je, naime, sredinom 1899. bio nekoliko puta u audijenciji kod državnog tajnika Svete Stolice kardinala Rampolle,¹⁷ a u iznimno dugoj audijenciji kod pape opovrgavao je optužbe o panslavističkoj opasnosti, kojima su austrougarske vlasti nastojale politički kompromitirati nastojanja hrvatskog

⁹ Lav (Leon) XIII. (Carpineto, 2. III. 1810. – Rim, 20. VII. 1903.). Za papu je izabran 20. II. 1878. Vidi opširnije: Franz Xaver Seppelt – Klemens Löffler, *Papstgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München 1933., str. 449-475.

¹⁰ Vidi: Lucas (Luka) Jelić, *Fontes liturgiae glagolito-romanae XIX saeculi*, u: *Fontes historici liturgiae glagolitico-romanae a XIII ad XIX saeculum*, Krk 1906.; Vjekoslav Štefanić, *Staroslavenska akademija u Krku, Croatia sacra. Arkiv za crkvenu poviest Hrvata*, god. 13/14, br. 22-23, Zagreb 1944., str. 3-56. Spomenutoj odluci Kongregacije za obrede usprotivio se zaderski nadbiskup Grgur Rajčević u dekretu 7. ožujka 1899. Vidi: Marijo Reljanović, *Enciklika Grande munus i pitanje obnove glagoljštva u Dalmaciji, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (dalje: *Radovi Zadar*), sv. 43, Zadar 2001., str. 368-369.

¹¹ J. Stadler (Brod na Savi, 24. I. 1843. – Sarajevo, 8. XII. 1918.). U vrijeme obnove redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. imenovan je prvim *vrhbosanskim nadbiskupom* i metropolitom. Vidi opširnije: Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa*.

¹² F. Bulić (Vranjci kod Splita, 4. X. 1846. – Zagreb, 29. VII. 1934.). Vidi opširnije: *HBL*, sv. 2, Zagreb 1989., str. 478-481.

¹³ F. Volarić (Vrbnik, 27. VIII. 1851. – Krk, 1. XI. 1908.). Vidi: *Hrvatski leksikon*, sv. 2, Zagreb 1997., str. 662.

¹⁴ Vidi: Slavko Kovačić, Don Frane Bulić i glagoljica, *CuS*, god. 2, br. 2, Split 1985., str. 169-181.

¹⁵ Vidi o tome: Frane Bulić, Sarajevski nadbiskup Stadler. Iz mojih zapamćenja, u: *Spomenica vrhbosanska*, Sarajevo, 1932., str. 103; M. Reljanović, *Enciklika Grande munus i pitanje obnove glagoljštva u Dalmaciji, Radovi Zadar*, sv. 43, Zadar 2001., str. 369.

¹⁶ Prema F. Buliću prikupljanje dokumentacije trajalo je četiri godine, od početka 1896. do potkraj 1899., jer je bilo ometano od strane austrijskog Namjesništva za Dalmaciju. Vidi: Bulić, *Sarajevski nadbiskup Stadler*, str. 101.

¹⁷ Mariano Rampolla del Tindaro (Polizzi Generosa, 17. VIII. 1843. – Rim, 16. XII. 1913.). Godine 1875. imenovan auditorom apostolske nuncijature u španjolskoj, 1880. tajnikom Kongregacije Propagande, 1882. kardinalom, a 1887. državnim tajnikom Svete Stolice. Vidi: *Encyclopaedia Britannica*, sv. 18, Chicago 1963., str. 967.

episkopata za proširenjem liturgijske uporabe glagoljice u hrvatskim zemljama. Podaci o spomenutim Milinovićevim nastojanjima nalaze se u pismu koje je u lipnju 1899. uputio u Zagreb svome prijatelju, uglednom hrvatskom povjesničaru Tadiji Smičiklasu.¹⁸ U tom pismu Milinović je ustvrdio da u papinskoj Kuriji i kardinalskim kongregacijama prevladava protuslavensko i protuhrvatsko raspoloženje.¹⁹ Ta tvrdnja nije bila bez osnova. Naime, na poticaj protivnika glagoljice, u stvari oponenata s glagoljicom povezanih nacionalnih, vjerskih i kulturnih nastojanja hrvatskog episkopata, Kongregacija za obrede objavila je 14. ožujka 1902. novo tumačenje, kojim se zapravo vratila na odredbu dekreta iz 1898., da se povlastica odnosi samo na one crkve za koje se dokumentima i svjedocima može dokazati kontinuitet njezine uporabe u posljednjih trideset godina.²⁰ Ovaj postupak Kongregacije za obrede, očevidno povezan s djelovanjem austrougarske diplomacije pri Svetoj Stolicu, izazvao je veliku uznemirenost u hrvatskoj javnosti, što je imalo za posljedicu niz prosvjednih skupova, s kojih su upućivane prosvjedne rezolucije u Rim. U Splitu je 6. srpnja 1902. održan pokrajinski skup predstavnika iz cijele Dalmacije, na kojem su prosvjednici iznijeli iznijeli vrlo smionu, ali i krajnje pretjeranu tvrdnju da je glagoljica u katoličkoj liturgiji povlastica hrvatskoga naroda, a ne pojedinih crkava, čime se sugeriralo da postoje osnove za uvođenje starocrkvenoslavenske liturgije u sveukupno bogoslužje Katoličke crkve u hrvatskim zemljama. Sličnu rezoluciju, o proširenju starocrkvenoslavenske liturgije bez bilo kakvih pravnih ograničenja, donio je 1902. Dalmatinski sabor.²¹ Na prosvjedne rezolucije, pristigle iz Dalmacije, Kongregacija za obrede odgovorila je dekretom od 19. rujna 1903., koji ujedno predstavlja cjelovit pogled novoga pape Pija X.²² na pitanje starocrkvenoslavenske liturgije. U dekretu se odbija proširenje privilegija preko granica stečenih prava, čime se odbacuje tumačenje splitske rezolucije, da je glagoljica povlastica hrvatskog naroda, a ne pojedinih crkava. Upućuje se na prijašnje odluke Svete Stolice o tom problemu kao osnovu za rješavanje svih spornih pitanja, za koju se tvrdi da je povoljna za Hrvate. Dana 18. prosinca 1906. Kongregacija za obrede donijela je novi dekret, prema kojemu se starocrkvenoslavenski obred mogao služiti samo u onim crkvama u kojima se služio

¹⁸ O T. Smičiklasu vidi opširnije: Hodimir Sirotković, Tadija Smičiklas – život i djelo (u povodu 150-te obljetnice rođenja), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 18, Zagreb 2000., str. 9-16.

¹⁹ "U Rimu sve se sručilo protivu Slavjanstvu, a napose protivu Hrvatstvu te na nesreću nejmamo niti jednoga (kardinala u Rimskoj kuriji, op. a.), koji bi imao srca i znanja da pobija presude (predrasude, op. Z. G.) (...) Jedini nam je još prijatelj Sv. Otac i kardinal Rampolla, a kod ovih ostalih smo "strašne panslaviste", "rusiciste", šizmatici, revolucionari i slična strašila." Vidi: Š. Milinović- T. Smičiklasu, Antivari (Bar), 27. VI. 1899., AHAZU, Ostavština T. Smičiklasa (dalje: OTS), XV 45 A/Milin. 8.

²⁰ Štefanić, *Staroslavenska akademija u Krku*, str. 8.

²¹ Isto, str. 9. Nerealnost zahtjeva Dalmatinskog sabora, da se glagoljica proširi *extra limites juris*, što je bio glavni zahtjev splitske rezolucije iz 1902., uviđali su i neki zastupnici, inače zagovornici proširenja privilegija starocrkvenoslavenske liturgije, među kojima i Ivo Prodan, pravaš, svećenik i katolički publicist, urednik *Katoličke Dalmacije*. Vidi: Ivo Prodan, *Je li glagolica pravo svih Hrvata*, Zadar 1904.

²² Pio X. (Riese kraj Trevisia, 2. VI. 1835. – Rim, 20. VIII. 1914.). Godine 1893. imenovan je patrijarhom Venecije, a 1903. izabran za papu. Vidi opširnije: Seppelt – Löffler, *Papstgeschichte*, str. 476-498.

najmanje trideset godina, počevši od 1868.²³ Nakon dekreta iz 1906., stajališta Svete Stolice o glagoljici nisu se mijenjala. Hrvatski episkopat u svojim se nastojanjima za proširenjem njezine uporabe na kraju suočio s odlučnim otporom pape Pija X., koji je, za razliku od svoga prethodnika Lava XIII., a slično stajalištima austrijske i ugarske vlade, u glagoljici vidio ponajprije podstrek političkim intencijama, razvoju (južno)slavenske propagande, a ne, ili barem ne primarno, poticaj za zbližavanje i sjedinjenje crkava, premda je to inače odlučno opovrgavao, ne želeći priznati postojanje diskontinuiteta u politici Svete Stolice glede tog pitanja, u odnosu na onu koju je provodio papa Lav XIII. Složno djelovanje Svete Stolice i Austro-Ugarske Monarhije po pitanju glagoljice bilo je prevelika prepreka za nastojanja hrvatskog episkopata usmjerena prema njezinoj većoj afirmaciji te ih je, ustvari, posvema onemogućilo sve do propasti Austro-Ugarske Monarhije.²⁴

Problem starocrkvenoslavenske liturgije u korespondenciji Milinović – Strossmayer

Nadbiskupa Milinovića možemo ubrojiti u crkvene velikodostojnike koji su se, uz biskupa Strossmayera, među prvima zauzeli za zaštitu glagoljice kao liturgijske povlastice Katoličke crkve u hrvatskim zemljama. U svojoj se korespondenciji s biskupom Strossmayerom na pitanje starocrkvenoslavenske liturgije prvi put osvrnuo u travnju 1887. godine.²⁵ Obavijestio ga je da je od pape Lava XIII. zatražio proširenje njezine uporabe na području svoje nadbiskupije, odnosno u granicama Kneževine Crne Gore i da se u svojoj zamolbi pozvao na uspomenu na svoga znamenitog predšasnika nadbiskupa Vicka Zmajevića.²⁶ Bečki nuncij Galimberti,²⁷ koji je glede toga posredovao kod Svete Stolice, otpisao mu je da je sv. Otac vrlo sklon spomenutoj ideji, ali da je, zbog njezine važnosti, raspravljanje o njoj prepustio nadležnoj Kongregaciji za obrede. U nastavku pisma Milinović je ocijenio žaljenja vrijednom činjenicu da u nadležnim kongregacijama u Rimu i papinskoj Kuriji vladaju velike predrasude prema starocrkvenoslavenskoj liturgiji, jer prema njihovu shvaćanju sve

²³ Vidi: Novi dekret o glagoljici, *Vrhbosna*, god. 21, br. 2 i 3, Sarajevo, 1907., str. 38.

²⁴ O punoj suglasnosti Austro-Ugarske Monarhije i Svete Stolice, glede sužavanja privilegija uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u vrijeme pontifikata Pija X., svjedoči povjerljivo izvješće grofa Rudolfa Coronini-Kronberga, savjetnika u austrougarskom veleposlanstvu pri Svetoj Stolici, upućeno ministru vanjskih poslova Agenoru Goluchowskom 3. listopada 1905. Vidi: Arhiv Bosne i Hercegovine (Sarajevo), Fond Zajedničkog ministarstva financija, Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu (Gemeinsames Finanzministerium, Präsidium des Bureau Angelegenheiten Bosniens und der Herzegowina) (dalje: ABH, GFM Präs. BH, signatura dokumenta i godina), 1257/1905.

²⁵ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 4. IV. 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 2.

²⁶ Vicko Zmajević (Perast, 23. XII. 1670. – Zadar, 11. IX. 1745.). Bio je barski (1701.-1713.) te od 1713. zadarski nadbiskup. Zagovarao je crkvenu uniju te je u tu svrhu potaknuo osnutak glagoljaškog kolegija u Zadru (1748.). Vidi: *Hrvatska enciklopedija* (dalje: HE), sv. 11, Zagreb 2009., str. 746; Lovorka Čoralić, Barski i zadarski nadbiskup Vicko Zmajević (1670.-1745.), *Hrvatski glasnik. Glasilo Hrvata Crne Gore*, god. 3, br. 15, Kotor 2005., str. 40.

²⁷ Alojzije (Luigi) Galimberti (Rim, 26. IV. 1836. – Rim, 7. V. 1896.). Apostolski nuncij u Beču od 1887. do 1893. Vidi opširnije: Donato Squicciarini, *Nunzi apostolici a Vienna*, Città del Vaticano 1998., str. 229-231.

što po obredu nije latinsko teži prema shizmi. Kao njezine najveće protivnike naveo je talijanske svećenike, koji je preziru iz neznanja, i Poljake, koji to čine iz mržnje prema Rusima, ali i jedni i drugi podjednako snažno odbacuju sve što je istočnoga obreda.²⁸ U pismu od 7. svibnja 1887. Milinović javlja Strossmayeru da je Sveta Stolica, unatoč spomenutim unutarcrkvenim otporima, odobrila privilegij starocrkvenoslavenske liturgije za Barsku nadbiskupiju. Papa Lav XIII., koji je za to bio najviše zaslužan, u svom se dopuštenju poziva na povlasticu koju su davno bili udijelili rimski prvosvećenici, da se u Barskoj nadbiskupiji katolici u svetoj liturgiji mogu služiti staroslavenskim jezikom. To je bio povod za buđenje nade u hrvatskom narodu, posebice među svećenicima glagoljašima, da bi se spomenuti privilegij mogao protegnuti i na hrvatske zemlje u kojima postoji tradicija liturgijske uporabe glagoljice. No, vladajuća oligarhija u Austro-Ugarskoj Monarhiji nije blagonaklono promatrala ovo oduševljenje. Pod diplomatskim pritiskom nuncij Galimberti je 12. svibnja 1887. uputio okružnicu biskupima Cislajtanije (austrijskog dijela Monarhije), kojom ih upozorava da se povlastica koju je Sveta Stolica dopustila Kneževini Crnoj Gori ne smije protegnuti i na njihove biskupije te ističe da je "Crnoj Gori samo potvrđeno staro dopuštenje, i to na zajedničko traženje crkvene i državne vlasti". Nuncij je nadalje naložio biskupima da zabrane narodu da šalje takve molbe u Rim, koje neće biti pozitivno riješene, budući da ne postoje jednaki uvjeti za to u Crnoj Gori i Austro-Ugarskoj Monarhiji. To je pismo izazvalo pomutnju među biskupima u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri. Neki su biskupi, kao npr. splitsko-makarski Marko Kalogjera,²⁹ smatrali da se ta okružnica ni ne odnosi na biskupe Dalmacije, jer je glagoljaška liturgija u Dalmaciji imala tradiciju višestoljetne uporabe, dok su drugi ovo pismo shvatili kao promjenu stava Svete Stolice prema glagoljici pa su je počeli zabranjivati, npr. šibenski biskup Antun Josip Fosco i zadarski nadbiskup Petar Dujam Maupas, koji dekretom zabranjuje širenje glagoljaškog bogoslužja u Zadarskoj nadbiskupiji.³⁰ Glede Crne Gore, za koju je starocrkvenoslavenska liturgija bila odobrena bez bilo kakvih ograničenja, nisu postojale dvojbe te vrste, no ni tu nije sve prošlo bez kontoverzi, posebice s obzirom na izbor pisma kojim će se tiskati starocrkvenoslavenske obredne knjige. Budući da Sveta Stolica prilikom odobrenja uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u Katoličkoj crkvi u Kneževini Crnoj Gori nije dopustila korištenje glagoljskih slova, kako je to nadbiskup Milinović zatražio, on je, saznavši za to, podržao kneza Nikolu u njegovu nastojanju da se misal tiska crkveno ćirilskim slovima.³¹ Istoga dana o tome je pisao fra Euzebiju Fermendžinu³² u Rim,

²⁸ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, 4. IV. 1887., AHazu, OJJS, XI/A- Mil. Š. 2.

²⁹ M. Kalogjera (Blato, 7. XII. 1819. – Split, 4. XII. 1888.). Godine 1856. imenovan je kotorskim, a 1869. splitsko-makarskim biskupom. Vidi opširnije: *Biskup Marko Kalogjera. O 120. obljetnici smrti. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u prosincu 2008. u Blatu*, sv. 1-2, ur. Vinicije B. Lupis, Blato 2008.-2009.

³⁰ Vidi: Jurišić, *Posljednji pobornici glagoljice*, str. 1017-1018.

³¹ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Cetinje, 7. V. 1887., AHazu, OJJS, XI/A- Mil. Š. 3.

³² Euzebije (Martin) Fermendžin (Vinga u Banatu, 20. IX. 1842. – Našice, 25. VI. 1897.). Franjevac provincije sv. Ivana Kapistrana, podrijetlom iz bugarske obitelji. Godine 1881. imenovan je generalnim

zamolvivši ga da ispita bi li se u Vatikanu protivili kada bi se starocrkvenoslavenski misal tiskao na ćirilici.³³ U pismu iz kolovoza 1887. Milinović je obavijestio Strossmayera o namjeri da se starocrkvenoslavenski misal tiska na Cetinju.³⁴ U stvari, radilo se o želji kneza Nikole, koji je upravo po pitanju starocrkvenoslavenske liturgije najranije pokazao da želi utjecati na djelovanje Katoličke crkve u Crnoj Gori, odnosno, usmjeravati je u skladu s crnogorskim državnim interesima, kako ih je on shvaćao, a ne o želji nadbiskupa Milinovića, koji je u početku, a i kasnije, htio da se starocrkvenoslavenski misal tiska u Zagrebu i to najprije glagoljskim slovima, a zatim se, povodeći se za obavijestima Cesarea Tondinija,³⁵ da u Rimu ne pristaju na glagoljicu i za željom kneza, složio s tim da se tiska na ćirilici, ali ne građanskim ćirilskim slovima, kako je želio C. Tondini, nego crkveno ćirilskim. Naime, crkvenu je ćirilicu, zbog činjenice da građanska ćirilica ne posjeduje dovoljan broj slova za transkripciju starocrkvenoslavenskih tekstova, ocijenio znatno prikladnijom.³⁶ O nesklonosti crnogorske vlade da dopusti tiskanje misala u Zagrebu svjedoči Milinovićevo pismo Strossmayeru iz listopada 1887., u kojem je ustvrdio da mu je namjera bila da se glagoljske liturgijske knjige tiskaju u Zagrebu, pod nadzorom stručnjaka, ali da se boji da će se tome usprotiviti crnogorska vlada, budući da mu je knez Nikola rekao da će se tiskanje knjiga obaviti u Baru i da će njemu prepustiti nadziranje (ranije je kao mjesto tiskanja naznačio Cetinje).³⁷ Pismo nastavlja s viješću da je odgodio planirani put u Rim zbog pojave kolere u tom gradu,³⁸ ali da to da onamo otputuje kasnije, sredinom studenoga 1887., odgovara i želji kneza, kako bi i u njegovo ime nazočio proslavama jubileja pedesetgodišnjice svećeništva pape Lava XIII. Odlučio je da se, ako u Rim ne bude putovao preko Krfa, nego preko Dalmacije, nakratko zadrži u

definitorem Franjevačkog reda u Rimu. Objavio je vrijedne zbirke crkveno-povijesnih izvora: *Acta Bosnae* (...) i *Acta Bulgariae* (...). U rukopisu mu je ostala zbirka *Acta Croatiae* (...), pohranjena u Arhivu HAZU u Zagrebu. Vidi: HFBL, str. 166-167; Franjo Emanuel Hoško, *Euzebijje Fermendžim crkveni upravitelj i povjesnik*, Zagreb 1997.

³³ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Cetinje, 7. V. 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 3.

³⁴ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Sinj, 21. VIII. 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 5.

³⁵ C. Tondini de'Quarenghi (Lodi, 11. I. 1839. – Rim, 29. VI. 1907.). Član barnabitskoga reda. Godine 1883. Sveta Stolica ga je, na poticaj biskupa Strossmayera, apostolskog administratora za Srbiju (1851.-1897.), uputila u Kragujevac, odakle je 1885. prešao u Niš, radi pastoralnih potreba katoličkih radnika na željeznici. Kada je, na Strossmayerov nagovor, počeo poticati srpsku vladu na sklapanje konkordata sa Svetom Stolicom, na zahtjev austrougarske diplomacije uklonjen je iz Srbije. U Rimu sudjeluje u pregovorima o crnogorskom konkordatu (1886.). Vidi: Rita Tolomeo, *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer-Cesare Tondini de'Quarenghi*, Zagreb, 1984.; Silvano Gallon, *Padre Cesare Tondini de' Quarenghi*, Ceccano 2013; Monica Priante – Slavko Slišković, *Tondini i Strossmayer: Jedinstvoeni za jedinstvo*, Zagreb 2016.

³⁶ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 30. VI. 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 4.

³⁷ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 6. X. 1887., AHAZU, XI/A- Mil. Š. 6.

³⁸ U kolovozu 1887. epidemija kolere proširila se po svim dijelovima Italije. Mnogi slučajevi oboljenja zabilježeni su i u gradu Rimu. Umrlo je više tisuća ljudi. Epidemija je obuzdana tek početkom prosinca 1887. U stvari, radilo se o posljednjoj fazi epidemije koja se pojavila još 1884./1885. Vidi: Giovanni Battista Morana, *Il colera in Italia negli anni 1884-1885. Relazione a S. E. il Cav. Avv. Agostino Depretis presidente del Consiglio dei Ministri e Ministro dell'Interno*, Rim 1885.

Zadru te od zadarskog nadbiskupa Maupasa³⁹ zatraži objašnjenje zašto ga kleveće da je mimo njegova znanja u zadarskoj crkvi franjevac trećoredaca (glagoljaša) držao misu na starocrkvenoslavenskom jeziku. Za biskupa splitsko-makarskog Kalogjeru ustvrdio je da zbog zauzimanja za glagoljicu također trpi neugodnosti od nadbiskupa Maupasa.⁴⁰ U pismu koje sadrži samo naknadno na margini dopisanu oznaku godine – 1887., iz čijeg je konteksta jasno da je napisano u Splitu, Milinović po prvi put kategorički izražava svoje stajalište da će tiskanje misala biti moguće jedino u Zagrebu.⁴¹ Uslijedilo je polugodišnje zatišje o tom pitanju, premda njegova aktualnost nije jenjavala. Dana 2. lipnja 1888. Milinović izvješćuje Strossmayera o kneževoj opetovanoj želji da se misal svakako tiska na Cetinju, dakle ne više u Baru te o tome da ga je od spomenute namjere jedva uspio odgovoriti, dokazavši mu da je jedino primjereno mjesto za njegovo tiskanje Zagreb. Nadalje, obavijestio ga je o tome da je Kostu Vojnovića,⁴² koji je s kćeri Eugenijom (Gjenom) i zetom, francuskim diplomatom i povjesničarom Charlesom Loisseuom, došao u posjet Cetinju, zamolio da se dogovori s Franjom Račkim o izboru najprikladnijih ćirilskih slova te da mu je ugledni hrvatski filolog i književni povjesničar Milan Rešetar, tada profesor u Splitu, a kasnije nasljednik V. Jagića na slavističkoj katedri u Beču, obećao da će napisati kratku starocrkvenoslavensku gramatiku i rječnik te se također obvezao da će izraditi *Ritual* i *Breviar*. Milinović je u pismu od 2. lipnja 1888. Strossmayeru također prenio da je obavijestio Dragutina Parčića,⁴³ kanonika Zavoda sv. Jeronima u Rimu, kojemu će kasnije pripasti najveće zasluge za izdavanje *Misala*, da će misal biti tiskan u Zagrebu, kamo i sam namjerava prispjeti u srpnju.⁴⁴ O samoj odluci da se starocrkvenoslavenski misal tiska u Rimu i da se njegova redakcija povjeri Dragutinu Parčiću, u korespondenciji Milinović – Strossmayer ne nalazimo podatke.⁴⁵ Međutim, analizom korespondencije Milinović – Strossmayer moguće je okvirno utvrditi da je do odluke da se misal tiska u Rimu došlo u razdoblju od početka lipnja do sredine rujna 1888.⁴⁶ Na Badnjak 1888. Milinović javlja biskupu Strossmayeru ga je posjetio

³⁹ Petar Dujam Maupas (Split, 19. IX. 1813. – Zadar, 8. III. 1891.). Godine 1855. imenovan je šibenskim biskupom, a 1862. zadarskim nadbiskupom. Vidi opširnije: *Österreichische Biographisches Lexikon 1815-1950*, sv. 6, Beč 1974., str. 156.

⁴⁰ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 6. X. 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 6.

⁴¹ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, [Split], 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 10.

⁴² K. Vojnović (Herceg Novi, 2. III. 1832. – Dubrovnik, 20. V. 1903.). Vidi opširnije: *HE*, sv. 11, Zagreb 2009., str. 479.

⁴³ Dragutin Antun Parčić (Vrbnik na Krku, 26. V. 1832. – Rim, 25. XII. 1902.). Godine 1876. dopušten mu je izlazak iz Reda franjevac trećoredaca i prelazak u svjetovno svećenstvo, kako bi mogao biti imenovan kanonikom Zavoda sv. Jeronima u Rimu. Priredio je izdanje glagoljskoga *Misala* i *Obrednika Rimskoga* (Rim, 1893.), čija je vrijednost napose u tome da označava prekid s rusificiranim tekstovima starijih tiskanih misala i povratak na crkvenoslavenski jezik u starohrvatskoj redakciji. Vidi: *HE*, sv. 8, Zagreb 2006., str. 285.

⁴⁴ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 2. VI. 1888., OJJS, AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 15.

⁴⁵ Ti su podaci, međutim, sadržani u drugim izvorima. Vidi opširnije: Soldo, *Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal*, str. 169-174.

⁴⁶ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 21. IX. 1888., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 17.; Bar, 4. X. 1888., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 18.

knez Nikola u pratnji ruskog ministra Agriropula⁴⁷ te da mu je tom prigodom izrazio veliko nezadovoljstvo zbog činjenice da tiskanje starocrkvenoslavenskog misala još nije započelo i rekao mu da želi da pođe u Rim s odlučnom izjavom, ako se cenzura rukopisa ne dovrši do siječnja.⁴⁸ Ovo pismo iznimno je važno, jer svjedoči o tome da je knez Nikola s Milinovićem razgovarao o problemima vezanim uz tiskanje starocrkvenoslavenskog misala u nazočnosti ruskog poslanika, što potvrđuje da je ruska diplomacija uzela aktivnije učešće i u jednom pitanju iz uže domene konkordatskih odnosa između Kneževine Crne Gore i Svete Stolice. Nadbiskup Milinović imao je zbog starocrkvenoslavenskog misala problema u odnosima s crnogorskom vladom i knezom Nikolom sve do njegova tiskanja 1893. godine. O tome je često pisao Strossmayeru, pripisujući odgovornost za sporo postupanje s tim u vezi ponajprije neraspoloženju pojedinih crkvenih velikodostojnika u Rimu prema slavenstvu. Pritom je posebice kritizirao Poljaka M. H. Ledóchowskoga,⁴⁹ prefekta Kongregacije Propagande, koji je svoj odnos prema slavenstvu i problematici crkvenog sjedinjenja oblikovao pod utjecajem teške povijesne sudbine podijeljene Poljske i velikog zazora Poljaka prema Rusima. Situacija glede tiskanja misala ipak je u Rimu sve više napredovala, jer se nadležne kongregacije sa svojim prigovorima više nisu mogle oglušivati o želje pape Lava XIII. da se taj posao što prije privedu kraju. Dana 11. travnja 1889. Milinović je obavijestio Strossmayera da je primio od Parčića iz Rima pismo kojim mu javlja da je cenzura misala gotova i da ne preostaje ništa drugo nego skupna sjednica⁵⁰ i dozvola Kongregacije Propagande.⁵¹ U svibnju 1891. Milinović izražava zadovoljstvo zbog odluke nadležnih kongregacija da se starocrkvenoslavenski misal tiska na glagoljici, svjestan da bi austrijsko Namjesništvo iskoristilo misal tiskan na ćirilici za pritisak na Svetu Stolicu u svrhu radikalnog ograničenja ili čak zabrane uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u Dalmaciji, predstavljajući je kao sredstvo panslavističke propagande, pod uplivom Ruskog Carstva.⁵² Ustvari, na odustajanje nadležnih rimskih kongregacija od ćirilice, pored intervencije austrougarske diplomacije, presudno je utjecala Ruska pravoslavna crkva, koja je preko ruske diplomacije s tim u vezi vršila pritisak na Svetu Stolicu. Ona se, naime, energično protivila širenju starockvenoslavenske liturgije u sklopu Katoličke crkve, a posebice tiskanju liturgijskih knjiga na ćirilici na njezin poticaj, držeći da je riječ o prikrivenom

⁴⁷ Kimon Manulović Agriropulo, ruski diplomatski predstavnik na Cetinju (1884.-1897.).

⁴⁸ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 24. XII. 1888., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 21.

⁴⁹ Mieczysław Halka Ledóchowski (Górki kod Sandomierza, 29. X. 1822. – Rim, 22. VII. 1902.). Godine 1866. imenovan je biskupom Gnesena i Posena u Pruskoj i poljskim primasom 1866. Zbog kritike protucrkvnenih zakona pruske vlade (tzv. *Kulturkampfa*), 1874. je osuđen na zatvor. Godine 1875. papa Pio IX. imenovao ga je kardinalom, a sljedeće godine pušten je iz zatvora. Godine 1892. imenovan je prefektom Kongregacije Propagande. Vidi: *Hierarchia Catholica*, sv. 8, str. 49-50.

⁵⁰ Skupna kardinalska sjednica, no ponajprije se tražilo mišljenje Kongregacije za obrede (*La Congregazione dei Riti*) i Kongregacije Propagande (*La Sacra congregazione "de Propaganda Fide"*), koje su bile zadužene za to pitanje.

⁵¹ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 11. IV. 1889., OJJS, AHAZU, XI/A- Mil. Š. 27.

⁵² Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 27. V. 1891., OJJS, AHAZU, XI/A- Mil. Š. 49.

sredstvu “unijaćenja”. Austro-Ugarska Monarhija također je bila načelno protiv bilo kakvog proširenja starocrkvenoslavenske liturgije u katoličkom dijecezama u njezinu sklopu, kao i u njihovu neposrednom okruženju, držeći je, kako je već više puta istaknuto, opasnim sredstvom južnoslavenske propagande i pogodnim sredstvom za učvršćenje ruskog utjecaja na području Balkana i srednjoistočne Europe. Stoga je bila iznimno nezadovoljna zbog dopuštenja uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u Crnoj Gori, a pogotovo zbog tiskanja misala, pri čemu se više protivila da se tiska, kako je prvotno bilo obznanjeno, ćirilicom, nego glagoljicom. Iz Milinovićeva pisma Strossmayeru od 7. svibnja 1887. razvidno je da se austrougarska diplomacija u početku snažno usprotivila i tiskanju misala na glagoljici, dakle da je bila općenito protiv njegova objavljivanja, a da je tek naknadno, vršeći pritisak na Svetu Stolicu da ne dopusti tiskanje misala na ćirilici, pristala na tiskanje glagoljskog izdanja, i to u vrlo ograničenoj nakladi. Očevidno je naknadno, suočena s odlučnošću Svete Stolice da odobri tiskanje misala, kako ne bi doživjela diplomatski poraz s tim u vezi, pristala na glagoljicu, držeći da će ona, zbog svoga isključivo liturgijskog obilježja, biti manje u funkciji promicanja pan(slavističke) propagande od ćirilice, kao službenog pisma Ruskog Carstva. Iz navedenoga jasno proizlazi da su, svojim energičnim nastojanjem da u Rimu onemoguće tiskanje misala na ćirilici, diplomacije Austro-Ugarske Monarhije i Ruskog Carstva na kraju znatno pridonijele težnjama hrvatskog episkopata da se starocrkvenoslavenski misal u hrvatskoj redakciji tiska na glagoljici, dakako, bez bilo kakve stvarne nakane da ih podrže u njihovoj biti.

Na temelju analize problema vezanih uz nastojanja hrvatskog episkopata za proširenjem privilegija uporabe starocrkvenoslavenske liturgije i teškoća vezanih uz tiskanje glagoljskog misala u korespondenciji Milinović – Strossmayer, jasno se uočava kako su se pojedina nastojanja, u osnovi crkvene naravi, poticana od strane biskupa Strossmayera i drugih hrvatskih katoličkih velikodostojnika iz njegova kruga, izravno ili neizravno reflektirala na političku domenu te čak zasijecala u odnose među europskim velesilama, u konkretnom slučaju Ruskog Carstva i Austro-Ugarske Monarhije. To će biti još razvidnije iz analize sudjelovanja nadbiskupa Milinovića u jednom od najvažnijih događaja u hrvatskoj crkvenoj, ali i političkoj povijesti s kraja 19. i početka 20. stoljeća, kroz koji se reflektirala sva složenost i težina tadašnje hrvatske političke situacije, tzv. Svetojeronimskoj aferi.

Uloga nadbiskupa Milinovića u preustroju Zavoda sv. Jeronima u Rimu i Svetojeronimskoj aferi 1901./1902.

Osamdesetih godina 19. stoljeća u Rimu su postojale četiri ustanove pod imenom sv. Jeronima – kongregacija ili bratovština, gostinjac, kaptol i svećenički zavod. Dekretom Državnog tajništva Svete Stolice od 14. kolovoza 1889. kardinalu Serafinu Vannutelliju,⁵³ pokrovitelju Kongregacije sv. Jeronima (1889.-1901.) i naslovniku

⁵³ S. Vannutelli (Genazzano, 26. XI. 1834. – Rim, 19. VIII. 1915.) Za svećenika je zaređen 1860. Nakon biskupskog ređenja bio je apostolski delegat u srednjoj Americi (1869.-1875.), nuncij u Bruxellesu

svetojeronimske crkve, naloženo je da provede vizitaciju svetojeronimskih ustanova te papi Lavu XIII. dostavi prijedloge o njihovu preustroju.⁵⁴ Od samoga početka austrijska će se vlada boriti za svoj utjecaj i na pokrovitelja i na upravitelja svetojeronimskog zavoda, dok ugarska vlada uopće nije željela nacionalni hrvatski zavod u Rimu te je, u nastojanju da ga ukine, predlagala da se hrvatski bogoslovi šalju u Zavod Germanico-Hungaricum, u kojem su bogoslovi iz Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije već imali od ranije nekoliko zajamčenih mjesta. Takvome rješenju, međutim, oštro se usprotivio protektor svetojeronimskog Zavoda kardinal S. Vannutelli, koji je, kao nekadašnji bečki nuncij, razvio izuzetno dobre odnose s velikim brojem još uvijek aktivnih austrougarskih političara, a i inače je bio proaustrijski raspoložen.⁵⁵ To objašnjava činjenicu da je pod pečatom tajne rekao austrougarskom veleposlaniku Friedrichu Reverteri-Salandri, a ovaj odmah prenio svojoj vladi, da bi se svetojeronimski Zavod trebao preurediti u sjemenište za bogoslove, jer bi se na taj način moglo lakše djelovati protiv ultranacionalnih tendencija u mladom slavenskom kleru.⁵⁶

Doznajući da se Sveta Stolica odlučila za preustroj svetojeronimskih ustanova, hrvatski episkopat poduzeo je energičnu akciju radi njihova pretvaranja u modernu crkvenu ustanovu, koja će udovoljavati zahtjevima vremena i aktualnim potrebama hrvatskih dijeceza. Pritom se kao najvažnije pitanje pojavio problem preustroja Zavoda za svećenike, utemeljenog 1884., koji je zamišljen kao svećeničko-bogoslovni zavod, ali mu je djelovanje bilo sputano zbog nedostatka sredstava i trzavica među kanonicima svetojeronimskog Kaptola. O vrlo lošim odnosima među svetojeronimskim kanonicima, kao važnom uzroku lošeg funkcioniranja Kaptola i Zavoda sv. Jeronima u cijelosti, svjedoči već spomenuto pismo dubrovačkog biskupa Marčeli-

(1875.-1880.) i Beču (1880.-1887.), do imenovanja kardinalom. Vidi: *Hierarchia Catholica*, sv. 8, str. 33. Kao bečki nuncij imao je važnu ulogu u procesu obnove redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. Vidi: *Korespondencija J. J. Strossmayer – S. Vannutelli (1881.-1887.)*, prir. Josip Kolanović – Josip Balabanić, Zagreb 1999.

⁵⁴ O problemu preustroja svetojeronimskog zavoda i svetojeronimskoj aferi objavljen je velik broj studija u vrlo širokom vremenskom rasponu, od strane suvremenika pa sve do radova recentnih autora. Vidi: Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa*, Isti, Barski nadbiskup Šimun Milinović (1886.-1910.) i svetojeronimska afera, u: *Hrvatsko-crnogorski dodiri / crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja*, ur. Lovorka Čoralić, Zagreb 2009., str. 489-490. Vidi također: Andreas Gottsmann, Papst Leo XIII. und die "jugoslawische" Versuchung. Montenegro, San Girolamo und die südslawische Frage in der Diplomatie des Hl. Stuhls, *Römische Historische Mitteilungen*, sv. 49, Rim 2007., str. 457-497.

⁵⁵ O otporu Kardinala Vannutellija planovima ugarske vlade o ukidanju svetojeronimskog Zavoda i prelasku njegovih polaznika u Zavod Germanico-Hungaricum, što bi imalo za posljedicu i to da imovina svetojeronimskog Zavoda pripadne potonjemu, nalazimo vrijedne podatke u pismu dubrovačkog biskupa Josipa Grgura Marčelića vrhbosanskom nadbiskupu Stadleru iz 1895., napisano tijekom Marčelićeva pohoda u Rim *ad limina*: "Njeg. Uzoritost Kard. Vannutelli reče mi jošter i to da nije istina što se govorka da se misli dobra našeg zavoda združiti i sliti u Germ. Ungarski zavod i to mi potvrdi uzdignutim glasom, da mu to nije bilo nigda ni na kraj pameti." J. Marčelić – J. Stadleru, 27. 9. 95., Arhiv Dubrovačke biskupije, Naziv fonda: Biskupija dubrovačka, Serija 20, Spisi dubrovačkih biskupa, Potserija 1, Presidali – Atti riservati, 1893.-1899. (dalje: ABD, FBD, s. 20, Presidiali – Atti riservati), Br. 27. res. 1895.

⁵⁶ Perić, *Nadbiskup Stadler i Hrvatski zavod u Rimu*, str. 143.

ća vrhbosanskom nadbiskupu Stadleru iz Rima 1895. godine.⁵⁷ Stadler se složio s Marčelićem glede teške situacije u Zavodu, posebice s obzirom na narušene odnose među kanonicima, koji su postali prepreka u njihovu komuniciranju, no u svome se odgovoru nije koncentrirao na taj problem, nego na veliku ulogu svetojeronimskog Zavoda u sjedinjenju crkava. Pritom je vrlo važno da Stadler u svome pismu, u cijelosti napisanom na latinskom jeziku, ističe da sjedinjenje treba započeti u “našoj zemlji” (*in patria nostra*), čime je posebice istaknuta važna uloga Katoličke crkve u hrvatskim zemljama u procesu crkvenog sjedinjenja, što je nadilazilo tadašnju političku razjedinjenost hrvatskih zemalja u sklopu dualistički preustrojene Austro-Ugarske Monarhije (1867.).⁵⁸ Naime, činjenica da su pravo na svetojeronimski Zavod imale sve biskupije iz politički razjedinjenih hrvatskih zemalja, činila je očevitim nesuglasje između hrvatskog političkog i crkvenog statusa, pri čemu se na crkvenom planu odražavala virtualna cjelovitost hrvatskih zemalja. Stadler pritom, sasvim u skladu s recentnim političkim programom ujedinjene hrvatske opozicije (1894.), u hrvatske zemlje ubraja i Bosnu i Hercegovinu. Upravo zbog toga, činjenice da je svetojeronimski Zavod afirmirao ideju o cjelovitosti hrvatskih zemalja na međunarodnom planu, ugarska je vlada inzistirala na njegovoj destrukciji i prelasku njegovih pitomaca u Zavod Germanico-Hungaricum. Hrvatski episkopat težio je da se svetojeronimski Zavod preustroji u zavod za mlade svećenike, kako bi se lakše mogao usprotiviti stranom političkom utjecaju, ali i zbog činjenice da je u hrvatskim zemljama bilo više bogoslovnih sjemeništa pa nije bilo nikakve potrebe za njihovim otvaranjem u inozemstvu, dok su austrijske vlasti, čija je nastojanja podupirao i kardinal Vannutelli, željele osnovati sjemenište, radi odgoja mladoga hrvatskog klera u duhu lojalnosti prema Monarhiji, iz čega se mogla nazrijeti podozrivost austrijske vlade prema južnoslavenskim političkim intencijama Strossmayerova kruga. Godine 1897. na otoku Lokrumu sastali su se dubrovački biskup Marčelić, vrhbosanski nadbiskup Stadler, barski nadbiskup Milinović i kotorski biskup Frano Uccellini, radi rasprave o preustroju svetojeronimskih ustanova. U dogovoru s njima nadbiskup Stadler formulirao je sedam prijedloga i poslao ih, potpisane od strane sudionika sastanka, 21. ožujka 1897. svim hrvatskim (nad)biskupima koji imaju pravo na svetojeronimske ustanove, da ih pročitaju i dopune svojim prijedlozima. Dokument je napisan na latinskom jeziku. Njime se, između ostaloga, predlaže ukidanje dotadašnjeg kaptola i gostinca sv. Jeronima u Rimu, utemeljenje zavoda za svećenike/studente te da se

⁵⁷ “Stanovao sam kod sv. Jeronima tako sam imao prigode neke stvari vidjeti. Stanje tog našeg zavoda je uprav loše, u kapitolu je još gore. Između kanonika je takav razdor da je baš grozno i pomisliti na to. Bio sam kod Nj. Uzor. Kard. Protektora Vannutellija, sada visitatora, i on mi se je strašno tužio da ne zna uprav što učiniti nemajući kome povjeriti administrativnu upravu. Daisto i znam Mons. Crnčića, koji je pak dobar u svojem načinu djelovanja i [ali] bez ikakve energije, baš se nezna što bi se učinilo, [jer] su među se strašno zavadjeni baš nebih ni znao tko je najviše kriv. Vašoj Preuzvišenosti, stalan sam, da su stvari još bolje poznate neg meni. (...)” J. Marčelić – J. Stadleru, 27. 9. 95., ABD, FBD, s. 20, Presidiali – Atti riservati, Br. 27. res. 1895.

⁵⁸ J. Stadler - J. Marčeliću 4. 10. 1895., ABD, FBD, s. 20, Presidiali – Atti riservati, Br. 27. res. 1895.

svećenički kolegij (zavod) zove *Collegium Sancti Hieronymi Illyricorum* i da se u njega besplatno primaju svećenici/studenti obaju obreda.⁵⁹ Lokrumska spomenica prihvaćena je od pretežitog dijela hrvatskog episkopata.⁶⁰ Izuzetak je bio zadarski nadbiskup i dalmatinski metropolit Grgur Rajčević (1891.-1899.), koji se izravno obratio Svetoj Stolici, ističući da se zauzima za austrijski protektorat nad zavodom, da želi da imenovanje njegova poglavara bude pridržano papi ili caru i to na prijedlog trojice hrvatskih nadbiskupa metropolita – zagrebačkoga, vrhbosanskoga i zadarskoga, te da Barska nadbiskupija i buduća biskupija u Srbiji nemaju pravo na Zavod.⁶¹ Nadbiskup Rajčević se, ustvari, od samoga početka nalazio u oporbi prema zajedničkom istupu hrvatskog episkopata glede preustroja svetojeronimskog Zavoda. Iz već fragmentarno citiranog pisma biskupa Marčelića biskupu Strossmayeru iz 1895. doznajemo da se Rajčević, kada mu se Marčelić obratio glede preustroja svetojeronimskog Zavoda, zauzima za samostalno djelovanje dalmatinskog episkopata u tom pitanju, ali je kasnije, uvidjevši da takvim stajalištem proturječi složnom istupu hrvatskog episkopata, zauzeo za to da pravo predlaganja rektora svetojeronimskog Zavoda bude pridržano trojici navedenih hrvatskih metropolita. Na temelju arhivskih izvora može se pretpostaviti da je Rajčević kao dalmatinski metropolit glede preustroja svetojeronimskog Zavoda bio u “dosluhu” s austrijskim Namjesništvom u Zadru, koje je od dalmatinskog episkopata očekivalo “lojalnije držanje”, odnosno konkretnije uvažavanje njegovih stajališta glede reguliranja preustroja svetojeronimskih institucija.⁶² S obzirom na svoje ranije nastojanje za promjenom imena zavoda iz ilirskog u hrvatsko, ostajanje pri starom nazivu – *Collegium St. Hieronymi Illyricorum* – u lokrumskim prijedlozima, nadbiskup Stadler je objasnio potrebom izbjegavanja mogućih dugotrajnih rasprava o tom pitanju, dometnuvši da je moguća naknadna promjena naziva u hrvatski.⁶³ Stadler je 5. svibnja 1897. poslao zapisnik s Lokruma državnom tajniku Svete Stolice kardinalu Rampolli, a 6. svibnja papi Lavu XIII. Papi je uputio i opširno pismo kojim je izložio zamisao o svetojeronimskom zavodu kao stjecištu crkvenog sjedinjenja pravoslavnih kršćana s Katoličkom crkvom. Izuzetni je značaj ovoga Stadlerova pisma u tome što se iz njega vidi da se odustalo od ilirskoga naziva, izraženog lokrumskim prijedlozima. Stadler, naime, u pismu čak sedam puta navodi hrvatski naziv – *Collegium Croaticum*.⁶⁴

⁵⁹ Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Acta praesidialia, Ostavština Jurja Posilovića, 19/1897.

⁶⁰ Vidi: Arhiv nadbiskupskog ordinarijata u Sarajevu, 635/1897.

⁶¹ Perić, *Nadbiskup Stadler i Hrvatski zavod u Rimu*, str. 153.

⁶² Na jednome od originalnih primjeraka Lokrumskih prijedloga nalazi se dopisana zabilješka (njemački jezik, pisana gotica), s nadnevkom 3. travnja 1897., austrijskog namjesnika za Dalmaciju Davida von Rhonfelda (1890.-1901.), kao stajalište Namjesništva. Zabilješka odražava Rhonfeldovo nezadovoljstvo time što se dalmatinski episkopat u svome postupanju glede svetojeronimskog preustroja ne oslanja na Namjesništvo i njegova stajališta. Iznose se i konkretni prigovori na “neprikladno” držanje pojedinih dalmatinskih crkvenih velikodostojnika s tim u vezi, posebice dubrovačkog biskupa Marčelića. Vidi: ABD, FBD, S. 20, Presidialia – Atti riservati, 1893.-1899., Br. 30/97. res. Lokrumski prijedlozi, 21. III. 1897.

⁶³ Perić, *Nadbiskup Stadler i Hrvatski zavod u Rimu*, str. 153.

⁶⁴ Isto.

Budući da bi iznošenje svih momenata vezanih uz daljnje odlučivanje Svete Stolice o preustroju svetojeronimskih ustanova znatno premašilo okvire ovoga rada, a k tome, znatnijim dijelom su već analizirani u ranije navedenim radovima s tim u vezi, neću se osvrtni na sve važnije odluke Kongregacije za izvanredne crkvene poslove, niti na brojne promemorije, pisma i usmene zamolbe, kojima je hrvatski episkopat nastojao pridobiti Svetu Stolicu za svoje planove preustroja svetojeronimskih institucija, na temelju kojih je Sveta Stolica 27. lipnja 1901. pristupila tiskanju brevea (apostolskog pisma) *Slavorum gentem*, koji nosi nadnevak 1. kolovoza 1901. godine. Njime se dokida kaptol, a gostinjac je pretvoren u svećenički zavod za hrvatski narod (*Collegium Hieronymianum pro croatica gente*).⁶⁵ Ovaj breve, očekivano, oduševio je hrvatske katoličke velikodostojnike i općenito hrvatsku javnost, ali je također izazvao veliko nezadovoljstvo i frustracije kod protivnika hrvatskog imena i njegove političke afirmacije u sklopu Austro-Ugarske Monarhije i na međunarodnom planu te prouzročio nadasve kompleksan crkveno-politički i diplomatski zaplet, u historiografiji i publicistici poznat pod nazivom Svetojeronimska afera. Prije početka razmatranja događaja koji su je prouzročili treba naglasiti da su je, pored unošenja hrvatskog imena u naziv Zavoda, potaknule točke pravilnika kojima je izričito naglašena njegova pripadnost kao institucije hrvatskom narodu. To je točka 1., koja je propisivala da se u svetojeronimski svećenički kolegij mogu primiti samo oni svećenici “koji rodом i govorom pripadaju hrvatskomu narodu” i točka 9., prema kojoj pravo slanja svećenika u Zavod imaju nadbiskupi 17 dijeceza koje se navode u brevu. Među njima jedino se Barska nadbiskupija nalazila na području kojim kao svjetovni suveren nije vladao ili upravljao austrijski car, odnosno ugarski kralj, što će biti jedan od povoda izbijanju Svetojeronimske afere. Jedna druga nova, doduše, znatno veća i snažnija država, također je težila iskoristiti Svetojeronimsku aferu za afirmaciju svoje moći. Bila je to Kraljevina Italija, koja je, završivši proces svoga teritorijalnog povezivanja i nacionalnog ujedinjenja destrukcijom papinske države 1870., težila Svetoj Stolicu demonstrirati svoju moć, dokazujući joj da na njezinu području ne smije mijenjati ime i svrhu jednoj višestoljetnoj, pa makar i crkvenoj ustanovi. Kao sudionik u aferi kasnije će se pojaviti i diplomacija drugih zemalja, napose Ruskoga Carstva i Francuske.

Dana 29. kolovoza 1901. u Zavod sv. Jeronima upala je grupa talijanskih irendentista na čelu s rimskim novinarom Titom Alačevićem. Provalnici, među kojima se nalazio i kanonik ukinutog svetojeronimskog Kaptola Ivan Vitić,⁶⁶ uputili su pozdravni brzojav talijanskom kralju i crnogorskom knezu kao zaštitnicima dalmatinskih Talijana, odnosno Srba, a zatim su na zgradu izvjesili talijansku zastavu. Težeći

⁶⁵ Vidi: Kolegij jeronimski za hrvatski narod (Pismo apoštolsko kojim se ukida kaptol sborne crkve sv. Jeronima ilirskoga, a osniva kolegij jeronimski u Gradu), *Vrhbosna*, god. 15. br. 16, Sarajevo 1901, str. 265-270.

⁶⁶ I. Vitića je bio je župnik župe Zubci u Barskoj nadbiskupiji. Na preporuku nadbiskupa Milinovića imenovan je 1887. kanonikom svetojeronimskog Kaptola. Zbog sudjelovanja u nemirima u Zavodu nadbiskup Milinović ga je opozvao. Umro je u Rimu 1931.

svojoj akciji dati privid legitimiteta osnovali su tzv. Dalmatinski odbor. Tvrdili su da je Sveta Stolica, stvaranjem hrvatskog svećeničkog zavoda, Dalmatincima oduzela pravo na ustanovu koja pripada isključivo njima. Upravitelj Zavoda sv. Jeronima Josip Pazman⁶⁷ najprije je od provalnika zatražio da napuste Zavod, a nakon njihova odbijanja obratio se sudu očekujući primjenu tzv. *Zakona o garancijama*, prema kojem se talijanska vlada nakon ukinuća Crkvene države 1870. obvezala da će osigurati potpunu slobodu crkvenim ustanovama na području grada Rima i šest suburbikalnih biskupija. Umjesto toga ona je u Zavod poslala svoga komesara te se ovaj našao pod privremenom upravom talijanske države. Postavljanje svoga povjerenika u Zavod opravdavala je tvrdnjom da je breveom *Slavorum gentem* stvorena nova ustanova na koju se ne može primijeniti *Zakon o garancijama* iz 1870. Austrougarsko ministarstvo vanjskih poslova zastupalo je suprotno gledište, da preustrojem Zavoda sv. Jeronima nije stvorena nova ustanova. Ta tvrdnja nije bila bez osnova, jer je svetojeronimska bratovština bila ukinuta samo *de facto*, ali ne i *de iure*. Naime, njezina su prava bila prenesena na hrvatski episkopat.⁶⁸ Rješenje koje je rimski sud izdao 14. rujna 1900., u povodu tužbe upravitelja Zavoda sv. Jeronima J. Pazmana za smetanje posjeda, u cijelosti je slijedilo pravno tumačenje talijanske vlade.⁶⁹ Nakon izricanja sudske presude talijanska vlada prognala je iz Rima J. Pazmana, koji je, osvrnuvši se u pismu biskupu Strossmayeru na okolnosti svoga položaja, svoj povratak u Hrvatsku ocijenio kao dvostruki poraz – Svete Stolice i hrvatskog episkopata.⁷⁰

U analizi događaja koji su uslijedili, a tvore okosnicu Svetojeronimske afere, jedan od najvažnijih bio je dolazak crnogorske misije u Rim. Austrougarski poslanik na Cetinju Karl von Macchio javio je u Beč da su 8. studenog 1901. u Rim otputovali barski nadbiskup Šimun Milinović i v. d. ministra pravde u crnogorskoj vladi Lujo Vojnović,⁷¹ da Svetoj Stolici podnesu zahtjev za promjenom imena Zavoda sv. Jero-

⁶⁷ Vidi opširnije: Ivica Zvonar, Mons. dr. Josip Pazman (1863.-1925.): prilog poznavanju političkog djelovanja, *ČSP*, god. 37, br. 2, Zagreb 2005., str. 423-443.

⁶⁸ Strecha, *Katoličko hrvatstvo*, str. 194.

⁶⁹ Talijanska vlada od tog će tumačenja, zbog flagrantne povrede prava i temeljnih načela neovisnosti i nepristranosti sudbenog postupanja, kasnije odustati i biti prisiljena priznati da su prava svetojeronimske bratovštine prenesena na hrvatski episkopat. O tome je Luka Jelić, nećak don Frane Bulića, hrvatski arheolog i povjesničar, krajem 1902. obavijestio dubrovačkog biskupa Marčelića: "Presvjetli gospodine! Sporazumno s preuzvišenim Nadbiskupima (zagrebačkim, zadarskim, sarajevskim i barskim, op. a.), našlo se za shodno, da se svetojer. bratovština na ročištu 15. tek. pred Grad. Sudištem u Rimu, konstituiru ono što jest, jedina zakonita vlastnica Svetojeron. Zavoda i time liši nazovi Dalmatinski odbor svake *vestis juridica*" (pravne odječe, ruha, u prenesenom značenju pravnog osnova, op. a.). Vidi: Luka Jelić - Josipu G. Marčeliću, Zadar, 1. XII. 1902., ABD, FBD, s. 20, Presidialni – Atti riservati), Br. 27. res. 1902.

⁷⁰ J. Pazman-J. J. Strossmayeru, Mondragone, 23. X. 1901., AHAZU, OJJS, XI A/Paz. Jo. 2.

⁷¹ L. Vojnović (Split, 15. IV. 1864. – Zagreb, 18. IV. 1951.). Sin hrvatskog političara i pravnika Koste Vojnovića. Gimnaziju pohađa u Splitu, Zagrebu i Dubrovniku, a pravo studira u Zagrebu i Grazu. Zatim je bio sudski pripravnik u Zagrebu i Trstu, odvjetnik u Dubrovniku do 1886., sekretar crnogorskog kneza Nikole, ministar pravde u crnogorskoj vladi (1899.-1903.), vršitelj dužnosti šefa kabineta kralja Nikole (nakon 1910.), crnogorski delegat na Londonskoj mirovnoj konferenciji i akreditirani predstavnik Crne Gore kod britanske vlade (1913.-1914.). U Kraljevini SHS (Jugoslaviji) član Demokratske,

nima, da se iza riječi “pro croatica” stave izrazi “et pro serbica gente”.⁷² Crnogorska misija ostala je u Rimu četiri mjeseca. Državni tajnik Svete Stolice kardinal Mariano Rampolla del Tindaro primio ju je 12. studenog 1901., a 18. studenog L. Vojnović je predao papi Lavu XIII. vjerodajnice izvanrednog opunomoćenika. Prenijevši papi pozdrave crnogorskog kneza Nikole, zamolio ga je da Srbima katolicima u Crnoj Gori i susjednim srpskim područjima osigura prava na Zavod sv. Jeronima. Ustvrdio je da je ranije ta prava Sveta Stolica izričito priznala primasu Srbije, barskom nadbiskupu, a da su u nazivu apostolskog brevea okrnjena te se time negira postojanje mnogim sinovima Katoličke crkve, odanih Svetoj Stolici, koji se ne žele nikada odvojiti od sudbine i nastojanja svoga srpskog naroda, kojemu pripada pravo prvenstva na Balkanu. Upozorio je i na to da je konkordatom iz 1886. Kneževini Crnoj Gori priznata puna neovisnost na vjerskom području. Na kraju je prenio sv. Ocu zamolbu da se Srbima katolicima u Crnoj Gori zajamče iste beneficije koje su breveom *Slavorum gentem* priznate katolicima Hrvatima.⁷³ Ovdje treba upozoriti na činjenicu da je fenomen tzv. Srba katolika bio vezan ponajprije uz grad Dubrovnik i njegovu okolicu, gdje je tijekom procesa hrvatske nacionalne integracije dio pripadnika društvene elite, iz viših slojeva građanstva i staroga dubrovačkog patricijata, pod utjecajem Karadžićeva poistovjećivanja štokavštine i srpstva, ali i pod dojmom političke afirmacije Kneževine Srbije na međunarodnom planu od sredine 19. stoljeća, prihvatio ideju da su Srbi i desetljećima bezuspješno pokušavao nametnuti srpski nacionalni identitet pretežitom dijelu stanovnika Dubrovnika i okolice, čiji se proces nacionalne integracije odvijao i završio u sklopu hrvatskih nacionalno-političkih programa.⁷⁴

S obzirom na nastanak i tijek Svetojeronimske afere, podjednako je važna, koliko i bizarna, bila činjenica da su katolici u Crnoj Gori bili su pretežitim dijelom Albanici te u brojčanom smislu znatno manje prisutni, no u predmetnom kontekstu ne i manje značajni, autohtoni Hrvati u Baru i njegovoj okolini, a da su Srbi katolici bili vrlo rijedak i u osnovi artificiozan fenomen. To je bilo poznato ne samo hrvatskim crkvenim velikodostojnicima, angažiranim u svetojeronimskom pitanju, hrvatskim političarima i pretežitom dijelu hrvatske javnosti, nego i austrougarskim diplomatskim službenicima u Crnoj Gori, pa čak i inozemnim novinarima koji su obratili

zatim Samostalne Demokratske stranke i Jugoslavenske radikalne zajednice, na čijoj je listi izabran za senatora. Jedan je od najistaknutijih predstavnika dubrovačkog kruga Srba katolika. Vidi: Grijak – Čosić, *Figure politike*.

⁷² Perić, *Nadbiskup Stadler i Hrvatski zavod u Rimu*, str. 161.

⁷³ Hrvatski državni arhiv (Zagreb), (dalje: HDA), Obiteljski fond Vojnović (dalje: OF Vojnović i broj fonda: 01.781.), Svetojeronimska afera., Kut. 14., Arhivska jedinica (dalje: A.J.) 36. Djelatnost Luje Vojnovića kao izvanrednog predstavnika Crne Gore kod Svete Stolice. Spisi o pregovorima s Državnim tajništvom. Prijepis. Ova i sve ostale predstavke L. Vojnovića papi Lavu XIII. i Državnom tajništvu Svete Stolice, vezane uz svetojeronimsku aferu, na talijanskom su jeziku. Zbog ograničenih opsegovanih okvira rada neće se citirati.

⁷⁴ O fenomenu Srba katolika vidi detaljnije u tri recentna djela: Nikola Tolja, *Dubrovački Srbi katolici: istine i zablude*, Dubrovnik 2011.; Grijak – Čosić, *Figure politike*; Antun Stražičić, *Dubrovački koluri: Uspon i pad srbokatolika*, ur. Stjepan Čosić, Dubrovnik, 2018.

pozornost tom fenomenu. O neosnovanosti tvrdnji crnogorskog izaslanstva, o postojanju Srba katolika, odnosno o marginalnosti tog fenomena, austrougarskog je ministra vanjskih poslova A. Goluchowskog opširnim izvješćem iz Bara obavijestio austrougarski vicekonzul E. Zambaur,⁷⁵ koji je tvrdnju crnogorske vlade da su katolici Barske nadbiskupije Srbi katolici ocijenio krajnje neutemeljenom.⁷⁶ Dopisnik bečkog lista *Neue Freie Presse* Roberto De Fiori⁷⁷ crnogorsku je misiju ocijenio teatralnom, ustvrdivši da, premda je Barska nadbiskupija sjedište primasa Srbije, u njoj gotovo da i nema katolika srpske nacionalnosti, već se radi poglavito o katolicima Albancima kojih ima 27.000 ili 28.000.⁷⁸

Za analizu djelovanja L. Vojnovića kao izvanrednog crnogorskog opunomoćenika u svetojeronimskom pitanju i tjeka same afere iznimno je važna njegova korespondencija s crnogorskim ministrom vanjskih poslova Gavrom Vukovićem.⁷⁹ U pismu od 23. studenoga 1901. opisao mu je tijek audijencije kod pape Lava XIII.,⁸⁰ upozorivši ga da su se kardinali okupljeni na sjednici Kongregacije za izvanredne crkvene poslove, kojom je predsjedao državni tajnik Svete Stolice kardinal Rampolla, već bili odlučili donijeti nepovoljnu odluku za Crnu Goru, ali je kardinal Rampolla opstruirao njezino prihvaćanje, zbog svojih snažnih antipatija prema Austro-Ugarskoj Monarhiji.⁸¹ Glede stajališta crnogorske vlade i s njom povezanih osoba o

⁷⁵ Eduard Karl Max von Zambaur (Podgórze kod Krakowa, 11. V. 1866. – Graz, 10. X. 1947.). Austrijski orijentalist, numizmatičar, časnik i diplomat. Tijekom I. svjetskog rata bio je austrijski vojni predstavnik u Carigradu. Za zasluge za islamsku numizmatiku dobio je 1928. prestižnu Archer M. Huntington medalju Američkog numizmatičkog društva, a 1947. medalju Kraljevskog numizmatičkog društva u Londonu. Vidi: Hans Demel, Nachruf auf Eduard Zambaur, *Numismatische Zeitschrift*, sv. 73, Beč 1949., str. 154-155. O njegovu službovanju u Baru vidi: Engelbert Deush, *Das k.(u.)k. Kultusprotektorat im albanischen Siedlungsgebiet: in seinem kulturellen, politischen und wirtschaftlichen Umfeld*, Wien-Köln-Weimar 2009., str. 336.

⁷⁶ Vidi: Abschrift eines Berichtes des k. u. k. Vice-Konzul von Zambaur, de dato Antivari, den 30. November 1901, Nr. 28. an Seine Exzellenz Graf Goluchowski in Wien, ABH, GFM Präs. BH, ad 1723/1901.

⁷⁷ Roberto de Fiori (Blum), do Prvoga svjetskog rata dopisnik *Neue Freie Presse* iz Rima. Rođen je u Gorici u talijansko-njemačkoj obitelji. Vidi: Ludwig Pollak, *Römische Memoiren: Künstler, Kunstliebhaber und Gelehrte 1893-1943*, Rim 1994., str. 122.

⁷⁸ "(...) la diocesi di Antivari, per quanto abbia il titolo di "sede primaziale per tutto il regno di Serbia", non conta quasi nessun cattolico di nazione serba. Vi abitano 27 o 28 mila cattolici, che sono tutti albanesi (...)" HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronimska afera. Novinski isječki o Svetojeronimskoj aferi. Kut. 14., A.J. 37.

⁷⁹ Gavro Vuković (Lijeva Rijeka, 1852. – Berane, 1928.). Diplomirao na Velikoj školi u Beogradu 1873. kao prvi diplomirani pravnik u Crnoj Gori. Zatim je obnašao dužnost sekretara crnogorskog Senata 1874., člana Velikog suda, poslanika u Carigradu, crnogorskog ministra vanjskih poslova (1890.-1905.) i predsjednika Državnog savjeta. U Kraljevstvu SHS kratko je bio opunomoćeni ministar u Carigradu. Vidi: *Vojvoda Gavro Vuković. Memoari*, sv. 1-3, Cetinje – Titograd 1985.

⁸⁰ HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronimska afera, Kut. 14., A.J. 35. Službena korespondencija između L. Vojnovića i G. Vukovića 1901.-1902. / pisana ćirilica.

⁸¹ Kardinal Rampolla je imao vrlo negativan stav prema Njemačkoj i Austriji, a samim tim i prema sudjelovanju Italije u Trojnom savezu (1882.). Stoga je Franjo Josip I. 1903. iskoristio pravo veta na izbor pape za onemogućivanje Rampollina izbora za papu nakon smrti Lava XIII. 1903. Vidi: Peter Frei, *Die Papstwahl des Jahres 1903, unter besonderer Berücksichtigung des österreichisch-ungarischen Vetos*, Bern – Frankfurt am Main 1977.

nazivu Zavoda sv. Jeronima važno je upozoriti da su s te strane L. Vojnoviću pristizale proturječne upute glede mogućnosti prihvatanja južnoslavenskog naziva. Lazar Mijušković,⁸² uputio mu je 6. studenog 1901. iz Pariza pismo kojim ga je obavijestio da ga je knez Nikola ovlastio da mu javi da može pristati na naziv “jugoslavica gente”, ako ne uspije od Svete Stolice dobiti suglasnost za naziv “pro croatica et serbica gente”, odnosno ukoliko uz hrvatsko ime ne uspije postići prihvaćanje srpskog imena kao općeg, a ne samo za katolike Barske nadbiskupije.⁸³ Prihvativši Mijuškovićeve upute kao kao izraz volje kneza Nikole, Vojnović je naknadno odgovorio afirmativno na prijedlog kardinala Rampolle, da se Zavodu sv. Jeronima da jugoslavenski naziv. O tome je obavijestio G. Vukovića u pismu od 6. prosinca (23. studenog)⁸⁴ 1901. Vuković je na Vojnovićevo pismo reagirao vrlo oštro, naloživši mu 13. prosinca (30. studenog) 1901. da energično odbaci jugoslavenski naziv i inzistira na unošenju srpskog imena kao općeg u naziv Zavoda sv. Jeronima. Vraćanje starog ilirskog naziva Vuković je također otklonio, ustvrdivši da bi njegovo vraćanje bilo shvaćeno kao hrvatski uspjeh u svetojeronimskom pitanju.⁸⁵ Na temelju uputa ministra Vukovića, Vojnović je 13. prosinca 1901. kardinalu Rampolli predao *Promemoriju* u kojoj je formulirao crnogorske zahtjeve glede apostolskog brevea *Slavorum gentem*, identične onima koje mu je Vuković izložio u već spomenutom pismu od 13. prosinca (30. studenog).⁸⁶ Tim se zahtjevima – u dokumentu ih se naziva principima – tražila znatna izmjena najvažnijih odredbi brevea, koji, zbog dezavuiranja papinog potpisa, nije smio biti odbačen nego ga je trebalo preinačiti posebnim dokumentom. Na njihovu temelju sažeto su formulirani sljedeći zahtjevi: 1.) Zavod sv. Jeronima utemeljen 1. kolovoza tekuće godine nositi će naziv “pro croatica et serbica gente”. Svi oni dijelovi u breveu koji se odnose na hrvatsku naciju ili su hrvatski idiomi biti će modificirani na gore navedeni način; 2.) Barska nadbiskupija, tvoreći s političko-vjerskog stajališta teritorij neovisne države, bit će predstavljena u upravnom vijeću Zavoda s jednim članom nastanjenim u Rimu; 3.). Barskoj nadbiskupiji zajamčit će se sva prava i beneficije koja uživaju druge dijeceze; 4.) U nastavnom planu kolegija

⁸² L. Mijušković (Povija, naselje u blizini Nikšića, 24. XII. 1867. – Beograd, 1936.). Bio je prvi predsjednik ustavne vlade Kneževine Crne Gore (1906.) i ujedno ministar vanjskih poslova. Umirovljen je 1908. Od 19. X. 1913. akreditiran je diplomatski predstavnik Kraljevine Crne Gore u Kraljevini Srbiji. Kao predsjednik Ministarskog savjeta 1915./1916. nastoji nagovoriti kralja Nikolu na sklapanje separatnog mira s Austro-Ugarskom Monarhijom. U siječnju 1916. emigrirao je s kraljem i Vladom u Francusku. Vidi: Lazar Đ. Mijušković, *Uspomene*, prir. Ilija Mijušković, Podgorica 2016.

⁸³ Lazar Mijušković – Luji Vojnoviću, Pariz, 6. Novemb. 1901. (Reçu. 13. XII 2¼ p. m.) HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronimska afera, Kut. 14., A.J. 35.

⁸⁴ Prema julijanskom, odnosno gregorijanskom kalendaru (u zagradi).

⁸⁵ Gavro Vuković, ministar vanjskih poslova Crne Gore – L. Vojnoviću, Cetinje, 30. Novembra 1901. (13./12. po novom), HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronimska afera, Kut. 14., A.J. 35. Službena korespondencija između L. Vojnovića i G. Vukovića 1901.-1902. / pisana ćirilica.

⁸⁶ Lujo Vojnović – Državnom tajništvu Svete Stolice. Nacr Promemorije crnogorske vlade sa zahtjevima za unošenjem izmjena u apostolski breve *Slavorum gentem*, Rim, 13. XII. 1901. HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronimska afera, Kut. 14. AJ. 36., Spisi o pregovorima s Državnim tajništvom Svete Stolice. Službeni dopisi (note) upućeni državnom tajniku Svete Stolice.

učiniti će se izdašan prostor za učenje ćirilice srpskog jezika i ćirilične književnosti istog jezika.⁸⁷ U idućoj noti, upućenoj kardinalu Rampolli 30. siječnja 1902., L. Vojnović pozvao se glede pitanja naziva Zavoda sv. Jeronima na uvjete izložene u crnogorskom memorandumu od 25. listopada 1901. i na uvjete koje je usmeno izložio kardinalu državnom tajniku, upozorivši da Kneževska vlada ni u kojem slučaju ne želi prihvatiti naknadni prijedlog “et pro cattolicis Serbis Archidioecesis Antibarensis”, kojim se fenomen Srba katolika priznavao, ali ujedno ograničavao na područje Barske nadbiskupije.⁸⁸ Očevidno je da je Sveta Stolica nastojala pridobiti crnogorsku stranu na prihvaćanje tog naziva, premda je u *Promemoriji* koju je L. Vojnović predao državnom tajniku kardinalu Rampolli 13. prosinca 1901. bilo zatraženo dodavanje srpskog imena kao općeg, uz hrvatsko “pro croatica et serbica gente”. Nastavak note od 30. siječnja 1902. od krucijalnog je značaja, jer se u njemu, uz ponavljanje ranijeg obrazloženja – da se dopuna u nazivu “et pro cattolicis Serbis Archidioecesis Antibarensis” odbacuje zbog restriktivnog određenja u odnosu na Srbe katolike iz “susjednih srpskih područja” i na Srbe katolike “u Monarhiji i izvan nje” – tvrdi da se razlog odbacivanja nalazi u pogrešnom priznavanju imenovanja hrvatskim narodom Srba katolika ostalih šesnaest dijeceza na koje se odnosi apostolski breve *Slavorum gentem*.⁸⁹ Ova rečenica iznimno je važna, jer se u njoj pod Srbima katolicima ostalih šesnaest dijeceza očevidno podrazumijevaju Hrvati štokavci u skladu sa shvaćanjem V. S. Karadžića, da su svi štokavci Srbi, koje je, u krugovima nositelja velikosrpske propaganda izvan SPC, zamijenilo ranije protonacionalno poistovjećivanje srpstva i pravoslavlja i postalo osnova svih budućih velikosrpskih programa i srpskih svojatanja hrvatskih zemalja u kojima je bila u uporabi štokavština, napose Slavonije i Dubrovnika te Bosne i Hercegovine, koja se u crnogorskim dokumentima, upućenim Svetoj Stolici u vezi sa svetojeronimskim Zavodom, redovito naziva srpskom zemljom. Sve to nedvojbeno upućuje na zaključak da je crnogorski knez Nikola, nastupajući sa srbokatoličkih pozicija, nastojao iskoristiti Svetojeronimsku aferu u svrhu afirmacije svojih velikodržavnih ambicija, s očitom namjerom davanja prednosti dinastiji Petrović-Njegoš nad dinastijom Obrenović te isticanja svoga prvenstva kao budućeg “korifeja” srpskog nacionalnog ujedinjenja. U analizi događaja koji su doveli do definitivnog zauzimanja stajališta Svete Stolice o nazivu svetojeronimskog Zavoda, s obzirom na crnogorske zahtjeve za izmjenama, odnosno dopunama hrvatskog naziva iz brevea *Slavorum gentem*, potrebno je upozoriti na činjenicu da je u *Promemoriji* od 13. prosinca 1901., u kojoj L. Vojnović, na temelju uputa ministra G. Vukovića, inzistira na nazivu “pro croatica et serbica gente”, odbačen južnoslavenski naziv Zavoda, koji je Vojnoviću sugerirao L. Mijušković, a Sveta Stolica ga je u

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Lujo Vojnović - kardinalu Marianu Rampolli del Tindaro, državnom tajniku Svete Stolice, Rim, 30. I. 1902. HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronimska aferu, Kut. 14. AJ. 36., Spisi o pregovorima s Državnim tajništvom Svete Stolice. Službeni dopisi (note) upućeni državnom tajniku Svete Stolice.

⁸⁹ Isto.

tom momentu prihvaćala te da je u noti od 30. siječnja 1902. odbačena dopuna hrvatskom imenu, uvrštavanjem formulacije “et pro cattolicis Serbis Archidioecesis Antibarrensensis”, zbog njezina restriktivnog određenja. Potreba za kratkim rezimiranjem spomenutih podataka proizlazi iz činjenice da u dostupnim izvorima, koji se odnose na sljedeće razdoblje, nedostaju podaci o razlozima zbog kojih je u ožujku 1902. došlo do iznenadnog obrata u držanju Svete Stolice, koja u tom trenutku u naziv Zavoda sv. Jeronima više nije bila spremna uvrstiti ne samo srpsko ime kao opće, nego ni južnoslavensko, za koje se još tijekom veljače 1902. zauzimala i predlagala ga crnogorskim predstavnicima. Također nedostaju podaci o razlozima promjene držanja crnogorske vlade, koja je ranije odlučno odbacila južnoslavenski naziv i tražila unošenje srpskog imena kao općeg, a zatim se iznenada počela zauzimati za južnoslavenski naziv. O promjenama s tim u vezi, koje su se pod za sada nerazjašnjenim okolnostima u međuvremenu dogodile, doznajemo iz *Promemorije* koju je L. Vojnović predao državnom tajniku kardinalu Rampolli 2. ožujka 1902. U toj se promemoriji inzistira na tome da se starome ilirskom dometne južnoslavenski naziv, iz čega je očividno da se Sveta Stolica definitivno odlučila za neprihvatanje srpskog imena i očitovala sklonost za vraćanje starog ilirskog naziva. U njezinoj prvoj točki L. Vojnović je istaknuo da Crna Gora više nego ikad drži do naslova “pro Slavis Meridionalibus” koji je kardinal Rampolla formalno predložio 11. veljače, a 21. veljače 1902. crnogorska vlada prihvatila. U drugoj točki Vojnović upoznaje državnog tajnika s činjenicom da je crnogorska vlada obnovila svoj zahtjev kardinalu S. Vannutelliju, protektoru Zavoda sv. Jeronima, da odustane od protivljenja gore spomenutom naslovu, koji, ustvari, predstavlja povratak na *status quo* u formi koja je najprimjerenija trenutku.⁹⁰ Naknadno protivljenje kardinala Vannutellija južnoslavenskom nazivu svakako je proizlazilo ponajprije iz činjenice da su ga odbacivale austrougarske vlasti (posebice Mađari), držeći ga sredstvom opasne političke propagande. Međutim, na Vannutellijevu odluku u tom smislu također je snažno utjecala činjenica da ga nije prihvaćao ni hrvatski episkopat, pa čak ni onaj južnoslavenske orijentacije, predvođen Strossmayerom, budući u konkretnom slučaju to ime ne bi afirmiralo hrvatske crkvene i nacionalne interese, nego bi pogodovalo interesima srpske politike. U trećoj točki *Promemorije* od 2. ožujka 1902., L. Vojnović je izrazio nadu da će se u ovom novom pokušaju, unutar dana ili dva, naći povoljno rješenje prijepora iz čega nedvojbeno proizlazi da se s tim u vezi i ranije obraćao Državnom tajništvu Svete Stolice, ali da nije dobio odgovor. Nadalje, Vojnović je obavijestio kardinala Rampollu o prekidu svih svojih veza s crnogorskom vladom, dok ne stignu odgovori na zahtjeve izložene u *Promemoriji*. U slučaju da tjedan do 10. ožujka 1902. prođe bez odgovora Vojnović je, uz izraze žaljenja, doveo je u pitanje sveukupnu “sudbinu konkordatske politike” nakon 1886., implicitno zaprijetivši ukidanjem konkordata od strane crno-

⁹⁰ Lujo Vojnović - kardinalu Marianu Rampolli del Tindaro, državnom tajniku Svete Stolice, Rim, 30. I. 1902. HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronimska afera, Kut. 14. AJ. 36., Spisi o pregovorima s Državnim tajništvom Svete Stolice. Službeni dopisi (note) upućeni državnom tajniku Svete Stolice.

gorskih vlasti.⁹¹ U nacrtu note od 4. ožujka 1902. Vojnović je ponovio zahtjeve iz note od 2. ožujka, istaknuvši da bi neprihvatanje umetanja južnoslavenskog naziva, uz ilirski, od strane njegove vlade bilo shvaćeno ne samo kao vlastito poniženje, nego i kao poniženje “čisto obrambenog” nacionalnog principa koji ona predstavlja.⁹² Očevidno je Državno tajništvo Svete Stolice istoga dana poslalo protuprijedloge koji su bili prihvatljivi za Crnu Goru, jer je L. Vojnović u noti od 5. ožujka obavijestio kardinala Rampollu da je njegova vlada prihvatila prijedloge koje mu je poslao jučer.⁹³ Kardinal Giacomo Della Chiesa,⁹⁴ zamjenik državnog tajnika Svete Stolice, uputio je Vojnoviću 7. ožujka 1902. od strane kardinala Rampolle već potpisani sporazum između Kneževine Crne Gore i Svete Stolice o svetojeronijskom pitanju. Vojnović ga je u ime crnogorske vlade odmah prihvatio te je stupio na snagu istoga dana. Sveta Stolica obvezala se da će izmijeniti sadržaj brevea *Slavorum gentem*, time da će u naslov vratiti ilirski naziv pod kojim se podrazumijevaju katolički južni Slaveni označeni u apostolskom pismu. Barskom su nadbiskupu priznata sva prava i beneficije koje na temelju Statuta ustanove uživaju ostali prelati. Nadalje, omogućeno mu je da, zajedno s hrvatskim biskupima, delegira jednog člana u upravu Zavoda, a potvrđeno mu je i pravo da svećeniku koji dolazi iz njegove nadbiskupije naredi učenje srpskoga jezika i ćirilice.⁹⁵

Arhivsko gradivo diplomatske naravi svjedoči o tome da je diplomatski uspjeh Kneževine Crne Gore, postignut tijekom Svetojeronijske afere, premda neprijeporno znatan, s obzirom na krajnji doseg crnogorskih očekivanja, ipak bio relativan. Pritom treba napose uzeti u obzir stajalište crnogorskog ministra vanjskih poslova G. Vukovića, da bi vraćanje ilirskog imena, što se na kraju dogodilo, označilo hrvatsku pobjedu, jer se ono u područjima na koja se odnosi apostolski breve smatralo istoznačno hrvatskom. Barska je nadbiskupija, doduše, stekla znatna prava koja ranije nije imala, a barski nadbiskup pravo ravnopravnog sudjelovanja u upravi Zavoda uz dodatne garancije (učenje ćirilice za pripadnike Barske nadbiskupije i dr.). Crnogorski knez je također, kao svjetovni suveren katolika s područja Barske nadbiskupije, stekao utjecaj na Zavod. Međutim, on i crnogorska vlada nisu uspjeli u svome glavnom nastojanju da, uvrštavanjem srpskog naziva kao općeg u naziv svetojeronijskog Zavoda i priznanja titule primasa Srbije barskom nadbiskupu kao službene, Crnu Goru na međunarodnom planu afirmiraju kao zaštitnicu Srba kato-

⁹¹ Isto.

⁹² Lujo Vojnović – kardinalu Marianu Rampolli del Tindaro, državnom tajniku Svete Stolice, Rim 4. III. 1902. HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronijska afera, Kut. 14. AJ. 36., Spisi o pregovorima s Državnim tajništvom Svete Stolice. Službeni dopisi (note) upućeni državnom tajniku Svete Stolice. Neposlani koncept.

⁹³ HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronijska afera, Kut. 14. AJ. 36., Spisi o pregovorima s Državnim tajništvom Svete Stolice. Službeni dopisi (note) upućeni državnom tajniku Svete Stolice.

⁹⁴ Kardinal Giacomo della Chiesa (Genova, 21. XI. 1854. – Rim, 22. I. 1922.), kasnije papa Benedikt XV. (1914.-1922.).

⁹⁵ HDA, OF Vojnović (01.781.), Svetojeronijska afera, Kut. 14. AJ. 36., Spisi o pregovorima s Državnim tajništvom Svete Stolice. Službeni dopisi (note) upućeni državnom tajniku Svete Stolice.

lika i time pridonesu svojim planovima o pretvaranju Crne Gore u središte srpskog ujedinjenja i dominantnu državu na Balkanu.

S obzirom na činjenicu da je Š. Milinović kao barski nadbiskup imao vrlo istaknutu ulogu u svim aktivnostima hrvatskog episkopata vezanim uz preustroj Zavoda sv. Jeronima, ali da je također vrlo aktivno djelovao kao član *ad hoc* osnovanog crnogorskog izaslanstva, preostaje nam ukratko razmotriti odnos hrvatskih crkvenih i političkih krugova prema njemu nakon svršetka svetojeronimske afere, kao i prema L. Vojnoviću, koji se nalazio na čelu spomenutog crnogorskog izaslanstva. Oni su svojim djelovanjem pridonijeli nacionalno političkim ciljevima koji ne samo da su proturječili vitalnim hrvatskim interesima, nego su im nanijeli veliku i dugotrajnu štetu. Zavod sv. Jeronima jedva se uspio održati, nekoliko je puta dolazio pod ingerenciju talijanske vlade, a hrvatski naziv – *Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima/Pontificium Collegium Croaticum Sancti Hieronymi* – ponovno dobiva tek 1971. godine. Stoga nimalo ne iznenađuje činjenica da je Vojnovićevo i Milinovićevo djelovanje u svetojeronimskom pitanju shvaćeno kao izdaja hrvatskih interesa, podjednako crkvenih, kao i nacionalnih, koji su se u navedenom slučaju ispreplitali, što je imalo za posljedicu i oblikovanje vrlo negativne predodžbe o njihovu političkom i crkvenom angažmanu u sklopu hrvatske historiografije i publicistike. No, s obzirom na činjenicu da je L. Vojnović tijekom svetojeronimske afere djelovao na temelju osobnoga srpskog identitetskog i političkog osvjedočenja, njegova kasnija negativna recepcija u hrvatskim političkim i crkvenim krugovima ni u kojem mu slučaju nije bila neugodna, dapače, njome se pragmatično koristio u izgradnji osobne karijere u sklopu aktualnih srpskih, a zatim i jugoslavenskih političkih i državnih koncepcija.⁹⁶ Sasvim je drugačija, međutim, bila situacija sa Š. Milinovićem, koji se svojim djelovanjem tijekom Svetojeronimske afere također nepovratno kompromitirao u hrvatskim crkvenim i političkim krugovima, ali se, za razliku od L. Vojnovića, osjećao njima pripadan te je njihovu osudu doživio vrlo traumatično, kao izopćenje iz kruga s kojim se po svojim temeljnim političkim, nacionalnim i kulturnim te općim svjetonazorskim osvjedočenjima u najvećoj mjeri poistovjećivao. Posljednje godine svoga života nadbiskup Milinović ubirao je gorke plodove svoga sudioništva u svetojeronimskoj aferi, prezren i izoliran od strane hrvatskih crkvenih i političkih krugova, o čemu napose svjedoče pisma koja je 1903. napisao T. Smičiklasu, koji je bio među rijetkima koji su s njim i nadalje ostali u prijateljskim odnosima. Smičiklasa se vrlo teško dojmila činjenica da je njegov dugogodišnji prijatelj u Rimu pristao zagovarati interese Crne Gore. Pred Strossmayerom ga je nastojao opravdati njegovom naivnošću i nesposobnošću snalaženja u iole zahtjevnijim političkim situacijama. Za L. Vojnovića nije nalazio nikakvo opravdanje, jer je bilo očividno da je ovaj zastupao Crnu Goru u svetojeronimskom pitanju iz osobnog političkog osvjedočenja.⁹⁷ Kao katolički metropolit u zemlji čiji je

⁹⁶ Vidi: Grijak - Ćosić, *Figure politike*.

⁹⁷ "Za išta teže prilike on je nesposoban, naš dobri prijatelj. O Luji Vojnoviću neću niti da govorim." T. Smičiklas – J. J. Strossmayeru, Zagreb, 30. XII. 1901., AHAZU, OJJS, XI A/Smi. Ta. 90.

pravoslavni vladar svoje podanike katolike proglasio Srbima, Š. Milinović nije imao posebice velike mogućnosti djelovanja u izaslanstvu kojim je dominirao prosrpski raspoloženi L. Vojnović. Svoju političku instrumentalizaciju mogao je izbjeći jedino odbijanjem da postane član crnogorskog izaslanstva, no time bi izazvao bijes kneza, ugrozio konkordat iz 1886. i učinio neodrživim svoj položaj na barskoj nadbiskupskoj stolici. Svjestan političkih motiva uključivanja kneza Nikole u svetojeronimsko pitanje Milinović je, prije nego što je bio odveden na Cetinje, gdje je bio izložen pritisku crnogorskih vlasti, od Svete Stolice tražio da prekine konkordat s Crnom Gorom i tako joj istrigne iz ruku instrument ucjene. Sveta Stolica, uvelike precjenjujući realnu važnost crnogorskog konkordata kao sredstva za promicanje sjedinjenja crkava, nije udovoljila njegovom zahtjevu, nego mu je uputila poziv da dođe u Rim. U međuvremenu ga je knez pozvao u Nikšić, gdje je prosvjedovao protiv napada službenog *Crnogorskog glasnika*, zbog optužbi protiv Svete Stolice, preuzetih iz novosadskog *Branika*. Glede naziva svetojeronimskog Zavoda Milinović je knezu predložio da u Rimu zatraži da se uz hrvatski naziv dometne – “pro catholicis Serbis Archidioecesis Antibarensis”.⁹⁸ To je navodno kneza sasvim zadovoljilo, ali se kasnije predomislio te zahtijevao da se odustane od navođenja Srba katolika Barske nadbiskupije i u naslov uz hrvatsko umetne i srpsko ime – “pro croatica et serbica gente”. To je bila formulacija protiv koje se, zbog njezine očevidne velikosrpske tendencije, očitovao T. Smičiklas u pismu Strossmayeru.⁹⁹ Milinović je također uvidio velikosrpsku komponentu ovoga kneževog zahtjeva, unatoč tome što je ovaj to pokušao prikriti, tvrdnjama da je htio pridonijeti zbližavanju Hrvata i Srba.¹⁰⁰ Međutim, u zauzimanju autonomne pozicije u odnosu na crnogorske vlasti Milinovića je kasnije omelo, uz već spomenute snažne pritiske i prijetnje od strane crnogorskih vlasti, kojima je bio kontinuirano izložen, njegovo uvjerenje da je u svetojeronimskom pitanju moguće uz hrvatske zastupati i srpske interese, premda su oni u ovom slučaju bili sasvim oprečni. Svoje osvjedočenje u opravdanost unošenja srpskog imena u naziv svetojeronimskog zavoda Milinović je povjerio biskupu Strossmayeru, pogrešno pretpostavljajući da ovaj dijeli njegovo mišljenje.¹⁰¹ Također ga je nagovarao na zauzimanje za jugoslavenski naziv: “(...) jer da ste Vi uvijek to ime Jugoslavensko isticali, dajući

⁹⁸ Za taj se dodatak također zauzeo nadbiskup Stadler, nakon što je kardinal Rampolla upozorio hrvatski episkopat da se crnogorsko izaslanstvo u Rimu odlučno protivi hrvatskom nazivu Zavoda. Na sastanku crkvenih i svjetovnih uglednika kod zagrebačkog nadbiskupa J. Posilovića 29. prosinca 1901. T. Smičiklas se također zauzeo za tu formulaciju, o čemu je obavijestio Strossmayera 30. prosinca 1901. Vidi: Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa*, str. 347.

⁹⁹ “Da je crnogorski knez ovo predložio u ime naše sloge, ja bih bio i za serbo-croata. Ali crnogorski knez u Dalmaciji radi proti Hrvatskoj dokle samo dosiže njegov upliv. Neima sramote, koje njegovi ljudi danomice ne izbacuju na Hrvate.” Isto, str. 348.

¹⁰⁰ “Medjutim se dogodilo da velikosrpstvo na[h]rupilo na knjaza i hitilo da pita neka se reče *pro croatica et serbica gente*. Po riječima knjaževim on je mislio da će tim postignut približenje između Hrvata i Srba (...)”. Š. Milinović-T. Smičiklasu, Rim, 17. II. 1902., AHAZU, OTS, XV 45 A/Milin. 12.

¹⁰¹ Vidi: Š. Milinović-J. J. Strossmayeru, s. d., s. l., AHAZU, OJJS, XI A/Mil. Š. 123.

ga i Akademiji i Sveučilištu”.¹⁰² Međutim, za Strossmayera je južnoslavenska ideja bila uvijek vezana uz afirmaciju hrvatstva i Hrvatske kao središta južnoslavenskog okupljanja. Budući da je bio duboko svjestan činjenice da prihvaćanje južnoslavenskog naziva za svetojeronimski Zavod ne bi vodilo k tom cilju, nego prema afirmaciji Srbije kao središta južnoslavenskog povezivanja, prebacivanju njegova težišta sa Zagreba na Beograd, ni u kojem slučaju nije bio spreman poduprijeti Milinovića, nego je do kraja ustrajao uz naziv “pro croatica gente”. Unatoč tvrdnjama nadbiskupa Milinovića, da se tijekom svoga djelovanja u vrijeme Svetojeronimske afere uvijek zauzimao za hrvatske interese, nepobitna je činjenica, koja se može argumentirati arhivskim izvorima, da se u više navrata vrlo aktivno i konkretno zauzeo za srpske interese. Vijesti o Milinovićevom priklanjanju crnogorsko/srpskim pogledima o svetojeronimskom Zavodu, tijekom njegova boravka u Rimu, prodrle su i u talijanski tisak. U dnevniku *Corriere di Napoli* objavljen je 22. studenog 1901. intervju Carla Lottija¹⁰³ s L. Vojnovićem u kojem je Vojnović isključio bilo kakvu mogućnost da se barski nadbiskup slaže s hrvatskim (nad)biskupima u svetojeronimskom pitanju.¹⁰⁴ U firentinskom pak dnevniku *La nazione* 17.-18. studenog 1901. analiziraju se motivi i okolnosti koji su Milinovića usmjeravali na zastupanje srpskih nacionalnih interesa u vezi s imenom i upravom Zavoda sv. Jeronima u Rimu. Također je istaknuto da je Milinović bio jedan od trojice potpisnika peticije upućene papi, protiv “kroatizacije” Zavoda sv. Jeronima.¹⁰⁵

Na neusklađenost Milinovićevih shvaćanja i postupka u svetojeronimskom pitanju, u njegovim pojedinim aspektima, s onima pretežitog dijela hrvatskog episkopata utjecalo je više razloga, ponajprije izloženost raznovrsnim pritiscima i ucjenama crnogorskih vlasti. Također treba uzeti u obzir njegovo snažno protuaustrijsko raspoloženje, koje se kod njega razvilo još u mladenačkoj dobi, zbog zanemarivanja gospodarskih i političkih interesa Dalmacije i suzbijanja političkih i nacionalnih težnji dalmatinskih Hrvata od strane austrijskog Namjesništva te, s afirmacijom hrvatskih nacionalnih težnji također povezanog, krajnje opresivnog držanja austrijskih vlasti prema hrvatskoj crkvenoj povlastici – glagoljaškoj liturgiji. Također treba istaknuti da je Milinovićevo shvaćanje južnoslavenstva, za razliku od Strossmayerova, dopuštalo određene kompromise, koji su uključivali određene ustupke nositeljima srpskih političkih koncepcija, na račun hrvatskih interesa, no o tome je već bilo govora. Sve to otkriva nam iznimnu kompleksnost situacije u kojoj se našao Milinović, na koju nije, zbog spleta razloga objektivne i subjektivne naravi, uvijek znao odgovoriti na prikladan način.

¹⁰² Vidi: Š. Milinović-J. J. Strossmayeru, Rim, 1. XII. 1901., AHazu, OJJS, XI A/Mil. Š. 119.

¹⁰³ Talijanski teatrolog i novinar, autor studije: *Storia di concorsi drammatici governativi (1853-1893)*, *La Nuova Rassegna* I, Rim 1893.-1894.

¹⁰⁴ *Corriere di Napoli*, 22. Nov. 1901. HDA, OF Vojnović.(01.781.), Svetojeronimska afera, Kut. 14. AJ. 37. Novinski isječci o Svetojeronimskoj aferi 1901.-1903.

¹⁰⁵ *La nazione* (Firenze), 17.-18. Nov. 1901. HDA, OF Vojnović.(01.781.), Svetojeronimska afera, Kut. 14. AJ. 37. Novinski isječci o Svetojeronimskoj aferi 1901.-1903.

Položaj Katoličke crkve u Kneževini Crnoj Gori u korespondenciji Milinović – Strossmayer

U korespondenciji Milinović – Strossmayer gotovo od samih njezinih početaka nalazimo podatke o vrlo nepovoljnom položaju Katoličke crkve u Crnoj Gori te o nepovjerenju kneza Nikole i crnogorske vlade u Katoličku crkvu općenito. U najranijem pismu s tim u vezi, od 4. rujna 1889., Milinović izražava veliko ogorčenje i obeshrabrenost zbog ograničenja koja se postavljaju njegovu nadbiskupskom djelovanju i nemogućnosti postavljanja Katoličke crkve u Crnoj Gori na solidnije materijalne osnove. Osjećaj nemoći u suočavanju s problemima djelovanja u sredini nesklonoj Katoličkoj crkvi bio je već u ranoj fazi Milinovićeva djelovanja u Crnoj Gori toliko snažan da je u trenucima malodušnosti jedini izlaz nalazio u rezignaciji s položaja. Pribojavao se da bi, ako to ne učini na vrijeme, mogao snositi posljedice od kasnijih optužaba nesklonih mu čimbenika za nedjelotvornost.¹⁰⁶ U studenom 1889. kao razlog zbog kojega je Svetoj Stolici ponudio odreknuće od službe izričito navodi nevjerodostojnost konkordatske politike crnogorskih vlasti: "(...) niti Knjaz, (...), niti njegova vlada (...) mi nedadu (...), niti u ičemu konkordat u djelo staviti".¹⁰⁷ Prije analize sadržaja ostalih Milinovićevih pisama s tim u vezi, odnosno ukazivanja na glavne Milinovićeve prigovore na odnos crnogorskih vlasti prema Katoličkoj crkvi, treba upozoriti na činjenicu da su njegova stajališta o držanju kneza Nikole i crnogorske vlade prema Katoličkoj crkvi od samoga početka bila vrlo proturječna, na način da su se naglašeno pozitivne ocjene izmjenjivale s vrlo negativnim i to u kratkim vremenskim razdobljima, što kontradikciju čini još očividnijom. Naime, s jedne ih strane, napose kneza Nikolu, opisuje kao zauzete za sjedinjenje crkva i promicanje slavenske uzajamnosti, spremne da nesebično podupru ugled Katoličke crkve u narodu i na svaki način doprinesu izgradnji crkvene infrastrukture i institucija za promicanje slavenskog zajedništva, ali ih, na žalost, u tome priječe oskudnost zatečenog stanja i teške materijalne prilike crnogorske Kneževine. S druge pak strane, oštro ih prekora zbog njihova dubokog nepovjerenja prema svemu što je katoličko i hotimičnog izbjegavanja pomaganja izgradnje crkvene infrastrukture Barske nadbiskupije,¹⁰⁸ uz

¹⁰⁶ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 4. IX. 1889., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 30.

¹⁰⁷ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 23. XI. 1889., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 32.

¹⁰⁸ Posebice težak problem s tim u vezi bio je nedostatak crkava u područjima na koja se crnogorska država proširila nakon Berlinskog kongresa 1878. Oskudnost zatečenog stanja na novostečenim područjima napose posvjedočuje situacija u Podgorici, gdje su se mise održavale u misionarskoj kuhinji. Š. Milinović, nakon višekratnih usmenih zamolbi knezu, 1894. upućuje crnogorskoj vladi dopis radi dobivanja dozvole za njezinu izgradnju. Vidi: Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 21. X. 1894., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 79. U ožujku 1895. konačno je dobio dopuštenje za gradnju crkve i misionarskog stana u Podgorici, što se može ubrojiti u rijetka postignuća njegovih nastojanja usmjerenih prema unapređivanju crkvene infrastrukture, uvelike zahvaljujući činjenici da crnogorske vlasti nisu htjele davati podstrek tvrdnjama da ne žele pomagati izgradnju katoličke infrastrukture u područjima na koja se crnogorska država proširila u protuturskom ratu 1876.-1878. Vidi: Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 10. III. 1895., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 81. Crkva je izgrađena 1901., a posvećena je Presvetom Srcu Isusovom. Srušena je u savezničkom bombardiranju Podgorice 1944., a nova je podignuta je 1969.

istovremenu zabranu barskom nadbiskupu primanja bilo kakve pomoći izvana, od strane Kongregacije propagande i inozemnih katoličkih organizacija. Na prijepore i proturječja s tim u vezi nailazimo u širokom vremenskom rasponu, od Milinovićeva imenovanja barskim nadbiskupom 1886. pa sve do prekida njegove korespondencije sa Strossmayerom 1902., prouzročnog Strossmayerovom nespremnošću da prijede preko njegova angažmana na stani crnogorske vlade tijekom Svetojeronimske afere.

Jedan od većih problema, s kojim se nadbiskup Milinović kontinuirano suočavao tijekom svoga djelovanja u Crnoj Gori, bio je i manjak župskog svećenstva. Zbog nedostatne prometne infrastrukture, posebice u teško pristupačnim planinskim župama, tijekom svojih pastoralnih pohoda morao je satima pješaćiti, a to je, s obzirom na njegovu visoku dob i narušeno zdravstveno stanje, bila krajnje nepovoljna okolnost.¹⁰⁹ U najudaljenijim župama na crnogorsko-albanskoj granici zadržala se krvna osveta, što svjedoči da se nadbiskup Milinović susreo i s jednim od relikata običajnog prava na Balkanu, koji će u izoliranim planinskim područjima Crnoj Gore još desetljećima egzistirati u permanentnoj koliziji sa zakonitim sustavom.¹¹⁰ Neke su župe, pa i one najveće, nakon smrti svojih župnika ostajale nepopunjene i više od pet godina. Dobna struktura župnika bila je također vrlo nezadovoljavajuća, jer ih je većina navršila sedamdeset i više godina. Na teškoće s tim u vezi Milinović se često žalio Strossmayeru, napose u pismu iz siječnja 1901. godine.¹¹¹ S obzirom na također akutan problem nepostojanja nadbiskupskog bogoslovnog zavoda, Milinović je jedini izlaz za školovanje svećenika za potrebe Barske nadbiskupije nalazio u upućivanju svećeničkih kandidata u inozemne zavode. Pritom se nije ustručavao ni od njihove

Vidi: Dragutin Papović, Izgradnja katoličke crkve u Podgorici 1969. godine, *Matica*, god. 17., br 65, Podgorica 2016., str. 473-484.

¹⁰⁹ Na taj problem požalio se Strossmayeru više puta, primjerice u pismu iz studenog 1893.: "Prošloga oktobra pohodio sam nekoliko najkršnijih i najmučnijih župa, probijajući pješice more Apostolorum (po običaju apostola, op. a.) strane i luge, drvlje i kamenje, putujući gdje godir dnevno do deset sati, samo pješke, jer kroz te bezputne vrleti nemože ni paripče (konj, op. a.), ni tovarče." Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 3. XI. 1893., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 72.

¹¹⁰ "Bio sam nekoliko dana u duhovnom pohodjenju, ali sam morao prekinuti, jer na mejašim crnogorsko-arbanaškim, i to baš gdje su tri moje najudaljenije župe, svagdano grmi i puca, a još se nezna ili sve to tko podurikava (podstrekuje, op. a.) ili je tamošnja obična krvarina. Svakako nije liepo, a žao mi je što je već nekoliko mojih katolika poginulo." Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 28. IV. 1894., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 74. Krvarina je termin koji označava odštetu za ubojstvo u novcu. Ako je obitelj ubijenoga prihvati, dug u krvi, odnosno krvna osveta, se ukida. Milinović očito upotrebljava termin krvarina kao sinonim za krvnu osvetu te izražava sumnju da je poticana sa strane, kako bi se izazvali nemiri na osjetljivoj crti razgrančenja između Crne Gore i Osmanskog Carstva. O pravnim i antropološkim aspektima spomenutog fenomena vidi: Ilija Jelić, *Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i severnoj Albaniji*, Beograd 1926.; Christopher Boehm, *Blood Revenge: The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and other Tribal Societies*, Pennsylvania 1987.; Marija Herco, Krvna osveta i običajno pravo u Crnoj Gori i Albaniji, *Rostra. Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru*, god. 5, br. 5, Zadar 2012., str. 241-250.

¹¹¹ "Prabiskupija ima jedanaest župa i četiri izložena mjesta. Sve je to daleko jedno od drugoga razbacano po vrletih visokih i oboratih planina, gdje nema ni puta ni oputina. Ja u sve nejjmam nego deset svećenika, većinom stari[h]; neki su prebacili 70, a neki 77 godina. Kada su svetkovine veće, ostajem ja sam samcat u Baru." Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 24. I. 1890., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 36.

va slanja u misijske zavode u čijem je financiranju sudjelovala austrijska vlada, premda je, zbog svoga otvorenog protuaustrijskog držanja, s njom bio u stalnom sukobu te na kraju čak ostao bez mirovine, koju je stekao tijekom svoga višegodišnjeg profesorskog djelovanja u Dalmaciji.¹¹² Konkordatom iz 1886. bilo je regulirano da će crnogorska Vlada, u dogovoru s barskim nadbiskupom u prvih pet godina na školovanje u Rim slati po dva, a kasnije po jednoga mladića. S obzirom da se s tim u vezi nije ništa konkretnije predvidjelo za kasnije razdoblje, može se opravdano pretpostaviti da se Sveta Stolica nadala da će se najkasnije do tada u Crnoj Gori izgraditi ili barem započeti izgradnja bogoslovije za odgoj domaćeg klera. U listopadu 1890. Milinović javlja Strossmayeru da je poslao dva crnogorska mladića na školovanje u zavod Propagande te da namjerava poslati u Rim još četvoricu, za čije će školovanje potražiti pomoć od generala Franjevačkog reda. Dvojicu je već bio poslao u isusovački kolegij u Skadru, koji je, kao sve crkvene zavode u Albaniji, financirala austrijska vlada. Kada ih je, zbog njegova protuaustrijskog držanja, Austrija odbila školovati, izrazio je olakšanje i radost, jer je htio biti lišen bilo kakvih obzira prema njoj.¹¹³ Među konkretnim dokazima nesklonosti crnogorskih državnih institucija prema Katoličkoj crkvi, Milinović u svojim pismima Strossmayeru najčešće navodi sljedeće: nespремnost crnogorske vlade da podupre izgradnju maloga sjemeništa, kojim bi se iz stvorila osnova za naobrazbu domaćeg svećenstva, uskraćivanje pomoći za izgradnju katoličkih crkava i župnih stanova na područjima koja je Crna Gora zaposjela 1878.,¹¹⁴ (jedna od rijetkih crkava podignutih na tim područjima bila je ona u Podgorici, o čemu je već bilo govora), odbijanje da se financijski podupre uzdržavanje župnika, u uvjetima nepoštivanja isplate konkordatom nezajamčene kongruie, uz istovremenu zabranu primanja sredstava namijenjenih misijskom radu svećenstva. Samo neke od katoličkih institucija koje su ranije pomagale Katoličku crkvu u Crnoj Gori (Kongregacija de Propaganda fide, Lionska Propaganda i dr.), nastavile su to

¹¹² Milinović je o uskrati austrijske mirovine obavijestio Strossmayera u rujnu 1888., tvrdeći da je njome čak i zadovoljan, jer ga ona lišava svakog obzira prema Austriji. Vidi: Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 24. XI. 1888., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 20.

¹¹³ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 12. X. 1890., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 44.

¹¹⁴ Crna Gora je 28. lipnja 1876., u vrijeme bosanskohercegovačkog ustanka (1875.-1878.), objavila rat Osmanskom Carstvu. Radi dobivanja izlaza na Jadransko more u prosincu 1877. crnogorska artiljerija opkolila je Bar i bombardirala ga sve do predaje 9. siječnja 1878., pri čemu su oštećene mnoge zgrade u gradu i okolici. Nakon nekoliko dana crnogorska vojska ulazi i u Ulcinj. U razdoblju od 1876. do 1878. Crna Gora se proširila na teritorij Osmanskog Carstva gotovo dvostruko. Na Berlinskom kongresu (13. VI.-13. VII. 1878.) austrougarska diplomacija uspjela je ograničiti crnogorske teritorijalne aspiracije, podržavane od ruske diplomacije, a napose suziti teritorijalni opseg izlaska Crne Gore na Jadransko more, kako bi se umanjila njezina uloga oslonca ruskom prodoru na Mediteran. Prema čl. 28. Berlinskog ugovora o granicama Crne Gore, oduzeti su joj okruzi Bileća i Gacko, a pripojeni Kolašin, Plav i Gusinje. Osmanskom Carstvu su ostale Berane. Također je odlučeno da ništa preko Tare ne pripadne Crnoj Gori i da Nikšić ostane u Crnoj Gori te da joj se pripoje Podgorica sa Spužem i Žabljakom. U Primorju Crnoj Gori su pripali grad i luka Bar. Grad Ulcinj, s teritorijom do Bojane, Crna Gora je morala vratiti Osmanskom Carstvu, a Spič, s tvrđavama Haj i Nehaj (Sutomore), Austro-Ugarskoj Monarhiji. Vidi: Novak Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje 1979.

potajice činiti i nadalje, unatoč zabrani, ali su znatno umanjile sredstva, pretpostavljajući da će crnogorske vlasti nakon sklapanja konkordata 1886. s konkretnijim udjelom preuzeti obvezu financiranja izgradnje i održavanja crkvene infrastrukture Barske nadbiskupije. Uskrata sredstava u navedene svrhe od strane crnogorskih vlasti, uz smanjenje naznačene pomoći izvana, ubrzo je dovela župsko svećenstvo na razinu golog preživljavanja.¹¹⁵ Uz spomenute i mnoge druge dokaze koji su opovrgavali spremnost crnogorskih vlasti da preuzmu bilo kakve konkretnije obveze u tom smislu, nadbiskup Milinović bio je suočen i s nerealnim očekivanjima Svete Stolice glede mogućeg opsega izgradnje crkvene infrastrukture u Crnoj Gori. To se napose odnosilo na izgradnju malog sjemeništa, za čiju je izgradnju Sveta Stolica, s obzirom na posebnu ulogu koju je namijenila Katoličkoj crkvi u Crnoj Gori u svojim planovima o crkvenom sjedinjenju, bila spremna izdvojiti znatnija sredstva. Radilo bi se, dakako, o glagoljaškom sjemeništu. Knez Nikola, unatoč snažnoj verbalnoj potpori crkvenom sjedinjenju, politički napose motiviranom željom da se istakne kao vodeći predstavnik južnoslavenske politike na Balkanu, također iz političkih, ali ovaj put unutarnjih razloga, nikada ne bi dopustio izgradnju glagoljaškog sjemeništa. Naime, time bi neizbježno izazvao autokefalnu Crnogorsku pravoslavnu crkvu, koja izgradnju katoličkog glagoljaškog sjemeništa ni u kojem slučaju ne bi protumačila kao čin u prilog sjedinjenja, nego kao akt katoličkog unijačenja, a samim tim bi znatno narušio svoj ugled kao vladar jedne pravoslavne kneževine.¹¹⁶ Austro-Ugarska Monarhija, s druge strane, u svakoj je konkretnoj prilici svim raspoloživim diplomatskim i političkim sredstvima nastojala onemogućiti bilo kakvu afirmaciju starocrkvenoslavenske liturgije, koju je shvaćala isključivo kao agitacijsko političko

¹¹⁵ "Ove su župe (stečene teritorijalnim proširenjem Crne Gore 1878., op. a.) pak tako siromašne, da vlastitomu župniku ne daju niti do flor. 100, a neke niti flor. 40 vrijednosti, a misa i ne plaćaju. Prije nego je Crnagora osvojila ta mjesta, prabiskupija imala je samo sedam župa, sve blizu Bara. Od ovih je 4 prisvojila Austrija. Za uzdržanje ovo sedam župa, primala se je pripomoć što od Austrije, što od Propagande i dobrotvornoga društva Neoskrvnjene u Beču skupa do franaka: 10.000, osim pripomoći za gradnje crkava i stanova župničkih. Ja sada, i to sasvim otajno, primam od Propagande Lionske samo fran.: 3.000, od nikolen više niti novčića, osim moje plate. Za vrieme posljednjega rata, sve su kuće i crkve oštećene oli porušene. Od kako je vlada Crnogorska sve ovo zauzela ništa i ništa nije ni sagrađeno ni popravljeno. Ja sam sve ovo N. V. Knjazu jednoć spomenuo i on to sve znade. Pitao sam više puta kakvugod pripomoć, obećano ali neizvršeno. Iskao sam koju podporu da bi poslao koga da uči, ali ništa mi nije pruženo." Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 24. I. 1890., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 36.

¹¹⁶ Nedugo nakon što je, na osnovu oporuke crnogorskog vladike Petra II. Petrovića Njegoša, crnogorski Senat 1852. potvrdio za vladara Danila I. Petrovića (sina Stanka Stijepova Petrovića i brata velikog vojvode Mirka Petrovića, oca kneza Nikole), Crna Gora postaje nasljedna kneževina. Knez kao vladar više nije imao ulogu vjerskog poglavara (vladike). Ovom odlukom Crna Gora postaje sekularna država, premda je pravoslavna crkva, kao autokefalno ustrojena vjerska institucija, zadržala sve svoje ingerencije i velik utjecaj na djelovanje državnih organa. U čl. 40. Ustava Crne Gore iz 1905. njezin položaj te položaj ostalih zakonom priznatih vjeroispovijesti, definiran je na sljedeći način: "Državna vjera je u Crnoj Gori istočno-pravoslavna. Crnogorska je crkva autokefalna. Ona ne zavisi ni od koje strane crkve, ali održava jedinstvo u dogmama s istočno-pravoslavnom Vaseljenskom Crkvom. Sve ostale priznate vjeroispovijesti priznate su u Crnoj Gori." Vidi: *Ustav za Knjaževinu Crnu Goru*, Cetinje 1905., član 40.

sredstvo, davanje podstreka razvoju za opstojnost Monarhije opasne (južno)slavenske propagande. Stoga ni u kojem slučaju ne bi propustila intervenirati kod Svete Stolice da spriječi utemeljenje glagoljaškog sjemeništa u jednoj maloj balkanskoj pravoslavnoj državi, koja usto, poticana raznim oblicima vojne i političke pomoći od strane Ruskog Carstva, ima ambicije za teritorijalnim proširenjem na njezin teritorij, uz također očekivana proširenja na teritorij Osmanskog Carstva, čime bi bila iz temelja narušena ravnoteža političkih odnosa na Balkanu, postignuta na Berlinskom kongresu.¹¹⁷ Potrebu za osnutkom glagoljaškog sjemeništa u Baru nadbiskup Milinović je pred knezom Nikolom, uz argumente o južnoslavenskoj uzajamnosti i crkvenom povezivanju, potkrepljivao i evidentnim podacima o nedostatku domaćeg pastoralnog svećenstva u Crnoj Gori, zbog čega su velikim brojem župa upravljali talijanski misionari. Pritom je, ne dovodeći u pitanje njihove svećeničke (redovničke) kvalitete, kao razlog koji ih čini neprikladnim za Crnu Goru isticao njihovu neskladnost prema slavenstvu.¹¹⁸ Protuslavensko raspoloženje pripisivao je i svjetovnim svećenicima odgojenim u skadarskom isusovačkom kolegiju, ali ovaj put ne iz nacionalnih razloga, kao kod talijanskih misionara, koji su bili pod snažnim utjecajem talijansko-slavenskih etničkih i kulturnih antagonizama, nego iz političkih, budući da je skadarski kolegij financirala austrijska vlada.¹¹⁹ Vrlo brzo nadbiskup Milinović

¹¹⁷ Glede crnogorskih aspiracija za teritorijalnim proširenjem na Berlinskom kongresu, treba upozoriti da su, nakon poništenja odredbi Sanstefanskog ugovora iz ožujka 1878., uz potporu Velike Britanije i Njemačkog Carstva, austrougarske pozicije u Europi bile toliko osnažene da je knez Nikola, premda je Crna Gora bila u nadoslovnijem smislu riječi *protégé* Ruskog Carstva na Balkanu, izjavio austrougarskom ministru vanjskih poslova G. Andrassyju da će Crna Gora odstupiti od svih teritorijalnih povećanja, koja bi mogla biti "neugodna" za Austro-Ugarsku Monarhiju. Vidi: Eduard von Wertheimer, *Graf Julius Andrassy. Sein Leben und seine Zeit*, sv. 3, Stuttgart 1913, str. 103-104. Međutim, Andrassyju nije ostalo nepoznato da se Crna Gora, kada je ruska vlada u proljeće 1879. počela preko generala Türre propitivati mogućnost saveza s Kraljevinom Italijom, usmjerenog protiv Austro-Ugarske Monarhije, počela pozivati na kartu iscrtanu u San Stefanu, žaleći se da im je Austro-Ugarska oduzela ono što su osvojili. To, međutim, nije spriječilo kneza Nikolu da se nedugo nakon toga pojavi u Beču, kako bi caru Franji Josipu I. izrazio zahvalnost za sva dobročinstva koja mu je ovaj iskazao. Time je, ustvrdio je E. Wertheimer, crnogorski knez postupio po ruskom "receptu", odnosno povodio se za "dvoičnim" držanjem ruskog cara. Naime, dok je Rusija pridobivala Italiju i Francusku za svoje agresivne planove protiv Austro-Ugarske Monarhije, ruski car Aleksandar II. uvjeravao je Franju Josipa I. da mu je daleka svaka pomisao na vanjske zaplete i da se želi posvetiti samo unutarnjim pitanjima svoga Carstva. Kako bi osujetio ruske planove o stvaranju rusko-francusko-talijanske alijanse protiv Austro-Ugarske Monarhije, Andrassy se okreće prema Bismarcku, odnosno politici osnaživanja saveza Austro-Ugarske Monarhije s Njemačkom Carstvom. Isto, str. 268-269.

¹¹⁸ "U mojoj prabiskupiji ima najviše misionara Talijanaca, koje mi je red trpiti doklen Bog providi rodoljubivo naše svećenstvo. Već sam spomenuo Gospodaru da nećemo ništa učiniti dok neosnujemo malo sjemenište, u komu bi mladiće iz naših strana podgojili, u staroslovenštini redili, pak ne samo po Crnajgori, već i po drugim stranama razturili (...)" Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 6. XI. 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 7.

¹¹⁹ "Na nesreću nejam svećenstva, a ono malo što ga je, samo su missionari fratri talijanski, i nekoliko oko Bojane svietovnjih svećenika, odgojenih u Skadarskom kolegijum Jesuita, koji mrze na sve što je našega. Mislim, Božjom pomoćju, sa tečajem vremena sve izmjenuti sa mladić[ma] iz Dalmacije, osobito Sinja, i iz Crnegore, koji će biti i pravi svećenici i pravi rodoljubi, uz to Glagoljaši." Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 4. IV. 1887., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 2.

se osvjedočio da se važan razlog nespremnosti crnogorskih vlasti da mu pomognu u izgradnji katoličkog sjemeništa te općenito da promijene vrlo oskudno zatečeno stanje crkvene infrastrukture, nalazio u činjenici da su one, unatoč službenim, često nadasve srdačnim izjavama potpore djelovanju Katoličke crkve u Crnoj Gori i nakon sklapanja konkordata iz 1886. nastavile prema njoj gajiti duboko nepovjerenje, zadržavši stajalište karakteristično za pravoslavne crkvene i političke elite onoga vremena, da Katolička crkva u osnovi promiče prozelitističke ciljeve crkvenog “unijaćenja”, a ne iskrenog približavanja i crkvenog sjedinjenja, stvarajući time osnovu za prodor europskih katoličkih velesila na pravoslavni Istok, a napose za ovladavanje Austro-Ugarske Monarhije nad Balkanom. U studenom 1889. Milinović upravo taj moment zazora crnogorskih vlasti prema katolicizmu navodi kao poglaviti razlog njihova restriktivnog držanja prema Katoličkoj crkvi.¹²⁰ Unatoč navedenim tvrdnjama, Milinović u nekim pismima tvrdi upravo suprotno, da je svojim blagim i susretljivim pristupom uspio kod crnogorskih pravoslavaca ukloniti odbojnost prema Katoličkoj crkvi i katoličkom kleru, kojega se od njegova dolaska susreće s prijaznošću, a ne, kao ranije, s podozrenjem ili porugom. Ovakvim afirmativnim opisima odnosa crnogorskih pravoslavaca prema katolicima i Katoličkoj crkvi, Milinović, međutim, proturječi svojim navodima u više drugih pisama Strossmayeru, u kojima ne samo da opovrgava bilo kakvo značajnije približavanje katolika i pravoslavaca u Crnoj Gori, nego čak govori o nepovjerenju i mržnji pravoslavaca prema katolicima, kojima uzroke nalazi u mentalitetu oblikovanom nakon crkvenoga raskola, pod utjecajem autokefalnih crkava, koje su svoj nacionalni partikularizam postavile nasuprot vrijednostima katoličkog univerzalizma.¹²¹ Početkom 1893. ponovno upozorava Strossmayera na vjersku isključivost i nesnošljivost u Crnoj Gori, zbog koje sumnja da će moći još zadugo ostati na položaju barskog nadbiskupa. Također mu obraća pozornost na napad kneza Nikole na Svetu Stolicu u jednoj od njegovih pjesama.¹²² Međutim, već u jednom od sljedećih pisama razloge za nepostizanje rezultata u zbližavanju katolika i pravoslavaca u Crnoj Gori nalazi na sasvim drugoj strani, u nemarnom odnosu Rima prema njegovim zahtjevima za pomoć u rješavanju teškog financijskog položaja Katoličke crkve u Crnoj Gori.¹²³ Pritom izričito tvrdi da je zane-

¹²⁰ “Vlada crnogorska od svega zazire i u svačemu nazire samo propagandu, pak me je toliko stegla i sputila, da ne samo što mi ona nikakve pripomoći materialne ne pruža nego neda da ju niti sa druge strane smiedem primiti (...)”. Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 16. XI. 1889., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 31.

¹²¹ “Prije su pravoslavni zvali nas: “Latini”, a sada “Rimokatolicim”, prije nigda ne bi poljubili ruku ni biskupu ni svećeniku katoličkom, a sada svak i u ruku i u lice. Ovih uskrasnih blagdana nikakav turčin (musliman, op. a) ni hrišćanin nije izostao a da nije došao čestitat mi blagdane (...). Ja to dakako sve dragom Bogu darivam (...)”. Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 25. IV. 1889., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 26. Međutim, u pismu napisanom samo osam mjeseci kasnije, Milinović potpuno proturječi ovim navodima, tvrdeći, između ostaloga, da se pogrđni naziv Latini ne samo zadržao, nego da ga koriste i najviši predstavnici crnogorskih vlasti. Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 17. II. 1890., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 37.

¹²² Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 3. II. 1893., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 64.

¹²³ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 24. III. 1893., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 66.

marivanje rada hrvatskog episkopata na sjedinjenju crkava, od strane Rima, dovelo do toga da se već započeti proces zbližavanja katolika i pravoslavaca u Crnoj Gori vrati na početak. Time se, ustvari, vratio na Strossmayerovo tumačenje prema kojemu se poglaviti uzrok problema u postizanju rezultata u provedbi crkvenog sjedinjenja nalazi u netrpeljivosti Rimske kurije prema slavenskim sastavnicama u liturgijskoj tradiciji Katoličke crkve te općenito prema slavenskoj komponenti u sklopu Katoličke crkve, koja se sustavno zanemaruje i potiskuje s pozicija romanskog ekskluzivizma u središnjim institucijama Katoličke crkve. Ogorčen zbog zapreka koje mu se postavljaju na tom planu, Milinović je Svetoj Stolici i Kongregaciji Propagande poslao jednu u nizu svojih odluka o rezignaciji s nadbiskupskog položaja.¹²⁴

Sveta Stolica s vremenom je ipak, na osnovu Milinovićevih pisama, ali i iz drugih relevantnih izvora, napose Strossmayerovih pisama, stekla prilično pouzdan uvid o položaju Katoličke crkve u Crnoj Gori. Međutim, unatoč tome, imajući u vidu činjenicu da je konkordat s Kneževinom Crnom Gorom jedini ugovor o reguliranju položaja katolika i Katoličke crkve koji je uopće uspjela sklopiti s nekom pravoslavnom državom, na svaki je način, najčešće pismima moralne potpore, nastojala odgovoriti Milinovića od rezignacije.¹²⁵ Naime, ta bi rezignacija i s njom povezana mogućnost raskida crnogorskog konkordata, nanijela vrlo težak udarac sveukupnoj istočnoj crkvenoj politici pape Lava XIII., oduzimajući joj vjerodostojnost već u njezinim začetima.

Unatoč svim navedenim kontradikcijama, vezanim uz Milinovićev opis držanja crnogorskih vlasti prema Katoličkoj crkvi, iz njegovih pisama Strossmayeru može se uočiti da je vrlo rano, već nakon prvih nekoliko godina provedenih u Crnoj Gori, uočio golem nesrazmjer između svojih očekivanja i zatečenog stanja, kao i neznatost bilo kakve mogućnosti njegove radikalnije promjene u pozitivnom smislu. Uvidio je da postoje goleme političke i svjetonazorske prepreke osnaživanju institucionanog utjecaja Katoličke crkve u Crnoj Gori, koje su proizlazile iz naizgled pozitivnog, ali, ustvari, podozrivog i krutog držanja crnogorskih vlasti prema njoj. U pismu od 17. veljače 1890. izrijekom konstatira da su za teško stanje u kojem se našla Katolička crkva u Kneževini Crnoj Gori odgovorne isključivo crnogorske vlasti.¹²⁶ Posebice je bio razočaran činjenicom da je crnogorski konkordat, za koji se u vrijeme svoga dolaska u Crnu Goru nadao da će biti zamašnjak za sklapanje konkordata s ostalim pravoslavnim državama, uključujući Rusiju, s vremenom grubo izigran i ignoriran od najviših nositelja crnogorskih vlasti, koje su se i nakon sklapanja konkordata prema katolicima nastavile odnositi kao prema građanima drugog reda, negirajući time i ranije spomenute crnogorske ustavne odredbe, kojima se jamčila ravnopravnost

¹²⁴ Isto.

¹²⁵ Tako, primjerice, u listopadu 1892. Milinović javlja Strossmayeru o pismu kardinala Rampolle, preko kojega mu je sv. Otac uputio vrlo utješne riječi vezane uz njegov težak položaj u Barskoj nadbiskupiji. Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 21. X. 1892., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 62.

¹²⁶ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 17. II. 1890., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 37.

svih podanika Kneževine, bez obzira na vjersku pripadnost.¹²⁷ U trenucima najvećih napetosti u odnosima s crnogorskim vlastima Milinović je čak pomišljao da je cilj njihove politike prema Katoličkoj crkvi njezino uništenje, na način da, uskraćenom financijske potpore, uz istovremenu zabranu bilo kakvog primanja inozemne pomoći, postupno propadane ionako oronula i nedostatna crkvena infrastruktura i izumru preostali stariji župnici. Naime, u postojećim uvjetima pomlađivanje katoličkih župa bilo je gotovo nemoguće. Mlađi svećenici nisu bili spremni pristati na krajnje nepovoljne uvjete obavljanja svećeničke službe te bi i oni rijetki novopridošli ubrzo napuštali župe. Krajnja posljedica takve politike prema katolicima bila bi, pribojavao se Milinović, njihov prelazak na pravoslavlje, čime bi Barska nadbiskupija doživjela sudbinu nekoć slavne Budvanske biskupije.¹²⁸ No, s vremenom je shvatio da cilj kneza i crnogorske vlade nije tako drastičan te da je, u osnovi, vrlo pragmatičan, ograničiti utjecaj Katoličke crkve na onu svrhu koju su smatrali primarnom, a to se svodilo na održavanje *statusa quo* glede njezine infrastrukture i korištenje konkordata iz 1886., kada se u odnosima i konfliktima među europskim velesilama za to ukaže povoljna prilika, za promicanje državnih interesa Crne Gore. Naime, konkordat je crnogorskim vlastima služio i kao nadasve prikladno sredstvo u svrhu afirmacije političkih interesa Crne Gore, gdje njezina diplomacija, kao diplomacija jedne male balkanske pravoslavne države, čak ni uz rusku pomoć, od kraja 19. stoljeća u vojnom i diplomatskom smislu sve prisutniju u Crnoj Gori, inače ne bi mogla prodrijeti.¹²⁹ To se napose jasno očitivalo tijekom tzv. Svetojeronimske afere

¹²⁷ U osvrtu na neuspjehe u realizaciji konkordatske politike u Crnoj Gori, Milinović čini razvidnim da je crnogorski konkordat u planovima Strossmayerova kruga bio shvaćen kao osnova jedne daleko ambicioznije zamisli, kao zamašnjak u sklapanju konkordata s ostalim balkanskim pravoslavnim državama, s krajnjim ciljem postizanja konkordata s Ruskim Carstvom: "(...) sa mojim dolaskom ovdje u Bar, imao sam (...) pred očima: prvo, obće dobro kršćanstva, a drugo: dobro našega naroda. Htio sam olakotiti crkvi katoličkoj posao sklapanja ugovora sa inimi državama, osobito slavjanskimi, načinom da svak upre oči u Crnogoru i reče: „Eno Crnagora sklopila je ugovor sa S. Stolicom pak je bila u tomu sretna.“ Jednom riečju: da povučem Srbiju, Bugarsku i Rusiju da i one sklope ugovor sa Rimom, tim da uobće Slavjanstvo steče ugleda a i narodnoga napredka. Sa ovoga razloga ja sam pretrpio, vjerujte, dosta poniženstva (...). Nu vidju da se drugi hrdjavo posluživa sa mojom uztrpljivostju, što najpotla dolazi na očitu štetu katolika. Oni se javno od vladinih ljudi napadaju načinom uvriedljivim bez uzroka: “vi Latini gori ste od Turaka”. Mislio sam pak da ću naći odziva barem za stvari i ideale narodne, nu i u tomu sam se podpuno prevario (...), jer (...) svaki moj s[a]lvjet, koji je smjerao na obće dobro narodno, odbačen je i podpuno ignoriran.” Na ist. mj.

¹²⁸ “Iz ovoga možete razumiti da, kada bi ovako još malo vremena i godina sledilo, sve moje župe ostaju bez duhovnih pastira, a posledica je toga da se lasno pohrišćane, kao što se je pohrišćanila nekadašnja Budvanska biskupija uprav sa nestašice katoličkoga svećenstva. (...) Dokazano mi je uprav poslednjih dana, da ova Vlada na to i smira: puštati da ono što jest neka postoji, a pomladka pod jednim ali drugim izlikom zapriečivati.” Isto.

¹²⁹ U Sankt Peterburgu susreli su se 1894. Aleksandar III. Romanov i Nikola I. Petrović radi umanjivanja zavisnosti Crne Gore od Austro-Ugarske Monarhije, odnosno njezina čvršćeg vezivanja uz Rusko Carstvo u ekonomskom i vojnom pogledu. Na osnovu odluke peterburškog kabineta iste godine u Crnu Goru je upućeno 30.000 pušaka *Berdana* i 12.000.000 patrona za njih. Oružje je dopremljeno u luku Bar parobrodom *Rostov*. Zatim je iz Rusije u crnogorsku Kneževinu bilo dodatno upućeno 30.000 pješadijskih trolinijskih pušaka M-1891 i 12.900.000 patrona za njih. To je bilo suvremeno oružje koje je u svom

1901./1902., čijem je istraživanju, upravo s naglaskom na njezine međunarodne aspekte, u ovome radu posvećena znatna pozornost. Posebice snažno svjedočanstvo o nepovjerenju crnogorskih vlasti prema Katoličkoj crkvi, nadbiskup Milinović nalazi u pokušajima prisvajanja ranokršćanske, *eo ipso* katoličke, arheološke baštine¹³⁰ na području Kneževine Crne Gore, s pravoslavne strane. O tome se naročito osvjedočio prilikom otkrića ostataka starokršćanske bazilike u Docleji,¹³¹ koje je imalo iznimno snažan odjek u europskim okvirima.¹³² S tim u vezi pisao je biskupu Strossmayeru u ožujku 1890.: “Otkrili su u Diokleji, koja je na istok Bara do dva dana odaljena, staru baziliku dioklejskih prabiskupa i prvostolnika, pak kažu: to je pravoslavna crkva (...). Ne žele da se niti istina istorična spomene, i napinju se iz svih snaga da zataju sve upomene koje se na katoličanstvo odnose, predstavljajući glupacim kao da u ovim stranam nije nigda ni bilo katoličanstva.”¹³³ Toliko strast čovjeka zanosi.”¹³⁴

Historiografski relevantne informacije o važnijim infrastrukturnim projektima te zdravstvenim i socijalnim prilikama u Kneževini Crnoj Gori u korespondenciji Milinović – Strossmayer

U korespondenciji Milinović – Strossmayer nalazimo vrijedne historiografske podatke o izgradnji i modernizaciji prometne infrastrukture, kao i o socijalnim i zdravstvenim prilikama u Kneževini Crnoj Gori od sredine osamdesetih godina 19. do početka 20. stoljeća. Podaci o crnogorskoj prometnoj infrastrukturi poglavito se odnose na cestu Bar-Virpazar, koja zasigurno predstavlja jedan od najvažnijih projekata u procesu modernizacije crnogorskih prometnica nakon međunarodnog priznananja crnogorske Kneževine na Berlinskom kongresu 1878. godine. Pretpostavlja se, unatoč nepostojanju relevantnih podataka o autoru iz projektne dokumentacije,

naoružanju imala i ruska vojska. Godine 1902. Rusija je povećala i redovitu novčanu pomoć Crnoj Gori. Zajedno sa rashodima za gašenje crnogorskog duga Državnoj banci u Sankt Peterburgu ona je iznosila oko 574.000 rubalja ili polovicu budžeta crnogorske Kneževine. Ruske subvencije trošene su na sljedeći način: 66% za vojsku, 14% za državni aparat, 14% za troškove kneževske kuće i 6% za škole i bolnice. Vidi: http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/petrovici_xviii_vijek/ rusko_crnogorski_odnosi_jurij_bickov.htm (stranica posjećena: 15. 2. 2019.).

¹³⁰ Prema teološkom tumačenju četiri su karakteristične oznake Crkve: 1. jedinstvo (hijerarhijsko jedinstvo, narušeno crkvenim raskolom 1054.); 2. svetost; 3. katolicitet (općenitost, univerzalnost); 4. apostolsko poslanje.

¹³¹ Od grč. *Διόκλεια* (lat. *Doclea*), antički grad nedaleko od Podgorice, nastao na području ilirskoga plemena *Dokleata*, s početka 1. stoljeća n. e. Arheološkim iskapanjima otkriveni su gradski bedemi, hramovi, forum, terme, kršćanske bazilike, nekropole, mnogobrojni natpisi, skulpture i dr. Vidi: *HE*, sv. 3, Zagreb 2001., str. 186.

¹³² O Docleji su objavljene rasprave u mnogim uglednim europskim arheološkim časopisima, u koje možemo ubrojiti i dva hrvatska, časopis splitskog Arheološkog muzeja *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* i *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva* u Zagrebu.

¹³³ U pokušaje prisvajanja ranokršćanskih objekata u Dokleji nedugo nakon njihova otkrića uključili su se i najviši velikodostojnici SPC. Vidi: Nikanor Ružičić, Osnovi djevu istočno-pravoslavnih crkava u Dukli, koje su prošle godine nadene i otkopane, *Starinar. Organ Srpskog arheološkog društva*, god. 11, br. 3-4, Beograd 1894., str. 68-73.

¹³⁴ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 11. III. 1890., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 38.

da ju je 1884. projektirao hrvatski arhitekt Josip Slade-Šilović.¹³⁵ U razdoblju od 1878. do 1905. sveukupno je izgrađeno preko 400 kilometara crnogorskih cestovnih prometnica, poglavito po projektima Slade-Šilovića u sljedećim pravcima: Njeguši (crnogorsko-austrougarska granica) – Cetinje (1878.); Cetinje – Rijeka Crnojevića (1881.), Rijeka Crnojevića – Podgorica (1882.), Kotor – Cetinje (1884.), Rijeka Crnojevića – Virpazar (1896.-1905.). Izgradnja pravca Kotor – Cetinje bila je onovremeni arhitektonski podvig, jer je Slade-Šilović, radi ovladavanja okomitim lovčenskim liticama, projektirao čak 25 serpentina na trasi u pravoj liniji koja jedva dostiže dva kilometra. Godine 1908. izgrađena je i uskotračna pruga Bar-Virpazar sa zadaćom spajanja dviju luka, pomorske (Bar) i jezerske (Skadarsko jezero).¹³⁶ Izgradila ju je *Compagnia di Antivari*, talijansko dioničarsko društvo osnovano 1905. na Cetinju, na temelju ugovora s crnogorskom vladom. U korespondenciji Milinović – Strossmayer nalazimo podatke o tome da je knez Nikola ponekad i osobno dolazio na mjesta izvođenja naznačenih cestovnih pravaca, kako bi nadgledao njihovo izvođenje. Tako se, primjerice, u pismu iz lipnja 1888. osvrće na njegov boravak u Baru, u palači nadomak austrijskoj granici, koju je, prema Milinovićevim informacijama, knez kupio od Karađorđevića. Svrha kneževa dolaska bio je pregled početne dionice novoizgrađene ceste Bar-Virpazar. U istom pismu Milinović govori o zdravstvenim prednostima svoga trošnoga stana, inače u stjenovitom i teško pristupačnom predjelu u barskoj okolici, jer je sat vremena udaljen od mora i močvarnog područja, koje je izvor malarije. Ističe potrebu isušivanja močvara, na čemu su već poduzeti prvi koraci ali su radovi, zbog skupoće, vrlo sporo napredovali.¹³⁷ Ovim pismom Milinović je jasno upozorio na koincidiranje modernizacijskih prometnih infrastrukturnih projekata u Crnoj Gori, koji su, doduše, bili tek u začetku, s onima na području zdravstva, vezanih uz iskorjenjivanje zaraznih bolesti i opće povećanje zdravstvenih standarda u širim slojevima pučanstva. Postojala je, dakako, i njihova uža međuuvjetovanost, jer je loša prometna infrastruktura u Crnoj Gori uvelike otežavala transport bolesnika u mjesta njihova liječenja. S tim u vezi posebice akutan problem bio je nedostatan broj zdravstvenih ustanova, napose ako se uzme u obzir činjenica da je od sredine 19. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata na inozemnim sveučilištima studij medicine već završio znatan broj Crnogoraca. Prva bolnica u Crnoj Gori izgrađena je 1873., prema projektu Francuza dr. Frilleya, osobnog liječnika kneza Nikole, a ime nosi prema njegovu prethodniku knezu Danilu I. Prvi put je korištena u vrijeme Hercegovačkog ustanka 1875.-1878., a mogla je primiti 25 do 30 pacijenata. Prvi liječnik i upravitelj bolnice bio je dr. Valerije Tomić iz Pučišća na Braču. Bolnica je rekon-

¹³⁵ J. Slade-Šilović (Trogir, 23. III. 1828. – Trogir, 15. VI. 1911.). Doktorirao je inženjerstvo i graditeljstvo u Padovi 1853. Njegova najveća graditeljska ostvarenja nalaze se u Crnoj Gori i Boki kotorskoj: zgrada austrougarskog poslanstva s crkvom na Cetinju (1899.), plan grada i dvorac kneza Nikole u Nikšiću (1900.), monumentalni Carev most u Nikšiću (1894.), brojne ceste i mostovi u Boki kotorskoj. Vidi: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, sv. 2, Zagreb 1996., str. 243.

¹³⁶ Vidi: http://www.zcg-prevoz.me/downloads/23_53_Virpazar_Bar.pdf (stranica posjećena: 15. 2. 2019.).

¹³⁷ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 2. VI. 1888., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 15.

struirana i znatno proširena 1912., a od izgradnje do kraja Prvoga svjetskog rata u njoj je liječeno oko 20.000 pacijenata.¹³⁸ Zbog nedovoljnih bolničkih kapaciteta, ali i loših prometnih komunikacija, koje su otežavale, a često i onemogućivale transport pacijenata, u slučajevima neodgodive potrebe, posebice u slučaju izbijanja većih epidemija, podizale bi se privremene bolnice. Nadbiskup Milinović u svojim pismima Strossmayeru često bilježi pojave različitih infektivnih bolesti u barskom području, čije su širenje vlasti suzbijale izgradnjom improviziranih bolnica u okolici grada. Kao posebice opasna može se izdvojiti epidemija tifusa iz 1888., popraćena većim brojem smrtnih slučajeva, kada je improvizirana bolnica podignuta u blizini Milinovićeve kuće.¹³⁹ Milinović hvali mjere koje su nadležne vlasti poduzimale u svrhu prevencije i eradikacije zaraznih infektivnih bolesti, ali ujedno upozorava na ograničenja proizašla iz nedovoljno razvijenog sustava zdravstvene zaštite. Znatan pomak u tom smislu učinjen je 1891., kada je objavljen je prvi *Sanitetski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru*, jer su, u skladu s njegovim odredbama, po prvi put stalno zaposleni liječnici u većim gradovima tada još administrativno nepodijeljene Kneževine (Podgorici, Nikšiću, Baru i dr.).¹⁴⁰ U listopadu 1892. Milinović izvješćuje Strossmayera da ga je, nakon povratka iz Rima, u Baru zatekla pojava malarijske groznice i to ponovno u njegovu najbližem okruženju. U istom pismu osvrće se na općenito teške socijalne prilike, zbog čega mu se velik broj siromašnih obraćao za pomoć.¹⁴¹ Također upozorava na česte pojave gladi u planinskim područjima Crne Gore, zbog čega je stanovništvo bilo prisiljeno u velikom broju napuštati svoja sela i spuštati se u Crnogorsko primorje, gdje je preživljavalo uglavnom od milostinje.¹⁴² U studenom 1895. Strossmayeru javlja o pojavi opće gladi u Crnoj Gori, što jasno ukazuje na ekonomsku zaostalost i siromaštvo na granici preživljavanja većine crnogorskog stanovništva u naznačenom razdoblju, posebice u pasivnim krškim gorsko-planinskim predjelima.¹⁴³ Ionako nepovoljno opće ekonomsko i socijalno stanje pogoršavale su povremene elementarne nepogode, uglavnom poplave, na koje se nadbiskup Milinović

¹³⁸ Vidi: <http://daniloprvi.me/o-nama/> (stranica posjećena: 15. veljače 2019.).

¹³⁹ "Ove godine ovdje u Baru velika vrućina, još nejma kiše, stoga ima i strašnih groznica i tifusa od koga do šest i sedam danju umire. Bolnica je uz moju kuću improvizirana; vlada čini što može, ali ne može se svemu zlu na kraj stati." Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 21. IX. 1888., AHAZU, OJS, XI/A- Mil. Š. 17.

¹⁴⁰ Vidi: <http://www.medicinabar.com/index.php/istorija/prilozi> (stranica posjećena: 19. veljače 2019.).

¹⁴¹ "Sretno sam iz Rohića preko Istre i Pulja do Dalmacije putovao, te zaustavivši se po nekoliko dana u Zadru, Šibeniku, Spljetu i Dubrovniku, na dva rujna sretno u Bar prispio, ali sve od groznice kao pomeljavljeno našao. Morao sam moga tajnika (fra Metod Rodić, op. a.) i još jednoga svećenika poslati u Dalmaciju da zrak prominu jer bi inače poumrli, a evo od dva blizu mjeseca služim ja župu kao najpriprostiji kapelan. To su incerti (neizvjesnosti, nesigurnosti, op. a.) moga prabiskupstva, a uz ove blagodati ima još i to da neprimam platu blizu od godinu dana, pak sam i preko volje usilovan živiti po apostolsku, *sine pecunia, sine perae* (bez imutka i bez torbe, odnosno pokretne imovine, op. a.), a siromaši (...) svrcu prabiskupu ištući pripomoći." Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 21. X. 1892., AHAZU, XI/A- Mil. Š. 62.

¹⁴² Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 25. X. 1890., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 43.

¹⁴³ Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 16. XI. 1895., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 86.

posebice osvrće u svome pismu Strossmayeru od 5. studenog 1900.¹⁴⁴ U pismu koje je istoga dana poslao Mihi Klaiću, a u prijepisu ga proslijedio biskupu Strossmayeru, upozorava na činjenicu da ekonomska i socijalna stabilnost, kao i osnovno funkcioniranje administrativnog i upravnog sustava u Crnoj Gori, izravno ovise o ruskoj pomoći te da stoga svaka njezina uskrata ili znatnije smanjenje vrlo brzo dovode do ozbiljne ekonomske krize u državi.¹⁴⁵ Na spomenutu činjenicu također je, doduše u znatno širem analitičko-povijesnom diskursu, upozorio ugledni američki povjesničar John D. Treadway, ekspert za međunarodne aspekte crnogorske povijesti od kraja 18. do prvih desetljeća 20. stoljeća, posebice s obzirom na Austro-Ugarsku Monarhiju i njezinu balkansku politiku. Ustvrdio je, naime, da je Rusija kontinuirano održavala Crnu Goru solventnom, a da ju je u nekoliko navrata čak spasila od bankrota i gladi. Rusija je također pokrenula mnoge modernizacijske projekte s ciljem izvlačenja zemlje iz zaostalosti. U tu svrhu je, uz financiranje modernizacije crnogorske vojske, što svakako treba promatrati i kao njezin vanjskopolitički interes, subvencionirala i crnogorske škole. Rusko Carstvo pomagalo je i u stvaranju crnogorskog kvalificiranog bolničkog osoblja, slanjem školovanih ruskih medicinskih sestara u Crnu Goru.¹⁴⁶ Opću nepovoljnu situaciju u crnogorskoj ekonomiji popravljala su i ranije naznačena, većim dijelom inozemna ulaganja u prometnu infrastrukturu, čime su se otvarale perspektive za dinamičniji razvoj trgovine. U tim pak ulaganjima Kneževinu Crnu Goru najizdašnije je pomagala Austro-Ugarska Monarhija, vodeći pritom također, poput Ruskoga Carstva, računa o političkim i ekonomskim interesima vezanim uz provedbu svoje balkanske i mediteranske politike. Austrija nije sudjelovala samo u modernizaciji crnogorske prometne infrastrukture, nego je općenito pomagala različite projekte s ciljem gospodarskog razvoja Crne Gore. Uzimajući u obzir golem udio ruskog i austrijskog kapitala u razvoju crnogorskog gospodarstva, vojske, zdravstva, prometne infrastrukture i financijsko-kreditnih institucija, Treadway je ustvrdio da je ekonomska nerazvijenost Crne Gore bila toliko znatna da je uvelike utjecala na oblikovanje njezine vanjske politike, podjednako u odnosu na Austro-Ugarsku Monarhiju, kao i na Rusko Carstvo. Pritom je, ne bez određene doze ironije, konstatirao da su se “financijski apetiti” male države činili nezasićenima, djelomice zahvaljujući siromaštvu kao bitnom svojstvu zemlje, a djelomice kao posljedica lošeg upravljanja državnim sredstvima, ekstravaganciji i povremenim prijevarama. Nadalje, upozorio je da su, premda su Austrija i Rusija bile glavne mete crnogorskih financijskih tražbina, druge velike sile bile također poziva-

¹⁴⁴ “Amo su bili veliki povodnji i učinili velike štete, te kukavni narod, uz tolike druge nezgode, sasvim propada.” Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 5. XI. 1900., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 114.

¹⁴⁵ “Neznam zašto, ali nema sumnje Rusija zapuštala je Crnogoru, koja je stoga klonula i već je 14 mjeseci da nikomu nije još dala običnu platu. Možete pomisliti nevolje.” Š. Milinović – M. Klaiću, Bar, 5. XI. 1900., AHAZU, OJJS, XI/A- Mil. Š. 115. (pismo je u prijepisu upućeno Strossmayeru).

¹⁴⁶ Treadway, *The Falcon and the Eagle: Montenegro and Austria-Hungary 1908-1914* (dalje: *Montenegro and Austria-Hungary*), Pardue 1983., str. 14.

ne spašavati Kneževinu i sudjelovale njezinu ekonomskom razvoju.¹⁴⁷ Glede inozemne potpore razvoju crnogorske prometne infrastrukture važno je upozoriti da se nije radilo samo o izgradnji željezničke i cestovne mreže, nego i o razvoju parobrodarskog prometa, koji je napose poticala Austrija, premda je inicijalno bio potaknut jednom donacijom iz Osmanskog Carstva. Naime, prvi crnogorski parobrod bio je poklon turskog sultana Abdul Aziza (vladao od 1861. do 1876., op. a.) knezu Nikoli. Prva parobrodarska linija u Crnoj Gori otvorena je 1862. na Skadarskom jezeru. Godine 1887. otvorene su prve putničko-teretne parobrodarske linije *Austrijskog Lloyd*¹⁴⁸ do Trsta. Nadbiskup Milinović pozorno je pratio sva događanja vezana uz razvoj crnogorskog parobrodarskog prometa, te je, ne imajući povjerenje u prosperitet domaćeg *Parobrodarskoga Crnogorskoga Društva*, 1888. upozorio Strossmayera da ne kupuje njegove dionice, jer da ono neće uspjeti izdržati konkurenciju *Austrijskog Lloyd*.¹⁴⁹ S obzirom na iznimno važnu austrijsku ulogu u izgradnji crnogorske prometne infrastrukture, treba se ukratko osvrnuti na činjenicu, na koju upozorava Treadway, da je crnogorska vlada, gajeći “instinktivno nepovjerenje” prema bečkoj financijskoj i tehničkoj potpori, ponekad opstruirala dovršenje pojedinih već započetih ili znatnim dijelom dovršenih projekata ili ih je odbacivala već u začetku. Primjerice, kada su Austrijanci projektirali impresivnu serpentinsku cestu od Kotora do crnogorske granice (projekt J. Slade-Šilovića), crnogorske vlasti su oklijevale dovršiti je. Godine 1908. pak, Cetinje je otklonilo austrijski zahtjev za dopuštenjem izgradnje željeznice uz crnogorsku obalu.¹⁵⁰ S obzirom na okolnost da je Crna Gora bila iznimno važna geopolitička točka ruskog prodora na topla mora, a također uzimajući u obzir u radu više puta naznačen dominantan utjecaj Rusije na oblikovanje crnogorske vanjske politike, opravdano je za pretpostaviti da je crnogorsko odbijanje austrijskih investicija u željezničku prugu uz crnogorsku obalu bilo pod snažnim uplivom Rusije. Ona je planirani infrastrukturni projekt zacijelo ocijenila ozbiljnom prijetnjom svojoj balkanskoj i mediteranskoj vanjskoj politici, budući da bi se njegovom realizacijom uvelike osnažila austrijska vojna logistika prema Crnoj Gori. Pritom se ne smije zanemariti ni činjenica da je austrijski plan izgradnje željeznice uz crnogorsku obalu koincidirao s austrougarskom aneksijom Bosne i Hercegovine, što je svakako dodat-

¹⁴⁷ Isto, str. 14-15.

¹⁴⁸ Društvo za pomorsku plovidbu Austrijski Lloyd (tal. *Società di Navigazione a Vapore del Lloyd Austriaco*; njem. *Dampfschiffahrts-Gesellschaft des Österreichischen Lloyd*), utemeljeno je 1835. u Trstu. Održavalo je putničko-teretne pruge u Istri i Dalmaciji. Vidi: *IE*, Zagreb 2008., str. 39.

¹⁴⁹ “(...) ja bi Vas svjetovao da ne uzimljete nikakve akcije “Parobrodarskoga Crnogorskoga Društva”, jer zbilja nije mu obstanak zajamčen, budući će mu *Lloyd* o glavci raditi.” Š. Milinović – J. J. Strossmayeru, Bar, 2. VI. 1888, AHazu, OJJS, XI/A- Mil. Š. 15.

¹⁵⁰ “Austrian engineers and money built roads in Montenegro, but the Montenegrins instinctively mistrusted Vienna’s technical and financial generosity. When the Austrians constructed an impressive serpentine road winding from Kotor to the Montenegrin border, the Montenegrins hesitated to complete it. Similarly in 1908. even when relations between two countries were unusually warm, Cetinje still declined an Austrian request to build a railroad along the Montenegrin coast.” Treadway, *Montenegro and Austria-Hungary*, str. 10-11.

no osnažilo podozrenje Ruskog Carstva prema tom projektu. Nije se, dakle, radilo samo o "instinktivnom nepovjerenju", na koje upućuje Treadway, premda je ono, bez daljnjega, bilo karakteristično za odnose crnogorskih vlasti prema Austriji, nego, barem u konkretnom slučaju, poglavito o pragmatičnim razlozima geopolitičke naravi.

Zbog ograničenih opsegovnih okvira ovoga rada nije moguće detaljnije se osvrnuti na sve važnije probleme vezane uz gospodarske modernizacijske procese i infrastrukturne projekte u Kneževini Crnoj Gori, kao ni na dinamične kulturno-prosvjetne modernizacijske procese u Kneževini Crnoj Gori u razdoblju u kojem je Š. Milinović obnašao službu barskog nadbiskupa.

Na kraju ovoga sažetog analitičkog osvrta na historiografski relevantne sadržaje korespondencije Milinović – Strossmayer, treba upozoriti da u članku, zbog gore naznačenog razloga, nisu podjednako temeljito analizirane ni sve važnije u njoj zastupljene problemske cjeline. No, držim da su u njemu po prvi put temeljitije analizirani pogledi biskupa Strossmayera i nadbiskupa Milinovića na neka od najvažnijih pitanja hrvatske i crnogorske povijesti s kraja 19. i početka 20. stoljeća, s posebnim naglascima na sučeljavanje političkih interesa tadašnjih europskih velesila, napose Austro-Ugarske Monarhije i Ruskog Carstva, na balkanskom i mediteranskom prostoru.

Zaključak

Korespondencija Šimun Milinović – Josip Juraj Strossmayer, pohranjena u Arhivu HAZU u Zagrebu, vrijedan je povijesni izvor, podjednako za istraživanje međusobnih odnosa tih dviju istaknutih osoba hrvatskoga crkvenog i političkog života druge polovice 19. i prvoga desetljeća 20. stoljeća, kao i za analizu djelovanja Š. Milinovića nakon sklapanja konkordata između Kneževine Crne Gore i Svete Stolice i njegova imenovanja barskim nadbiskupom 1886. Spomenuta korespondencija također čini razvidnijim djelovanje hrvatskog episkopata, koje u naznačenom razdoblju, osim vjerske i crkvene, ima i snažnu političku dimenziju, posebice kada je riječ o njegovu zauzimanju za proširenje uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u bogoslužju Katoličke crkve u hrvatskim zemljama te obrani hrvatskih prava na Zavod sv. Jeronima u Rimu tijekom tzv. Svetojeronimske afere 1901./1902. Naznačeni problemi, uz ocrtavanje suvremenih kulturnih, političkih, zdravstvenih i socijalnih prilika u Kneževini Crnoj Gori, tvore tematsku okosnicu korespondencije Milinović-Strossmayer i predmet su istraživanja ovoga priloga. S obzirom na činjenicu da su se na prostoru Crne Gore ispreplitali i sukobljavali interesi europskih velesila, napose Austro-Ugarske Monarhije, u čijem sklopu se nalazila Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, na čiji je teritorij Crna Gora politički reflektirala i Ruskog Carstva, koje je preko Crne Gore težilo ostvariti svoju politiku prodora na topla Mora (Sredozemlje), spomenuta korespondencija izravno ili neizravno interferira i u osjetljiva pitanja odnosa među velikim silama i njihova konfrontiranja na području Balkana, srednjoistočne Europe i Mediterana (Sredozemlja).

Zoran Grijak

Correspondence of Šimun Milinović and Josip Juraj Strossmayer as Historical Source

Summary

The article analyses correspondence between Šimun Milinović and Josip Juraj Strossmayer as a relevant historical source, equally for research of mutual relations of those two prominent persons of Croatian ecclesiastical and political life of the second half of the nineteenth and the first decade of the twentieth century, as well as for the analysis of the agency of Milinović after the concordat between the Principality of Montenegro and the Holy See was concluded and Milinović appointed as the archbishop of Bar in 1886. Particular research attention is directed towards the support of those two prelates for obtaining confirmation of privileges and extending of use of Old Church Slavonic liturgy within the liturgy of the Catholic church in Croatian lands and for the defence of Croatian rights on the Institute of St. Jerome in Rome, during the so called Saint-Jeromian Affaire in the beginning of the twentieth century, within the scope of wider agency of Croatian episcopate and Croatian ecclesiastical and secular elite for that purpose. The aforementioned problems were thematic axes of the Milinović-Strossmayer correspondence, besides the description of contemporary political, sanitary and social conditions in the Principality of Montenegro. The emphasis is placed on the analysis of segments of the correspondence relevant for Croatian historiography, but, taking into the account that the correspondence directly or indirectly cuts also into the sensitive issues of relations between great powers, particularly Austro-Hungarian Monarchy and Russian Empire, and their confrontation in the areas of the Balkans, Central Eastern Europe and Mediterranean, within the scope of Russian attempts of arrival on the warm seas via Montenegro, the article also underlines its importance in the wider context of European historiography.

Key words: Archbishop Šimun Milinović, Bishop Josip Juraj Strossmayer, Montenegro, the Triune Kingdom, Austro-Hungarian Monarchy, Russian Empire, Holy See, Montenegrin Concordate, union of Churches, Glagolytics, Saint-Jeromian Affaire

OCJENE I PRIKAZI

Libellus Policorion – Rogovski kartular, sv. 1: Kodikološki opis, paleografska analiza, faksimil, prir. Tomislav Galović, Državni arhiv u Zadru, Zadar 2018., 202 str.

U listopadu 2018. godine objavljena je knjiga pod naslovom *Libellus Policorion – Rogovski kartular, sv. 1: Kodikološki opis, paleografska analiza, faksimil*, koju je priredio Tomislav Galović, koji je s istom temom doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2010. godine. Radi se o samostanskom kartularu koji se nalazi u Državnom arhivu u Zadru, u arhivskom fondu pod nazivom *Benediktinski samostan Sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu*. Ova knjiga je prvi od tri svezaka u seriji, te se u njemu donosi kodikološki opis, paleografska analiza i faksimil kartulara, te kao dodatak popis i digitalizacija pergamena do kraja 14. stoljeća iz istog fonda. U sljedećem svesku priređivač će objaviti kritičko izdanje latinskoga teksta kartulara i hrvatski prijevod, dok će u zadnjem izvršiti iscrpnu diplomatsko-povijesnu analizu kartulara.

Knjiga počinje riječima nakladnika (7), te predgovorom priređivača (9-11), u kojem se naglašava važnost proučavanja kartulara kao značajnih povijesnih vrela za razumijevanje hrvatskoga srednjeg vijeka, naglašavajući kako je Samostan sv. Kuzme i Damjana jedina danas živuća muška redovnička zajednica u Hrvatskoj koja je imala status kraljevskog samostana u ranome srednjem vijeku. Nadalje, priređivač pobliže objašnjava koji je cilj djela, te kako je osmišljena raspodjela tema za sva tri sveska.

U poglavlju *Uvod: Libellus Policorion – Rogovski kartular* (13-17) navodi se kako je benediktinski samostan sv. Ivana Evanđelista u Biogradu na moru utemeljio hrvatski kralj Petar Krešimir oko 1060. godine, o čemu svjedoče dvije verzije i nekoliko prijepisa same povelje o osnivanju. Kartular je napisan na srednjovjekovnom latinskom jeziku na književnoj gotici bolonjskoga tipa, a potječe iz druge polovice 14. stoljeća. Sadrži prijepise isprava i popise samostanskih dobara, a u kartularu je prepisano sveukupno 138 isprava i zapisa u razdoblju od 1060. do 1367. godine. Na kraju uvoda priređivač se referira na historiografe i djela, te zbirke izvora koje sadrže materiju iz kartulara.

Potom slijedi kodikološka analiza kartulara (19-24), u kojoj se opisuje sami rukopis, prvo počevši od samog fizičkog izgleda izvana, pa onda iznutra; najprije od kojeg je materijala napravljen (pergamene), na koji su način svesci posloženi, koje su njegove dimenzije, kako je bio uvezen, koliko je pisara sudjelovalo u izradi rukopisa (riječ je o dvojici), te kako su ispisani naslovi i inicijali.

U sljedećem poglavlju Tomislav Galović donosi paleografsku analizu (25-43), jer je u dosadašnjoj historiografiji taj aspekt ostao neobrađen. Pisar kodeksa nije mogao biti točno utvrđen, ali moguće je pretpostaviti da je to bio jedan (odnosno dvojica) od učenih redovnika benediktinaca Samostana sv. Kuzme i Damjana na Čokovcu, a kartular je najvjerojatnije sastavljen u samostanskom skriptoriju. Pismo kartulara je knjižna gotica bolonjskog tipa, a tek kasniji upisi i bilješke na marginama su ili na humanistici na latinskom jeziku, ili poluustavnoj i kurzivnoj glagoljici na hrvatskom jeziku. U drugom dijelu poglavlja, priređivač donosi deskripciju grafijskog sustava – morfologiju slova: na koji način su slova bila izvedena, koji su bili posebni grafemi (ç i e, potonje tzv. repato), na koji način su se tvorile kratice (suspenzijom, kontrakcijom, kombinacijama različitih znakova i slova, itd.), ligature i inicijali, te kako su se označavali brojevi i interpunkcija. Potrebno je naglasiti da je ovo poglavlje popraćeno primjerima u boji visoke rezolucije, što čitatelju uvelike olakšava razumijevanje materije.

Nadalje se donosi popis izvora, literature, i kratica koji su korišteni u djelu (45-53), a potom faksimil samog kartulara (55-156), uključujući i same korice rukopisa. Nakon faksimila priređivač je uključio i kazalo zapisa/isprava u obliku tablice – folijaciju priređivača, izvornu dataciju zapisa/isprave, izvorni naslov te prijevod na hrvatski jezik. Priređivač je također uključio i sažetak na engleskom jeziku (171-174).

U završnim dijelovima knjige Tomislav Galović donosi kao prilog popis i digitalizaciju isprava iz arhivskog fonda Benediktinskog samostana Sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu iz fonda u Državnom arhivu u Zadru (175-192), popis i regesta 135 isprava od 1060. do 1399. godine. Djelo završava popisom korištenih (tiskanih) izvora (195-202).

Prvi svezak cjelovitog izdanja *Rogovskog kartulara* napravljen je prema pravilima struke, te je značajno djelo za proučavanje srednjovjekovnih kartularskih spisa, stoga autoru treba čestitati. Sama izvedba je izrazito luksuzna. Na kraju, potrebno je samo napomenuti da smo u iščekivanju sljedećeg sveska u seriji, što će se, nadamo se, dogoditi tijekom 2019. godine.

Sanja Miljan

Registri porečkih bilježnika Henrika de Artizanibus (1433.-1434.) i Antuna de Teodoris (1435.-1449.), Spisi porečkih bilježnika, sv. 1, Spisi istarskih bilježnika, sv. 2, prir. Zoran Ladić, Državni arhiv u Pazinu, Posebna izdanja, sv. 48, Pazin 2018., 283 str.

Prije deset godina objavljen je prvi svezak u sklopu projekta Spisi istarskih bilježnika Državnog arhiva u Pazinu, a imala sam čast napisati prikaz *Knjige labinskog bilježnika Bartolomeja Gervazija (1525.-1550.)*, najstarije sačuvane notarske knjige grada Labina koju su priredili Zoran Ladić i Elvis Orbanić. Sada, drugi svezak serije, odnosno prvi svezak podserije Spisi porečkih bilježnika, naslovljen *Registri porečkih bilježnika Henrika de Artizanibus (1433.-1434.) i Antuna de Teodoris (1435.-1449.)*, priredio je Zoran Ladić, znanstveni savjetnik na Odsjeku za povijesne znanosti HAZU, koji je najveći poznavatelj najstarije istarske bilježničke građe. Kao i u prethodnom slučaju, urednica knjige je Mirjana Matijević Sokol, najbolji hrvatski diplomatičar i paleograf. Knjiga se strukturalno dijeli na nekoliko cjelina: predgovor urednice (7-8), uvodne napomene (9-15), te središnji dio knjige koji je prijepis najstarije porečke bilježničke knjige (21-214). Znanstveni aparat uključuje i priloge, odnosno popis porečkih bilježnika koji su zabilježili isprave koje se ovdje objelodanjuju te onih koji se pak u njima spominju (17-18), tehničke napomene (19), regesta (215-232), neke odabrane faksimile (235-240) te indekse osobnih imena (241-259), imena mjesta (260-263) te stvari (264-281).

Predgovor urednice (7-8) kako je već navedeno, potpisuje prof. Mirjana Matijević Sokol. Budući da je izgradila svoju karijeru na priređivanju raznovrsne srednjovjekovne građe, kao urednica ovog izdanja, zasigurno je osoba koja potpuno razumije potrebu objavljivanja izvorne građe. Unatoč činjenici da je komunalni notarijat Istre nešto mlađi od onog dalmatinskog, tim je više potrebna njegova objava kako bi se istraživanje te problematike na Istočnoj obali Jadrana moglo lijepo zaokružiti i komparirati. Ističe vrijednost samog rukopisa porečkih bilježnika te cijelog projekta Spisi istarskih bilježnika, kao i podršku koju je dugogodišnji ravnatelj, dr. sc. Elvis Orbanić, ujedno i sam povjesničar, ukazivao projektu. Ono što mi je posebice zanimljivo je da je istaknuto da se preslika izvornika može pronaći i na mrežnim

stranicama Državnog arhiva u Pazinu (<https://www.dapa.hr/najstarija-biljeznicka-knjiga-istre-2018/>), čime pokazuju da zaista idu ukorak s vremenom i modernim tekovinama.

Prije središnjeg dijela knjige nalazi se uvodna studija pod naslovom *Uvodnik – sadržajne i diplomatske osobine izvora* (9-15) iz pera priređivača, u kojoj se, kako i sam naslov govori, daju crtice iz sadržaja dokumenata, osobitosti notarijata u Poreču, porijeklu i aktivnostima samog notara te diplomatske analize. Naglašava se, kao što je poznato istraživačima srednjovjekovne povijesti, da je za razdoblje srednjeg vijeka ostao sačuvan samo malen broj bilježničkog gradiva u Istri. Bilježnička knjiga porečkih notara vrlo je obimna, stoga je ovdje donosi njezin prvi dio, odnosno privatno-pravne isprave prve polovice 15. stoljeća, a koje se čuvaju u Državnom arhivu u Pazinu pod signaturom HR-DAPA-8. Riječ je o 177 obostrano ispisanih folija na papiru, no niti na jednom od tih dokumenata nije bio utisnut vodeni znak. Građa je pisana kurzivnom goticom, na latinskom jeziku, uz poneke isprave napisane Venetom iz pera Antuna de Teodorisa, te je ortografija srednjovjekovna (npr. piše *vxor* umjesto *uxor*). Priređivač je uspio identificirati da je deset isprava na početku knjige zapisao bilježnik Henrik de Artizanibus, te rekonstruirati neke isprave koje su bile necjelovite, ili krivo uvezane u samom kodeksu. Potrebno je isto tako naglasiti da ovdje objavljena građa ne sadrži oporuke, one će naime biti objavljene u drugom svesku podserije, a njih je zapisao drugi spomenuti notar, Antun de Teodoris. Prema tome, čini se da je djelovao u Poreču u razdoblju od nekih pedesetak godina.

Glavni je dio knjige dakako prijepis bilježničke knjige porečkih notara Henrika de Artizanibusa i Antuna de Teodorisa koji su djelovali u Poreču od 1433. do 1449. godine. Riječ je građi datiranoj u razdoblju od 22. studenoga 1433. do 16. prosinca 1448., koja je podijeljena u 145 isprava. Kako je već navedeno, priređivač je uspio identificirati da je prvih deset dokumenata napisao Henrik de Artizanibus, dok ostatak potpisuje Antun de Teodoris. Dokumenti su privatno-pravne naravi zbog čega nude vrlo širok spektar mogućnosti istraživanja političke, društvene, ekonomske povijesti Poreča prve polovice 15. stoljeća.

Registri porečkih bilježnika Henrika de Artizanibus (1433.-1434.) i Antuna de Teodoris (1435.-1449.), koje je priredio Zoran Ladić, vrlo su vrijedan doprinos hrvatskoj historiografiji. Kako sam u prikazu bilježničke knjige Bartolomeja Gervazija navela da se “nadam da se daljnje kritičko pripremanje ostalih istarskih bilježnika neće spuštati ispod standarda kojeg je ovo djelo postavilo”, mogu ustvrditi da je povjerenje bilo potpuno opravdano. Djelo je priređeno prema egdotičkim načelima, a svi mi koji radimo na objavljivanju izvora razumijemo koliko je mukotrpan i minuciozan posao priređivanje originalne građe, na čemu priređivaču zasigurno treba čestitati. Na kraju, naglasila bih ponovno da se nadam da sada drugi svezak Porečkih bilježnika neće dugo čekati svijetlo dana, no poznavajući priređivača, sigurna sam da će vjera u njega biti potpuno opravdana i u ovom slučaju.

Suzana Miljan

Juraj de Dominicis (1469.-1470.). Giorgio de Dominicis (1469-1470), prir. Ante Birin, Šibenski bilježnici. Notai di Sibenico, Biblioteka Hrvatska povjesnica. Građa IV/17, Zagreb 2018., 414 str.

Ante Birin priredio je još jedno izdanje u seriji Šibenski bilježnici. Notai di Sibenico, naslovljeno *Juraj de Dominicis (1469.-1470.). Giorgio de Dominicis (1469-1470)*. Riječ je o

zajedničkom izdanju Hrvatskog instituta za povijest, Državnog arhiva u Zadru i Državnog arhiva u Šibeniku. Riječ je o kritičkom izdanju izvora, napravljenom vrlo stručno, a potpuni hrvatski tekst studije preveden je i na talijanski jezik, što je učinio Guido Villa. Originali dokumenata čuvaju se u fondu Bilježnici Šibenika u Državnom arhivu u Zadru. Potrebno je naglasiti da je djelo priređeno u sklopu programa projekta Hrvatske zaklade za znanost naslovljenog "Gradovi hrvatskog srednjovjekovlja: Urbane elite i urbani prostor" (HRZZ-IP-2014-09-7235).

Nakon predgovora slijedi uvodna studija jednostavno naslovljena *Uvod / Introduzione* (8-41). Unatoč povećanom interesu istraživača za izdavanje srednjovjekovne notarske građe, slučaj Šibenika, kako priređivač napominje, još uvijek nije dostatno u fokusu istraživanja. Ante Birin objašnjava kako se dosad o samom notarju, Jurju de Dominicisu, nisu mogli pronaći nikakvi podaci, i to ne samo o porijeklu, već i imenu oca. Sami dokumenti su nastali u razdoblju od 2. listopada 1469. do 19. prosinca 1470. Priređivač potom daje diplomatsku obradu dokumenata, unutarnju strukturu isprava, objašnjava problematiku datacije, kontrolnih elemenata, itd. Zanimljivo je za istaknuti da su u ovoj građi najbrojnije kupoprodajne isprave, zadužnice te isprave o pravnom zastupanju. Predstavljeni dokumenti otkrivaju privatne poslove pripadnika svih slojeva kasnosrednjovjekovnog društva te su sigurno dobra osnova za daljnja istraživanja raznih aspekata društvene, ekonomske i političke povijesti kasnosrednjovjekovnog Šibenika. Za efektivno korištenje objavljenog izdanja, uvodu su nadodani i *Znakovi i kratice / Segni e abbreviazioni* (40-41). *Popis isprava / Elenco dei documenti* (42-49) prethodi samom korpusu dokumenata.

Glavni dio knjige čine *Isprave / Documenti* (50-371). Riječ je o 266 isprava koje je sastavio Juraj de Dominicis u razdoblju od 2. listopada 1469. do 19. prosinca 1470. Kako je već navedeno prethodno, riječ je o relativno kratkom razdoblju, no notar je zapisao brojne isprave koje ocrtavaju živahnu svakodnevnicu grada u kasnom srednjem vijeku. Znanstveni aparat uključuje kazala: *Index locorum* (372-377), *Index nominum personarum* (378-403) te *Index rerum* (404-414).

Druga knjiga izvora šibenskih notara Ante Birina dolazi samo dvije godine nakon prethodne, a i *Bonmatej iz Verone (1449.-1451.)* i *Juraj de Dominicis (1469.-1470.)*, izrazito su korisni izvori za istraživanje prostora kasnosrednjovjekovne šibenske komune. Priređivač je u zadnjih nekoliko godina pokazao veliki interes i trud oko objave bilježničkih spisa Šibenika, na čemu mu zasigurno treba čestitati, te čijim se trudom i ustanovila serija Šibenski bilježnici koju izdaje Hrvatski institut za povijest. Time je dan velik doprinos drugim serijama izvora, poput *Monumenta spectantia* ili izdanja Državnog arhiva u Zadru, a koje se baziraju na objavi građe zadarskih ili splitskih bilježnika. U svakom slučaju, riječ je u uzornom djelu, koje će naći svoju publiku unutar znanstvene zajednice, posebice među istraživačima kasnosrednjovjekovne Istočne obale Jadrana.

Goran Budeč

Spisi zadarskog bilježnika Antonija Calogere (1770.-1772.). Acta notarii Iadrensis Antonii Calogerà (1770-1772), prir. Juraj Balić – Lovorka Čoralić – Filip Novosel, Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku. Fontes spectantes historiam Adriatici orientalis priscae aetatis recentioris, sv. 2, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. 58, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 2018., 480 str.

U izdanju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 2018. godine, u sklopu 58. sveska edicije Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, četiri godine nakon prvog sveska, objavljen je drugi svezak podserije naslovljene Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku. Riječ je kritičkom izdanju nastavka bilježničke knjige zadarskog bilježnika Antonija Calogere koji je u Zadru djelovao od 1768. do 1772., a koja se nalazi pohranjena u Državnom arhivu u Zadru u fondu Spisi zadarskih bilježnika.

Izdanje su priredili, kao i u slučaju prethodnog sveska, Juraj Balić, Lovorka Čoralić i Filip Novosel, a na izradi kazala surađivala je i Maja Katušić. *Uvodne napomene* (5-12) napisane su, osim u hrvatskom izvorniku, i na engleskom jeziku (*Introductory remarks*, 13-18), te talijanskom jeziku (*Note introduttive*, 19-25). U uvodniku su priređivači predstavili vrste dokumenata koje je zapisao Antonijo Calogerà, što su i upotpunili s tri grafikona komparirajući istovremeno rezultate s analizom iz prve knjige. Također, potrebno je napomenuti kako je riječ čak o 317 spisa u trećem i četvrtom protokolu (od 1770. do 1772. godine).

Budući da je riječ o nastavku bilježničke knjige, glavni dio djela počinje s trećim protokolom, stoga nosi naslov *III. Atti: Protocollo terzo (1770.-1771.)*, odnosno vremensko razdoblje obuhvaćeno ovim korpusom dokumenata je od 12. lipnja 1770. do 14. srpnja 1771. (28-227). Drugi dio se nastavlja dokumentima iz četvrtog protokola *IV. Atti: Protocollo quarto (1771.-1772.)* u vremenskom razdoblju od 14. srpnja 1771. do 10. lipnja 1772. (230-430).

Nakon glavnog dijela izdanja priređivači su izradili vrlo detaljna kazala naslovljena *Kazalo osobnih imena/Index nominum personarum/Indexe dei nomi di persona* (431-461), zatim *Kazalo mjesta/Index locorum/Indexe dei luogi* (463-467), te naposljetku i *Kazalo stvari/Index rerum/Indexe delle cose* (469-476).

Lovorka Čoralić dugi niz godina objavljuje građu iz Državnog arhiva u Veneciji i Državnog arhiva u Zadru. Upravo zbog tog razloga ne čudi da je upravo njezinim angažmanom pokrenuta i serija Fontes spectantes historiam Adriatici orientalis priscae aetatis recentioris, odnosno Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku unutar temeljne Akademijine edicije Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Suradnja s Jurjem Balićem i Filipom Novoselom na već dva sveska pokazala se vrlo plodonosnom, zbog čega će i drugi znanstvenici moći koristiti ovaj nepregledan izvor podataka za proučavanje raznih aspekata povijesti istočnojadranskog prostora, odnosno povijesti Zadra u 18. stoljeću. Time zasigurno pridonose povećanju interesa istraživača za razdoblje 18. st. koje nije dosad dobilo adekvatnu pozornost. Priređivačima stoga treba čestitati, te se nadati da se izabrali nekog novog zadarskog notara iz 18. stoljeća, kako bi serija Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku i dalje redovito izlazila kao do sada.

Goran Budeč

Marianne SÁghy, *Szent Márton. Krisztus Katonája* [Sv. Martin, Kristov vojnik], Szülőföld Kiadó, Szombathely 2018., 192 str.

Kao što je Marianne SÁghy sažela na prvim stranicama svoje knjige, sv. Martin bio je prvi svetac koji je bio proglašen svetim zbog svoje *Christoformitas*, a ne načina smrti, odnosno mučeništva. Tijekom zadnjih godina, nekoliko članaka i knjiga bavio se životom sv. Martina, međutim, Marianne SÁghy je bila prva osoba koja je sv. Martinu, sinu Panonije, posvetila monografiju na mađarskom jeziku.

Knjiga se sastoji od šest poglavlja. Prva dva su zapravo uvod za posljednja četiri: prvo daje povijesni kontekst doba sv. Martina, dok drugo predstavlja žanr *Vita Martini* te osvjetljava historiografiju te tematike. Sv. Martin i Sulpicije Sever, autor Martinove legende, ne mogu se razmatrati zasebno, jer sve što znamo o sv. Martinu dolazi upravo iz njegovog djela. Sulpicije Sever bio je bogati službenik koji je napustio svoju službu te osnovao asketski centar na ruralnom području, slijedeći primjer Paulina iz Nole. Do 4. stoljeća kršćanima koji su se bojali sekularizacije Crkve bilo je teško živjeti. Oni su odustali od svega, odselili se dalje od svijeta te naposljetku čekali Posljednji sud. Unatoč tome, vladajuća crkvena elita ih je nastojala kontrolirati. Pišući Život sv. Martina, nakana Sulpicija Severa bila je pružiti uzorni model idealnog vođe koji je bio karizmatičan sveti čovjek. Naglasak na Martinova čudesa bio je znak njegove sličnosti Kristu. Do sredine 20. stoljeća, historiografija se koncentrirala na pitanja jesu li se ta čudesa doista dogodila, no u posljednjih sedamdeset godina, istraživači su koristili ta čudesa kako bi ocrtali mentalitet doba sv. Martina. Novina u djelu Marianne SÁghy jest upravo njezina nakana da predstavi kako su ljudi kasne antike čitali i razumijeli *Vita Martini*. U sljedeća tri poglavlja, ona slijedi redoslijed legende.

Treće poglavlje bavi se Martinovom mladosti: njegovim rođenjem i njegovim vojničkim danima. Na početku se SÁghy fokusirala na historiografske debate, a potom okrenula alegoričkom značenju teksta. Točan datum i mjesto rođenja sv. Martina bilo je predmetom debate: Szombathely (*Savaria*) i Pannonhalma (*Savaria Sicca*) bili su smatrani mjestima njegovog rođenja. Pannonhalma kao mjesto rođenja bila je benediktinska izmišljotina koja se pojavila u kasnome srednjem vijeku. Što se pak datuma tiče, između 316. i 336., autorica je izabrala 336. kao godinu rođenja sv. Martina. Problem koji se pak ovdje pojavio, bilo je pitanje trajanja njegovih vojničkih dana. Legenda govori kako je bio vojnik pet godina, međutim, službeno su pojedinci morali provoditi 25 godina u vojsci. SÁghy predstavlja tri lica sv. Martina kao vojnika: on je bio redovnik-vojnik, milostivi vojnik i mučenik-vojnik. Njegovo vojništvo moglo bi biti metafora njegove službe i vjere, tim više što je pokazao svoju poniznost i dobrotu u vojci. Poznata scena kada je Martin podijelio svoj plašt s prosjakom simbolizira odnos Boga i čovjeka. Međutim, u tumačenju od SÁghy, Martin je prepoznao sebe u prosjaku, prije Posljednjeg suda. To je isto tako značilo sličnost Kristu, jer se u Martinovom snu Krist pojavio u svojem polu-plaštu. Martinovo mučeništvo je isto simbolično, jer kada je odbio službu u vojsci, prihvatio bi bio mučeništvo već sljedeći dan, no suparnička se vojska povukla. U nastavku je mučeništvo reinterpreterirano, oni koji se odreknu svijeta, novi su mučenici.

Četvrto se poglavlje bavi razdobljem Martinova lutanja i njegova tri lica tijekom tog razdoblja: apostolom, pustinjakom i prorokom. Martin je otišao na područje Ilirije i Panonije kako bi preobratio svoje roditelje i Arijanace, potom je postao pustinjakom u Gallinariji i kasnije u Ligugé, gdje je izveo svoja čudesa te postao "svetim čovjekom" tog područja. Autorica naglašava važnost da su u kršćanstvu ljudi posrednici u odnosu na poganske religije.

Martinova čudesa simboliziraju da je moć svetog čovjeka veća nego svjetovnih plemića, jer je upravo on koji je ustanovio red. Martinova metamorfoza u proroka bila je sljedeći korak prema njegovom *Christoformitas*.

Peto se poglavlje bavi Martinom kao biskupom. Marianne Sághy je podcrtala da je Severova namjera bila da harmonizira Martinov životni stil pustinjaka s njegovom novom ulogom biskupa. Zbog toga je podupro utemeljenje Marmoutiera, gdje je Martin mogao živjeti istovremeno zasebno, ali opet sa svima. Kao biskup, Martinov je zadatak bio pokrštavanje ljudi ruralnih područja. Ondje je služio kao egzorcist: uništavajući poganske idole i liječeći bolesne ljude. Ta su čudesa jako sličila biblijskim pričama o razlici između pogana i kršćana. Martin se i suočio sa Sotonom i ovdje autoričina analiza postaje intrigantna. Ona tvrdi da je prikaz Sotone u formi cara snažna kritika cara i Crkve 4. stoljeća. U vizualnim izvorima i literaturi toga doba slike Krista i cara bile su naizmjenične. Sever u *Vita Martini* naglašava da su askete nasljednici crkve mučenika, a nisu to bogati biskupi. Vita ne završava s Martinovom smrću, ona se može pročitati u pismima. Autorica tvrdi da razlog nije to da Vita nije nastala za Martinova života, već da njegova smrt bi učinila upitnom njegovu pobjedu nad Sotonom. Nadalje, preskakanje Martinove smrti simbolizirala je da Martin uvijek radi sa svojim stadom.

Posljednje, vrlo kratko poglavlje bavi se procesom pisanja Života svetca, koje posvećuje hagiografa. Sever se nadao da *Vita Martini* posvećuje svog pisca i čitatelje. Naglasio je da će Martin uvijek biti s onima koji ga se sjećaju. Marianne Sághy završila je svoje djelo pismom Aureliju đakonu, gdje on tvrdi da uz pomoć *Vita Martini*, sam Martin će biti prisutan s onima koji pričaju ili čitaju o njemu. Čitajući ovaj dio, nisam se mogla oteti dojmu da je autorica, pišući ovo djelo u svojoj smrtnoj postelji, svojom posljednjom rečenicom nije pisala samo o sv. Martinu, već i o samoj sebi, čime je željela pružiti utjehu svojim kolegama i prijateljima zbog svoje prerane smrti.

Dorottya Uhrin

Josip Bratulić, *Svetost i čovječnost. Rasprave o hrvatskoj hagiografiji*, Književni krug, Split 2018., 338 str.

Prošle je godine u izdanju Književnog kruga iz Splita objelodanjeno značajno djelo uglednog hrvatskog znanstvenika, akademika Josipa Bratulića u kojem, za razliku od većine njegovih djela i studija posvećenih filologiji (posebice slavistici), kojima je bitno zadužio hrvatske humanističke znanosti druge polovine 20. i početka 21. stoljeća, obrađuju teme vezane u prvom redu uz danas vrlo popularna hagiografska istraživanja koristeći suvremenu hagiografsku metodologiju nastalu u krugu europskih istraživača ove tematike tijekom posljednjih stotinjak godina. Na sreću, hrvatska je povijest od razvijenoga srednjeg vijeka pa sve do suvremenog doba vrlo bogata hagiografskom baštinom, tako da je autor doista imao izuzetno vrijednu hagiografsku izvornu građu za svoja razmatranja koja su proizvod kako njegovih samostalnih promišljanja tako i naslonjena na hagiografiju kao znanost koja je u posljednje vrijeme doista procvjetala u svim europskim zemljama.

Samo je djelo podijeljeno u šest osnovnih tematskih poglavlja sa ukupno 29 radova koje je autor tijekom posljednjih nekoliko desetljeća objelodanio u raznim časopisima i zbornicima sa znanstvenih skupova, odnosno radovi koje je autor u tim prigodama izložio, kao i nekoliko

predgovora ili pogovora raznim autorskim djelima ili zbornicima sa znanstvenih skupova posvećenim problematici hrvatske hagiografske literature. Pri tome treba istaknuti da je autor znanstveno i sadržajno u ovom djelu značajno izmijenio i dopunio većinu tekstova koje je ranije drugdje objelodanio, učinivši to iz razloga sve boljeg poznavanja discipline. Hagiografija se, naime, kao humanistička znanost kontinuirano razvija, osobito ona vezana uz zapadno i srednjoeuropske istraživačke napore, koja donosi nove metodološke pristupe i uočava nove mogućnosti istraživanja hagiografskih djela, kao što je primjerice njihova uloga u istraživanju povijesti emocija, sve veću pozornost posvećuje vizualnom materijalu hagiografskog ikonografskog sadržaja koje bitno dopunjuje i pojašnjava važnost pojedinih svetačkih likova u određenom političkom, religioznom, gospodarskom, medicinskom i drugim povijesnim razdobljima. O tome svjedoči već i sama naslovnica Bratulićeve knjige te velik broj slikovnih ilustracija pridodanih njegovom djelu u svrhu boljeg razumijevanja svetačkih kultova u hrvatskoj prošlosti.

Iako su pretežito napisani prije negoli se u hrvatskoj historiografiji pojavio veći interes za takvu vrstu literature odnosno vrela, oni nisu ništa izgubili na svojoj znanstvenoj svježini i vrijednosti jer su pisani korištenjem suvremenih znanstvenih metodologija u istraživanju hagiografske baštine te prateći kretanja u europskoj historiografiji koja je u to vrijeme već posvetila veću pažnju hagiografiji kao važnom izvoru za historiografiju, a osobito medievistiku. Zbog toga, kao i istraživači sličnih tema unutar europske historiografije, i autor ovog djela ne pristupa hagiografskim djelima isključivo kao teološkim studijama već ih razmatra kao povijesni izvor obraćajući posebnu pažnju vremenu u kojem su nastala, samim svetačkim likovima kao subjektima takvih djela, autorima djela hagiografskog žanra, a također i percepciji hagiografskih djela kao i njihovoj popularnosti u znanstvenim i širim čitalačkim krugovima u Hrvata.

Od tekstova o hrvatskim djelima hagiografskog žanra kao prvorazrednih izvora za hrvatsku, ali i europsku povijest, preko obrade nekih djela hrvatskih pisaca prije i nakon hrvatskog narodnog preporoda, uočava se trajna povezanost i interes hrvatskog naroda (prvo duhovne i svjetovne elite, a zatim građanstva i nižih društvenih slojeva) za ovaj žanr jer je hagiografska književnost kao pučka literatura (barem u kasnijim razdobljima povijesti) bila vrlo zanimljiva i snažno je utjecala na oblikovanje religioznosti hrvatskog naroda kako na manjim mikroprostornim tako i na većim makroprostornim razinama. U ovoj monografiji sve rasprave ukazuju na golemo bogatstvo naše pisane, pa tako i hagiografske, baštine. Naši su pisci hagiografskih djela (primjerice Faust Vrančić, Matija Vlačić Ilirik i Bartol Kašić) bili i nacionalni prosvjetitelji, a hagiografski oblikovane priče o znamenitim ljudima iz davnih vremena (primjerice sv. Jeronim, sv. Ćiril i Metoda ili sv. Franjo) kao i iz suvremenog doba, kad su neki naši suvremenici postali uzor dobrote ili intelektualnog poštenja (primjerice J. Turčinović, fra B. Duda i F. Kuharić) te su zaslužili da ih ubrojimo u krug onih velikana koji su sve svoje snage, intelektualne i moralne, uprli u napredak i boljitak društva, a time i spojili svojim radom svetost i čovječnost.

Važno je istaknuti da su u ovoj knjizi pojedini dijelovi posvećeni onim osobama koje do sada nisu promatrane kao pisci hagiografskih djela (B. Kašić, F. Vrančić), iako su i njihovi hagiografski radovi – svetačke legende i životopisi – pridonijeli ostvarenju njihove velike ideje: da se jezikom i tekstovima objedini hrvatski narod, podijeljen i politički i jezično, u cjelinu i ukupnost narodne ideje i zajedništva. Hrvatski hagiografski životopisi i legende bili su, s protokom vremena, čitani u sve širem krugu opismenjenog hrvatskog čitateljstva, a

unutar hagiografskih tekstova unesenim idejama utvrđivali su, kako ističe J. Bratulić, svijest o nužnosti kreiranja jednog jezika i slovopisa ("pravopisa") za cjelokupno narodno biće u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Hagiografski su tekstovi, kao što pokazuje autor, prelazili i političke granice podvojene domovine, a prevladavali su lako i dijalektalne posebnosti u našim narječjima i govorima. U tom smislu, primjerice, pavlinski pisac Hilarion Gašparoti tvrdi da se njegove knjige čitaju i među Hrvatima štokavcima i čakavcima, a ne samo kajkavcima, a dobro su prihvaćene i među Kranjcima.

Konačno, izuzetno nadahnut i važan dio knjige predstavlja pet tekstova posvećenih središnjem liku kršćanske pobožnosti hrvatskog, ali i ostalih europskih naroda tijekom dva tisućljeća kršćanstva. U tom smislu, autor razmatra ulogu Bogorodice kao najvažnije *mediatrix Christianorum* pred Bogom, odnosno kao nebeske majke svih kršćana čije je posredovanje (*intercessio*) smatrano posredovanjem majke svakog čovjeka pred Bogom. U nekoliko tekstova autor razmatra lik Bogorodice kroz povijesna razdoblja, u tekstu o Ardeliju Della Belle analizira njegove propovjedi u kojima zaziva djevicu Mariju kao zaštitnicu, a u jednom je tekstu usredotočen na razmatranje Bogorodice u djelu *Zercalu Marijanskom* Jurja Habdelića.

Možemo zaključiti kako se radi o izuzetno vrijednom djelu koje, kroz autorove tekstove, svjedoči o razvitku hrvatske hagiografije kroz posljednjih pola stoljeća. Upravo zahvaljujući autorovim doprinosima, hrvatska je hagiografija pratila suvremena europska hagiografska znanstvena kretanja (primjerice djela Petera Browna, André Vauchez i drugih), a autor je svojim tekstovima nadahnuo suvremena hrvatska hagiografska istraživanja koja postižu sve veći zamah i približavaju se razini proučavanja europske hagiografije. Iz svih navedenih razloga, kao i zbog činjenice da djelo predstavlja značajan doprinos proučavanju religiozne, prije svega hagiografske, baštine povijesti hrvatskog naroda na svim prostorima koje je nastanjivao u 19. stoljeću, smatram da se radi o izrazito analitički i vrlo promišljeno napisanoj knjizi, prije svega zbog vrlo širokog, rekli bismo enciklopedističkog, znanja samo autora, njegovog izvrsnog poznavanja hrvatske i europske hagiografske baštine kroz više stoljeća njegovanja ovog žanra u Hrvatskoj, te korištenja djela kako uglednih domaćih tako i stranih istraživača hagiografske baštine.

Zaključimo ovaj prikaz sljedećim riječima. S obzirom na to da autor donosi pregled niza znanstvenih problema vezanih uz bogatu hrvatsku hagiografsku baštinu na hrvatskom i latinskom jeziku, pri tome posebno analizirajući najvažnije svetačke figure hrvatske religiozne povijesti od srednjega vijeka pridavši Djevici Mariji kao "prvoj među svecima" središnje mjesto zbog njezina utjecaja na razvitak pobožnosti, mentaliteta i emocija na hrvatskom prostoru, prije svega unutar pobožnosti *Passio Christi* i *Compassio Marie* koja je svoj izričaj pronašla u vrlo popularnoj kasnosrednjovjekovnoj i renesansnoj pasionskoj baštini i dramskim prikazanjima u gradovima diljem Hrvatske, ova je monografija prije svega namijenjena znanstvenoj čitalačkoj publici zainteresiranoj za hagiografsku tematiku, a koja je danas u središtu znanstvenog interesa kršćanskih humanističkih znanstvenika. Istovremeno, djelo je pisano vrlo čitko i primjereno široj čitalačkoj publici, pa predstavlja važnu literaturu za studente, osobito postdiplomante društveno-humanističkog usmjerenja, ali može biti prilično i široj čitalačkoj publici zainteresiranoj za ovdje razmotrene aspekte hrvatske religiozne i kulturne povijesti. U tom smislu veliku ulogu ima svježi i inovativni znanstveni pristup autora, a koji će ponukati čitatelje na daljnja razmišljanja o nekim problemima predstavljenim u ovom djelu.

Zoran Ladić

Daniela Dvořáková, *Barbara von Cilli – Die Schwarze Königin (1392-1451)*, Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main 2017., 344 str.

Daniela Dvořáková znanstvena je suradnica na Institutu za staru povijest Slovačke akademije znanosti u Bratislavi, a svoju znanstvenu karijeru posvetila je proučavanju Ugarskog Kraljevstva u kasnome srednjem vijeku, s posebnim naglaskom na vladavinu kralja Žigmunda Luksemburškog. U svojim znanstvenim istraživanjima fokusira se na pitanja plemstva i dvorskog života, urbanu povijest s naglaskom na kraljevske posjede i utvrde te na svakodnevni život u srednjem vijeku, s posebnim interesom za život žena. Autorica je nekoliko uspješnih monografija, među njima *Der Ritter und sein König* (hrv. Vitez i njegov kralj, o odnosu Stibora von Stiboricza i Žigmunda Luksemburškog), *Das Pferd und der Mensch im Mittelalter* (hrv. Konj i čovjek u srednjem vijeku). Poseban fokus posvetila je kraljici Barbari Celjskoj, drugoj supruzi Žigmunda Luksemburškog te ugarskoj, rimsko-njemačkoj i češkoj kraljici, što je bio logičan slijed njezinih istraživanja kralja Žigmunda, s obzirom na njezinu važnost u njegovoj vladavini. Nakon nekoliko tematskih članaka u kojima se Barbara Celjska sporadično spominje, Dvořáková joj je posvetila i ovu monografiju, prvu takvu o Barbari Celjskoj i usudila bih se reći, daleko potreban doprinos istraživanjima ne samo Barbare Celjske, već i (ugarskih) kraljica općenito. Monografija je prvi put objavljena 2013. godine na slovačkom jeziku, a na njemačkom je izdana 2017. godine u prijevodu Pavela Červičeka.

Monografiju otvaraju relevantne fotografije oltarnih prikaza, kipova, zidnih slika i kriptoportreta Barbare Celjske te njezinih prikaza u kronikama s početka 15. stoljeća koji nam omogućuju da, pored narativnih izvora, kroz oči njezinih suvremenika i sami vidimo kako je ona mogla izgledati, te na taj način steknemo potpunu sliku o ovoj utjecajnoj kraljici (5-20). Sama knjiga opremljena je velikim brojem slika koje prate i upotpunjuju tekst, dajući čitatelju i važan vizualni kontekst materije.

Nakon slikovnih priloga knjiga nastavlja kratkim uvodom naslova *Einleitung – Die Schwarze Königin* (23-25) u kojem autorica objašnjava kako se iz njezina istraživačkog rada o Žigmundu Luksemburškom stvorila potreba i materija za pisanje o njegovoj supruzi Barbari koja je kulminirala ovom monografijom. Nadalje navodi istraživačka pitanja na koja će odgovoriti u ovoj knjizi, poput onoga tko je zapravo bila Barbara Celjska i može li se njezin loš ugled među njezinim suvremenicima opravdati povijesnom zbiljom, ili je on samo proizvod pakosnih pojedinaca, a dotiče se i legendi o Barbari Celjskoj koje se mogu pronaći uz svaku njezinu utvrd u Ugarskom Kraljevstvu, od kojih je za nas posebice interesantan Medvedgrad.

Knjiga je kronološki podijeljena u deset poglavlja, odnosno deset razdoblja Barbarina života. U prvome poglavlju, *Die Grafen von Cilli und Ungarn* (27-51), autorica opisuje kako je došlo do braka između Žigmunda i Barbare, navodeći kako mu je ona po redu bila druga žena (nakon smrti Marije Anžuvinske 1395. i njihova nerođenog djeteta pri padu s konja), ali da je malo poznato kako mu je bila četvrta zaručnica, a svake zaruke bile su uvjetovane tadašnjim političkim okolnostima. Nadalje autorica daje povijesni kontekst dolaska loze Celjskih na položaje moći, njihovo suparništvo s Habsburgovcima te konačno povezivanje sa Žigmundom Luksemburškim obiteljskim vezama koje su im garantirale sigurnost i politički uspon. U ovome poglavlju autorica smješta Barbarinu godinu rođenja u 1392., potkrepljujući je činjenicom da su Žigmund i Barbara brak sklopili u studenom 1405., najvjerojatnije u Krapini, kad je ona mogla imati minimalno 12 godina, što se tada po kanonskom pravu smatralo

punoljetnošću za djevojčice, te opisuje vjerojatan tijek ceremonije vjenčanja na temelju drugih poznatih isprava, s obzirom da *ordo* ove konkretne ceremonije nije sačuvan.

U drugom poglavlju, *Barbara von Gottes Gnaden Königin von Ungarn – Von der Krönung bis zur Abreise aus Ungarn (1405-1414)* (53-93), autorica, ponovno u nedostatku izvora za taj konkretan događaj, a na temelju isprave koja najavljuje krunidbu u Stolnom Biogradu u nedjelju, 6. prosinca 1405., pokušava iz sačuvanih izvora rekonstruirati krunidbu Barbare Celjske ugarskom kraljicom. Nadalje opisuje njezin dolazak na budimski dvor te obaveze koje su je nakon primanja miraza u vidu posjeda očekivale. Autorica razjašnjava i misterij oko datuma rođenja Elizabete, jedinog djeteta Žigmunda i Barbare te kraljeve jedine zakonske nasljednice, i smješta ga oko 4. listopada 1409., a na temelju Žigmundove sačuvane isprave iz travnja 1410. godine. Poglavlje završava opisom putovanja Barbare i njezine pratnje u Aachen krajem 1414. godine, gdje će u 8. studenog zajedno sa Žigmundom biti okrunjena kraljicom Svetog Rimskog Carstva.

Treće poglavlje, *Die erste Dame Europas – Barbara zur Zeit des Konstanzer Konzils (1414-1418)* (95-109) opisuje svečani ulazak kraljevskog para u Aachen prije krunidbe te sami tijekom krunidbe u Aachenu, a potom i njihov svečani dolazak na koncil u Konstanzu na Badnjak 1414. godine, a koji su sačuvani u kronikama njihovih suvremenika. Iz kronike Ulricha von Richentala poznati su nam osobni detalji o vremenu koje je kraljevski par proveo u Konstanzu jer im je Richental svjedočio iz prve ruke.

Četvrto poglavlje, *Die Ehekrise und ihre Beilegung (1419-1423)* (111-133) obrađuje bračnu krizu Barbare i Žigmunda koja je nastupila 1419. godine po njegovu povratku u Ugarsku. Barbara je naime napustila Konstanzu još 1415. te nije vidjela supruga do njegova povratka u zemlju, a zbog glasina o njezinom preljubu Barbara je zajedno sa svojom kćeri i dvorskim damama morala preseliti u Veliki Varadin (Oradeu u današnjoj Rumunjskoj) te provoditi svoje dane gotovo na rubu gladi. Autorica prati pripovijesti kroničara na ovu temu te pokušava utvrditi ima li u njima istine, jer glasine o preljubu optuživale su i samoga kralja Žigmunda. Par se pomirio 1421. godine, a ubrzo potom njihova jedina kći Elizabeta udaje se 1422. godine za Alberta V. Habsburškog.

U petom poglavlju, *Zum zweiten Mal Königin (1424-1430)* (135-165), tematizira se kriza u obitelji Celjski vezana za Barbarina brata Fridrika II. Celjskog i sumnjivu smrt njegove supruge Elizabete Frankopan. Godina 1424. bitna je i za Barbaru jer je ona u tom trenu najbogatija ugarska kraljica, a autorica prati put kojim je ona stjecala posjede te kako je njima upravljala i povećavala svoje bogatstvo. Šesto poglavlje, *Die emanzipierte Königin (1430-1436)* (167-193) nastavlja o Barbarinom uspješnom samostalnom kraljevanju dok je njezin suprug okupiran problemima oko husitskih ustanaka. Autorica napominje kako su u to vrijeme vjerojatno i nastale legende o "Crnoj kraljici" u Hrvatskoj, jer je Barbarin otac Herman II. od 1430. godine ponovno banovao u Slavoniji.

U sedmom poglavlju, *Reise nach Prag und Konflikt mit Sigismund (1436-1437)* (195-221) autorica opisuje ceremoniju Barbarine krunidbe u Pragu 11. veljače 1437. te Žigmundove pokušaje stabiliziranja svoje vlasti u Češkoj. Već u studenom 1437. kralj i kraljica napuštaju Prag, a samo nekoliko dana prije Žigmundove smrti u prosincu 1437. Barbarini posjedi su zaplijenjeni, a ona i njezine dvorske dame uhićene. Autorica na tragu tih događaja u osmom poglavlju, *Gerechte Strafe oder Verschwörung? (1438-1439)* (223-253) daje pregled događaja neposredno nakon smrti Žigmunda Luksemburškog, otkriva Barbarinu zavjeru s ciljem preuzimanja vlasti kao regentica, njezin sukob sa zetom i novookrunjenim kraljem Albertom

I. Habsburškim te njezin bijeg iz Češke u Poljsku, tijekom kojeg je jedva sačuvala živu glavu. Poglavlje završava korisnim pregledom svih izvora koji govore o Barbarinom uhićenju, dijeleći ih u dvije grupe, ovisno o tome govore li da je Žigmund ili Albert zaslužan za njezino uhićenje.

U devetom poglavlju, *Die Königin im Exil (1440-1451)* (255-269) autorica navodi kako je kraljica Barbara bila optužena za trovanje prerano preminulog kralja Alberta i njegovu smrt 1439. godine. Nadalje tematizira problematičnu novonastalu situaciju u kojoj se Barbara našla boraveći na poljskome dvoru, koji je bio u direktnom suparništvu za češko prijestolje s njezinom kćeri Elizabetom te Barbarine pokušaje povrata svojih bivših posjeda. Barbara Celjska umire 11. srpnja 1451. u Melniku te autorica opisuje kako su njezini suvremenici reagirali na vijest o njezinoj smrti.

Deseto i ujedno i zadnje poglavlje, *Das beschmutzte Andenken oder wie eine historische Legende geboren wird* (271-289) opisuje posljednje godine i smrt Ulrika II. Celjskog, s kojim je izumrla loza Celjskih u muškoj liniji te načine na koje je sjećanje na njega, a pogotovo na Barbaru Celjsku, ocrnjeno u kronikama nakon njihove smrti, prvenstveno u onima Eneje Silvija Piccolominija, budućeg pape Pia II.

Autorica u kratkome zaključku (291-292) sažima sva svoja istraživačka pitanja i ponovno naglašava važnost loze Celjskih u povijestima zemalja u kojima su vladali, a posebice njihovu popularnost u Sloveniji.

Knjiga završava znanstvenim bilješkama (293-316), popisom korištenih izvora i literature (317-332), popisom kratica posjećenih institucija (333) te indeksom (334-344).

Monografija Daniele Dvořákové zanimljivo je štivo za sve koji se bave proučavanjem povijesti srednjovjekovnih kraljica i veliki je doprinos istraživanju ženskih povijesti, posebice što se tiče uvida u vladavinu jedne od najbogatijih kraljica u Ugarskome Kraljevstvu. Knjiga je pisana čitko i zanimljivo, uz obilje slikovnih materijala, pa doprinosi popularizaciji srednjovjekovne povijesne znanosti. Ovom monografijom otvorena su vrata ne samo za daljnje istraživanje lika i djela Barbare Celjske, već i za promociju istraživanja drugih, nepravedno zanemarenih kraljica i žena u povijesti.

Sara Katanec

Alexandru Simon, *Al Treisprezecea apostol. Valachorum regulus* [Trinaesti apostol – kraljević od Vlaha], Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, Argonaut, Cluj-Napoca 2017., 258 str.

U izdanju kuće Argonaut, u Cluj-Napoci prošle je godine objavljena zbirka analiza o ugarsko-hrvatskom kralju Matijašu Korvinu (1458.-1490.) u transilvanskoj i rumunjskoj povijesti. Autor radova u knjizi je Alexandru Simon, istaknuti rumunjski medievist srednje generacije, specijalist za povijest Transilvanije i rumunjskih zemalja u kasnom srednjem vijeku, ali i za povijest križarskih pohoda i planova. Knjiga pod intrigantnim naslovom (u prijevodu) *Trinaesti apostol – kraljević od Vlaha* problematizira mnoge aspekte vladavine ovog istaknutog vladara, važnog i za hrvatsku, ugarsku te širu regionalnu i europsku povijest u kasnom srednjem vijeku.

U uvodu objavljena je pod naslovom *47 de ani* [47 godina] (7-38) kratka kronologija najvažnijih događaja i procesa za života Matijaša Korvina (1443.-1490.), po godinama, s težištem na zbivanja i procese važne za rumunjske srednjovjekovne zemlje. U poglavlju pod naslovom *Refacerea trecutului dorit* [Konstrukcija željene povijesti] (39-76) raspravlja se o trojici najistaknutijih ličnosti rumunjske povijesti 15. stoljeća uz Matijaša Korvina, točnije o njegovim suvremenicima ocu mu Ivanu (Janku) Hunjadiju (gubernatoru Ugarskog kraljevstva od 1446. do 1453.), vlaškom knezu Vladu III. Țepeșu (Cepešu, 1448., 1456.-1462., 1476.) i moldavskom knezu Stjepanu III. Velikom (1457.-1504.). Slijedi poglavlje *Rudele otomane de sânge ale Huniazilor* [Osmanski rođaci Hunjadijevaca po krvi] (77-114), gdje raspravlja o Matijaševoj koncepciji izjednačenosti po rangu sa sultanom Mehmedom II. Osvajačem (1451.-1481.), zatim o Matijaševoj ulozi u vezi s pretendentom na osmansko prijestolje princem Džemom te konačno o ulozi *Vlaha*, kako su nazivani u izvorima za galipoljsku i kosovsku bitku, u osmanskim opsadama Beograda 1456. i Vasluija u Moldaviji 1475. godine.

U poglavlju pod naslovom *Crăișorii valahilor* [Kraljevići od Vlaha] (115-152), autor se pozabavio kroničarskom kvalifikacijom (Bonfini) o "kraljeviću od Vlaha" koja se od strane protivnika i opozicije u kraljevstvu i izvan njega upućivala Matijašu, aludirajući na njegovu nedostojnost s obzirom na podrijetlo za obnašanje kraljevske časti, te kako se i zašto ista kvalifikacija nakon 1490. prenijela na moldavskog kneza Stjepana Velikog. Simon pri tomu prati odjeke tih kvalifikacija kako u kroničarstvu onoga vremena, tako i u historiografiji kasnijih vremena sve do današnjih dana, dajući pri tomu niz vlastitih opaski i interpretacija o spomenutom problemu. Poglavlje zaključuje osvrtom na, kako ih naziva, "rumunjske politike" Hunjadijevaca i s time povezane "vlaške rivalitete". Poglavlje zaključuju opširne bilješke u kojima, uz daljnji osvrt na izvore i literaturu, autor detaljno razrađuje pojedine probleme naznačene ranije u tekstu poglavlja.

U poglavlju pod naslovom *Bătălia națiunilor și grădina zânelor* [Bitka naroda i vrt vila] (153-190), Alexandru Simon se fokusirao na složene odnose kralja Matijaša i kneza Stjepana Velikog koji su se u velikoj mjeri prelamali preko Transilvanije, pokrajine pod Matijaševom vlašću, ali čiji je značajan dio bio i te kako objekt interesa i ambicija sve moćnijeg moldavskog vladara. U tom sklopu analizirao je pobune u Transilvaniji, oružani obračun Matijaša i Stjepana 1467., zatim odjeke djelatnosti obojice vladara na zapadu, poglavito s motrišta humanističke fascinacije njima kao potomcima Rimljana, da bi poglavlje zaključio analizom različitih oblika gospodovanja i vladanja nad Transilvanijom dvojice rivala i kasnije suradnika sve do Matijaševe smrti, uz praćenje kasnijeg Stjepanovog djelovanja do 1504. za vrijeme vladavine Vladislava II. Jagelovića. Poglavlje zaključuju opširni ekskursi u bilješkama za svaki od spomenuta tri dijela ovoga poglavlja, u kojima autor iznosi dodatne opširne informacije te osvrt na izvore i literaturu o pojedinim aspektima analiziranih tema.

Predzadnje poglavlje knjige nosi naslov *Timpul, tradiția, trădarea și tiranul* [Vrijeme, tradicija, izdaja i tiranin] (191-228). Ovdje se autor detaljno posvetio samim okolnostima dolaska Matijaša Korvina na vlast u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu i njegovim ranim vladarskim godinama. U nastavku kratko se osvrnuo na česte insinacije suvremenika, a i mišljenja nekih kasnijih historičara, kako je Matijaš u konačnici gajio ambicije postati rimski kralj i naposljetku car. Na kraju se kratko osvrće, uz opširne dodatke u bilješkama, i na promijenjeni koncept političke geografije šire regije koji se može zapaziti u onovremenim i šesnaestostoljetnim mletačkim izvorima. U njima Poljska, Ugarska, "Dacija" (rumunjske zemlje) i Hrvatska figuriraju kao cjelina u kojoj su se zbivanja i procesi simultano pratili.

U posljednjem poglavlju knjige *Pentru istoria unui rege* [Doprinos povijesti jednoga kralja] (229-242), Simon na početku prikazuje u obliku preglednih tablica rekonstrukciju milanskih izvora s kraja Matijaševe vladavine, a u vezi s političkim zbivanjima na različitim dijelovima kontinenta, da bi tekst zaključio kratkim osvrtom na cjelinu Matijaševe vladavine, uz pripadajuće bilješke. Na stranicama 243-250 nalazi se popis ilustracija i karata, a na samom kraju (251-258) nalazi se izabrana bibliografija s naslovima relevantne literature.

Knjiga Alexandrua Simona nesumnjivo predstavlja važan doprinos boljem poznavanju kasnosrednjovjekovne rumunjske i mađarske, ali i šire regionalne povijesti, uključujući hrvatsku. Obiluje podacima, analizama i zanimljivim opservacijama. Posebno treba izdvojiti autorovo minuciozno raščlanjivanje "rumunjske", odnosno transilvanske, moldavske i vlaške sastavnice politike kralja Korvina, čemu ova knjiga daje velik prostor i doprinos boljem poznavanju problematike, posebice u vezi s moldavskim knezom Stjepanom Velikim (1457.-1504.). Simonova monografija zasnovana je na zavidnom korpusu neobjavljenih i objavljenih izvora te sekundarne literature, rumunjske i svjetske. Autor je iskazao veliku erudiciju, suvereno vladanje s više živih i mrtvih jezika, poznavanje svih relevantnih dostignuća svjetske historiografije glede kasnosrednjovjekovne povijesti regije kao i kasnosrednjovjekovnih križarskih planova, ideja, pohoda i slično. Utoliko ova monografija ima širi značaj.

Unatoč pohvalama, postoji nekoliko sadržajnih i koncepcijskih zamjerki. Tu i tamo autoru se potkrala poneka nepreciznost, vjerojatno zbog previda. Tako, primjerice, navodi na par mjesta kako je grob hercega Ivaniša Korvina nepoznat, iako je herceg pokopan kod pavlina u Lepoglavi. Knjiga je pisana kao niz problemskih eseja. No ono što nedostaje jest jasna koncepcija cjeline teksta. Dijelovi teksta uklopljeni su u cjelinu po ne baš jasnim kriterijima koji nisu kronološki, ni prema osobama, ni prema tematici, već je cjelina teksta pomalo kaotična. Format pojedinih tekstova također nije uobičajen. U osnovnom tekstu ne nalaze se bilješke, već autor na kraju svakoga poglavlja donosi opširan dodatak pisan sitnijim fontom kojeg naziva "bilješke i diskusija", gdje uz navođenje bibliografskih podataka često kreće u detaljnu raspravu o pojedinim pitanjima spomenutima, ali često i nespomenutima, u samom tekstu. Kako su navedene dopune smještene kao bilješke na kraju teksta i pisane sitnijim fontom slova, otežavaju čitanje i povezivanje s osnovnim tekstom. Isto tako, nerijetko opsegom sustižu ili čak prestižu osnovni tekst, što nije dobro. Autor u tekstu, posebice u bilješkama, često prelazi s teme na temu. Pri tomu daje zanimljive zaključke i lucidna zapažanja, ali često bez jasnijih poveznica ubrzo otvara i prelazi na neku novu temu. S obzirom na ranije navedene kvalitete knjige ovo je zaista šteta, jer bi veća povezanost, koherentnost, preglednost i čitljivost teksta dodatno istakla njegove dobre strane. Ostaje dojam kao da autor nije imao vremena obaviti završno "poliranje" i izoštravanje teksta, možda zbog stiske s rokovima ili nečega sličnog.

Unatoč navedenim zamjerkama, knjiga Alexandrua Simona može se preporučiti stručnjacima i široj čitalačkoj publici zainteresiranoj za navedene teme, uz uvjet poznavanja rumunjskog jezika. Ostaje za nadati se da će ju autor objaviti i na jednom od svjetskih jezika te da će u novoj verziji ispraviti nedostatke koji su vidljivi u ovom izdanju, čime bi monografija dodatno dobila na kvaliteti i važnosti za historiografije ovog dijela svijeta.

Borislav Grgin

Maxim Mordovin, *Textilvégek védjegyei. A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság Területén* [Tragovi tekstila. Arheološki ostatci trgovine tekstilom u Ugarskom Kraljevstvu], Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak, ur. Pál Fodor, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest 2018., 355 str.

Ova monografija rezultat je detaljnog skupljanja srednjovjekovnih i ranonovovjekovnih olovnih pečata za tkaninu koji potječu s područja srednjovjekovne Ugarske. Većinu nalaza je autor skupio tijekom arheoloških iskopavanja, odnosno veliku većinu toga autor je osobno sakupio. Mnogi nalazi dolaze s neidentificiranih mjesta kao rezultat rada s detektorima metala. Glavni je cilj ove monografije pružiti bazu za identifikaciju olovnih pečata za tkaninu za usporedbu s onima koji su već nađeni i onima koji još čekaju da ih se pronađu, na području Karpatske kotline i okolnih područja. Stoga je autor ciljao na skupljanje objavljenih i neobjavljenih olovnih pečata za tkaninu s područja Češke, Slovačke, Transilvanije i Hrvatske.

Olovne je pečate u knjizi autor sortirao s obzirom na mjesto porijekla: sjevernu Francusku i Nizozemsku, njemačke regije, austrijske regije, Šlesku, Lužicu i Poljsku, češke i moravske zemlje, Italiju, Englesku i engleske tipove. Metodologija analize je multidisciplinarni pristup, koji kombinira upotrebu povijesnih izvora s arheološkim podacima. Rasprava o olovnim pečatima za tkanine svake regije počinje s podacima o mjestu u srednjovjekovnim ugarskim izvorima. Kombinirana analiza ovih izvora s arheološkim podacima dopušta veće zaključke o ekonomskoj i društvenoj povijesti srednjovjekovne i ranovjekovne Ugarske.

Prvo poglavlje (11-32) zasebno razmatra internacionalnu i mađarsku historiografiju o olovnim pečatima za tkanine. Prvi dio je napravljen kako bi se objasnila potreba za istraživanje tih pečata i tekstilne industrije u srednjem vijeku, s naglaskom na širokom području od Engleske do Rusije, kako bi se predstavila najznačajnija djela u tome polju. Drugi se dio bavi mađarskom historiografijom koja je tome pitanju, unatoč činjenici da se time bavila od 19. stoljeća, bavila se isključivo s povijesne strane. Razlog tome je najvjerojatnije u činjenici da arheolozi prije nisu imali detektore metala, pa je te male metalne čestice bilo teško zamijetiti golim okom.

Drugo poglavlje (33-44) opisuje razvoj prakse stavljanja olovnih pečata na tkanine kako bi se osigurala kvaliteta. Treće pak poglavlje (47-49) spominje i proces krivotvorenja tih pečata. Oba su poglavlja važna jer objašnjavaju kako su srednjovjekovni ljudi radili te pečate, koristili ih te ih se rješavali nakon što im je istekao rok trajanja.

Četvrto poglavlje (49-74) predstavlanje je autorove tipologije: okovan jednom ili dvaput, utisnut ili viseći. Potom razmatra kako su ti različiti tipovi olovnih pečata se koristili na različitim tipovima tkanine.

Arheološkim se nalazima bavi najopsežnije, peto poglavlje (75-255). Počinje svoje razmatranje s objašnjenjem kako je neravnomjeran omjer nalaza u Mađarskoj i okolnim zemljama, što je posljedica i drugačijem stanja istraživanja općenito. Razmatraju se olovni pečati za tkanine koji su povezani uz teritorije sjeverne Francuske i Nizozemske, odnosno spominje Tournai, Ypres, Arras, Lier, Valenciennes, Tienen, Mechelen, Poperinge, Gent i neka manja naselja (Kromennie i Troyes). To je područje bilo najvažnije za proizvodnju tekstila u razvijenome srednjem vijeku. Prije same analize pečata određenih gradova, autor se osvrće na opis tekstilne produkcije u regiji. Potom se bavi njemačkim teritorijem, koji dijeli na sjeverni (Koln,

Schmallenberg, Aachen, Trier i dio oko Leipziga) i južni (Nuremberg i Wöhrd, Augsburg, Ulm, Schwabach, Kempten i Isny, itd.). Teritorij Svetog Rimskog Carstva je od izuzetne važnosti za ugarsku srednjovjekovnu trgovinu tekstilom, jer je više od četvrtine dosad poznatih olovnih pečata za tkanine povezana upravo s tim dijelom svijeta. Iz austrijskih pak zemalja tkanina nije dolazila samo iz Beča, već i drugih gradova, poput Linza. Ono što je specifično u vezi austrijskog tekstila jest da je prisutan u Ugarskoj tijekom 15. stoljeća i to u dijelovima zemlje oko Dunava. Plombe iz Šleske i poljskih regija su tijekom 15. stoljeća preuzeli mjesto koje dotad držali neki zapadni dijelovi Europe. Neka od mjesta koja se spominju su Striegau, Teschen, Troppau, Č Brad, Pszczyna (njem. Pless), Bolesławiec (njem. Bunzlau), Nysa (njem. Neisse), Paczków (njem. Patschkau), Wrocław, Görlitz, Chojnów (njem. Haynau), Löwenberg i Fraustadt. Autor potom prelazi na plombe sa čeških i moravskih teritorija, gdje je tekstilna proizvodnja počela u 14. stoljeću kada su se ondje doselili obrtnici iz Njemačke i Nizozemske. Uspio je identificirati 70 plombi povezanih uz 54 grada. Većina tih mjesta uključuje Jihlavu (njem. Iglau) i Jindřichův Hradec (njem. Neuhaus). Jedan pečat se može povezati uz Gdaňsk, Brno i Šumperk (njem. Mährisch Schönberg) te nekoliko uz Nový Jičín (njem. Neutitschein). Četiri pak nalaza su specifična jer su povezani uz osobu, odnosno Jána z Kunovic i mjesto Kunovice. Za neke čvršće zaključke u ovom slučaju morat ćemo pričekati za nova istraživanja. Talijanski pak slučaj je jednako važan kao i onaj iz Nizozemske. Stoga u detalje promatra slučajeve iz Venecije, Firenze i Milana, no spominje i neka manja središta, poput Verone, Akvileje ili Kopra. Analiza je pokazala da talijanska tkanina nije došla samo u velike gradove, već je došla i u manja mjesta. Engleski je slučaj prilično specifičan, te se mogu pronaći slučajevi samo do kraja 16. stoljeća. Što se neke mikroanalize unutar Ugarske tiče, bavi se kolekcijom Regionalnog muzeja u Orosházi na području jugoistočne Mađarske. Zanimljivo je da je pokazalo da nakon što je Gyula pala pod Osmanlije da trgovina tekstilom nije prestala, dapače, doživjela je još bolji procvat. Naposljetku daje pregled što cijela analiza može reći za teritorij srednjovjekovne Ugarske, jer olovni pečati za tkanine nisu samo važan izvor za povijest tekstilne industrije, već i za društvene i ekonomske procese koji su se događali u tome razdoblju.

Dodatak se sastoji od tri dijela: baze podataka (257-316), detaljne bibliografije (317-337) te indeksa mjesta i osobnih imena (339-355). Baza podataka je zapravo katalog svih otkrivenih olovnih pečata za tkanine koji su nađeni u Mađarskoj i koja je uključena u monografiju kako bi pružila dobru bazu za daljnju identifikaciju plombi.

Ova je monografija detaljno istraživanje pisanih i arheoloških izvora za tekstilnu industriju i trgovinu u srednjovjekovnoj Europi, i točnije, praksi plombiranja tkanine kako bi se osigurala njezina kvaliteta, bazirana na arheološkim nalazima iz Mađarske koji su potom uspoređeni s drugim objavljenim i neobjavljenim plombama posvuda u Europi. Osim što je riječ o visokokvalitetnom djelu, monografija može poslužiti i kao priručnik za istraživanje tekstilne industrije u srednjem vijeku, bez obzira bila riječ o povjesničaru ili arheologu. Nadam se da će potaknuti i druge znanstvenike iz Srednje Europe na sličnu vrstu istraživanja, koja nije dosad nigdje napravljena, a zasigurno ne na ovakav način.

Tünde Komori

James D. Tracy, *Balkan Wars. Habsburg Croatia, Ottoman Bosnia, and Venetian Dalmatia, 1499 – 1617*, Rowman & Littlefield, Lanham 2016., 448 str.

Balkan Wars. Habsburg Croatia, Ottoman Bosnia, and Venetian Dalmatia, 1499 – 1617, djelo američkog povjesničara Jamesa D. Tracyja, bavi se sukobima Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva u razdoblju naznačenom u naslovu. Djelo se sastoji od uvoda, prologa, šest poglavlja i zaključka, a popraćeno je zemljovidima, rječnikom manje poznatih pojmova, bibliografijom te abecednim kazalom najčešće korištenih pojmova, osobnih imena i lokaliteta.

Autor u uvodu (1-28) obrazlaže metodologiju i odabir vremenskih razdjelnica. Naime, Tracy smatra da se recentna historiografija, osobito anglofona, nedovoljno bavila razdobljem austro-osmanskih sukoba prije Bečkog rata. Tematici pristupa komparativistički i to ponajprije s motrišta političke i vojne povijesti, ali naglašava i koncept “sraza civilizacija” (“clash of civilizations”). Iako Tracy napominje da pojmovi “civilizacija” i “religija” nisu istoznačnice, smatra da religijske tekovine uvjetuju, među ostalim, i način vladavine. Takav pristup omogućuje istraživanje odnosa centra i periferije, što je razvidno i u strukturi (kronološki poredanih) poglavlja: autor prvo razmatra situaciju i odluke centara moći (Budima/Beča, Venecije i Porte), a zatim analizira kako su se strategije državnog vrha odrazile na Bosnu, Dalmaciju te Hrvatsku i Slavoniju (tim redoslijedom). Uvod također sadrži pregled povijesti i sustava uprave zaraćenih imperijalnih sila u razvijenom srednjem vijeku.

Prolog, *The Ottoman Expansion in the Balkans, 1453-1499* (28-51), donosi kronološki pregled osmanskih osvajanja u Europi u drugoj polovici 15. stoljeća. Tracy poglavlje otvara kratkim razmatranjem ideje svetog rata u islamu, zaključujući da osmanski pomaci u Europi isprva nisu bili rezultatom razrađene strategije, već osmanskog iskorištavanja trenutnih slabosti kršćanskih vlasti na Balkanu. Autor stoga na narednim stranicama opisuje osvajanja Mehmeda II. u Srbiji i Bosni i Hercegovini, na područjima pod vlašću Ugarskog Kraljevstva i Mletačke Republike, ali i osmanske prepade na Furlaniju, Kranjsku, Štajersku i Korušku. Važno mjesto zauzimaju i analiza obrambenog sustava kralja Matije Korvina te suparništava i dinastičkih sukoba koji su uslijedili nakon njegove smrti, a za mira s Bajezitom II. Posljednji se odlomak poglavlja ukratko osvrće na nastavak sukoba u Hrvatskoj.

Prvo poglavlje, *Hungary and Venice Defeated, 1499-1526* (51-90), opisuju poraze tih sila u sukobima s Osmanlijama. Početak poglavlja prati imperijalnu strategiju Bajezita II., Selima I. i Sulejmana Veličanstvenog. U autorovom viđenju, polazište za osvajanja u Europi bila je Bosna, novoosvojena, vojna pokrajina kojom su za odsutnosti sandžakbegova upravljali lokalni vođe, tj. vojvode. Početak stoljeća u Bosni obilježili su pad ključnih utvrda i osmanski upadi na susjedna područja, ali i graditeljska djelatnost. Tracy u narednom odlomku pokazuje kako su strateški prioriteti Mletačke Republike ovisili o dobitcima i porazima u Talijanskim ratovima. *Serenissima* je, unatoč postojećim nacrtima i rješenjima za bolje utvrđivanje i naoružanje svojih istočnojadranskih priobalnih gradova, rijetko bila voljna te planove novčano poduprijeti, izuzev u slučaju Zadra, glavnog grada i uporišta svoje vlasti u Dalmaciji. Sredstva i ljudstvo za obranu stoga su uglavnom dolazila od mletačkih namjesnika i sve malobrojnijih stanovnika Dalmacije, koji su bili odvođeni u roblje i umirali od posljedica pustošenja. Prva desetljeća novog stoljeća Ugarskoj su pak donijela unutarnje razmirice. Naime, Jagelovići su se dinastijski povezali s Habsburgovcima unatoč protunjemačkim osjećajima plemstva, koje se stoga počelo okupljati oko erdeljskog vojvode Ivana Zapolje (Szapolyai). Zahvaljujući trzavicama, kao i sve težem financijskom stanju, kraljev poziv na obranu od Osmanlija nije naišao na

širi odaziv ugarskog plemstva. Zadatak obrane od Osmanlija bio je zato u ovom razdoblju prepušten hrvatskom plemstvu, koje je i samo bilo podijeljeno. Zbog nedovoljne pomoći iz Budima pojedini su plemići stupali u službu Venecije, a gradovi predavali Osmanlijama. Izolacionistička politika Svetog Rimskog Carstva odrazila se i na unutarnjoaustrijske zemlje, čijim su područjem češće harale osmanske čete.

U drugom poglavlju naslova *The Ottoman Advantage in Slavonia, Croatia, and Dalmatia, 1527-1541* (91-144) autor nadmoć Osmanlija nad neprijateljima pripisuje centralističkoj vlasti sultana. Discipliniranost vojske i njezina neupitna poslušnost vladaru te pametno raspolaganje visokim приходima Porte osigurali su prodor i utvrđivanje Osmanlija na Savi i Jadranu, glavnim rutama za habsburšku prijestolnicu. Slično zauzimanju Carigrada, osvajanje Beča imalo je ideološku komponentu – ono bi Sulejmana Veličanstvenog potvrdilo kao “gospodara svijeta”. Kako bi taj cilj i ostvario, Sulejman je saveznika protiv Karla V., koji je također pretendirao na spomenutu titulu, pronašao u francuskom kralju Franji I. Venecija je, odbivši pridružiti se savezu, došla pod izravan udar Osmanskog Carstva, što je rezultiralo ratom (1537.-1540.) u kojem su 1537./1538. izgubljene tvrđave Vrana i Nadin. Po okončanju sukoba, a u interesu očuvanja unosne trgovine začimima, mletačke su se vlasti odlučile na taktiku njegovanja dobrosusjedskih odnosa s Osmanlijama i dodatnog utvrđivanja zadarskog područja. Novoga ugarskog i hrvatskog vladara, Ferdinanda I. Habsburškog, dočekalo je stanje oprečno onome u Osmanskom Carstvu. Kraljevstvom je vladala atmosfera nepovjerenja, pogoršana sukobima za prijestolje s Ivanom Zapoljom i djelovanjem uskoka, a na položaj Habsburgovaca utjecali su i sukobi Ferdinandova brata Karla s protestantskim Schmalkaldenskim savezom. Ipak, nastavak “maloga rata” (*Kleinkrieg*), koji je ugrožavao i unutarnjoaustrijske zemlje, kao i porazi koji su se mogli izbjeći složnim djelovanjem zapovjednika, bili su jasan znak vladaru da se obrani od Osmanlija treba pristupiti sustavno. Tridesete su godine, stoga, razdoblje početka pomoći austrijskih zemalja hrvatskim prostorima, a usustavljivanje obrane naznačeno je i formiranjem Ratnog vijeća u Ptuju.

Treće poglavlje, *Diplomacy and “Kleinkrieg”, 1542-1556* (145-196), donosi pregled zbivanja za mirnodopskog razdoblja. Smrću Ivana Zapolje u Budimu je osnovan pašaluk čiji je zadatak bio ne samo održavanje mira tijekom sultanovih pothvata na Istoku, već i (pre)usmjeravanje (ne)kontroliranih provokacija na granici, koje su u pravom trenu mogle poslužiti kao povod daljnjim osvajanjima. Sredina stoljeća tako bilježi nova osvajanja i utvrđivanje granice u Slavoniji. Stanje je u Dalmaciji bilo mirnije, unatoč problemima s uskocima (koji su u pitanje doveli prevlast Venecije na Jadranu) i “turskim morlacima”. *Serenissima* je, i dalje na umu imajući trgovinu začimima, kao i ovisnost svojih dalmatinskih posjeda o njihovu zaleđu, diplomacijom i poklonima osmanskim namjesnicima u Bosni nastojala održati dobre odnose s Osmanlijama. Mir, i unutarnji, i vanjski, nastojao je očuvati i Ferdinand, koji je krajem razmatranog razdoblja postao *de facto* svetorimskim carem. Unatoč udvostručenju izdataka austrijskih zemalja za obranu hrvatske i slavonske granice, strategija i resursi i dalje su bili manjkavi – insurekcijska je vojska djelovala palijativno umjesto preventivno, uskocima se nije moglo vjerovati, a financijska pomoć i dalje je bila nedostatna. Prekretnica je bio sultanov uvjet očuvanja mira – rušenje Sigeta. Ferdinandove konzultacije sa staležima rezultirale su odlukom o razvijanju aktivne obrambene strategije.

U četvrtom poglavlju, *War by Consultation vs. War by Command, 1556-1576* (197-246), autor komparativistički pristupa vojnim strategijama sukobljenih sila. Drinopoljski mir (1568.) nije donio i okončanje pograničnih sukoba. Bosna, u ovom razdoblju već zrela osmanska provincija,

i dalje je služila kao polazišna točka za osvajanja. Pounje i Pokuplje, najslabije branjena područja, predstavljali su ključ ka Turopolju, a time i Zagrebu te austrijskim zemljama, stoga ne čudi pojačani angažman Osmanlija na tim prostorima. Dok su Habsburgovci "uživali" mir s Portom, Mletačka Republika bila je prisiljena voditi Ciparski rat (1570.-1573.) koji je donio gubitak posjeda u Grčkoj, ali i Zemunika, posljednje utvrde koja je branila kopneni pristup Zadru. Usprkos pobjedi u bitci kraj Lepanta (1571.), zlatno je doba *Serenissime* prošlo. S druge strane, Ferdinandovo krunjenje za sveterimskog cara, Augsburški mir (1555.), kao i udvostručenje izdataka austrijskih zemalja za obranu hrvatske i slavonske granice omogućili su početak aktivnije politike Habsburgovaca protiv Osmanlija. Ipak, određeni pomaci u Slavoniji i bolja suradnja hrvatskih i austrijskih zapovjednika nisu uspjeli spriječiti gubitak Bužima i Cazina, a o teškim uvjetima svjedoči i velika seljačka buna 1573. godine. Rudolf II. naredio je stoga sazivanje austrijskih staleža na savjetovanje (*Beratschlagung*) kojim je obrambena politika imala biti i konačno formulirana.

Peto poglavlje, *War in a Time of Peace, 1576-1593* (247-306), bavi se ponajprije analizom stanja u Bosni i Dalmaciji te tekovinama sabora u Brucku na Muri. Razdoblje do 1590. godine bilo je doba osmanskog angažmana na Istoku, što je podrazumijevalo mir na Zapadu. Ipak, potezi koje su vlasti povlačile pokazuju da je primirje bilo tek privremeno i nominalno – sustavno naseljavanje sandžaka Like i Klisa, kao i pothvati Ferhat-bega te prepadi na Turopolje i Kranjsku ostavljali su mogućnost osvajanja po okončanju sukoba s Iranom. Venecija, opterećena dugovima te ugrožena i s Istoka, i sa Zapada, privid svoje moći na Jadranu nastojala je očuvati borbom protiv uskočkog gusarstva. Trgovačkim sporazumom o prenošenju osmanske (pomorske) trgovine iz Gabele u dalmatinski Split Republika je osigurala mir s Osmanlijama, kao i nesmetanu razmjenu zaleđa i gradova, koji su i dalje, u usporedbi s depopuliranim "teritorijem", bili njezinim prioritetom. Prioritet Habsburgovaca bio je iskorištavanje mira za utvrđivanje obrambene strategije. Unutarnjoaustrijski su staleži na općem saboru u Brucku na Muri (1578.), u zamjenu za vjerske slobode, pristali na utemeljenje i financiranje Hrvatske, Slavonske i Donjougarske krajine. Upravu nad Hrvatskom i Slavonskom krajinom preuzeo je nadvojvoda Karlo, osnovano je Dvorsko ratno vijeće u Grazu, a staleži su donijeli i strategiju o gradnji i opremanju utvrda te revidirali budžet predložen na Bečkom savjetovanju. Ključna novina bilo je ustanovljenje stalnih postrojbi, opremljenih vatrenim oružjem. Autor također postavlja i pitanje opstojnosti hrvatske državnosti s obzirom na Bručku libelu. Monarhija je stoga mogla bolje reagirati na osmanske provokacije, što je dokazala obranom Siska, kojom je uspostavljena vojna ravnoteža na granici.

U posljednjem poglavlju, *Two Wars and Three Borders, 1593-1618* (307-366), autor analizira Dugi rat (1593.-1606.) i njegove neposredne posljedice. Poglavlje otvara raspravom vjerske osnove rata, baveći se idejom svetog rata u islamu i kršćanstvu te uspoređujući (oprečne) stavove katolika i luterana. Idući je odlomak posvećen analizi materijalnih resursa i strategija sukobljenih sila (autor, primjerice, spominje da su Osmanlije bili vičniji opsadama, dok su habsburške snage bile nadmoćnije u otvorenom sukobu). Sam tok rata Tracy iznosi prozopografski, analizirajući poteze ključnih ličnosti poput Sinan-paše, Mihaela Hrabrog i Stjepana Bočkaja (Bocskay). Nakon utvrđivanja ključnih rezultata rata (gubitak Kaniže i Egera, sultan je cara otada priznavao sebi ravnim, imenovanje Stjepana Bočkaja transilvanskim vojvodom), Tracy se osvrće i na tok i na posljedice rata u Bosni, Hrvatskoj i Slavoniji, kao i na tijek Uskočkog rata, odnosno na stav vlasti prema uskocima. Posljednji se odlomak bavi definiranjem Vojne krajine u Slavoniji. Autor, naime, smatra da je ona konačno uspostavljena

za i neposredno nakon Dugog rata, i to izvlašćivanjem plemstva i podvrgavanjem (stanovnika) graničnih prostora vladaru te da je bila kodificirana Vlaškim statutima (*Statuta Valachorum*). Konstatacija kojom autor zaključuje poglavlje jest da je 17. stoljeće bilo stoljeće mira.

U zaključku (367-384) su izloženi glavni argumenti djela. Prvo, Bosna je imala dvojaku ulogu u Osmanskom Carstvu – ona je bila vojna, ali i za trgovinu važna provincija. Drugo, Venecija je u svom gledanju Osmanlija bila sklonija smatrati ih trgovačkim partnerima nego neprijateljima, što se odrazilo i na njezino gospodarenje Dalmacijom. Treće, hrvatsko se ozemlje osipalo i pred osmanskim napadima povlačilo na zapad. Konačno, različite vojne strategije dviju sila odražavaju i njihove razlike u gospodarenju ljudstvom i (materijalnim) resursima.

Knjiga na vrijednosti dobiva i zahvaljujući nizu pomagala. Devet zemljovida omogućuje praćenje teritorijalnih promjena, dok rječnik manje poznatih pojmova (*Glossary*, 385-412) donosi informacije o važnim akterima i lokalitetima te objašnjenja relevantne terminologije. Svako pojavljivanje takvih pojmova te osobnih i mjesnih imena u knjizi zavedeno je u abecednom kazalu (*Index*, 437-448), koje uvelike olakšava pronalaženje tražene informacije. Djelo, naravno, sadrži i iscrpan popis korištenih izvora i literature, kao i popis najčešće korištenih kratica (413-436).

Balkan Wars iznimno je vrijedna sinteza austro-osmanskih sukoba u 16. stoljeću. Djelo je pitko, a odlikuju ga preglednost i sustavnost. Anglofonom, kao i neupućenom čitateljstvu nudi izvrstan uvod u ranonovovjekovnu povijest prostora od Drave do Jadrana i od Drine do Kupe, dok stručnjacima može poslužiti kao referentno djelo. Uz sve prednosti i kvalitete, interpretacije fenomena na kraju razdoblja kojim se autor bavi, primjerice uloge *Statuta Valachorum* u formaciji Vojne krajine, zasigurno će podlijeći historiografskoj kritici. U svakom slučaju, veseli činjenica da se i strani povjesničari sve češće zanimaju za povijest ovih prostora, a osobito kada je riječ o kvalitetnim stručnjacima kao što je James D. Tracy.

Marta Jurković

Isacio Pérez Fernández, *Ime, život i avanture "anonimnog osvajača" Vinka Paletina iz Korčule*, prev. i red. Tuga Tarle, Matica Hrvatska, Zagreb 2018., 195 str.

Knjiga Isacija Péreza Fernández-a polemičko je djelo objave izvora i rezultata dugogodišnjeg istraživanja o životu, radu i ostavštini "anonimnog osvajača" Vinka Paletina s Korčule. Isacio Pérez Fernández (Valdeveico, 1922. - Madrid, 2003.) bio je dominikanac, doktor filozofije i teologije, pisac, istraživač i profesor emeritus, a predavao je na brojnim sveučilištima: Universidad Santo Tomás de Aquino u Rimu, Universidad Central de Barcelona i Instituto Pontificio Santo Tomás u Madridu. Smatra se jednim od vodećih stručnjaka za proučavanje hispanoameričkoga svijeta ranoga novog vijeka, objavivši preko pedesetak znanstvenih radova i osam knjiga o ovoj temi. Redakturu teksta i prijevod sa španjolskog na hrvatski jezik napravila je Tuga Tarle (Zagreb, 1947.), hrvatska diplomatkinja, publicistkinja i književnica. Knjiga se prvenstveno bavi pitanjem je li Vinko Paletin, Korčulanin u španjolskoj službi, pravi autor spisa *Izvišće o Novoj Španjolskoj*? Uz navedeno, Pérez rekonstruirao životni put Vinka Paletina u svrhu dokazivanja svoje hipoteze o njegovom autorstvu spisa, ali i dalje postavlja

pitanje autorstva i lokacije dvije važne zemljopisne karte (Španjolske i svijeta) napravljene u Paletinovo doba, a za koje brojne indicije ukazuju da bi mogle biti djelo Vinka Paletina. U ovome se kontekstu knjiga može smatrati i doprinosom biografiji Vinka Paletina i objavom važnog povijesnog izvora i njegovoga prijevoda na hrvatski jezik, premda su i sam Pérez Fernández i prevoditeljica Tarle istaknuli da su se ovom temom već bavili hrvatski povjesničari i publicisti Franjo Šanjek, Stjepan Krasić, Mirjana Polić-Bobić, Andro Jutronić, Anton Zaninović i Darko Zorić. Dakle, navedena činjenica postavljanja pitanja Paletinovog autorstva i prijevoda teksta *Izvešća*, svojevrsna je *differentia specifica* u odnosu na dosadašnja istraživanja.

Tuga Tarle u svojoj uvodnoj studiji na početku ove knjige navodi da je Paletin rođen na Korčuli 1508. godine, bio je pomorac, avanturist, "osvajatelj Yucatána", dominikanac, profesor, pisac, izumitelj i kartograf. Također, Paletin je bio vrlo obrazovana osoba: završio je studij teologije u Bologni, predavao matematiku u Vicenzi, izradio globus i vrlo preciznu zemljopisnu kartu Španjolske, a španjolske pohode po srednjoj Americi je opisao u svojim djelima *De Iure et Iustitia belli contra Indios ad Philipum II. Hispaniae Regem* (*O pravu i pravednosti rata protiv Indijanaca Filipa II. kralja Španjolske*, prev. Franjo Šanjek i Mirjana Polić Bobić, 1994.) i *Relatione D'alcune cose della Nuova Spagna* (*Odnos nekih stvari Nove Španjolske*). Paletin je preveo i važno djelo o navigaciji, *Arte de navegar* (*Umijeće navigiranja*) Pedra de Medine, pa upravo zbog ovih činjenica, Pérez Fernández smatra da je *Izvešće o Novoj Španjolskoj* (*La Relacion de la Nueva España* u španjolskom originalu) prvo pisano djelo Vinka Paletina. U knjizi se navodi kako nije poznata godina Paletinove smrti, ali se pouzdano zna da je upravo on obnovio dominikanski samostan koji je porušen u turskim pohodima na Korčuli i da je "umro na onoj istoj grudi odakle se kao mladić otisnuo u svijet nesvakidašnjih avantura tijela i duha" (19).

Knjiga se sastoji od uvodne studije o Vinku Paletinu koju je napisala Tuga Tarle *Anonimni osvajač Vinko Paletin* (11-25), Pérez Fernándezovog spisa o Vinku Paletinu *Ime, život i avanture "anonimnog osvajača" Vinka Paletina iz Korčule, autora izvešća o Novoj Španjolskoj* (27-135), popisa literature, odnosno bibliografije o Vinku Paletinu (135-142), samog teksta *Izvešće o nekim stvarima u Novoj Španjolskoj, i o velikom gradu Temistitan-Méxicu koje je sastavio jedan plemić u pratnji gospodara Hernána Cortésa* (145-189), *Kazala imena* (191) i *Bilješke o prevoditeljici* (195).

U uvodnoj studiji Tuga Tarle navodi osnovne biografske podatke o Vinku Paletinu, njegovu intelektualnom djelovanju i njegovom odnosu sa poznatim biskupom Bartoloméom de las Casasom (1484.-1566.). Las Casas se istaknuo kao branitelj prava Indijanaca, a Tarle navodi i biografske podatke o autoru Isaciju Pérez Fernándezu, par podataka o ovoj njegovoj knjizi, svoja razmišljanja o Paletinovom *Izvešću o Novoj Španjolskoj* te o dvojezičnom izdanju ovog Paletinovog djela Jesúa Bustamante Garcíe iz 1986. godine.

Ime, život i avanture "anonimnog osvajača" Vinka Paletina iz Korčule autora Izvešća o Novoj Španjolskoj, središnja je cjelina ovog sveska i zapravo objava knjige koju je napisao Isacio Pérez Fernández, ali koju, zbog prerane smrti 2003. godine, nije uspio objaviti. Ovu cjelinu čine *Predgovor* (29-30), *Rasprava o Izvešću* (31-42), *O autorstvu Izvešća* (43-133) i *Popis literature* (Bibliografija o Vinku Paletinu, 135-142).

U *Predgovoru* Pérez Fernández ističe važnost spisa *Izvešće o Novoj Španjolskoj* za onodobni španjolski imperij, a za sam spis kaže da je bio cijenjen, citiran i vrlo poznat među amerikanistima. S obzirom na činjenicu od gotovo dva stoljeća potpunog zaborava (spis je napisan sredinom 16. stoljeća, a ponovno otkriven sredinom 18. st.) i nepoznanice autora, Pérez Fernández navodi svoje razloge zašto u ovoj knjizi, na osnovi rezultata svojega istraživanja i dugogodišnjeg promišljanja, smatra da je upravo Paletin autor *Izvešća*.

Rasprava o izvješću sastoji se od tri poglavlja: *O čemu se govori u Izvješću* (31-35), *Objavljivanje Izvješća* (35-38) i *Povijest Izvješća* (38-42). Kako i sam naslov kazuje, u prvome poglavlju Pérez Fernández pojašnjava o čemu se zapravo govori u *Izvješću*, odnosno da se ne radi o zapisima o osvajanju Meksika, već o opisu zemlje, naselja, ljudi i njihovih običaja u Novoj Španjolskoj i glavnoga grada Temixtlitiana, kako ga zovu domoroci, odnosno Meksiko kako ga nazivaju Španjolci. Samo *Izvješće* je autor podijelio na tri glavna dijela i sistematizirao u 35 odlomaka: 1. *Opis ozemlja, naselja i ljudi u Novoj Španjolskoj*; 2. *Opis grada Temixtlitian-Méxica*, i 3. *Još nešto o tim ljudima*.

U drugom poglavlju *Objavljivanje Izvješća* saznajemo da ga je prvi objavio Giovanni Battista Ramusio, mletački intelektualac i javni dužnosnik, u Veneciji 1556. godine. Također saznajemo i da je postojalo nekoliko verzija teksta a da su pojedini tiskari čak i dodavali neke dijelove. Treće poglavlje, *Povijest Izvješća*, na zanimljiv način nam prikazuje sudbinu teksta, objavljenog nakon "dva stoljeća zaborava" u potpunom drugačijim okolnostima. Suprotno onodobnoj dominantnoj prosvjetiteljskoj doktrini i pristupu pisanja i tumačenja povijesti ranoga novog vijeka, španjolskih pohoda i Novoga svijeta, isusovac Francisco Javier Clavijero objavljuje ponovno tekst 1780. godine u svojoj knjizi *Stara povijest Meksika*. Nastavlja se s prikazom recepcije spisa pa tako Pérez Fernández navodi da se *Izvješćem* i u 20. st. bave pojedini povjesničari, ističući kako je Gómez de Orozco 1953. godine smatrao da se zapravo radi o krivotvorini, a ne o autentičnom dokumentu iz 16. stoljeća. Posljednji učenjak koji se bavio Izvještajem prije Pérez Fernández je spomenuti Bustamante, 1986. godine.

O *autorstvu Izvješća* središnja je tema ove knjige. Ovo je pravo teoretsko i polemičko djelo pisano u klasičnoj formi traktata. Sastoji se od 12 poglavlja. Četvrto poglavlje, naslova *Problem autora* (43-48), polazi od dvije notorne činjenice: da je tekst nepotpisan i da postoji samo Ramusijeva verzija na talijanskom jeziku, dok su sve ostale verzije prijevodi ovoga teksta. S tim u vezi, Pérez Fernández empirijsko-induktivnom metodom negativne eliminacije taksativno navodi zašto se Alfonso de Ulloe ne može smatrati autorom *Izvješća*. Time zapravo pobija sugestiju spomenutog Gómeza de Orozca da bi on mogao biti "anonimni osvajač", tj. autor *Izvješća*. Nadovezujući se na spomenuto, u idućem poglavlju (*Avanturist – kandidat za autorstvo*) Pérez Fernández dokazuje zašto je upravo Paletin autor toga teksta, a ne netko drugi. U ovome poglavlju se služi empirijsko-induktivnom metodom pozitivne eliminacije, dakle, argumentima u prilog svoje teze nastoji dokazati zašto je Paletin, a ne netko drugi autor *Izvješća*. Svoj logički silogizam temelji na činjenici da se radi upravo o osobi Vinka Paletina a ne nekog njegovog rođaka ili imenjaka, da je Paletin na putovanje u Novi svijet krenuo 1530. godine i da se iste godine iskrcao na otoku Santo Domingo, tada u posjedu Španjolske, danas Haitiju. Prema njegovim navodima, Paletin je na ovome otoku ostao dvije godine, tamo naučio španjolski i vrlo vjerojatno prvi puta čuo o ocu Las Casasu, koji je u to vrijeme bio poglavar dominikanskog samostana na sjeveru otoka (56).

Paletinova životna priča nastavlja se u idućem poglavlju (*Avanturist postaje osvajač*) u kojem se opisuje njegov dolazak u Novi svijet i prve avanture u španjolskoj vojsci pod zapovjedništvom Francisca de Monteja Mlađeg između 1532. i 1535. godine. Iduće poglavlje (*Osvajač postaje Dominikanac u Meksiku*) opisuje Paletinov odlazak s poluotoka Yucatána u Meksiko 1535. godine, ulazak u dominikanski samostan u Meksiku 1542. i početak formalnog dominikanskog obrazovanja kada je postao student reda kako bi stekao potrebno zvanje. Saznajemo da 1546. godine Paletin napušta Novu Španjolsku i prema uputi generalnog poglavara Reda odlazi dovršiti studije u Europi, u Bolognu. *Dominikanac i bivši osvajač vraća se*

u Europu naslov je osmog poglavlja knjige. U ovome poglavlju se govori da je Paletin u ljeto 1546. godine pošao za Španjolsku, stigao najvjerojatnije u Seville, a potom, Pérez Fernández pretpostavlja, u jesen 1547. otišao u Rim predstaviti se poglavaru dominikanskoga Reda. Saznajemo da Paletin 1548. godine studira u Bologni, a već 1550. traži da ga se premjesti iz meksičke u dalmatinsku provinciju Reda, što će se tek ostvariti 1566. godine. Deveto poglavlje nosi naslov *Dominikanac i bivši osvajač postaje pisac*. U ovome poglavlju se opisuju okolnosti iz razdoblja u kojem je Paletin postao pisac, točan datum kada je napisao svoja dijela i kada je postao sveučilišni profesor.

Deseto poglavlje, *Dominikanski pisac piše Izvoješće*, bavi se razdobljem koje je zapravo središnja tema ove knjige. To je razdoblje u kojem Pérez Fernández smatra da je Paletin napisao *Izvoješće o Novoj Španjolskoj*, senzacionalan i važan spis za španjolsku kolonijalnu upravu, trgovinu i svojevrstan vodič novim avanturistima u Novi svijet. Pérez Fernández svoju tezu temelji na ovom logičkom silogizmu: *praemissa minor* je da je Paletin poznao i španjolski i talijanski jezik. *Praemissa maior* predstavlja činjenica da je tiskani tekst *Izvoješća* napisan na talijanskome jeziku, kao prijevod navodnoga originala sa španjolskog jezika. Stoga Pérez Fernández izvodi zaključak, *conclusio*, da je oba teksta najvjerojatnije napisao Paletin, jer je godinu dana ranije preveo *Umijeće plovidbe* Pedra de Medine sa španjolskog na talijanski jezik. Osim navedenoga, tekst *Izvoješća* je prvo napisan 1556. godine u toskanskom, a zatim 1565. godine na venecijanskom dijalektu, u vrijeme kada se Paletin nalazio u ovim gradovima a za što postoji pisani trag, službeni dokumenti, da je Paletin dobio dozvolu za tiskanje svoga spisa.

Nadalje se Pérez Fernández upušta u pitanje anonimnosti spisa, odnosno postavlja si sam pitanje: Zašto bi Paletin ili njegov nakladnik htio da spis bude nepotpisan? Ovdje povezuje pojedine pojmove i simbole u samome tekstu koji bi mogli ukazivati na Paletinovo ime. Na kraju ovoga poglavlja, Pérez Fernández ponovno nastoji dokazati, navodeći Paletinove biografske podatke da je upravo on autor poznatoga spisa.

U jedanaestom poglavlju, *Dominikanac nastavlja pisati*, govori se o razdoblju Paletinova života nakon povratka u Europu u kojem su tiskane njegove dvije rasprave *De iure et iustitia belli* i *De institutione rectae gubernatoris*. Također se detaljno opisuju političke prilike u Europi i španjolskom kraljevstvu tijekom pedesetih i šezdesetih godina 16. stoljeća. Na doktrinalnoj razini, političke okolnosti reflektiraju borbu dviju doktrina o španjolskom pravu na osvajanje Južne Amerike i pokršćavanje Indijanaca (jedne o legitimnosti i druge o nelegitimnosti prava Španjolaca na vođenje rata protiv domorodačkoga stanovništva) i ulozi španjolskoga kralja Filipa II. u ovome procesu i objavljivanju Paletinovih djela.

Avanturist, bivši osvajač i dominikanski pisac vraća se svoome domu naslov je dvanaestog poglavlja u kojem se opisuje povratak Vinka Paletina na Korčulu u samostan sv. Nikole 1566. godine i razdoblje od turskog razaranja samostana 1570. godine do Paletinovog obnavljanja ovog samostana u vrijeme bitke kod Lepanta (listopad 1571. godine). Iduće poglavlje *Intelektualno naslijeđe dominikanskog pisca* uglavnom se bavi analizom osnovnih značajki i recepcijom Paletinovih djela da bi u četrnaestom poglavlju, *Izdanja Paletinovih spisa*, Pérez Fernández iznio kratku kronologiju izdanja Paletinovih djela pisanih na talijanskom i španjolskom jeziku i tiskanih u raznim verzijama. Posljednje, poglavlje naslova *Identificiranje Paletinovih zemljopisnih karata*, bavi se pitanjem Paletinovog autorstva dvije zemljopisne karte, Španjolske i svijeta, i njihove lokacije. Istom narativnom tehnikom i ovdje Pérez Fernández analizira tekst i način izrade ovih karata i iznosi argumente *pro et contra* teze o Paletinovom autorstvu.

Zatim slijedi bogat popis literature (bibliografije o Vinku Paletinu) koji se sastoji od čak 111 bibliografskih jedinica od kojih bi bilo važno istaknuti radove hrvatskih povjesničara i publicista o Vinku Paletinu: Milana Blažekovića, Vinka Foretića, Stjepana Krasića, Mirjane Polić Bobić i Franje Šanjeka.

Na kraju studije i polemičkoga teksta, nalazi se dvojezični tekst spisa *Izvoješće o nekim stvarima u Novoj Španjolskoj, i o velikom gradu Temistitan-Méxicu koje je sastavio jedan plemić u pratnji gospodara Hernána Cortésa* na španjolskom i hrvatskom jeziku. U prvome dijelu, *Opis zemlja, naselja i ljudi u Novoj Španjolskoj* opisuju se zemljopisne značajke Nove Španjolske, biljni i životinjski svijet, starosjedioci, njihov karakter, vojnička vještina, vrste oružja i kako ih koriste, borbeni duh, način odijevanja muškaraca i žena, načinu proizvodnje odjeće, njihova hrana i prehrambene navike i pića, njihovo društveno i političko uređenje, vjera, izgled hramova, religijski kultovi žrtvovanja i obožavanja, "silno glupa stvar opijanje", izgled gradova te položaj i karakteristike meksičkog jezera. Drugi dio opisuje glavni grad Temistitan-México a treći dio govori o običajima i kulturi Indijanaca.

Ova jedinstvena knjiga *unicum* je u hrvatskoj historiografiji iz dva glavna razloga. Prvi što može zainteresirati domaće povjesničare i istraživače da se bave temom Vinka Paletina, ranim novim vijekom i hispanoameričkim svijetom 16. stoljeća jer donosi obilje podataka uz navođenje brojnih izvora i literature i zanimljivo je napisana i laka za čitanje. Drugi je razlog što se tekst poznatoga *Izvoješća* prvi puta donosi u hrvatskome prijevodu što je velika zasluga gospođe Tarle. Ostaje otvorenim pitanjem: je li Paletin uistinu pravi autor ovoga teksta? Paletin (ili netko drugi), prihvatio je Tacitov model opisivanja ozemlja, ljudi i njihove kulture i običaja iz *Germanije* u izradi *Izvoješća* što se vidi po načinu izlaganja i opisivanju. Premda Tacit na početku svoga spisa ulazi u pitanje porijekla, postanka i nastanka imena Germana, a spis počinje izlaganjem političkoga poretka, institucija, religije i običaja, ovdje u *Izvoješću* je redosljed obrnut, a autor ne ulazi u etnogenezu starosjedilačkog naroda i granice njihovoga etničkoga područja u Novoj Španjolskoj. Zaključno gledajući, knjiga je vrlo interesantno polemičko djelo u kojem Pérez Fernández vješto kombinira različite izvore a nastoji, snagom svoje narativne uvjerljivosti kroz spomenutu tehniku logičkoga dokazivanja svoje glavne hipoteze, dokazati da je naš Vinko Paletin autor jednog važnog spisa za povijest civilizacije.

Filip Katanić

Nikša Varezić, *Dosta je reći u Rimu da bi se reklo čitavom svijetu. Dubrovačka Republika i Sveta Stolica tijekom 16. i 17. stoljeća*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik 2018., 391 str.

Krajem 2018. objavljeno je novo izdanje Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, knjiga Nikše Varezića *Dosta je reći u Rimu da bi se reklo čitavom svijetu. Dubrovačka Republika i Sveta Stolica tijekom 16. i 17. stoljeća*. Kako već i sam naslov daje naslutiti, knjiga istražuje političke i diplomatske odnose Dubrovnika i Rima tijekom ranog novovjekovlja i to u širem kontekstu onodobne geopolitičke situacije, prije svega u svjetlu protuosmanlijskih ratova. U tom smislu 16. i 17. stoljeće predstavljaju dva sasvim oprečna razdoblja u odnosima papinstva i Dubrovnika. Dok u 16. stoljeću Sveta Stolica štiti dubrovačke interese na istočnom

Jadranu ispred mletačkih, u 17. stoljeću, pak, Rim i Venecija nastupaju zajednički u brizi za sigurnost Apeninskih obala, a s pozicije Rima Dubrovnik postaje tek jedan od mnogobrojnih ugroženih kršćanskih punktova na Mediteranu.

Knjiga je podijeljena u sedam većih poglavlja s *Uvodom* (11-13) i *Zaključkom* (341-352). Dodatno je opremljena *Kazalom imena* (371-377), iscrpnim sažetkom na engleskom jeziku (379-384) te slikovnim priložima unutar teksta. Znanstveni se aparat sastoji od 909 bilježaka koje sveobuhvatno i provjerljivo citiraju korištene arhivske fondove i stručnu literaturu.

Uvodnim poglavljem, *Dubrovačka Republika u 16. i 17. stoljeću* (15-24), autor ocrtava geopolitičku sliku Zapadne Europe i istočnog Mediterana koncem srednjeg i početkom ranog novog vijeka s osobitim naglaskom na geostrateške pozicije Dubrovnika te njegove društveno-političke i ekonomske interese. Stiješnjeni između dva suprotstavljena svijeta, kršćanskog Zapada i islamiziranog istoka, Dubrovčani su uspjeli ishoditi najširi oblik autonomije unutar osmanske sfere utjecaja, brižno čuvajući političku neutralnost koja im je omogućavala globalno ekonomsko djelovanje.

Uloga i važnost Dubrovnika unutar globalnih interesa Rimske kurije razmatra se u idućem poglavlju (26-41). Posebnu naklonost Svete Stolice Dubrovniku autor objašnjava značajnim geostrateškim položajem Dubrovnika i njegovom ulogom "predziđa kršćanstva". Dubrovnik je za Rim predstavljao važnu polazišnu točku u provođenju papinske misijske politike, a Dubrovčani su zahvaljujući svojim vezama u Rimu otklanjali negativnu predodžbu ekonomske suradnje s "nevjernicima", što ju je papinstvo zabranilo još koncem 13. stoljeća.

Iduće poglavlje, *Republika Sv. Vlaha i Res publica christiana tijekom 16. stoljeća: Dubrovnik tijekom prve i druge Svete lige* (43-94), obrazlaže političke okolnosti nastanka kršćanskih udruženja u 16. stoljeću radi suprotstavljanja osmanlijskoj sili. Papinsko-mletački odnosi postaju ključan čimbenik kršćanskog zajedništva na istočnom Jadranu, što će se negativno odraziti na pozicije dubrovačke diplomacije.

Diplomatska komunikacija Dubrovačke Republike i Rimske kurije tijekom ranonovovjekovlja (95-151) predstavlja se u sljedećem poglavlju. Iako je naglasak na rimsko-dubrovačkim vezama, autor ocrtava papinski diplomatski ceremonijal kao ogledalo cjelokupne europske politike 16. st. i prve polovice 17. stoljeća. Razmatra međusobne odnose pojedinih diplomata, njihovu brojnost u Rimu, važnost diplomatske komunikacije i općenito dubrovačke diplomatske uzuse.

Posebna veza utjecajne obitelji Barberinijevih i Dubrovačke Republike predstavljena je u idućem poglavlju *Kardinal Francesco Barberini – zaštitnik Dubrovačke Republike* (53-170). Iako je ta istaknuta obitelj dala papu Urbana VIII., za Dubrovčane je važnija bila zaštita njegova kardinala nećaka Francesca Barberinija tijekom druge polovice 17. stoljeća. Kao "kardinal-protector" posebno se istaknuo nakon velikog potresa 1667. uputivši iz Rima u Dubrovnik, o vlastitom trošku, neke istaknute zidare i stolare koji su radili na vatikanskoj bazilici da pripomognu u raščišćavanju ruševina i prijeko potrebnim gradnjama.

Dubrovačko "predziđe kršćanstva", kao najvažnija retorička strategija Dubrovčana, razmatra se u sljedećem poglavlju (171-195). Ta prestižna funkcija "branitelja vjere", međutim, u svakodnevici pograničnog područja prema Islamu nije mogla biti dosljedna principu vjerske i političke isključivosti, ponajprije radi diplomacije i trgovine. Dubrovačka je politička neutralnost, zapravo, počivala na pomirenju ta dva suprotstavljena svijeta.

Odnosi Dubrovnika i Rima tijekom Kandijskog i Morejskog rata opisuju se u posljednjem poglavlju *Između mogućnosti i htijenja: papinstvo i Dubrovnik od sredine 17. stoljeća* (197-340).

U tom je turbulentnom razdoblju Sveta Stolica bila politički jamac dubrovačke neutralnosti, posebice prilikom osnivanja nove protuosmanlijske Svete lige. Posebna je pozornost posvećena prilikama nakon velikog potresa 1667. i aktivnostima dubrovačkih diplomata u Rimu za osiguranjem pomoći tijekom obnove grada.

U sadržajnom smislu, dakle, ova knjiga predstavlja dva turbulentna stoljeća dubrovačke prošlosti tijekom kojih su Dubrovčani, zahvaljujući pomno razrađenoj diplomatskoj strategiji, vješto balansirali među najutjecajnijim političkim čimbenicima onoga doba, pažljivo čuvajući svoju, barem načelnu, političku neutralnost. Razmatrajući, pak, znanstveni pristup, metode, svrhu i ciljeve ovoga djela ističemo kako je sastavljeno prema svim pravilima suvremene historiografije. Djelo počiva na analizi relevantnih izvora iz Tajnog vatikanskog arhiva i Državnog arhiva u Dubrovniku, a brojni se podaci po prvi puta objavljuju upravo u ovoj knjizi. Tekst je jednostavan, fluidan i čitak, misli povezane i dobro organizirane, a zaključci logični i koherentni. Naposljetku možemo zaključiti kako je povijesna znanost ovim djelom dobila veoma vrijedan doprinos koji će zasigurno biti zapažen ne samo u historiografiji ranog novog vijeka, već i u širem krugu diplomatske zajednice.

Tonija Andrić

Kristijan Juran, *Otok Murter u 16. i 17. stoljeću*, Narodna knjižnica i čitaonica Murter, Ogranak Matice hrvatske Murter, Murter 2017., 194 str.

Najnovija knjiga Kristijana Jurana o povijesti otoka Murtera u 16. i 17. stoljeću vrijedan je doprinos proučavanju ranonovovjekovne povijesti toga kraja. Kao već dokazani istraživač prošlosti Murtera, autor i u ovome izdanju ostaje dosljedan svojem prepoznatljivom principu rada temeljenom na iscrpnoj analizi opsežnog arhivskog gradiva pohranjenog u Državnom arhivu u Zadru, Državnom arhivu u Šibeniku i Biskupijskom arhivu Šibenik.

U strukturnom smislu, knjiga se sastoji od dvije velike cjeline, od kojih je prva, *Strukture, procesi pojave* (19-136), znatno prerađeni i prošireni tekst autorove doktorske disertacije, a u drugoj se cjelini, *Kako je don Petar tražio nevolje i druge priče iz Murterske daonine: Svakodnevlje i nesvakidašnji događaji na otoku Murteru u 16. i 17. stoljeću* (139-194), u narativnom obliku donose živopisna svjedočanstva iz arhivskog gradiva o murterskoj svakodnevici i međuljudskim odnosima.

U sklopu *Uvodnih razmatranja* (11-15) donosi se pregled izvora, metodologije i dosadašnjih istraživanja o otoku Murteru među kojima se ističu ona Krste Stošića, Bože Dulibića, Ante Šupuka, Svena Kulušića i drugih.

U prvom poglavlju prve cjeline, *Otok Murter u regionalnom kontekstu* (19-52), otok Murter stavlja se u kontekst povijesnih zbivanja 16. i 17. stoljeća, obilježen ponajprije turskim i mletačkim političkim i gospodarskim odnosima. U obzir se uzima i posebnost smještaja otoka Murtera unutar pravca istočnojadranske plovidbe.

U drugom poglavlju prve cjeline autor se bavi prostorom (53-67), odnosno naseljima na otoku Murteru (Murter, Jezera, Betina i Tisno) te teritorijalnom ekspanzijom murterskih kopnenih i otočnih posjeda (šibenski i zadarski akvatorij) koja započinje u drugoj polovici 16. stoljeća.

U sljedećem poglavlju riječ je o stanovništvu (69-86), o njegovom podrijetlu i migracijama, o demografskim putanjama, društvenoj slojevitosti i statusnoj diferencijaciji.

Četvrto poglavlje prve cjeline knjige donosi opsežnu analizu vlasničke strukture murterskih zemljoposjeda s posebnim osvrtom na ulogu nekoliko šibenskih plemićkih obitelji (Mihetić, Linjičić, Simeonić, Zavorović, Dragojević) i dinamiku vlasničkih promjena u 17. stoljeću. U ovome poglavlju autor se bavi i složenim terminološkim pitanjima svojstvenim zemljišnim odnosima u dalmatinskim komunama te se obrađuju pojmovi: *kmetstvo, težaština, zakup prihoda, podavanja – naturalna renta, tlaka, darovi i livel*. Uz to, riječ je i o stočarstvu te o pitanju vlasništva pašnjaka i gajeva.

Posljednje, peto poglavlje prve cjeline ove knjige bavi se morem kao medijem komunikacije (129-136), s naglaskom na odnos murterskog otočanina, pomorca ili ribara, spram Šibenika i Zadra, dvaju gradova kojima je kroz povijest prirodno gravitirao.

U drugoj velikoj cjelini knjige, *Kako je don Petar tražio nevolje i druge priče iz Murterske davnine* (139-194), izdvojeno je šesnaest crkvenih parnica vođenih u razdoblju od 1560. do 1690. (iz Biskupijskog arhiva Šibenik), donesenih u vrlo dopadljivoj narativnoj formi životnog pa čak i pomalo duhovitog prikaza seoske i gradske svakodnevice žitelja Murtera. Taj će dio knjige osim stručnjacima, vjerujemo, biti osobito zanimljiv i širem čitateljstvu koje se možda prvi put susreće s publikacijom proizišlom iz istraživanja arhivskog gradiva. Čitajući živopisne crtice iz murterskog života, među kojima izdvajamo naslove samo nekih od njih: *Silom do oltara, Živa u grobu, Pomiriti se ili potući, Tragična smrt nevjeste* ili pak *Jeben špijun*, uvjerit ćemo se da se ranonovovjekovna svakodnevica Murterana, premda vremenski podosta udaljena, katkad i nije mnogo razlikovala od naše.

Na kraju slijede autorova zaključna razmatranja (179-182), popis objavljenih i neobjavljenih izvora (183.) te literature (185-190). U knjizi je objavljeno i nekoliko crno-bijelih faksimila zemljovida i raznih nacrti murterskog područja preuzetih iz arhivskog gradiva.

Osim što je riječ o izdanju koje u stručnom smislu nedvojbeno nadopunja dosadašnje spoznaje hrvatske historiografije o otoku Murteru, vjerujemo da će autorov kreativan narativni pristup rada na arhivskom gradivu pomoći približiti širem čitateljstvu prošlost Murtera, ali i povjesničarsku struku i arhivsko gradivo.

Iva Kurelac

Aaron Wess Mitchell, *The Grand Strategy of the Habsburg Empire*, Princeton University Press, Princeton – Oxford 2018., 403 str.

The Grand Strategy of the Habsburg Empire najnovija je knjiga američkoga povjesničara i politologa Aarona Wessa Mitchella koja se bavi poviješću Habsburške Monarhije od kraja 17. pa do zadnje četvrtine 19. stoljeća s vojno-sigurnosnog, političkog, diplomatskog i strateškog aspekta. U manjem dijelu, autor analizira organizaciju i strukturu habsburške vojske kao instrumenta provođenja političkih i diplomatskih odluka u ostvarenju primarnoga strateškoga cilja Habsburške Monarhije, a to je trajna sigurnost i neutralizacija prijetnji na svojim granicama u navedenome razdoblju. U ovoj knjizi su objavljeni brojni izvori, primjerice arhivsko gradivo iz fondova i zbirki *Kriegsarchiv* i *Haus, Hof und Staatsarchiv* iz Beča, onodobni rukopisi i memoarski spisi. Uz navođenje brojne literature, ova knjiga stoga predstavlja važan

izvor za proučavanje povijesti Habsburške Monarhije i Središnje Europe sa vojno-strateško-sigurnosnoga aspekta.

Aaron Wess Mitchell je politolog, politički analitičar i povijesničar. Specijalist je za međunarodne odnose i javne politike, a dosad je kao suautor napisao i dvije knjige o vanjskoj politici SAD-a. Smatra se stručnjakom za proučavanje političkih, diplomatskih i sigurnosnih prilika Srednje i Istočne Europe, a 2004. godine je osnovao Centar za analizu europske politike (*Center for European Policy Analysis*) u Washingtonu, SAD. Od rujna 2017. godine do veljače 2019., služio je kao dužnosnik vlade SAD-a na položaju pomoćnog državnog tajnika za europske i euroazijske poslove.

Knjiga se sastoji od uvodnih napomena, objašnjenja pojmova, jednog uvodnog poglavlja, tri tematska dijela svaki sa po tri poglavlja, pogovora, bilješki, popisa izvora i literature i kazala pojmova. U uvodnim napomenama, Mitchell polazi od osnovnog pitanja: "Kako se jedna velika sila s ograničenim vojnim sredstvima nosi sa strateškim izazovima protiv nekoliko rivala istovremeno?". Pod ovom velikom silom Mitchell smatra Habsburšku Monarhiju, koja se nalazila u središtu europskog kontinenta, između nekoliko velikih sila koje su joj bili protivnici pa se prema tome suočavala sa nekoliko istovremenih egzistencijalnih prijetnji iz različitih smjerova.

Uvodno poglavlje nosi naslov *Habsburška slagalica* (1-17). Ovdje se ukratko opisuju političke prilike u Europi početkom 18. st. u kojima su se disperzirani habsburški posjedi počeli suočavati s novim strateškim izazovima. Takvo stanje je natjeralo habsburške vladare i njihove državnike, vojskovođe i diplomate da razviju "veliku strategiju", odnosno dugoročnu strategiju koja je potrebna jednoj državi da bi opstala u nepovoljnim okolnostima, osigurala svoje granice, konsolidirala unutrašnju vlast i održala status velike sile.

Prvi tematski dio nosi naslov *Strateške karakteristike habsburškog carstva* (19-118). Sastoji se od tri poglavlja. Prvo poglavlje, *Carstvo Dunava: zemljopis Habsburškog carstva* (21-51), opisuje zemljopisne karakteristike Habsburškoga carstva sa vojno-strateškoga aspekta. Glavna karakteristika Habsburškoga carstva je bila rijetka kombinacija planina, rijeka i ravnica. Ova je kombinacija geopolitički utjecala na formiranje habsburške velike strategije. Ukratko nam Mitchell objašnjava pojam "Velike strategije", što je ona strategija koja ne teži samo pobjedi u ratu, već i dalje, trajnoj sigurnosti nakon sklapanja mira, pa su svi državni naponi upravo usmjereni k tome cilju (40). Kao jedan od elemenata građenja te velike strategije, Mitchell ističe habsburšku vojnu kartografiju.

Damnosa Hereditas (Opterećeno nasljedstvo). Habsburški narodi i država (52-81) naslov je drugog poglavlja u kojem se opisuju karakteristike političkog zemljopisa habsburških zemalja kojeg čine tri sastavna dijela: austrijske nasljedne zemlje (*Erblande*) zemlje češke krune i Ugarsko kraljevstvo. Ono što je Habsburšku Monarhiju činilo različitom od ostalih velikih sila i njenih rivala jest činjenica da je bila okružena neprijateljskim silama sa sve četiri strane, a da njena ekonomska baza nije bila dovoljna za adekvantan odgovor na ove vojne izazove (67). Stoga, prema Mitchellu, Habsburška Monarhija nije bila i nikada nije ni mogla postati "normalna velika sila" zbog toga što je njena unutrašnja uprava bila komplicirana, porezni sustav razvučen i izložen prekidima, a pučanstvo manje homogeno negoli u drugim državama (79).

"*Si Vis Pacem*" *Habsburg War and Strategy* (82-117) naslov je četvrtoga poglavlja. Skraćena poznata rimske maksime *Si vis pacem, para bellum* (Ako želiš mir, spremaj se za rat), objašnjava osnovne postavke habsburške strategije: rat kao krajnje sredstvo rješavanje konflikta,

defanzivna doktrina ratovanja i korištenje vojske kao *ultima ratio* instrumenta u postizanju ciljeva: trajne stabilnosti i sigurnosti u prirodno nepovoljnom okruženju uvjetovanom zemljopisnim položajem Habsburškoga carstva. U formiranju te strategije, habsburška je vojska posvećivala veliku pažnju zemljištu i njegovoj upotrebi u defanzivne svrhe i novim vojnim tehnologijama.

Drugi tematski dio knjige *Habsburški obrambeni sustav granica* (119-223) počinje s petim poglavljem naslova *Žetva trnova. Turci, Rusi i jugozapadna granica* (121-158). U ovome se poglavlju analiziraju glavni sigurnosno-obrambeni izazovi sa jugoistočne i istočne granice habsburških zemalja koji su utjecali na razvoj habsburške vojne doktrine od Velikog turskog rata (1683.-1699.) do početka francuskih revolucionarnih ratova 1792. godine. Dakle, razvoj habsburške velike strategije kao koordinacije vojnih i političko-diplomatskih aktivnosti u odnosu na Osmanlijsko i Rusko carstvo. Mitchell kroz tri razdoblja (prvo od devedesetih godina 17. stoljeća do tridesetih godina 18. stoljeća, drugo od četrdesetih do sedamdesetih godina 18. stoljeća i treće od sedamdesetih do devedesetih godina 18. stoljeća) opisuje promjene u habsburškoj diplomaciji, politici i organizaciji vojske radi rješavanja osnovnog problema koji je opterećivao Monarhiju i predstavljao njenu egzistencijalnu prijetnju: istovremeno vođenje rata na dva ili više bojišta. Zaključno, Mitchell smatra da je na kraju 18. st. savez Monarhije s ruskim carstvom zapravo predstavljao značajan dobitak jer je ona stalno bila okružena neprijateljskim silama. Ovako je Monarhije mogla demilitarizirati veliko područje sa svoje istočne granice i eliminirati jedno čitavo bojište.

“Monstrum”. *Puska i sjeveroistočno bojište* (159-193) drugo je poglavlje ovoga dijela. U ovome se poglavlju opisuju ratovi Monarhije s njenim sjevernim susjedom, Pruskom, u tri razdoblja. U prvom razdoblju, tijekom Rata za austrijsko naslijeđe (1740.-1748.), Habsburška je Monarhija razvila dilatatornu strategiju iscrpljivanja vojski Fridriha II. Velikog, jer u izravnom sukobu nije mogla vojno poraziti pruske vojske. U drugom razdoblju, od završetka Rata za austrijsko naslijeđe do završetka Sedmogodišnjega rata 1763. godine, organizirala je sistem saveza protiv Pruske i natjerala ju na stratešku defanzivu. U trećem je razdoblju od 1764. do 1779. godine Monarhija izgradila sustav utvrda na svojim sjevernim i sjeveroistočnim granicama kako bi odvrtila Prusku od daljnjih napada. Kako ističe Mitchell, “zajedno su ove tehnike omogućile Austriji da preživi ponavljane invazije, suzbije prusku prijetnju i uključi je u njemački savez pod austrijskim vodstvom” (159).

Sedmo poglavlje, ujedno i posljednje poglavlje drugoga dijela, opisuje odnos Habsburške Monarhije s Francuskom. Naslov je ovoga poglavlja *“Teufel Franzosen” (Vražji Francuzi). Francuska i zapadna granica* (194-223). U svojem strategijsko-sigurnosnom razmišljanju u odnosu na francusku vojnu prijetnju, Mitchell ističe kako se Habsburška Monarhija koncentrirala na izgradnju tri međusobno povezana temelja: zaštitni pojas država koje su služile kao tampon-zone, mrežu utvrda i koaliciju s drugim državama protiv francuske hegemonije (199). Međutim, dolazak Napoleona na čelo Francuske i njegov način ratovanja je potkopao stoljetnu austrijsku strategiju prema Francuskoj i označio kraj austrijskog sigurnosno-obrambenog sustava. Mitchell zatim opisuje prirodu ratova protiv Napoleona vođenih 1805., 1809. i 1813. i 1814. godine, a završava poglavljem opisom Metternichovog sigurnosnog sustava i utemeljenja Svete Alijanse. Ovo razdoblje Mitchell ujedno smatra političkim, diplomatskim i vojnim vrhuncem Habsburške Monarhije. Po njemu ovo razdoblje ujedno predstavlja i vrhunac habsburške velike strategije jer su svij strateško-sigurnosni ciljevi postignuti političkim, diplomatskim i vojnim sredstvima zajedno.

Zenit, padanje i naslijeđe naslov je trećeg tematskog dijela knjige (225-316). Osmo poglavlje, *Barikade vremena. Metternich i habsburški sustav na svojem vrhuncu* (227-255), bavi se kombinacijom austrijske diplomatsko-vojne strategije čiji je krajnji cilj bio osigurati Habsburškoj Monarhiji što je duže moguće razdoblje mira i stabilnosti. Glavni arhitekt ovoga post-Napoleonskog sustava je bio austrijski kancelar Metternich, pa Mitchell u ovome poglavlju opisuje njegovu diplomatsku aktivnost. Na vojnome polju, Mitchell analizira važnost utvrda u habsburškom sigurnosno-strateškom sustavu, opet kao dio velike političko-diplomatsko-vojne strategije. *Između čekića i nakovnja. Pomrčina Habsburške Monarhije* (256-303) naslov je devetoga poglavlja. U ovome poglavlju Mitchell opisuje "eroziju Metternichova" sustava u godinama od izbijanja revolucija u Europi do konačnog poraza Habsburške Monarhije u Austro-pruskom ratu 1866. godine, kada je ona izgubila status velike sile. Ova se erozija dogodila kao kombinacija nekoliko faktora: monarhijsko zaostajanje u tehničko-tehnološkom razvoju za glavnim rivalima, gubitak tampon-zona u sukobima, gubitak pouzdanih i jakih saveznika, nedovoljan vojni budžet i ulaganje u nove vojne tehnologije i moderne tipove naoružanja te na kraju, napuštanje tradicionalno obrambene doktrine ratovanja korištenjem terena i dilatornih taktika u korist ofenzivne doktrine ratovanja.

Deseto poglavlje nosi naslov *Habsburško naslijeđe. Kroćenje kaosa* (304-316), gdje Mitchell sintetizira postulate habsburške strategije kroz tri glavne faze: prvu koju je obilježilo djelovanje Eugena Savojskog, drugu od Marije Terezije do početka vladavine Franje Joispa I. te treću od početka vladavine Franje Josipa I. pa do austro-pruskog rata. Prema Mitchellu, glavni cilj austrijske glavne strategije se sastoji u "koherentnoj logici" koja se razlikuje od velike strategije drugih velikih sila po tome što teži integrirati i dominirati srednjoeuropskim kontinentalnim masama. Da bi se to postiglo, trebalo bi biti ispunjeno pet glavnih preduvjeta: prijateljska Rusija, njemački savez pod austrijskom upravom, podređena Pruska, netaknuto i neprijeteće Osmansko carstvo i miroljubiva Francuska, iza Rajne (312).

U Pogovoru naslova *Habsburške lekcije* (317-329) Mitchell postavlja pitanje "Možemo li išta naučiti od Habsburške Monarhije?" S obzirom na determiniranost geopolitičkih opcija koje stoje modernim vojskovođama i državicima na raspolaganju i limitiranim prirodnim i ljudskim resursima, Mitchell dobro zaključuje kako su problemi s kojima su se susretali habsburški vladari, državnici i vojskovođe, bez obzira na utjecaj tehnologije u moderno nuklearno doba, zapravo oni isti problemi s kojima se susreću suvremeni državnici: borba za prostor i resurse radi vlastite sigurnosti. Iz svoje analize, Mitchell izvodi dvanaest zaključaka koje možemo izvući iz habsburške velike strategije, pragmatičnih i za suvremeno doba.

Ova inspirativna knjiga zanimljiva je hrvatskim povjesničarima koji se bave proučavanjem habsburške vojne, diplomatske i političke povijesti iz razloga što nudi novu perspektivu pristupa proučavanju povijesnog kretanja i sudbine Habsburške Monarhije kao geopolitičkog entiteta *sui generis*. Uz navedeno, Mitchell je koristio brojne izvore, pa objava izvornog arhivskog gradiva, memoarskih zapisa i navoda iz literature, može biti korisna i hrvatskim povjesničarima u ovakvom pristupu proučavanja ove teme. U osnovnom kronološkom okviru, Mitchell je koristio tematski pristup te kombinirao analitičku i sintetičku metodu. Pri tome, ne ustraje u silogističkom dokazivanju svojih hipoteza, već samo nudi empirijski dokaz za pojedine svoje ideje i razmišljanja pa se u ovome kontekstu knjiga ne može smatrati polemičkim spisom ili paradigmatskom knjigom. Prema mojem mišljenju, Mitchell je u pravu kada tvrdi da Habsburška Monarhija nije imala predispozicije postati "normalnom velikom silom" zbog njene unutrašnje kohezije, geopolitičkog položaja i ustavnog uređenja.

Međutim, teza o "putu u propast" od trenutka kada je Monarhija napustila svoje tradicionalno obrambeno stanovište i usvojila ofenzivnu doktrinu uporabe svoje vojne sile kao sredstva postizanja političkih i sigurnosno-obrambenih ciljeva, konkretno u odnosu na svojeg istočnog susjeda carsku Rusiju u posljednjem razdoblju svojega postojanja, samo je djelomično točna. Iz povijesne perspektive je točno da je Rusija istodobno predstavljala i važnog saveznika Monarhije i veliku prijetnju njenim interesima na istoku i jugoistoku. S druge strane, ipak je zanemarena važna činjenica da je u ovakvoj konstelaciji snaga, Monarhija upravo u Trojnom savezu sa Njemačkim carstvom i Kraljevinom Italijom u posljednjem razdoblju svojeg postojanja na prijelazu 19. u 20. st., nastojala postići proturavnotežu u odnosu na raniji takav savez sa Rusijom, pa na osnovi toga i temeljila svoju veliku strategiju prema Rusiji. Politički i diplomatski neuspjeh Austro-Ugarske da zadrži Italiju u Trojnom savezu, uz jake razloge talijanske *Sacro egoismo* politike dovršenja *Risorgimenta* na početku 20. stoljeća, što je značilo prisvojenje dijela teritorija Monarhije, prouzročio je na kraju kolaps Monarhije jer je doveo Monarhiju u položaj da se u Prvom svjetskom ratu bori na tri bojišta. Upravo položaj koji, kako Mitchell ispravno navodi, su habsburški vladari, državnici i vojskovođe nastojali izbjeći, gradeći "veliku strategiju" u dvjestogodišnjem procesu. No, i pored navedenoga, knjiga je vrhunski napisana i svakako vrijedna čitanja svakom povjesničaru koji se bavi poviješću Habsburške Monarhije. Osim navedenoga, preporuča se i čitatelju koji nije povjesničar pročitati ovu knjigu radi širine intelektualnog promišljanja u obradi jedne povijesne teme.

Filip Katanić

Ana Biočić, *Svećenici u politici. Djelovanje katoličkih svećenika u Hrvatskom saboru 1868.-1871.*, Kršćanska sadašnjost, Biblioteka: *Analecta croatica christiana*, Zagreb 2018., 452 str.

Nedavno objavljena studija Ane Biočić, docentice na Katedri za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu plod je njezina dugogodišnjeg istraživačkog rada na polju hrvatske crkvene povijesti 19. st., s posebnim interesom na ulogu i djelovanje hrvatskog katoličkog svećenstva u drugoj polovici 19. stoljeća. Ova proširena i prerađena doktorska disertacija važna je novina u hrvatskom historiografskom opusu jer se radi, prema riječima recenzenata, o prvoj znanstvenoj monografiji koja se bavi pitanjem uloge katoličkog svećenstva u 19. stoljeću. Autorica je na metodološki suvremen način prikazala i valorizirala ulogu katoličkih svećenika u različitim pitanjima političkog, društvenog i kulturnog života Trojedne kraljevine, koncentrirajući se na njihovo djelovanje u Saboru za vrijeme njegova saziva od 1868. do 1871. godine.

Istraživanje autorice Ane Biočić utemeljeno je na opširnom arhivskom gradivu iz niza domaćih arhiva (Državnog arhiva u Zagrebu, Arhiva HAZU, Arhiva Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatskog državnog arhiva, Državnog arhiva u Osijeku, Državnog arhiva u Rijeci, Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu, Arhiva župe Sv. Marije Magdalene u Ivancu, Arhiva župe Preobraženje Isusovo u Piškorevcima, Arhiva župe Bezgrešnog začeca Blažene Djevice Marije u Valpovu). Kao izvor, autorica je uz neobjavljenu arhivsku građu iz navedenih arhiva, koristila i niz objavljenih zbirki izvora te preko dvadeset naslova

onovremene periodike, kao i suvremene internetske izvore. Uz sve navedeno, autorica se u svojem radu koristila i impresivnim brojem bibliografskih jedinica relevantne domaće i strane literature.

Njiga se sastoji od sedam poglavlja koji se nastavljaju na uvodni dio: *Položaj Katoličke crkve u Europi i Trojednoj kraljevini u drugoj polovici 19. stoljeća* (19-59), *Sabor Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije* (61-83), *Izbori zastupnika za Sabor Trojedne kraljevine 1868.-1871. i uloga katoličkih svećenika* (85-184), *Počeci djelovanja Sabora 1868.-1871. godine i politički događaji koji su obilježili razdoblje zasjedanja* (185-202), *Biografije katoličkih svećenika zastupnika u Saboru 1868.-1871. godine* (203-252), *Politička aktivnost katoličkih svećenika u Saboru Trojedne kraljevine 1868.-1871.* (253-385), *Sudjelovanje svećenika saborskih zastupnika iz periode 1868.-1871. godine na drugim saborskim zasjedanjima* (387-399) i *Zaključna razmatranja* (401-412). Nakon popisa izvora i literature, sažetka na engleskom jeziku, slijede kazala mjesta i osobnih imena.

Istraživačko razdoblje na koje se autorica koncentrirala obrazloženo je u uvodnom dijelu. Naime, saziv Sabora 1868.-1871. u povijesti je zapamćen po sklapanju Hrvatsko-ugarske nagodbe i porazu Narodno liberalne stranke. Važan je radi rješavanja bitnih pitanja vezanih uz hrvatsku autonomiju. Za vrijeme ovog saborskog zasjedanja raspravljalo se i nastojalo riješiti i niz gospodarskih pitanja (pitanje urbarijalnih odnosa, zadruga, prometne infrastrukture) te pitanje obrazovanja, uz temeljno pitanje relacije naspram Ugarske. Autorica ističe važnost ovog saziva posebice iz razloga jer su tada doneseni zakoni koji su hrvatskim zemljama osiguravali autonomnost u njezinim unutrašnjim poslovima, a prije svega se to odnosi na formiranje Zemaljske vlade odgovorne Saboru. Dosadašnja historiografija, baveći se ovim razdobljem, poglavito se koncentrirala na sam saziv Sabora i pitanje Hrvatsko-ugarske nagodbe. U ovoj studiji autorica je, analizirajući saborske govore katoličkih svećenika na ovom Saboru, nastojala utvrditi njihove političke stavove o svim spomenutim pitanjima, njihove međusobne odnose, homogenost njihove skupine u saboru, ali i način na koji su utjecali na tadašnje procese modernizacije u zemlji, putem svojih prijedloga, interpelacija, govora.

U prvom poglavlju tematizira se odnos Katoličke crkve prema državi u različitim europskim zemljama, te napose u Trojednoj kraljevini u drugoj polovici 19. st., u vremenu koje je uslijed liberalnog vala donijelo značajnu prekretnicu u tom odnosu. Ovom je pitanju posvećena posebna pažnja jer je odnos crkve i države bitan preduvjet za razumijevanje odnosa države prema svećenstvu i njihove uključenosti u politički život. Pitanja koja su poslužila za komparaciju nekoliko europskih primjera (Francuske, Italije, Habsburške Monarhije, njemačkih zemalja) i Trojedne kraljevine vezana su uz odnos crkve i obrazovanja, regionalne razlike i pitanje civilnih brakova. Posebna važnost ovog poglavlja leži u činjenici što je ovakav način znanstvene usporedbe rijetkost u domaćoj historiografiji, što je i istaknuto u riječima recenzenata.

Poglavlje koje slijedi bavi se poviješću institucije Sabora Trojedne kraljevine, njegovom višestoljetnom tradicijom, počevši od srednjovjekovnog razdoblja narodnih zborova, preko staleških sabora u srednjem i novom vijeku, do prvog građanskog sabora, onog 1848. godine, te do njegovih saziva u razdoblju od 1860. do 1867. godine, uslijed obnove parlamentarizma nakon neoapsolutističkog razdoblja.

Treće poglavlje koncentrira se na izbore zastupnika za saborsko zasjedanje 1868.-1871., i ulogu katoličkih svećenika u tome. Sam sastav ovog sabora formiran je po oktroiranom izborom redu kojemu je cilj bio izborna pobjeda Narodno unionističke stranke, koja bi što lakše i brže sklopila Hrvatsko-ugarsku nagodbu, što je i postignuto. Katolički su svećenici, pak, u

ovom izbornom procesu bili heterogena skupina, pripadali su različitim političkim opcijama, pa se tako nalaze i u okviru unionističke, narodnjačke i pravaške opcije. Prikazavši događaje uoči Sabora 1868., autorica je potom razjasnila izborni red koji se odnosio na ovaj saborski saziv i iznijela ključne razlike u odnosu na ranije izborne redove: snižavanje imovinskog cenzusa, te smanjenje broja narodnih a povećanje broja virilnih zastupnika, što je omogućilo pobjedu unionistima. U ovom su potpoglavlju tabelarno prikazani i brojevi zastupnika po županijama, gradovima, povlaštenim kotarevima i većim trgovištima prema Izbornom redu iz 1867. Samim izborima prethodila je predizborna kampanja u kojoj su sudjelovale tri stranke: Narodno ustavna stranka (unionisti), Stranka prava (pravaši), Narodno liberalna stranka (narodnjaci), a koju je autorica analizirala na temelju zapisa u onovremenoj periodici, obrađujući pažnju na programe, te (ne)regularnost, (ne)dosljednost u kampanji itd.. U sljedećim potpoglavljima pregledno su prikazani izbori za saborske zastupnike po županijama Trojedne kraljevine, njihova provedba, agitacije, broičano stanje i kandidati. Redom su obrađene: Zagrebačka, Varaždinska, Križevačka, Riječka, Virovitička, Požeška i Srijemska županija, s time da je u svakom dijelu dodan i tabelarni prikaz rezultata izbora, prikazujući podatke po kotarevima i stranačkoj opredjeljenosti. Naposljetku, autorica je obradila djelovanje katoličkih svećenika za vrijeme izbora 1867. godine, njihovu angažiranost u predizbornoj kampanji, sudjelovanje na izborima u vidu kandidata za saborske zastupnike ali i u ulozu birača, te u radu izbornih odbora. Autorica je i tabelarno prikazala svećeničke kandidate za zastupnike u Saboru na izborima 1867. prema županijama/kotarevima i strankama. Kao izabranih narodnih zastupnika u sazivu ovog sabora svećenika je na početku bilo sedmero, a kao virilnih članova bilo je njih šestero. Od ukupnog broja izabranih zastupnika, udio svećenika činio je nešto više od 10%.

Četvrto poglavlje knjige bavi se počecima rada sabora 1868.-1871., te važnim aktualnim događajima koji su obilježili početak njegovog zasjedanja. Autorica prikazuje atmosferu u saboru prilikom početka zasjedanja, prve sukobe između unionističke većine i narodno liberalne stranke, napuštanja sabornice od strane narodnjaka, ponavljanja izbora u nekim jedinicama, te mijenjanje strukture zastupnika uslijed istupanja i smrtnih slučajeva. Naglasak je stavljen na najvažniji moment ovog saziva: prihvaćanje Hrvatsko-ugarske nagodbe, zahvaljujući unionističkoj većini, te na njezino značenje u hrvatsko-mađarskim relacijama, posebice njezinu važnost za hrvatsku autonomiju. Analizira se i držanje opozicije oko nagodbenog pitanja, njezini stavovi i frakcioniranje, te naposljetku događaji vezani uz pad bana L. Raucha 1871. godine i dolazak umjerenijeg kandidata za bansku poziciju K. Bedekovića.

Prije analize rada katoličkih svećenika u Saboru 1868.-1871., što čini centralni dio ove knjige, autorica je objavila životopise svećenika zastupnika u ovom sazivu sabora: Huga Ankeru, Mavra Broza, Jurja Haulika, Andrije Jandrića, Ivana Kralja, Mirka Ožegovića, Luke Petrovića, Franje Račkog, Đure Smičiklasa, Vjenceslava Soića (Šoića), Josipa Jurja Strossmayera, Ivana Krstitelja Tombora, Josipa Torbara i Stjepana Vukovića, s napomenom da su od sedam izabranih neki od njih napustili sabornicu (troje svećenika narodnjaka: F. Rački, J. Torbar i I. K. Tombor), dok je unionistički zastupnik svećenik L. Petrović umro tijekom ovog saziva (kao njegova zamjena, ovjerovljen je A. Jandrić). Među virilne članove sabora bila su četiri svećenika: J. Haulik, I. Kralj, Đ. Smičiklas i V. Soić. Još dvoje virilnih članova svećenika nisu pristupila ovom sazivu sabora: M. Ožegović, zbog duboke starosti, i J. J. Strossmayer koji je odbio sudjelovati u njegovu radu.

U središnjem, šestom poglavlju ove knjige, autorica je na temelju analize saborskih govora, prijedloga, interpelacija i drugih izvora analizirala svećeničku aktivnost za vrijeme ovog saziva sabora, prethodno prikazavši tematiku koja je bila zastupljena na njemu. Najprije je analizirala njihov rad u saborskim odborima, a potom njihove prijedloge i interpelacije. Potom slijedi raščlamba sudjelovanja katoličkih svećenika u različitim saborskim raspravama: o političkim, gospodarskim, vjerskim, socijalnim i obrazovnim pitanjima, te o raznim drugim manjim temama, na temelju čega je na kraju autorica donijela i određena sumarna zaključna razmatranja. Ponajprije, autorica zaključuje kako su svećenici pokazali interes za rasprave od državne važnosti, ali i za one lokalnog karaktera. Nadalje, kao dokaz njihova ugleda i značaja u radu ovog sabora, unatoč njihovoj malobrojnosti, govori i činjenica da su od ukupno pedeset i dva saborska odbora, svećenici kao članovi sudjelovali u njih trideset, od čega su u njih devet imali funkciju predsjednika. Kao najaktivnijeg ocijenila je S. Vukovića, koji je bio izabran u čak 14 odbora. Članstvo u spomenutim odborima govori i o tematici koja ih je interesirala, dok njihovi govori u saboru odražavaju njihova politička opredjeljenja. S druge strane, dio svećenika nije imao nijedan javni istup tijekom ovog saziva, primjerice kardinal J. Haulik (uzrokovano bolešću i naposljetku smrću). Potom je analizirala aktivnosti najangažiranijih svećenika i onih koji su najčešće koristili pravo interpeliranja, osobito aktivnosti M. Broza. Najviše rasprava vodilo se oko o sklapanja Nagodbe, kada je riječ o političkim temama. Pri analizi je došla i do zaključka kako su aktivniji bili izabrani zastupnici od virilnih članova sabora. Nadalje, temeljem analize njihovih govora, zaključuje kako su spomenuti izabrani zastupnici katolički svećenici podržavali modernizacijske procese i poduhvate (osnivanje vjersijske zaklade, utemeljenje radničkog društva, izgradnju umobolnice, izgradnju željezničkih pruga, ubrzanje osnutka modernog sveučilišta u Zagrebu, povećanje učiteljskih plaća, rješavanje urbarijalnih odnosa i rješavanje pitanja zadruga). Analizirajući njihove političke stavove, svi su pripadali istoj struji, tj. unionistima, obzirom da je troje narodnjaka napustilo sabornicu, no analizom njihovih istupa autorica zaključuje kako je i unutar njihovih redova došlo do rascjepa, jer nisu svi svećenici u svakom trenutku stajali na stajalištima unionista, primjerice M. Broz koji je u svojim istupima djelovao više kao član opozicije, revoltiran kršenjem Nagodbenih članaka. Što se tiče vjerskih pitanja u ovom sazivu sabora, prema očekivanom, najviše je svećenika sudjelovalo u tim raspravama. Tema koja ih je ujedinila bilo je pitanje naseljavanja trapista na području Trojedne kraljevine. Uz saborsku raspravu o školstvu, gdje su također djelovali jedinstveno, u smjeru sprečavanja gubitka crkvene uprave nad školama, to je bio primjer gdje su nastupili s jedinstvenim mišljenjem, jer u ostalim političkim pitanjima nisu pokazali parlamentarnu homogenost.

U posljednjem poglavlju knjige autorica je posvetila pažnju djelovanju svećenika koji su bili saborski zastupnici u sazivu 1868.-1871. na drugim saborskim zasjedanjima. Naime, osim dvojice, H. Ankeri i A. Jandrića, svi ostali sudjelovali su u radu Sabora Trojedne kraljevine u drugim sazivima (u radu prvog građanskog sabora 1848., u radu sabora 1861., 1865.-1867., 1872.-1875. i 1875.-1878.). Aktivnosti svećenika saborskih zastupnika prikazane su i tabelarno po godinama saziva, a autorica je obratila pažnju i na smjerove njihovih interesa i u slučajevima gdje je to bilo moguće, komparirala je djelovanje pojedinog zastupnika u više saborskih saziva.

Za krajnja zaključna razmatranja ove studije autorica ističe kako aktivnost katoličkih svećenika u sazivu sabora 1868.-1871. nije bila homogena, nisu bili politički istomišljenici, unatoč tome što ih je većina pripadala istoj stranci. Njihova jedinstvenost pokazala se jedino na polju vjerskih pitanja i na tom planu je došlo do izražaja njihovo svećeničko zvanje.

Zaključno možemo reći kako ova monografija Ane Biočić, analizirajući političku djelatnost katoličkih svećenika kroz njihov saborski rad u vrijeme saziva Sabora Trojedne kraljevine 1867.-1871., predstavlja značajan doprinos na polju hrvatske crkvene i političke povijesti druge polovice 19. stoljeća. Njezin je značaj ne samo u tome što je po prvi puta znanstveno obrađena djelatnost katoličkog svećenstva u političkom životu Trojedne Kraljevine (kroz prizmu njihova saborskog djelovanja), već i zbog stavljanja problematike položaja Katoličke crkve u širi kontekst i komparacije s drugim europskim zemljama. Pisana jednostavnim i tečnim stilom, ova će studija privući ne samo stručnu javnost, povjesničare, teologe i druge stručnjake i studente društveno-humanističkih znanosti, već će svoje čitateljsku publiku zasigurno pronaći i u znatno širem krugu.

Tihana Luetić

Šibenik od prvog spomena: Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa 950 godina od prvog spomena Šibenika, Šibenik, 26. do 28. rujna 2016., ur. Iva Kurelac, Muzej grada Šibenika – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Šibenik – Zagreb 2018., 606 str.

U izdanju Muzeja grada Šibenika i Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti objavljen je 2018. zbornik radova pod naslovom *Šibenik od prvog spomena : Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa 950 godina od prvog spomena Šibenika, Šibenik, 26. do 28. rujna 2016.* Radi se o zborniku radova s istoimenog znanstvenog skupa održanog u rujnu 2016., a koji je uredila Iva Kurelac, znanstvena suradnica na Odsjeku za povijest HAZU i najbolji poznavatelj šibenske prošlosti. Riječ je o vrlo luksuznom izdanju na preko šest stotina stranica, iz različitih disciplina, a vremenski raspon obuhvaća vremenski period od ranog srednjeg vijeka do suvremenog doba. Zbornik je rezultat dugogodišnje suradnje s Muzejom grada Šibenika. Strukturalno se dijeli na šest cjelina, a ideju vodilju iz samog skupa i suradnje općenito objasnili su Iva Kurelac i Ivica Poljićak u *Predgovoru* (11-15).

Zbornik je tematski podijeljen na šest cjelina. Prva nosi naslov *Antička i ranokršćanska povijest* te se sastoji od tri rada. Dražen Maršić u radu *Nadgrobna ara obitelji Rutilius iz Ridera i grupa salonitanskih ara s animalnim frizovima* (19-36) predstavlja najreprezentativniji spomenik antičkog Ridera, čija izvedba upućuje na majstore iz Salone ili one lokalne koji su se školovali u njihovim radionicama. Potrebno je naglasiti da se ara Rutilija čuva u stalnom postavu Muzeja grada Šibenika.

Još jedan nalaz koji se čuva u Muzeju grada Šibenika obrađuje Nenad Cambi u radu naslovljenom *“Epona” iz Koprna u Muzeju grada Šibenika* (37-41). Autor daje novo razmatranje o reljefu koji je otkriven u Koprnu, tada na području Delmata, koji prikazuje božicu na tronu. Prije je u historiografiji taj prikaz bio identificiran kao Epona, no autor smatra da je vjerojatnije riječ o lokalnom ženskom božanstvu na čiji je prikaz utjecala Epona, čiji se elementi kontaminirali prikaz.

Pojavom kršćanstva na šibenskom području u sklopu širenja te vjere na području rimske provincije Dalmacije bavio se Ante Uglešić u radu *Najstrariji kršćanski tragovi na prostoru Šibenika* (43-59). Smatra da se tokom 4. stoljeća kršćanstvo proširilo na Scardonu, Varvariju,

Burnum, Municipium Magnum i Rider, no tragovi toga još uvijek nisu pronađeni. Scardona tak tokom 5. stoljeća postaje biskupijom. Autor posebnu pozornost posvećuje pregledu rano-kršćanskih nalazišta na području Tvrđave/Kaštela sv. Mihovila, Srime, Bilica – Dedića punte, Donjeg polja – Grušina/Sv. Lovre, te Danila.

Druga cjelina nosi naslov *Srednji vijek* i sastoji se od sedam radova. Nadia Togni napisala je rad *Manoscritti atlantici nel Regno di Croazia e Dalmazia: La Bibbia atlantica di Sibenico* (63-99). U sklopu gregorijanske reforme Crkve u 11. stoljeću došlo je do procvata liturgijskih i patrističkih rukopisa. U kontekstu toga treba promatrati i Veliku Bibliju, koju je autorica pronašla u Samostanu sv. Frane u Šibeniku, te provodi kodikološku, paleografsku i dekorativnu analizu.

Tomislav Galović u radu *Šibenik u kartularu Libellus Policorion* (101-119) promatra tko je utjecao na razvoj Šibenika na kontekstualni način i njegovo spominjanje u kartularu Rogovske opatije Sv. Ivana Evanđelista u Biogradu, odnosno kasnije na otoku Pašmanu. U Šibeniku je Rogovska opatija imala u vlasništvu crkvu sv. Krševana s pripadnostima, koja je bila smještena uz gradski zid. Autor predstavlja i ostale isprave zapisane u Rogovskom kartularu, referirajući se pak i na referentna historiografska djela, poput rukopisa don Krste Stošića. U prilogu članka autor donosi isprave iz kartulara koje se odnose na Šibenik i iz fonda Spisi samostana sv. Kuzme i Damjana iz Zadra.

Na temelju notarske građe o najznačajnijem ženskom samostanu sv. Benedikta većinom za pripadnice šibenskog gradskog plemstva pisao je Ante Birin u radu *Crkva i Samostan Sv. Spasa u Šibeniku: Crtice iz povijesti samostana u 15. stoljeću* (121-139). Prvo opisuje crtice iz povijesti samostana koje su imale značajan utjecaj na njegov život – požare, pregradnje ili promjene političkih vlasti u gradu. Crkva sv. Spasa uz koju je kasnije osnovan samostan, bila je u 13. stoljeću u rukama templara protiv kojih su se građani u nekom trenu pobunili, nakon čega im se gubi trag, da bi kasnije bili raspušteni. Kasnije je crkva bila središtem bratovštine flagelana-ta, a sredinom 14. stoljeća dolaze benediktinke. Službeno je pak samostan osnovan 1390., no postoje kontradikcije je li bila riječ o sestrama franjevkama ili benedikinkama. Bilo kako bilo, zanimljivo je da su bile sačuvane isprave o primanju u samostan, te je autor uspješno identificirao redovnice koje su potekle iz uglednih šibenskih obitelji, kao i njihove prokurate, te posjede samostana u distriktu.

Krešimir Kužić u radu *Hodočasnik iz Šibenika na poluotoku Sinaju 1483. godine* (141-152) opisuje hodočasničke pothvate u drugoj polovici 15. stoljeća. Opisuje okolnosti u kojima su se hodočašća mogla odvijati, u relativno sigurnim okolnostima koje je garantirala Venecija zbog kontrole pomorskih puteva do Svete Zemlje. Budući da je fra Jakov nije ostavio opis svog putovanja, autor je rekonstruirao njegov itinerar ponajviše preko zapisa njemačkih hodočasnika. Spominje i neke druge Šibenčane koji su išli u Svetu Zemlju, poput fra Nikole Tavelića koji je tamo doživio mučeničku smrt. Za obične je pak hodočasnike bilo skupo putovati, a oni koji su išli, ukrcavali su se u Veneciji. Prema putopisu fra Paula Walthera saznajemo da je on usred Sinajske pustinje 1483. susreo dvojicu fratara imena Jakov *Minor* i Jakov *Maior* koji su putovali iz Jeruzalema. A preko pisanja drugih putopisaca autor daje crtice o lokalitetima koje su ondje hodočasnici posjećivali.

O *šibenskim hospitalima i leprozorijima kasnog srednjeg vijeka prema bilježničkim spisima* (153-174) rad je Zorana Ladića u kojem autor, kako i sam naslov govori, piše o hospitalima u Šibeniku na temelju notarske građe. Tako spominje hospital sv. Marije, lazaret te leprozorij i hospital sv. Martina (koji je primao pak 12 leprozornih). Postavlja isto tako pitanje je li hospital spomenut kao leprozorij sv. Lazara istovjetan onome sv. Martina. Lazareti su u šibenskom dis-

triktu bili smješteni na otocima zbog poštivanja regulacija koje su propisivale da se oni moraju nalaziti izvan grada. Potom autor analizira okolnosti tijekom epidemija kuge ili nekih drugih zaraznih bolesti. Osim toga, predstavlja i razloge utemeljenja, službenike i pravne zastupnike šibenskih hospitala te načine financiranja djelovanja istih.

Istraživanju povijesti svakodnevnog života u Šibeniku pristupio je Goran Budeč radom *Odjeća u kasnosrednjovjekovnom Šibeniku (175-197)*. Opći prosperitet Šibenika druge polovice 15. stoljeća očitovao se i u visokoj razini materijalne kulture, što autor predstavlja na temelju inventara dobara šibenskog bilježnika Karotusa Vitalea. Šibenčani su u ovom zlatnom dobu grada brzo slijedili trendove u odijevanju koji su dolazili s Apeninskog poluotoka, te stoga predstavlja kakve su košulje nosili, prsluke, halje, ogrtače i krzna, s obzirom na spol i društveni status. Zaključno predstavlja kako se Šibenčani uklapaju u isti krug kao i drugi veći gradovi Apeninskog poluotoka.

Ante Gulin napisao je rad *Javna vjera i služba pristava/bakarija prema Šibenskom statutu iz 1608. godine (199-209)* u kojem predstavlja službu pristava koji je bio izvršni službenik suda koji je u ime kneza ili suda obavlja razne zadatke. Na temelju podataka iz Šibenskog statuta autor predstavlja ovlasti njegovog djelovanja, paralelno uspoređujući tu instituciju s istovjetnima u drugim dalmatinskim i hrvatskim statutima i zakonima. Ti se pojedinci u izvorima nazivaju *pristaldus* ili *bucarius*. U svakom slučaju, riječ je o izabranoj osobi koja je uživala javnu vjeru. Dužnosti i služba pristava uključuju djelovanje oko zaplijene, odnosno ovrhe, očevid oko nekretnina, svjedočenje tijekom davanja prisega, a on sam je uživao zaštitu kao svaka druga osoba suda.

Treća cjelina nosi naslov *Renesansa i rani novi vijek* i broji četiri rada. Prvi, naslovljen *Status animarum prezbitera Bartolomeja Ostojičića kao izvor za proučavanje nekih aspekata socijalne topografije Šibenika s kraja 16. stoljeća (213-261)*, potpisuje Iva Kurelac, urednica zbornika radova. Autorica je predstavila popis duša (*status animarum*) kojeg je otkrila istraživanjem u Zbirci rukopisa i starih knjiga u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. On sadrži podatke o šibenskim župljanima i njihovim obiteljima (imena i prezimena, nadimci, rodbinske veze, titule i zanimanja). Pisan je kurzivnom humanistikom 16. stoljeća, mješavinom talijanskog i latinskog jezika. Što se tiče datacije, autor je pomnim promatranjem izvora uspjela ustvrditi da je najvjerojatnije nastao unutar dva posljednja desetljeća 16. stoljeća kada se populacija grada kretala oko 5.000 ljudi. Popisao je 306 osoba u 117 domaćinstava po župama Sv. Trojstva, Sv. Duha, Sv. Grgura, Sv. Benedikta, Sv. Marije Nove, Svih Svetih i Sv. Krševana, te onim iz prigradskog dijela, Gospe van grada, Sv. Križa i Na Žudiki. Zanimljivo je istaknuti da je većinom prevladavalo žensko stanovništvo što je i bio očekivan omjer s obzirom na okolnosti. Prema društvenom je položaju autorica podijelila župljane na patricije (62%), građane (22%), duhovne osobe (15%) i sluge (1%). Topografski je smjestila elitu grada na područje župa Sv. Trojstva, Sv. Duha i Sv. Krševana. Autorica potom detaljno raščlanjuje podatke iz svih popisanih župa te daje transkripciju rukopisa.

Na temelju podataka iz notarskih knjiga i matica Kristijan Juran u članku *Trgovci, pomorci, obrtnici i medicinski djelatnici u Šibeniku od 1620. do 1630. godine (263-299)* daje popis četiri društvene, odnosno profesionalne kategorije u jednom desetljeću 17. stoljeća koje smatra najbrojnijim i središnjim dijelom društvene piramide, uz davanje critica iz političke i društvene povijesti tog desetljeća. Uspješno je identificirao 64 trgovačke obitelji koje pripadaju 51 rodu, te ih dijeli na starosjedioce i doseljenike, uz veze s Venecijom, Albanijom i Apulijom. Vrijedan dio članka zasigurno je popis svih pripadnika profesionalnih kategorija uz reference na izvore.

Lovorka Čoralčić i Nikola Markulin u radu *Šibenski plemić Mihovil Zavorović: Zapovjednik mletačkih pješakačkih postrojbi u završnim desetljećima 18. stoljeća (301-317)* daju još jedan prilog istraživanju pitanja identifikacije i djelovanje članova *Fanti Oltramarini*, odnosno mletačke kopnene vojske. Ovaj su put izabrali djelovanje vojnog zapovjednika Mihovila Zavorovića iz zadnjih godina 18. stoljeća na temelju građe iz Državnog arhiva u Zadru i Državnog arhiva u Veneciji. Karijeru M. Zavorovića moguće je pratiti još od Morejskog rata, no prvo se daje pregled obiteljske tradicije službe Mletačkoj Republici svojim vojnim vještinama. Autori daju i pregled sastava pješacke satnije Zavorovića od 21 pripadnika od kojih prevladavaju ljudi porijeklom iz Dalmacije i koja se nalazila u sastavu pukovnije Marka Đikanovića. Potrebno je naglasiti da vrijednost rada je i to što se donosi popis ljudstva.

Tamara Tvrtković u radu *Laudatio urbis: U pohvalu od grada Šibenika (319-331)* predstavlja pohvale gradu Šibeniku. Spominje i djelo Alberta Fortisa, *Put po Dalmaciji*, koji isto sadrži dio o opisu Šibenika i okolice. Fortis pak spominje i putopis Antuna Vrančića, a poznavao je i Divnićovo djelo, čuo je za Jurja Šižgorića preko djela Ivana Tomka Mrnavića.

Četvrta cjelina nosi naslov *Suvremena ratna i politička povijest* i broji četiri rada. Mario Jareb autor je rada *Šibenik i šibensko područje pod talijanskom upravom od 1941. do 1943. godine (335-358)* u kojem predstavlja političku povijest kada grad bio dio talijanske zadarske pokrajine, nakon aneksije Dalmacije. Budući da je historiografija spominjala djelovanje talijanskih vlasti u gradu samo usputno, autor smatra da teme političkog i upravnog sustava, gospodarskih uvjeta života s naglaskom na problem potalijančivanja je potrebno detaljno obraditi. Politički kontekst počinje s uspostavom NDH 12. travnja 1941., a na čelu su se nalazili Marijan Nikšić i Oton Elblinger. Talijani su tak ušli u grad 14. na 15. travnja, što opisuje iz raznih izvora. Prvo je prisutnost bila isključivo vojnička, no profekt-komesar za vanrednu upravu Šibenika i okolice postao je Andrea Tolja, a zapovjednik grada Vittorio Giovanelli. Do 29. travnja izvještene su talijanske zastave da bi se krenulo u proces talijanizacije na svim upravnim i političkim razinama.

Sličnom se tematikom bavi i sljedeći rad Nikice Barića, *Glavne značajke stanja u Velikoj župi Bribir i Sidraga od uspostave 1941. godine do kapitulacije Kraljevine Italije u rujnu 1943. godine (359-397)*. Rimskim ugovorima su Šibenik i okolica pripali Italiji, dok su Drniš i Knin ostali u sastavu NDH i zbog toga je u Kninu osnovana Velika župa Bribir i Sidraga. No, talijanska je vlast bila prisutna sve do kapitulacije u rujnu 1943. godine. Na početku su u sastavu bili samo Drniš i Knin, no tokom godina su pripojeni i kotari Bosansko Grahovo i Gračac, no konstantno su se javljali problemi s talijanskim vlastima. Postojao je strah da je Talijani jednostavno anektirali to područje te su pogodovali srpskim pobunjenicima. Postupno se pak razvijao i partizanski pokret, a srpsko je stanovništvo bilo više zahvaćeno četničkim pokretom. Sve je navedeno utjecalo na gospodarske i prehrabene prilike čime se autor bavi u nastavku teksta.

Pitanjem aristocida u Šibeniku bavi se Stipe Kljaić u radu *Krvaui zeman: Životi i sudbine intelektualaca iz Šibenika i okolice nakon 1945. godine (399-415)*. Tako spominje slučajeva Jerka Skaračića, Gabrijela Cvitana, Dionizija Juričeva, Dražena Panjkotu, Mirka Juragu, Ivu Guberina i Davida Sinčića. Pokušao im je rasvijetliti sudbinu; neki su bili ubijeni, drugi su bili u progonstvu i emigraciji, a i ondje su se bojali da ih se ne likvidira. Tako spominje djelovanje u inozemstvu Vinka Nikolića, Tihomila Drezga ili Jere Jareba. Osim toga, bilo je i crkvenih osoba te pojedinaca koji su ostali u domovini.

Novijom se povijesti bave Ante Nazor i Ivan Radoš u radu *JNA u službi velikosrpske politike: Napadi na Šibenik 1991. (417-443)*. Da bi se razumijele okolnosti u Šibeniku tijekom 1991. godine, autori daju općeniti politički kontekst te opisuju situaciju u Dalmaciji.

Peta cjelina nosi naslov *Umjetnička baština i njezina zaštita* i broji pet radova. Emil Hilje autor je rada *Splitski slikar Dujam Marinov Vučković u Šibeniku* (447-462), a kako i naslov govori, opisuje se djelovanje splitskog slikara Dujma Marinovog Vučkovića. Na temelju dva ugovora iz 1448. saznajemo da je izradio sliku za oltar sv. Martina u kapeli kapitula Samostana sv. Frane te drugu za šibensku katedralu. Osim toga, autor je već ranije identificirao tri Dujmova rada povezanih uz Šibenik. Članku su nadodani i prijepisi ugovora te detalji slika.

Meri Zornija u radu *Dopune šibenskom opusu Nikole Ivanova Firentinca* (463-489) bavi se šibenskim opusom Nikole Ivanova Firentinca u svim svojim fazama. Identificirala je, odnosno atribuirala tom kiparu i arhitektu neke dijelove na šibenskoj katedrali te crkvi sv. Dominika.

Izrazito zanimljiv je rad Flore Turner-Vučetić pod naslovom *Tragom opusa majstora Fortezze Šibenčanina* (491-507) koja je jedan pladanj koji se čuva u Victoria & Albert Museum uspjela atribuirati šibenskom majstoru iz 16. stoljeća, Fortezzi. Opisuje motive na pladnju, kada se i kako našao u muzeju te spominje i Fortezzijeva djelova na području Engleske i Europe općenito.

Radoslav Tomić u radu *Slikar Angelo Mancini* (509-519) obrađuje djelovanje mletačkog slikara Angela Manicinija u Šibeniku čije se tri slike nalaze u crkvi sv. Barbare te crkvi sv. Nediljice u Crnici. Stilska obilježja komparira s njegovim drugim radovima.

Predrag Marković autor je rada *Obnova katedrale sv. Jakova u drugoj polovici 19. stoljeća: Otkrivanje prošlosti – zalog budućnosti* (521-540) predstavlja značaj Paola Bionija u obnovi šibenske katedrale jer je on bio idejni začetnik te ideje u 19. stoljeću.

Šesta i posljednja cjelina nosi naslov *Prirodna i narodna baština, kulturni i znanstveni doprinosi* i broji pet članaka. Prvi od njih, naslovljen *Povijesna dinamika kulturnih krajolika šibenskog područja* (545-561) potpisuju Borna Fuerst-Bjeliš i Jadran Kale, u kojem se bave pitanjem dinarske eponimije na temelju prosvjetiteljskih tekstova koji vrlo zanimljivo opisuju povijesni krajolik šibenskog područja.

Drago Marguš u radu *Skradinski buk: Privid ili stvarnost bezvodnog krša* (563-568) govori o ljepotama rijeke Krke, odnosno Skradinskog buka, u opisima još od razdoblja Petra Divnića iz 16. stoljeća pa sve do modernog doba. Autor potom predstavlja najstarije znakove naseljenosti toga područja. Ono što je zanimljivo je da su na Skradinskom buku ostale sačuvane i brojne vodenice. Predstavlja i projekt izgradnje prvo hidroelektrane, zahvaljujući aktivnosti Ante i Marka Šupuka te Vjekoslava Meichsnera. Završava razmatranjem proglašenjem rijeke Krke nacionalnim parkom.

O specifičnostima govora šibenskog područja piše Josip Lisac u radu *Govori, filologija i književnost šibenskog područja* (569-579). Autor osim toga daje i pregled značajnijih filologa i književnika još od razdoblja Fausta Vrančića.

Marinko Šišak potpisuje rad *Šibenik u nekim engleskim putopisima 19. stoljeća* (581-595). Čitav niz djela nastalih u 19. stoljeću kada općenito vlada interes za "egzotične krajeve", a opisuju Šibenik za vrijeme austrijske uprave. Spominje tako tekstova Archibalda Patona, Williama Fredericka Wingfielda, Johna Masona Nealea te nepoznatog autora pod inicijalima R.H.R. Njihov je interes za Šibenik raznolik unutar samog teksta, no većinom opisuju katedralu, tvrđave, okolicu, ljude i običaje.

Posljednji rad u zborniku potpisuju Žarko Dadić i Marijana Borić pod naslovom *Doprinos Šibenika hrvatskoj kulturnoj i znanstvenoj povijesti: Povodom 250. obljetnice Aritmetike Mate Zoričića (Ancona, 1766.), prve računice na hrvatskom jeziku u Dalmaciji* (597-606) gdje analiziraju njezin sadržaj, metodologiju i doseg u kontekstu obrazovanja. Mate Zoričić je svoje djelo vrlo vjerojatno sastavio za potrebe nastave koju je kao franjevac obavljao.

Naposljetku, podcrtala bih nekoliko važnih činjenica. Prvo i osnovno, zbornik je tematski izrazito dobro osmišljen, te su autori izabrani na temelju svojeg prethodnog (i vrlo često, dugogodišnjeg) istraživanja prošlosti Šibenika. Unatoč tome, u ovim su radovima pokazali da su otišli i dalje u svojim razmatranjima produbljujući ili otvarajući nove teme. Osim toga, mnogo radova kao prilog donosi i objavu izvorne građe, čime su zasigurno zadužili historiografiju, jer će i drugi istraživači moći koristiti navedene podatke u svojim komparativnim istraživanjima. Željela bih isto tako istaknuti da je bilo potrebno uložiti enorman trud i energiju da djelo od šest stotina stranica izađe na svijetlo dana samo dvije godine nakon održavanja skupa, što je učinjeno angažmanom urednice, Ive Kurelac. Ovime se zasigurno ustoličila kao najbolji i nezaobilazni poznatatelj šibenske prošlosti, što je i prepoznato, budući da ju je grad Šibenik i odlikovao "grbom grada Šibenika" za izniman doprinos. Na kraju, stoga, jedino što se može jest reći da joj od srca čestitam, te da se nadam da će i dalje priređivati ovakva i slična izdanja u budućnosti.

Suzana Miljan

Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Image of the Town in the Narrative Sources: Reality and/or Fiction?, ur. Irena Benyovsky Latin i Zrinka Pešorda Vardić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2017., 410 str.

U izdanju Hrvatskog instituta za povijest objavljen je još 2017. godine zbornik radova o srednjovjekovnoj urbanoj povijesti pod naslovom *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Image of the Town in the Narrative Sources: Reality and/or Fiction?* Radi se o zborniku radova s istoimenog znanstvenog skupa održanoga u prosincu 2013. godine, a uredile su ga Irena Benyovsky Latin i Zrinka Pešorda Vardić. Izdanje je na engleskom jeziku, a uz uvodne napomene urednica (5-6) i bilješke o autorima (7) sadrži sedamnaest radova na 410 stranica: četrnaest radova je hrvatskih, a tri inozemnih znanstvenika.

Zbornik započinje uvodom (13-60) Irene Benyovsky Latin naslova istovjetnoga naslovu zbornika, koji nudi objašnjenje termina "narativni izvori" i pregled najvažnijih narativnih izvora i okolnosti njihovog nastanka od srednjeg vijeka do kasnog 18. stoljeća. Autorica potom razmatra pitanje vjerodostojnosti pisanih vrela različite provenijencije kao izvora za istraživanje srednjovjekovnoga urbaniteta, s obzirom na to da su njihova autentičnost i pouzdanost puno puta dovedene u pitanje i da još uvijek postoje brojne kontroverze u pristupu istraživanju. Budući da se narativna vrela kao izvori za istraživanje slike srednjovjekovnoga grada dosad nisu našla u središtu interesa, bilo je potrebno otvoriti znanstvenu diskusiju o narativnim vrelima srednjeg i ranog novog vijeka i postaviti pitanja kao što su: Kakva je bila slika grada u pojedinim vrstama narativnih vrela, s obzirom na njihov karakter, razdoblje i porijeklo? Kako je konstruirana urbana memorija nekoga grada kroz ta vrela? Je li moguća rekonstrukcija srednjovjekovnog urbaniteta na temelju tih izvora? Kakva je razina istraživanja pojedinih srednjovjekovnih gradova na temelju narativnih vrela i do koje razine predodžba grada u narativnim vrelima odgovara stvarnosti?

Većina radova u zborniku posvećena je pojedinim dalmatinskim gradovima, što je razumljivo s obzirom na razinu i prostor očuvanosti narativnih vrela. Dva rada posvećena

su Splitu kao jednom od dvaju središnjih gradova srednjovjekovne Dalmacije. U prvom, naslovljenom *Spalatensia Porphyrogenitiana. Notes on the Poleogenesis and Urban Development of Early Medieval Split* (61-114), Ivan Basić se usredotoči na spomene Splita i opis Dioklecijanove palače u djelu *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta. Kroz analizu etimologije pojedinih naziva grada, opisa građevina i drugih zanimljivosti, autor zaključuje da je slika grada koju nudi Konstantin Porfirogenet ograničena i površna te ugrađena u širu sliku s političkom namjerom. Radi boljega razumijevanja materije, rad je obogaćen nacrtima i planovima splitskog područja i Dioklecijanove palače. Drugi rad, *Two Notes on the Salonitans and the Spalatins: Narratives of Emperor Porphyrogenitus and Thomas the Archdeacon* (115-122), potpisuje Željko Rapanić koji također stavlja naglasak na ponovno čitanje "pročitanih" izvora. Navode iz djela Porfirogeneta i Tome Arhiđakona autor promatra u kontekstu informacija koje ti izvori nude o padu Salone i njenim posljednjim danima, da bi zaključio kako niti jedan izvor ne doprinosi donošenju nekih ključnih zaključaka o osvajanju Salone i pojavi Splita. Međutim, *De administrando imperio* koristan je za bolje određivanje kronološkog slijeda događaja prije pada Salone, dok su navodi o posljednjim danima Salone kod Tome Arhiđakona, koji je pisao iz perspektive svoga vremena, puni netočnosti.

Zrinka Nikolić Jakus u radu *The Use of Narrative Sources in Establishing the Genealogies of Dalmatian Urban Elites before the 14th Century* (123-135) razmatra narativne izvore dalmatinskih gradova kao izvore za genealogiju urbane elite od 13. do 14. stoljeća. Glavni izvor koji autorica koristi za primjer je kronika Tome Arhiđakona, čiji rad prema njenom mišljenju nudi solidnu količinu informacija o dalmatinskim urbanim elitnim obiteljima i tako u određenoj mjeri doprinosi povezivanju i nadopunjavanju njihovih rodoslovlja, a u nekim slučajevima čak i identificira osobe istaknute u zajedničkom životu koje se ne spominju u drugim izvorima. Budući da Toma Arhiđakon spomenute informacije redovito koristi u vrlo određenom i specifičnom kontekstu, zaključuje autorica, nužno je njegove navode dopuniti informacijama iz diplomatske građe, imajući na umu namjere i ograničenja obje vrste izvora. Svoje tvrdnje autorica je potkrijepila na primjeru rodoslovlja nekoliko splitskih obitelji.

Zadru kao drugom središnjem gradu srednjovjekovne Dalmacije posvećena su tri rada. Ivan Majnarić u radu naslova *Croatian Nobility in the Broader Hinterland of Zadar during the Siege of the City in 1345/46* (137-149) razmatra značenje znamenite mletačke opsade Zadra 1345.-1346. godine. U prvom dijelu rada autor analizira stajalište autora kronike *Obsidio Iadrensis* prema ključnim protagonistima opsade i detaljno se osvrće na pitanje upotrebljivosti ove kronike za razmatranje položaja hrvatskog plemstva zadarskoga zaleđa u vrijeme opsade. U drugom dijelu rada autor je usporedio rezultate svoje analize s drugim dostupnim dokumentima o hrvatskom plemstvu, da bi zaključio kako je opsada Zadra 1345.-1346. godine imala ključni utjecaj na društvenu situaciju u Hrvatskom Kraljevstvu promijenivši društvenu sliku na relaciji grad i njegovo zaleđe, što je onda utjecalo i na njihovu kasniju interakciju. Sandra Begonja u radu *The Urban Appearance of Zadar in Medieval Narrative Sources – Obsidio Iadrensis / The Siege of Zadar* (151-177) također analizira i raspravlja *Obsidio Iadrensis*, ali kao narativni izvor koji sadrži obilje informacija o urbanom izgledu srednjovjekovnog Zadra. Analizirani podatci uglavnom se odnose na srednjovjekovnu topografiju i toponimiju grada Zadra. Usporedbom s drugim sličnim srednjovjekovnim narativnim izvorima koji sadrže podatke o urbanom izgledu Zadra u srednjem vijeku, autorica je zaključila kako u odnosu na njih *Obsidio Iadrensis* nudi više informacija o imenima i lokacijama u gradu i podgrađu, stoga je iznimno vrijedan povijesni i narativni izvor te podloga za istraživanje urbane prošlosti

grada u 14. stoljeću. Na kraju rada nalazi se prilog koji sadrži karte s prikazima mjesta koja se spominju u djelu. Uzimajući u obzir zaštitnika srednjovjekovnog grada kao svojevrsnu simboličku reprezentaciju, Trpimir Vedriš u radu *Changes in the Iconography of St Chrysogonus as a Reflection of Cultural, Social and Political Changes in Medieval Zadar* (179-211) analizira kulturnu, društvenu i političku pozadinu promjene likovnih prikaza zadarskog komunalnog zaštitnika sv. Krševana u razdoblju od ranoga srednjeg vijeka do uspostave mletačke vlasti početkom 15. stoljeća. Polazeći od hagiografskih predložaka koji su poslužili oblikovanju identiteta "rimskog mučenika i viteza", autor predlaže pažljivo čitanje tekstualnih i vizualnih izvora kao podloge i odraza ikonografskih promjena u prikazivanju gradskog zaštitnika, koje variraju od klasične kasnoantičke slike tipičnog kršćanskog mučenika, preko prikaza kao monaha pa do konjaničkog lika kasnosrednjovjekovnog viteza. Radu je priložen i zamjetan broj fotografija s prikazima sv. Krševana kroz stoljeća.

Za razliku od dalmatinskih gradova, kontinentalnim gradovima posvećeno je znatno manje pozornosti. *Lives of St John Capistran as Sources for the History of Ilok* (213-240), rad Stanka Andrića, razmatra biografske tekstove o sv. Ivanu Kapistranu kao izvore za povijest grada Iloka i pojavu njegova kulta. Kako bi rekonstruirao Kapistranov život, autor je analizirao sačuvanu korespondenciju i navode četvorice Kapistranovih suvremenika i biografa: Jeronima iz Udina, Kristofora iz Varese, Nikole od Fara i Ivana iz Tagliacozza. Zahvaljujući obilju podataka koje nude, autor spomenute narativne izvore smatra izuzetno vrijednima i za proučavanje povijesti Iloka u 15. stoljeću. O gradskim naseljima na području srednjovjekovne Slavonije, odnosno o vrelima koja se odnose na prostor savsko-dravskog međuriječja ili ga se barem djelomično dotiču, pisala je Marija Karbić u radu *Are Narrative Sources Silent on the Urban Settlements in Slavonia in the Middle Ages, or What Do They Tell Us?* (241-252). Imajući u vidu da se ta naselja u narativnim izvorima spominju rijetko i vrlo parcijalno, rad upozorava na važnost narativnih dijelova u drugim tipovima vrela, poput kraljevskih isprava i sudskih spisa, smatrajući da svojom vrstom i sadržajem takvi spisi otkrivaju više o svakodnevnom životu grada i njegovih stanovnika. Mađarski povjesničar Lászlo Veszprémy iznio je opsežan pregled vrela o Budimu u narativnim historiografskim izvorima do 1541. godine u radu *Buda in Medieval Historiography: Etzilburg. Sicambria, Óbuda, Buda* (253-263). Kroz kronološki presjek narativnih tekstova autor je na primjeru Budima pokazao primjer grada koji je postupno, posebno od 14. stoljeća nadalje, postao važan čimbenik u srednjoeuropskoj historiografiji.

Srednjovjekovnom Trogiru pažnju je posvetila Ana Plosnić Škarić u radu *Trogir in a Poem by Ivan Lipavić (1465)* (265-273), u kojem analizira sliku grada kroz oči lokalnog humanista Ivana Lipavića, odnosno promatra njegovu elegiju iz 1465. godine u kontekstu izgradnje grada krajem 15. stoljeća i odnosa stanovnika prema svom gradu. Autorica ističe kako se vrijeme nastanka elegije podudara s razdobljem intenzivnog rada Trogirana na uljepšavanju grada te smatra da opisi truda i ljubavi prema gradu izneseni u Lipavićevom tekstu nisu izraz individualnog, već kolektivnog osjećaja ljubavi prema gradu, što se u narednim godinama odrazilo i na sliku grada kroz kamenoklesarstvo, skulpturu i arhitekturu.

Najveći broj radova u ovome zborniku posvećen je Dubrovniku. U radu *Laudes civitatum: Filip de Diversi's "Description of the Position of Buildings, the Governance, and the Praiseworthy Customs of the Glorious City of Dubrovnik"* (275-289) Zdenka Janeković Römer istaknula je kako je Diversijev opis Dubrovnika kao idealnog grada vrijednog svih pohvala jedino djelo posvećeno nekom hrvatskom gradu koje se ubraja u *laudes civitatum*, srednjovjekovni žanr pohvala gradovima popularan osobito u gradovima s jakom antičkom i ranosrednjovjekovnom

tradicijom. Diversijevo djelo jedan je od najvažnijih narativnih izvora za povijest Dubrovnika u 15. stoljeću, a njegova pohvala gradu nije samo opisala, već dijelom i oblikovala sliku petnaestostoljetnog Dubrovnika te postala jedna od referentnih točki samoidentifikacije grada. Zrinka Pešorda Vardić pod naslovom *Orders of Society in Ragusan Narrative Sources: The Case of Cittadini Ragusei* (291-311) daje sliku poimanja građanstva u dubrovačkim kasnosrednjovjekovnim i ranonovovjekovnim narativnim vrelima, posebno se osvrnuvši na pitanje kako se kroz terminologiju u postojećoj naraciji zrcali staleški put oblikovanja dubrovačkoga građanstva. *Reflections on the Processes of Demographic Transition in the Middle Ages, Based on an Analysis of the Traditional Genealogy of the Noble Kindred of Pecorario-Gozze from Dubrovnik* (313-329), rad Nenada Vekarića, proučava vjerodostojnost genealogije roda Gučetić – koju je krajem 16. i početkom 17. stoljeća izradio dominikanac Ambroz Gučetić – te legende o dolasku toga roda iz Zahumlja u Dubrovnik za istraživanje demografske situacije u razdoblju od 8. do 11. stoljeća. Analizom nekoliko demografskih pokazatelja, poput ženidbene dobi, ritma poroda i očekivanog životnog vijeka, na uzorcima iz različitih dijelova Hrvatske, autor je zaključio da je generacijski interval od 27 godina identificiran u genealogiji Gučetića od 8. do 11. stoljeća moguć, ocjenjujući ovu vrstu vrela korisnim izvorom informacija za razdoblje za koje ne postoje drugi primarni izvori. Rezultati analize prikazani su i brojnim grafikonima i tablicama. Donal Cooper sa Sveučilišta u Cambridgeu potpisuje rad *“The silver there is very good”: Pilgrim Narratives as Sources for Sacred Art in Dubrovnik and a New Proposal for Lovro Dobričević* (331-358), u kojem se osvrnuo na hodočasnička izvješća kao izvore za crkvenu umjetnost Dubrovnika u 15. stoljeću. Autor se usredotočio na analizu vijesti o dvije velike oltarne pale, djela dubrovačkoga slikara Lovre Dobričevića. Rad je opremljen relevantnim slikovnim prilozima.

Zoran Ladić autor je rada *Croatian Regions, Citise-Communes, and Their Population in the Eastern Adriatic in the Travelogues of Medieval European Pilgrims* (359-393) u kojem, koristeći informacije prikupljene iz desetak srednjovjekovnih putopisa i itinerara, ukazuje na stavove, dojmove i iskustva hodočasnika, koji su putujući u Svetu zemlju i Jeruzalem pisali o zemljopisnim obilježjima istočne jadranske obale. Autor ističe da su ovakvi izvori ispunjeni subjektivnim mišljenjima svojih autora, a opisi istočne jadranske obale prvenstveno su ovisili o intelektualnom razmišljanju i obrazovanju njihovih autora, ali i o tome jesu li hodočasnici krenuli na put iz vjerskih razloga, želje da vide nove regije ili poslovnih interesa.

Posljednji rad u zborniku, *Medieval Rab in Travelogues (16th-19th Centuries)* (395-410), potpisuje Dušan Mlacović. Rad donosi pregled putopisa od 16. do 19. stoljeća koji govore o srednjovjekovnome Rabu. Naime, izuzev djela *Historia Sancti Christophori martyris* nastaloga u ranom 14. stoljeću, koje donosi tek usputne i šture informacije o vremenu u kojem je nastalo, ne postoje drugi narativni izvori koji se dotiču srednjovjekovnog Raba. Stoga se, kada je riječ o narativnim vrelima, kasniji putopisi nameću kao najbliži izvor informacija o srednjovjekovnom Rabu, tim više što su putovanja Dalmacijom u zadanom razdoblju imala ključan utjecaj na formiranje slike o srednjovjekovnom Rabu u moderno doba.

Na kraju možemo zaključiti da su radovi objavljeni u ovom zborniku u značajnoj mjeri odgovorili na brojna pitanja vezana uz narativna vrela kao izvore za proučavanje urbanih sredina. Obuhvaćenim temama i različitim metodološkim pristupima pojedinih autora, ovo izdanje predstavlja značajnu novinu u domaćoj historiografiji, i kao takvo zaslužuje svaku pohvalu. Zbornik daje iscrpan uvid u razna narativna vrela i historiografska pitanja koje čitanje tih vrela povlači za sobom, a istovremeno služi kao temelj za daljnju diskusiju

i znanstvena istraživanja. Stoga se nadamo da će radovi u ovom zborniku biti višestruko korisni i poticajni za istraživanje tema vezanih uz hrvatsku srednjovjekovnu urbanu povijest.

Kristina Judaš

L'économie des couvents mendiants en Europe Centrale. Bohême, Hongrie, Pologne, v. 1220 – v. 1550, ur. Marie-Madeleine de Cevins i Ludovic Viallet, Presses Universitaire de Rennes, Rennes 2018., 447 str.

Ovaj zbornik, kao što sama urednica Marie-Madeleine de Cevins ističe u uvodu (9-17), nastao je kao rezultat nekoliko međunarodnih kongresa koji su se održali u Clermont-Ferrandu, Wrocławu i Rennesu između 2014. i 2016. godine. Sastoji se od 26 članaka na engleskom i francuskom jeziku i podijeljen je u četiri dijela, od kojih se svaki bavi jednim aspektom ekonomije prosjačkih redova u srednjoj Europi, ali i Engleskoj, Irskoj i Švicarskoj u srednjem vijeku.

Prvi dio zbornika, pod imenom *Entre stabilité et précarité: Le défi de la pauvreté*, donosi osam radova koji se bave pitanjem siromaštva u prosječkim redovima. Dominika Burdzy autorica je prvog članka, *Poverty Put to the Test in both Dominican Friaries of Sandomierz up to the Sixteenth Century* (23-36), u kojemu se bavi dominikanskim samostanima u Sandomierzu i njihovom financijskom situacijom. U radu nabraja sve načine na koje su dominikanci dolazili do prihoda, poput donacija, oporuka te prihoda od zemlje i ostalih posjeda. Na kraju rada autorica otvara pitanje jesu li se dominikanci zaista držali zavjeta siromaštva.

Rafał Kubicki u svom članku *The Economic Situation of the Mendicants in Royal Prussia in the Fifteenth and First Half of the Sixteenth Century* (37-52) proučava imovinu franjevacu u kraljevskoj Pruskoj iz tri različita aspekta. Prvo se bavi dokumentima koji pokazuju kako su sami franjevci procjenjivali svoju imovinu te proučava pisma koja su redovnici slali svojim nadređenima, s obzirom na to da drugih pisanih dokaza nema. Nakon toga promatra kako su ostali vidjeli franjevačku imovinu, a zadnji dio članka razmatra stvarno stanje njihove imovine te na koji način su dobivali prihode i na što su ih sve trošili.

U radu *The Cloister in Early Franciscan Architecture in Bohemia, Moravia and Silesia during the Thirteenth and Fourteenth Centuries* (53-74) autori Martin Ollé i Rudolf Procházka razmatraju značenje riječi *claustrum* i njegove promjene kroz vrijeme. Smatraju kako tekstovi *Regula pro eremitoriis data* i *Sacrum Commercium* dokazuju da ona u početku nije imala arhitektonsko značenje. Autori se potom bave arhitekturom samostana u Češkoj, Moravskoj i Šleskoj, pojedinačno opisujući samostane u mjestima Most, Jindřichův Hradec, Znojmo, Jihlava, Opava.

Sljedeći članak, *Ad usum vitae. Les Mendiants et les livres en Europe centrale: de la constitution à la gestion des bibliothèques* (75-84), autorice Marie Charbonnel proučava prisustvo knjiga kod prosjačkih redova. Autorica se bavi uspostavljanjem i vođenjem biblioteka te također načinom na koji su knjige sudjelovale u ekonomiji redova. U članku se navode i vrste knjiga koje je određeni prosjački red posjedovao te na koji su način one u samostan dolazile.

Knjigama se bavi i Jerzy Kaliszuk u svom radu *Mendicant Friaries and Books in Medieval Poland* (85-104), koji je posvećen muškim prosjačkim redovima u Poljskoj. Navode se izvori

za proučavanje zbirke knjiga poljskih redova te se kao najbolji spominju inventari knjiga koji pokazuju veličinu i prirodu kolekcije. Autor se bavi i samom uporabom knjiga u samostanima te njihovom produkcijom. Također spominje dimenzije i materijale u kojima su one bile izrađivane te način na koji su bile ukrašavane.

Jens Röhrkasten u svom radu *Les transformations de l'économie mendicante dans l'Angleterre* (105-117) donosi prikaz ekonomije prosjačkih redova u Engleskoj te ju dijeli u tri faze. U prvoj se redovi osnivaju i konsolidiraju te se kupuju urbane nekretnine, grade se kapele, crkve i samostani, za što je bilo potrebno puno novaca. U drugoj fazi novac se troši samo na popravke građevina te na hranu, odjeću i obrazovanje redovnika, dok treća označava raspadanje zajednice te razvoj elite redovnika koja uživa u sve većoj materijalnoj neovisnosti.

Prosjačkim redovima u Irskoj bave se Malgorzata Krasnodebska-D'Aughton i Anne-Julie Lafaye u članku *Material Culture of Mendicant Orders in Medieval Ireland* (119-144). Rad proučava odnos siromaštva i materijalnih aspekata redova u svim poljima kao i utjecaj opservantske reforme. Prikazuje se i razvoj arhitekture redova te na koji način su na nju utjecali pokrovitelji. Autorice se bave i pokretnom baštinom redova te ikonologijom njihove umjetnosti.

Posljednji rad prvog dijela, *Le "pain quotidien" des Franciscains de Lausanne d'après leur comptabilité (1532-1536)* (145-152), napisala je Stéphanie Vocanson-Manzi. Autorica na temelju računskih knjiga koje datiraju u zadnje četiri godine postojanja franjevačkog samostana u Lausanni proučava na koji način su redovnici trošili novac na svakodnevni život. U radu je prikazano što se koji dan kupovalo te kako je izgledao jelovnik franjevaca.

U drugom dijelu zbornika, *Les Mendicants et la terre, ou le défi de la propriété*, šest radova proučava odnos prosjačkih redova i njihovih posjeda. Beatrix Fülöpp-Romhányi u članku *Landed Estates of Mendicant Friaries in Medieval Hungary* (155-174) opisuje posjede prosjačkih redova. Rad je podijeljen u četiri dijela, prema redovima. Obrađuje posjede dominikanaca, potom augustinaca, franjevaca te na posljetku franjevaca opservanata i karmelićanki. Za svaki red opisuje i načine na koji su dobili određeni posjed, tko su bili donatori te na koji način su se određeni posjedi koristili.

Petr Hlaváček također se bavi posjedima franjevaca u svome radu *Extra muros. The Bohemian Franciscans in their Mental and Economic Relations with the Countryside* (175-182). Autor promatra odnos franjevaca prema ruralnom okolišu i izvangradskim posjedima, opisuje razvoj i situaciju franjevaca opservanata u Češkoj, prikazuje njihove ruralne posjede te također objašnjava s kojim su se opasnostima susretali izvan grada.

Adrien Quéret-Podesta u radu *Les modalités d'acquisition et de mise en valeur des terres agricoles et forestières des Ermites augustiniens de Saint-Thomas de Brno* (183-194) proučava augustinski samostan sv. Tome u Brnu, osnovan 2. veljače 1350., koji od osnutka prima velik broj donacija. Središnja tema rada fokusira se na poljoprivredne posjede. Autor dijeli stjecanje posjeda u dvije faze – prvu, u kojoj donatori poklanjaju posjede, te drugu u kojoj redovnici sami kupuju zemlju, a bavi se i sadržajem i opisom zemljišta.

Ekonomiju augustinaca razmatra Christian-Frederik Felskau u radu *The Economy of the Austin Friars in Pre-Hussite Prague. Insights Gained from the So-Called Codex Thomaeus* (195-216). Redovnici samostana sv. Tome u Pragu poznati su po svojoj knjižnici od koje je ostalo sačuvano gotovo 280 kodeksa, među kojima se nalazi i *codex Thomaeus*, koji prikazuje njihovu ekonomsku situaciju. Kodeks se sastoji od sedam dijelova koji su opisani u radu kao i donacije te ostali prihodi samostana.

Članak *Endowments and Donations for the Poor Clares' Polish Convents until the Mid-Sixteenth Century. The Example of Strzelin* (217-241) raspravlja o pitanju donacija, nasljedstava i prihoda

klarisa u Poljskoj. Autorica Olga Miriam Przybyłowicz posebnu pažnju posvećuje samostanu u Strzelinu koji je vrlo rijetko bio predmetom znanstvenog interesa. Na temelju dostupnih dokumenata proučava prihode ovih redovnica kao i njihovu društvenu situaciju.

Posljednji članak drugog dijela, pod nazivom *Les Franciscains de Lausanne et la vigne : de la constitution du patrimoine viticole (XIIIe -XVe siècle) à sa gestion (1532-1536)* (243 -258), autorice Stéphanie Vocanson-Manzi, bavi se vinogradarstvom franjevaca u Lausanni. Rad se temelji na troškovniku samostana od 1532. do 1536., tj. zadnje četiri godine njegovog postojanja. Iz njega je vidljivo što su redovnici kupovali svaki mjesec za vinograd i što su u njemu radili. Članak je podijeljen po mjesecima te svaki dio opisuje određene radove u vinogradu prema troškovniku uz napomenu njegovih nedostataka.

Treći dio zbornika, *Autour des frères: soutiens matériels et flux immatériels*, bavi se pokroviteljima prosjačkih redovima te njihovima donacijama. Ludovic Viallet u radu *Bienfaiteurs et mowances laïques autour des couvents franciscains de Silésie et Haute Lusace (XVe – début XVIe siècle)* (261-276) proučava dva franjevačka samostana u Šleskoj i Gornjoj Lužici, s težištem na njihovoj financijskoj situaciji te načinu stjecanja prihoda. Dio rada posvećen je pak trećoredcima povezanim s opservantskom reformom.

Petr Hlaváček obrađuje provincijalne kapitule u Češkoj u kasnom srednjem vijeku u radu *Benefactores capituli. The sponsors of the Franciscan provincial chapters in Bohemia around 1500 (277-283)*. Opisuje tko ih je sve financirao i gdje su se održavali. Također navodi i razloge njihova financiranja, a posljednji dio posvećen je kapitulima održanim u Kadaňu.

U radu *Fratres et benefactores. The Economic Basis of the Dominican Friary in Sieradz until the End of the Sixteenth Century* (285-296) Grzegorz Wierchowski prikazuje način financiranja dominikanskog samostana u Sieradzu. Na početku članka autor daje kratku povijest nastanka samostana te opisuje posjede redovnika. Drugi dio članka odnosi se na donatore i pokrovitelje samostana, koji su pripadali svim društvenim skupinama, budući da je samostan mnogima bio privlačan jer su redovnici mogli pružati oprost.

Sanja Miljan i Suzana Miljan u članku *Bequests to the Franciscans of the City of Zadar (Dalmatia) in the Fourteenth Century: a Study of Piety, Family Ties and Class Solidarity* (297-312) bave se oporukama zadarskim franjevcima u 14. stoljeću. Proučavaju spol i društveni status oporučitelja kao i njihove obiteljske tradicije, navode obitelji koje su u oporuke uvrštavale franjevce, ali i obiteljske veze samih redovnika. Naposljetku donose opis samih oporuka i zahtjeva koje su oporučitelji ostavljali, poput održavanja pogreba i molitava za spasenje duše.

Piotr Oliński u radu *Financial Aid to Mendicant Friaries in Prussia Donated by the Teutonic Order at the Turn of the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (313-320) proučava knjigu troškova centralne riznice teutonskog reda za razdoblje od 1399. do 1409. godine. Ovaj red pomagao je financijski siromašnijim redovima, poput cistercita i augustinaca, a u knjizi se vide brojne donacije samostanima, isključivo prosjačkih redova. Autor opisuje neke od tih donacije, koje nisu bile naročito velike.

Marie Charbonnel u radu *L'implication des patrons et fondateurs dans l'équipement liturgique des couvents mendiants en Europe centrale à la fin du Moyen Âge* (321-332) opisuje na koji su način pokrovitelji utjecali na arhitekturu i liturgijsku opremu samostana prosjačkih redova. Prvi po redu su opisi arhitekture u koju su često implementirani grbovi pokrovitelja te nadgrobnne ploče. Drugi dio se odnosi na predmete poput relikvijara i liturgijske odjeće koji su često na zahtjev pokrovitelja bili popraćeni tekstom. Na kraju autorica navodi motive pokrovitelja za financiranje i donacije samostanima.

U zadnjem dijelu zbornika, pod nazivom *Les Mendians dans l'économie du salut*, šest je članaka posvećeno povezanosti prosjačkih redova i davanju oprosta. Prosjački redovi imali su gotovo monopol nad davanjem oprosta u 13. stoljeću. U radu *Mendicant Friaries and Grant of Indulgences: A New Economy of the Sacred? The Example of Central Europe (1225-1275)* (335-350) Étienne Doublier opisuje kako se davanje oprosta razvilo od izolirane prakse do masovnog fenomena te kako su prosjački redovi u tome imali ključnu ulogu.

Davanje oprosta od strane prosjačkih redova u Mađarskoj tema je rada *Les couvents mendiants hongrois et les indulgences à la fin du Moyen Âge* (351-362). Autor Gergely Kiss opisuje kontekst davanja oprosta te navodi blagdane koji su se slavili kako bi se privukao što veći broj vjernika oko samostana. Također se bavi pitanjem pozicije i važnosti oprosta unutar prihoda samostana.

Marie-Madeleine de Cevins bavi se položajem bratovština vezanih uz prosjačke redove, također u Ugarskoj. U članku *Une économie de l'au-delà non comptable? Les confraternités des ordres mendiants en Hongrie à la fin du Moyen Âge* (363-376) opisuje njihovu ulogu u ekonomiji svetog, a najviše izvora nalazimo u pismima poslanima iz bratovštine. Autorica proučava i ulogu bratovština u financiranju samostana.

U radu *L'économie du sacré au couvent franciscain de Český Krumlov: enseignements d'un calendrier obituaire* (377-383) Adrien Quéret-Podesta proučava kalendar osmrtnica franjevačkog reda u Českom Krumlovu. U radu je dan opis osmrtnica i donacija koje se u njima nalaze te na koji način su donacije utjecale na financijsku situaciju samostana. Obradene su i usluge i svetkovine koje su franjevci morali izvršavati prema zahtjevima preminule osobe.

Jedan od čestih zahtjeva u oporukama je održavanje pogreba. Beatrix Fülöpp-Romhányi u radu *Burials in the Mendicant Friaries of Hungary according to Written and Archaeological Evidence* (385-398) obrađuje upravo pogrebe koje su provodili prosjački redovi u Mađarskoj. Na početku navodi izvore za istraživanje te potom redove kod kojih su pronađena groblja. Na kraju rada autorica navodi podatke o pokojnicima, poput njihovog društvenog statusa i razloga iz kojih su se odlučili za pogreb kod redovnika.

Stéphanie Vocanson-Manzi se također bavi pitanjem pogreba. U članku *Les couvents mendiants de Lausanne dans l'encadrement de la mort (v. 1300-1536)* (399-409) opisuje plaćanje pogreba, odabir određenog groblja te godišnje mise koje su se održavale prema zahtjevima u oporukama.

Nicole Bériou u zaključnom tekstu zbornika, *Quelques réflexions en guise de conclusion* (411-417), sažima teme kojima se bave autori te daje generalni zaključak.

Zbornik donosi veoma zanimljiv pregled ekonomije prosjačkih redova iz različitih aspekata. Postavljena su mnoga relevantna pitanja u vezi njihovog siromaštva, odnosa prema posjedima i njihovoj ulozi u davanju oprosta. Velika pažnja posvećena je također pokroviteljima redova, njihovom društvenom statusu i motivima za financiranje. Unatoč nerijetkoj oskudnosti izvora, navedene teme opsežno su obrađene te su otvorena vrata novim istraživanjima.

Matea Pranjić

Medieval Urban Culture, ur. Andrew Brown – Jan Dumolyn, *Studies in European Urban History*, sv. 43, Brepols, Turnhout 2017., 213 str.

Prihvatajući prijelaz od tradicionalnih tema srednjovjekovne urbane historiografije prema pojmu “urbane kulture”, suradnici na projektu “City and Society in the Low Countries (ca. 1200-ca. 1850)” objavili su zbornik radova naslovljen *Medieval Urban Culture*, kojeg su uredili Andrew Brown i Jan Dumolyn.

U uvodnom članku, naslovljenom *Medieval Urban Culture: Conceptual and Historiographical Problems* (1-25), urednici objašnjavaju razlike između srednjovjekovnog i modernog pojma “grada”, oslikavaju razvoj moderne historiografije i podcrtavaju neke akutne probleme povezane uz koncept urbane kulture. Primjerice, objašnjavajući što je “građanska religija”, snažno se suprotstavljaju konvencionalnoj ideji da je u srednjem vijeku urbanitet imao snažan distinktivan karakter i tako bio udaljen od političkih i religijskih institucija. Stoga, autori sugeriraju da se “urbana kultura” definira kao “amalgam crkvene, plemićke, prinčevske i ruralne kulture” unutar grada. Iako se zbornik sastoji od trinaest eseja koji nisu podijeljeni u poglavlja, urednici objašnjavaju koja je logika bila u pozadini njihovog aranžiranja.

Sljedeća dva eseja iz prvog tematskog bloka (27-58) detaljno promatraju kakva je bila percepcija urbanih mjesta u ranom novom vijeku. Claire Judde de Larivière u članku *The Urban Culture of the Ordinary People. Space and Identity in Renaissance Venice* (27-40) uspoređuje diskurse o gradu između nižih slojeva društva i društvene elite. Povezuje mletačke prostorne “kognitivne kategorije” s urbanim mjestima i zaključuje da su na njihov nastanak jako utjecale društveno uvjetovane akcije. U sljedećem tekstu *Memory, Text and Space in Late Medieval London* (41-58), Mark Amsler se fokusira na tekstualnu “urbanu memoriju” i predstavlja slike britanskog glavnog grada u Chaucerovoj poeziji.

Drugi blok zbornika (59-92) promatra interakciju između različitih ideologija unutar srednjovjekovnog grada. Peter Howard u radu *Making a City and Citizens: The ‘Fruits’ of Preaching in Renaissance Florence* (59-73) kontekstualizira dominikansko propovijedanje kao način na koji su građani formirali svoj “identitet” i definirali svoje uloge u Firenci. Kako se pokazuje, republikanski i teološki diskurs bili su prilično isprepleteni u propovijedima. Barbara Rouse u radu *Nuisance Neighbours and Persistent Polluters: The Urban Code of Behaviour in Late Medieval London* (75-92) promatra kako su se vladari bavili sanitetski sustavom grada. Koristila je kvantitativnu metodu i pokazala kako je migracija s ruralnih dijelova zemlje u London utjecala na zagađenje grada. Kako Rouse pretpostavlja, činjenica da došljaci nisu bili upoznati s urbanim “načinom ponašanja” vodila je k pogoršanju sustava rješavanja otpada, što je uzrokovalo tenzije između migranata i lokalnog stanovništva.

Treći se tematski blok fokusira na političke nemire u europskim srednjovjekovnim gradovima. E. Amanda McVitty u članku *Prosecuting Treason in Lancastrian London: The Language and Landscape of Political Dissent* (93-109) promatra gradsku topografiju putem analize sudskih slučajeva i narativa iz osuda. Napominje da su u prvoj polovici 15. stoljeća utopište u Westminster Abbey i gradski forum kod King’s Bench postala glava mjesta gdje su politički neredi izbijali i gdje su ih rješavali pregovaranjima. Sljedeći članak naslovljen *Chronicles and Crowds: Accounts of Urban Unrest in Norman Cities, 1090-1160* (111-123) potpisuje Lindsay Diggelmann. U njemu autorica stručno analizira diskurs iz povijesti emocija unutar kleričkih kronika, prikazujući kolektivne proteste protiv monarha i magnata. Navodi da unatoč tome

što izvori pokazuju slične retoričke tehnike da bi opisali pobunjenu masu, moralni se ton razlikuje od slučaja do slučaja.

Četvrti blok (125-182) posvećen je reprezentaciji urbanog razvoja u srednjovjekovnoj tekstualnoj tradiciji. Slika neloyalnosti koja se pronalazi u gradskih kronikama, njihova upotreba u promociji dinastičke politike i uloga koju su imali u nastanku ideologije u Londonu tema je rada Rogera Nicholsona, naslovljenog "*Cursed Ymagynacion*": *Late Medieval London, Urban Chronicles and the Topologies of Treason* (125-138). Chris Jones uspoređuje narative nastale u Parizu i dalje u kasnom 13. i ranom 14. stoljeću. Njegov članak *Connecting the Urban Environment with Political Ideas in Late Capetian France* (139-156) pokazuje neovisnu prirodu nastanka urbanih kronika i napredovanje kraljevskih i klerikalnih interesa u regiji. *Christian-Jewish Exchanges within the Urban Culture of Twelfth-Century France and England* (157-169) naslov je rada Constanta J. Mewsa u kojem objašnjava kako je ekonomski prosperitet židovske zajednice u gradu oblikovao intelektualnu kulturu i utjecao na interkulturalne mreže. Naglašava kako su odnosi između kršćanskih učenjaka i Židova bili napeti jer su ih potonji poticali da uče hebrejski kako bi mogli ponovno interpretirati religijske tekstove. Posljednji članak u bloku je *Discovering New Media. Anthonis de Roovere and the Early Printing Press* (171-182) od Johana Oostermana. Autor se fokusira na ulogu koju je Anthonis de Roover imao u razvoju tiskarske industrije u Brugesu. Cijeli proces stavlja u društveni i ekonomski kontekst i objašnjava kako grad nije postao glavni tiskarski centar Europe jer su pioniri industrije bili usredotočeni na malu grupu gradske elite u Brufesu i pomalo gubili svoju klijentelu s drugačijim ukusima.

Posljednji blok (183-213) otvara rad Katrien Lichtert naslovljen *Port Cities and River Harbours: A Peculiar Motif in Antwerp Landscape Painting c. 1490-1530* (183-199) u kojem analizira evoluciju gradskog vizualnog predstavljanja i zaključuje kako je pozitivna slika bila posljedicom trgovačkog statusa grada Antwerpena. Naposljetku, Kim Phillips predstavlja kako su kasnosrednjovjekovni putnici vidjeli kineske gradove u svojim pisanjima. Njezin rad *Europe Looks East: Chinese Cities in Medieval Travel Writing, c. 1298-c. 1440* (201-213) kritički promatra kako su ti izvještaji povećali europski koncept "savršenog grada" s idejom dinamizma.

Zaključno, ova kolekcija eseja predstavlja fizičke i političke izazove srednjovjekovnog grada, konstruira i čuva urbane memorije i pitanje izgradnje zajednice. S obzirom na multidisciplinarni pristup, zbornik lijepo razjašnjava nejasan koncept "srednjovjekovne urbane kulture" koji promatra s raznih kutova, tema i geografskih područja. Ipak je potrebno naglasiti da većina članaka obrađuje pitanja iz gradova u Engleskoj, Francuskoj ili Nizozemskoj. Budući da je ideja globalne povijesti postala sve više popularna, možda bi bilo bolje da se promatrali taj koncept iz nešto šire geografske perspektive. Unatoč tim sitnim komentarima, preporučila bih ovo izdanje ne samo znanstvenicima koji se specijaliziraju za istraživanje srednjovjekovnog urbaniteta, već široj znanstvenoj zajednici, posebice jer se često spominju mjesta unutar gradova koja vidimo na praktički svakodnevnoj bazi.

Olga Kalashnikova

Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe, ur. Kosana Jovanović – Suzana Miljan, *Central European Medieval Studies*, sv. 3, gl. ur. serije Nada Zečević, Amsterdam University Press, Amsterdam 2018., 186 str.

Početak 2018. izašao je zbornik radova *Secular Power and Sacral Authority in Medieval East-Central Europe* kojeg su uredile Kosana Jovanović i Suzana Miljan u nakladi Amsterdam University Pressa unutar serije koja se bavi poviješću Srednje Europe (Central European Medieval Studies). Riječ je o izboru članaka s Druge medievističke radionice u Rijeci održane 2014. u Rijeci. U predgovoru (11-15) urednice su objasnile kako su odabrale naslov i geografsko područje, vodeći se studijom poznate mađarske povjesničarke Nore Berend sa sveučilišta Cambridge. Strukturalno je zbornik jedinstven, osim studije Jánosa M. Baka i manjeg tematskog uvoda što ga potpisuju Katalin Szende i Ivan Jurković. Glavni dio zbornika sastoji se od jedanaest studija hrvatskih, mađarskih, srpskih i jedne češke mlade znanstvenice.

János M. Bak napisao je rad *Folklore of Medieval Kings of Hungary. Preliminary Research Report* (17-28), u kojem objašnjava na koji način su se slike i priče o kraljevskim figurama prenijele u narodnu memoriju. Kraljevi koje je uključio u svoje istraživanje su ugarski kraljevi: Ladislav (11. st.), Vladislav I. (sredina 15. st.), te Matijaš I. (kraj 15. st.), iako nisu svi kraljevi jednako obrađeni, i najveći je fokus stavljen na kralja Matijaša. Njegove su legende bile različitih žanrova i vrsta, brojne i nadaleko poznate u kraljevstvu, ne samo tijekom njegovog života u pisanju njegovih suvremenika, nego i kasnijih pisaca, sve do 19. i 20. stoljeća. Mnoge su se također održale u tradiciji ljudi susjednih područja, Slovaka, Slovenaca, Ukrajinaca, Srba i njemačkih građana sjeverne Ugarske. Raširenost legenda ugarskih kraljeva u narodnoj kulturi autor zaključuje s primjerom jedinstvene dječje pjesmice na mađarskom jeziku o kralju Vladislavu Jageloviću, koja je, prema njemu, za sada jedina poznata narodna pjesma koja se neosporno odnosi na srednjovjekovnog kralja.

Pravi stručni uvod zborniku dali su Katalin Szende i Ivan Jurković u tekstu *Variations on Nobility in Central and South-Eastern Europe. An Introduction* (29-35) u kojem autori uvode u razne aspekte društvene povijesti koji se mogu svesti pod zajedničkim nazivnikom istraživanja elita.

Rad koji otvara tematski dio zbornika, pod naslovom *The Changes of Office of Ban of Slavonia after the Mongol Invasion in Hungary (1242-1267)* (37-48), potpisuje Judit Gál, koja se bavila formiranjem banske vlasti i prostorom koji se ta vlast obuhvaćala, te promjenama u službi bana nakon mongolske invazije, u odnosu s dalmatinskim gradovima Trogrom i Splitom. Do ovih promjena došlo je ponajviše zbog težnji kralja Bele IV. da izgradi i ojača kraljevsku moć. Banovi su imali veću moć i ovlasti preko svoje službe, budući da su imali i titule hercega cijele Slavonije, a proširili su svoju vlast na svjetovnu administraciju Trogira i Splita, koji su ujedno bili gradovi od neizmjerne važnosti za kraljevski dvor u Dalmaciji.

Članak što ga potpisuje Maja Cepetić Rogić naslovljen je *The Reconstruction and Role of Roads in the Formation of a Medieval Cultural Landscape. The Example of Episcopal Estates of Dubrava, Ivanić and Čazma* (49-59). Autorica pokušava rekonstruirati rute srednjovjekovnih cesta i puteva, koji su prolazili kroz geografsko područje koje se nalazi oko 50 kilometara istočno od Zagreba, te definirati značaj antičkih ruta na formaciju srednjovjekovnih naselja i percepciju kulturnog krajolika, i na koji način su srednjovjekovne ceste i putevi utjecali na njihov prostorni smještaj i daljnji razvoj. Kao primjer naselja autorica je izabrala biskupske posjede Čazmu, Dubravu i Ivanić.

Éva B. Halász napisala je rad naslovljen *From Castle-Warrior to Nobleman. Case Study of a Family of Slavonian Lesser Nobility* (61-70), koji je studija slučaja o nižem križevačkom plemstvu, kojeg proučava na primjeru potomaka comesa Pezka, i na koji način su uspjeli doći do titule *nobiles regni*. Budući da je Pezk vršio funkciju zemaljskog župana, najvišeg položaja u županatu, njegovi potomci su mogli graditi svoje karijere na tom naslijeđu, skupljajući novce i posjede, a mogli su i sami biti izabrani na istaknute položaje u županatu ili postati službenikom pojedinih magnata.

Sljedeći rad, *Late Medieval Village in Turopolje (Slavonia): The Example of Donja Lomnica* (71-84), potpisuje Nikolina Antičić. Autorica na primjeru jednog sela, te uz pomoć pisanih izvora, onomastike i etnografskih podataka, pokušava predočiti način funkcioniranja sela na području Turopolja. Zaključuje da su sela gdje su *jobagiones castri* Turopolja prebivali bila su gusto naseljena, te kako je privatno vlasništvo, podjela zemlje između nasljednika, te uvođenje djevojačke četvrtine rezultiralo stalnim promjenama vlasništva nad pojedinim parcelama zemljišta. Stalna upotreba prostora rezultirala je uništenjem starijih građevina i zamjenom s novima, kao i napuštanjem određenih lokacija, ili prenamjenom u poljoprivredno zemljište.

Kristian Bertović u svojem članku *Economic Development and Transformation of the Pauline Monasteries near Senje under the Frankapan Patronage* (85-95), bavio se pitanjem odnosa između Pavlina i Frankopanskog patronstva. Autor se fokusirao na samostane na istočnoj jadranskoj obali – Sv. Spasa u Ljubotini, te Sv. Jelene u Baškoj dragi, koji su se nalazili u blizini Senja i pripadali pavlinskoj vikariji Gvozd, te su bili u posjedu Frankopana. Ovi samostani predstavljaju jedinstven prostorni, lingvistički, društveni i ekonomski slučaj, a njegovo istraživanje temelji se na pravnim pisanim dokumentima (fundacijske isprave, donacije, izuzeća od poreza), koji su omogućili da se prikažu lokalne posebnosti u monastičnom životu i razvoju, te ulogu Frankopana kao dobročinitelja, obitelji s neizmjenjnim društvenim, ekonomskim i političkim ugledom na razini kraljevstva.

István Kádas analizirao je pojedince, obitelji i ženidbene strategije plemićkih sudaca u razdoblju vladavine kralja Žigmunda u svojem članku pod naslovom *The Society of the Noble Judges in Northeastern Hungary during the Reign of King Sigismund (1387-1437)* (97-110). Autor se fokusira na županije Abaúj (Abov, Abaujwar), Gömör (Gemer) i Sáros (Šariš), te zaključuje kako u ovom periodu u sjeveroistočnom dijelu Kraljevine Ugarske karakteristike ovog društvenog sloja ovise o strukturi plemićkog društva u pojedinoj županiji. U županijama Abaúj i Ung plemićki suci su generalno pripadali nižem plemstvu, dok su u županijama Gömör i Sáros bili na uzdignutijem rangu, tj. više plemstvo.

Valentina Zovko u članku naslovljenom *Development of Ragusan Diplomatic Service in the First Half of the Fifteenth Century. Father and Son at the Court of Duke Sandalj Hranić* (111-128) bavi se promjenama u diplomatskoj službi Dubrovčana tijekom dva rata – ratu između Dubrovnika i Bosne (1403.-1405.) te rata za Konavle (1430.-1433.). Autorica je za usporedbu izabrala dvije delegacije, prvo Marina de Gondula, te potom njegovog sina Benedikta, koji su obojica išli na dvor Sandalja Hranića. Pokazala je da je bilo razlike između službe oca i sina, kao što su: dužina službe, plaće, broj sluga i konjanika, čitav trošak delegacije, korespondencija, tip i broj zadataka koji su im bili povjereni, mobilnost, itd. Marin je pripadao u srednjovjekovni tip, dok bi se za njegovog sina Benedikta moglo reći da je bio prethodnica modernog doba diplomacije, što je značilo da je ostajao duže na diplomatskim misijama, imao veću slobodu u djelovanju, vršio više zadataka koji nisu bili usko vezani uz njegovu primarnu funkciju, što je

zahtijevalo usvajanje novog seta vještina, kao i specijalizaciju za službu određenih pojedinaca ili obitelji.

Silvie Vančurová u svom radu *Croatian Students at the University of Prague in the Fifteenth Century (129-136)*, bavila se hrvatskim studentima na praškom sveučilištu u 15. stoljeću u kontekstu širenje učenja Jana Husa i revolucionarnih ideja husitskog pokreta. Pitanje na koje autorica želi odgovoriti jest: do koje se mjere kulturna konvergencija nastavila na razini sveučilišnog obrazovanja, te je li imalo utjecaja na širenje Husovih reformističkih ideja, posebice kada su glagoljaši navodno preveli jednu ili dvije Husove propovijedi na hrvatski jezik. Tijekom tog stoljeća dosta stranih studenata koji su dolazili iz brojnih zemalja postali su članovi jedne od četiri nacije praškog sveučilišta. Statuti sveučilišta prepoznavali su četiri nacije: češku, poljsku, saksonsku i bavorsku. Među njima su bili i neki hrvatski studenti, koje je autorica pokušala identificirati.

Neven Isailović potpisuje rad pod naslovom *A Contribution to Medieval Croatian Diplomats – Cyrillic Charters of Croatian Nobility from the Franciscan Monastery on Trsat in Rijeka (137-152)*, u kojem predstavlja osam ćiriličnih dokumenata koji se čuvaju u franjevačkom samostanu na Trsatu. Dokumenti potječu iz 15. stoljeća, tj. nastali su od 1434. do 1476., a tiču se hrvatskog plemstva u cetinskoj i kliškoj županiji. Autor na početku daje pregled ćirilične diplomatike i pismenosti u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, te daje povijesni kontekst kako su ti dokumenti došli iz Sinja na Trsat. Naposljetku analizira sadržaj, te vanjske i unutarnje karakteristike isprave.

Tomislav Matić predstavio je karijeru Petra od Crkvice, klerika sredine 15. stoljeća (153-165). Petar je prvo bio kanonik Zagrebačkog kaptola da bi se povezao s Ivanom Vitezom, zbog čega se dislocirao sve do Oradeje, gdje je Vitez bio biskup. Petar je obnašao diplomatsku službu, služio kao poslanik, pregovarao i prenosio pisma. Kao nagradu za svoju službu, primio je crkvene beneficije u oba kaptola. Autor na primjeru Petra od Crkvice pokazuje kako su se ljudi značajno skromnijeg porijekla mogli penjati po društvenoj ljestvici, i ostvariti viši status zahvaljujući svojim diplomatskim sposobnostima, te strategijama kojima su uspijevali pridobiti povjerenje svojih gospodara.

Posljednji rad zbornika potpisuje Miloš Ivanović pod naslovom *The Nobility of the Despotate of Serbia between Ottoman Empire and Hungary (1457-1459) (167-177)*, u kojem autor analizira plemstvo srpske despotovine od 1457. do 1459. godine koje se nalazilo u poziciji tampon zone između Ugarskog kraljevstva i Osmanskog Carstva. Plemstvo je u svojem načinu funkcioniranja izabiralo praktični pristup, i priklonili su se strani koja im je nudila bolje uvjete i veću moć, u ovom slučaju Osmanlijama, koji su im nudili posjede i privilegije ako bi se predali bez borbe. Jasno da se nije čitavo plemstvo priklonilo njima, a oni despoti koji se bili osmanski oponenti bili su podupirani od ugarskih kraljeva. Osmanska sila je bila prejak za suprotstavljanje, i rijetko koji plemići su bili voljni žrtvovati svoje posjede, a kamoli svoje živote, pa su ušli u osmanlijsku službu. Međutim, bilo je i onih koji su svoj spas našli kao izbjeglice u Bosni ili kasnije, na području Ugarskog kraljevstva.

Naposljetku, htjela bih naglasiti značajnost ovog zbornika radova iz nekoliko aspekata. Prvo, održavanje Medievističke radionice u Rijeci daje mogućnost mladim povjesničarima da uz sugestije i diskusije iskusnijih i etabliranih starijih kolega steknu više iskustva, što će im pomoći u njihovom daljnjem istraživanju, a ovaj zbornik je pravi dokaz ovakve plodne suradnje. Naravno, potrebno je također istaknuti da je ovaj zbornik radova objavio poznati europski izdavač unutar serije koja je od interesa ovom geografskom području, što dodatno

oplemenjuje ovo djelo. Proteklih godina porastao je interes za istraživanje našeg područja kod zapadnoeuropske historiografije, čime će ovaj zbornik daleko pridonijeti, budući da je ipak riječ o skupu studija različitih historiografija koje su napisane sada na svjetskom jeziku i prilično dostupne historiografijama koje često ne koriste više od jednog jezika izvornog govornika. Na kraju je potrebno pohvaliti trud urednica i svih suradnika u radionici i samom zborniku, te se nadati da će s ovakvim uspjehom nastaviti i u narednim godinama.

Sanja Miljan

Papers and Proceedings of the Third Medieval Workshop in Rijeka, ur. Kosana Jovanović – Suzana Miljan, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka 2018., 180 str.

Zbornik radova pod nazivom *Papers and Proceedings of the Third Medieval Workshop in Rijeka* objavljen je 2018. godine u Rijeci u izdanju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, a kojeg su uredile Kosana Jovanović i Suzana Miljan. U zborniku se objavljuje izbor radova s Treće medievističke znanstvene radionice u Rijeci, održane na Filozofskom fakultetu u Rijeci 16. listopada 2015., a koja je bila rezultat suradnje dvije važne institucije – Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Rijeci i Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Zbornik se sastoji od deset radova koji su tematski podijeljeni u dvije sekcije po pet radova.

Prva sekcija radova, pod nazivom *Royalty, nobility and prelates: hierarchy and geography*, započinje člankom Mártona Rózsa *Families behind a plot. The political and social background of the Anemas conspiracy* (11-28), u kojem opisuje političko stanje u Bizantu za vrijeme vladavine Aleksija I. Komnena. Autor donosi podatke o zavjeri *Anemas* koja je bila usmjerena protiv vlade Aleksija I., te navodi znanstvenike koji su razvili ideje i teorije o mogućim motivima zavjere. Članak se temelji na knjizi Anne Comnene *Alexiadi*, koja sadrži podatke o zavjeri i urotnicima, ali i podatke o političkoj i socijalnoj pozadini zavjere. Cilj ovog rada je prikazati kako je zavjera protiv Aleksija I. Komnena utjecala na specifičan društveni sloj, nazvan *elita druge razine*. *Elitu druge razine* činile su tri obitelji – *Solomontes*, *Skleroi* i *Xeroi*. Ta se elita odnosi se na one birokrate koji se nisu uspjeli pridružiti carskom rodu i istaknuti u civilnoj ili crkvenoj administraciji, ili pak na one čiji su glavni interesi bili smješteni u provincijama. Radom se nastoje prikazati činjenice vezane za vladavinu Aleksija I. Komnena i organiziranu urotu, koje će omogućiti razumijevanje same pozadine urote, ali i političke i društvene okolnosti razdoblja u kojem vlada Aleksije I. Komnen.

Arandžel Smiljanić u članku *Titles and ranks of diplomats of the regional lords in Bosnia* (29-36) objašnjava titule i nazive diplomata srednjovjekovnih lokalnih vladara u Bosni. Kako u srednjem vijeku u Bosni nije bilo stalnih naziva za diplomatske predstavnike vladara, autorica se u radu poziva na ćirilicne i latinske dokumente koji definiraju različite nazive diplomatskih predstavnika. Navodi koje su titule bile najčešće – *posli/poslani(ci)*, *poklisari*, *veleposlanici*, *poručnici/izaslanici*, *knez*, *župan* i *vojvoda*, a tumači se i pojam *krstjana*. Autorica u radi daje pregled osoba koje su obnašale pojedine navedene funkcije te ističe njihovu ulogu u društvu.

Mišo Petrović u članku *Politicized religion. The "contested" prelates of Croatia, Dalmatia and Slavonia during the struggle for the throne of the Kingdom of Hungary (1382-1409)* (37-53)

objašnjava borbu za vlast nad južnim biskupijama u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu koja se događala između različitih političkih središta. Budući da se većina tih sukoba dogodila na jugu Kraljevstva, u ovom je radu naglasak na ulogama i odanosti biskupa Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Autor naglašava kako su dva glavna događaja dominirala u razdoblju od 1382. do 1409. godine, a to su: 1) izbor dvojice papa sa sjedištima u Avignonu i Rimu što je uzrokovalo zapadni raskol i početak razdoblja nestabilnosti, te 2) smrt kralja Luja Velikog 1382. godine koja je uzrokovala građanski rat, koji je trajao gotovo nekoliko desetljeća među različitim pretendentima za prijestolje. Svjetovne dužnosti premeta počele su utjecati na njihove pastirske dužnosti što je dovelo do slabljenja njihovog utjecaja na stanovništvo. Glavni cilj ovog rada je prikazati ulogu biskupa u borbama za prijestolje – kako se autoritet i položaj premeta mijenjao tijekom borbi za prijestolje.

Tomislav Matić u članku *Future Hungarian prelates at the University of Vienna during the 1430s* (55-67) obrađuje temu premeta školovanih na Sveučilištu u Beču tijekom tridesetih godina 15. stoljeća. Tijekom kasnog srednjeg vijeka obrazovanje je postalo učinkovita metoda za uspon na društvenoj ljestvici. To je prije svega vrijedilo za crkvene krugove jer je u 15. stoljeću papinstvo ohrabralo uzdizanje obrazovanih svećenika na istaknute položaje u Crkvi. Sredinom 15. stoljeća većina premeta je imala određeni stupanj sveučilišnog obrazovanja, a većina od njih je to obrazovanje stekla upravo na Sveučilištu u Beču. Nakon nemira uzrokovanih husitskim ratovima, Sveučilište u Pragu postalo je neprikladno za strance, dok je Beč postao žarište za ugarske studente, a uz to, studiranje u Beču je bilo relativno jeftino. Autor u radu navodi značajke razvoja Sveučilišta u Beču te ističe osobe koje su uspjele postići najviše pozicije u mađarskoj crkvenoj hijerarhiji nakon studija. Ono što se još naglašava je doprinos pohađanja sveučilišta formiranju karaktera budućih ugarskih premeta, te činjenica da je njihovo prijateljstvo i zajedničko podrijetlo vjerojatno utjecalo na kasnije međusobne odnose. Prijateljstva među premetima razvijena u Beču odigrala su određenu ulogu u njihovim kasnijim životima, jer su jedni na druge vršili određene utjecaje.

Posljednji rad u prvoj sekciji je članak Maje Lukanc *Anna of Celje (Cilli): in search of the overlooked Queen* (69-86). Autorica je u članku ukazala na probleme zanemarivanja povijesne uloge Ane Celjske, stoga je cilj ovog članka nadopuniti prazninu u istraživanjima Ane Celjske i pružiti uvid u njezin život kao kraljice. Zadatak prvog dijela članka je pružiti informacije o Ani Celjskoj, te protumačiti ispravu Hermana II. Celjskog iz 1396., jedinog izvora iz razdoblja Ane Celjske, na temelju kojeg autorica ispravlja neke pogrešne interpretacije o njezinoj mladosti i ulozi na dvoru u Celju, a koji je do tada bio zanemaren. Zadatak drugog dijela članka je istražiti ulogu Ane Celjske u političkom i upravnom životu, odnosno potvrditi ili opovrgnuti zaključak (zbog pojave novih izvora) da je njezina uloga u političkom i upravnom životu bila neznatna, kakva joj se do tada pripisivala.

Prvi članak druge sekcije, *Interpreting the sources: archaeological, textual and contextual analysis*, je članak Jane Škrkulje, *Symbols of power and ethnic identities in Late Antique Southern Pannonia and Dalmatia (the sixth century)* (89-107) u kojem autorica predstavlja i raspravlja odabrane primjere arheoloških nalaza o takozvanom, germanskom kulturnom krugu, koji je bio smješten u jugoistočnoj Panoniji i Dalmaciji. Uz njihovu jasnu i praktičnu svrhu, nalazi koji se ovdje razmatraju uzimaju se kao reprezentativni artefakti socijalnog statusa, profesionalnog statusa (vojna oprema), simbola političke ideologije (kovanice) i znakova pripadnosti etničkom identitetu (odjeća), te se naglašava kako materijalna kultura preuzima aktivnu ulogu u formiranju posebnog etničkog identiteta. Kao zaključak rada ističe se potreba

za preispitivanjem, ponovnom procjenom i interpretacijom materijala. Potrebno je napraviti i provjeru zapisnika koji sadržava informacije o okolnostima pronalaska različitih nalaza jer se smatra da arheološki dokazi mogu koristiti kao sredstvo za definiranje etničkih granica. Takav bi pristup, zajedno s novim sustavnim terenskim istraživanjima, trebao pomoći organizirati arheološke zapise u koherentnu i uvjerljiviju povijesnu sliku o navedenoj temi.

Pojam *utvrda* koristi se kao jedan od najmoćnijih simbola srednjovjekovne Europe. Predstavlja strukturu i strategiju dominacije koja je bila u samoj jezgri srednjovjekovnog društva. Temom srednjovjekovnih utvrda bavio se Andrej Janeš u članku *The archaeological approach and the need for medieval castle research* (109-130). Autor u članku opisuje ulogu i značenje utvrda u srednjem vijeku te njihova arheološka istraživanja. Proces arheoloških istraživanja podrazumijeva određene faze, odnosno razdoblja iskapanja: razdoblje prije 1945. godine, razdoblje između 1945. i 1990. godine, te razdoblje nakon 1990. godine. Godine 1898. organizirano je prvo iskapanje srednjovjekovne utvrde – Žumberka. Iskapanje se odvijalo tijekom tzv. "Žumberačkog pitanja", kako bi se utvrdila granica između Hrvatske i Kranjske. Cilj projekta bio je pronaći ostatke dvorca, ali rezultati iskapanja ostali su nepoznati. Nakon toga, nije bilo veće aktivnosti u istraživanjima sve do 1910. godine, kada započinje iskopavanje dvoraca u Samoboru i Gradini Kozjak, pokraj Plitvičkih jezera. U godinama nakon završetka Drugoga svjetskog rata, radovi na srednjovjekovnim utverdama su zaustavljeni. Sličan razvoj dogodio se i u obližnjoj Sloveniji, a uzrok je negativan stav prema povijesti i ostacima feudalnog razdoblja. Takvo razmišljanje se promijenilo šezdesetih godina 20. stoljeća kada se uspostavlja mreža konzervatorskih instituta čime se povećava svijest o potrebi očuvanja kulturnih spomenika, uključujući i srednjovjekovne utvrde. Trend konzervatorskih radova nastavljen je u posljednjem desetljeću 20. stoljeća. Tu autor izdvaja dva slučaja, jer su iskapanja bila slična: Ozalj i Veliki Tabor, utvrdi koji su se koristili do 20. stoljeća i sačuvani su u cijelosti. Kao zaključak, autor tvrdi kako je potrebno organizirati nova istraživanja dvoraca u kojima će se koristiti suvremeni arheološki alat, kojeg prije nije bilo, zbog čega postoje određene praznine i nedostaci u proučavanju dvoraca.

Članak Kristine Judaš, *Scopes and limits of interpretation of magistrate's attitude to violent crimes: examples from late medieval Gradec judicial records (1450-1480)* (131-146), istražuje koliko su vlasti Gradeca u drugoj polovici 15. stoljeća bile marljive u kažnjavanju nasilnih zločina. Ovaj se rad temelji na analizi 159 isprava iz razdoblja od 1450. do 1480. godine objavljenih u knjizi *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae*. Sudski spisi između 1450. i 1480. godine dokumentirani su kontinuirano, i u usporedbi sa zapisima iz ranijih razdoblja, pružaju mnogo više informacija o sudionicima suđenja i okolnostima koje su dovele do tužbi. Ti izvori predstavljaju najbolji temelj za ovo istraživanje, u kojem se pokušavaju otkriti veze između kazne i težine nasilnih napada, kao i veze između kazne i spola te društvenog statusa nasilnika i žrtve. Da bi se dobili odgovori na ova pitanja autorica je analizirala tužbe pokrenute zbog manjih nasilnih djela, kao što su guranje, šamaranje ili povlačenje za kosu, preko onih tužbi koje su pokrenute zbog težih oblika nasilja, kao što su premlaćivanje i udaranje, pa sve do tužbi koje proizlaze iz najtežih oblika nasilja, a to su ranjavanje i ubojstva.

Ivan Missoni u članku *Expressions of physical and ecstatic love in the Passion of Our Saviour* (147-163) pobliže razmatra pojmove za različite vrste i koncepte ljubavi koji se razvijaju u ranokršćanskim i srednjovjekovnim spisima. Neosporno je reći kako ljubav ima istaknuto mjesto u Bibliji, a neki se od najpoznatijih odlomaka, koji se odnose na ljubav, mogu naći u *Pjesmi nad pjesmama*, Prvoj Ivanovoj poslanici te različitim pavlinskim pismima upućenim

kršćanskim zajednicama, uključujući Solunjane, Efežane i Korinćane. Autor u radu proučava koje su se riječi koristile za *ljubav* u Starom i Novom zavjetu te ih tumači i objašnjava. Navodi važnije crkvene teologe koji su doprinijeli tumačenju navedenih pojmova, kao što su sveti Augustin, koji smatra da je ljubav dominantan čimbenik za razumijevanje moralnog života, te Toma Akvinski, koji nastavlja učenje sv. Augustina, te u svom djelu *Summa theologiae*, koristi pet izraza za *ljubav*. Autor objašnjava *ljubav* kao duhovnu pokretačku snagu, ali i navodi ulogu Djevice Marije u otajstvu spasenja te pojam emocija. Izdvaja *tekstove strasti* koji su tematizirali mučeništvo, raspeće, smrti i uskrsnuće Isusa Krista. U radu tumači pojmove fizičke i estetičke ljubavi.

Ivan Botica i Tomislav Galović u članku *Croatian Glagolitic notary service of Krk and Third notarial protocol of Jure Sormilić (1726- 1734). How we have edited this edition? (165-179)* prikazuju glagoljašku povijest otoka Krka, razvoj Hrvatskog glagoljskog notarijata te Treći notarski protokol Jurja Sormilića. Zbog glagoljice i glagoljaštva, otok Krk zauzima važno mjesto u hrvatskoj povijesti te najveći broj bibliografskih naslova glagoljice potječe s otoka Krka. U sklopu dugoročnog projekta Hrvatski glagoljski notarijat Krk – notarijat Dubašnice, nastoji se obraditi i objaviti cjelokupna notarska građa Dubašnice. Kako su dokumenti glagoljskih notara Dubašnice dragocjena, zanimljiva, ali i neobrađena građa, u radu se naglasak stavlja upravo na tu građu. Autori su ovim pristupom željeli ponuditi okvir za buduća izdavanja diplomatskog materijala na hrvatskom jeziku i glagoljici.

Smatram da je zbornika radova, *Papers and Proceedings of the Third Medieval Workshop in Rijeka*, koristan povjesničarima i svim ostalim znanstvenicima koji se zanimaju za teme srednjovjekovne povijesti, a koje još nisu istražene u potpunosti. Radovi osvjetljavaju neke aspekte srednjovjekovne hrvatske i ugarske povijesti, koji mogu poslužiti medievistima u njihovim daljnjim istraživanjima. Prednost zbornika je ta što je pisan engleskim jezikom i na taj je način dostupan širim znanstvenim krugovima na međunarodnoj razini. S obzirom na to da je pisan engleskim jezikom i da se radi o znanstvenim radovima koji uključuju složeniju strukturu pisanja, smatram da je zbornik primjeren za znanstvene krugove. Zbornik je dobro organiziran i smisleno podijeljen na dvije sekcije koje se odnose na proučavanje određenih povijesnih tema te na tumačenje povijesnih izvora. Svaki rad doprinosi stvaranju koherentne povijesne slike koja omogućava bolje razumijevanje povijesnih događaja i procesa navedenog razdoblja.

Monika Bereš

***Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 59, Zagreb – Zadar 2018., 598 str.**

Ovaj broj časopisa *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* sadrži ukupno trinaest izvornih znanstvenih radova, jedan pregledni, jedan stručni rad i tri prethodna priopćenja. Teme radova uglavnom se odnose na dalmatinsko područje, a obuhvaćaju vremenski okvir od antike do suvremenog doba. Na kraju časopisa nalazi se posebna rubrika sa šest prikaza (571-593).

Prvi članak nosi naslov *Glava Augusta iz Brinja u svom historijskom i arheološkom kontekstu* (1-19), a autori su mu Miroslav Glavičić i Nenad Cambi. Autorima je poticaj za pisanje ovoga

rada bio članak Borisa Olujića iz 2007. godine koji je podsjetio znanstvenu javnost na nalaz mramorne glave cara Augusta pronađene još 1965. godine. Nakon temeljitog opisa kipa, autori raspravljaju o ulozi Augusta u povijesti, kao i o kolekciji kipova koji su dosada pronađeni. Na temelju tih podataka određuju tip kipa i vremenski ga datiraju donoseći podatke o Augustovom pohodu na Ilirik. Na kraju rada nalaze se fotografije nalaza, rekonstrukcija Augustova lica te prikaz njegove vojne kampanje na prostoru Japoda, kao i satelitski snimak lokaliteta Humac kod Brinja.

Slijedi rad Ane Jordan Knežević *Prilog istraživanju liturgijskih ambijenata u crkvenoj arhitekturi sa zadarskog područja u ranokršćanskom i ranosrednjovjekovnom razdoblju* (21-52) u kojemu autorica govori o specifičnostima zadarskog područja po pitanju crkvene arhitekture i liturgijskih ambijenata u obrađivanom razdoblju. Započinje s prikazom bazilika iz 5. stoljeća na području Zadra i okolice (Nin, Muline na Ugljanu) uspoređujući njihovu unutrašnjost s drugim bazilikama toga doba te ističući važne dijelove njihove unutrašnjosti. Nadalje, predstavljaju se i sakralni objekti iz 6. stoljeća jednobrodnog tlocrta, kao i oni nastali u razdobljima predromanike i romanike.

Temom iz crkvene povijesti zadarskog područja bavi se i Zvezdan Strika u radu *Hagiografska baština ninske crkve i njezin odnos prema hagiografskoj tradiciji salonitansko-splitske crkve: sukobljavanje salonitansko-splitskog i ninskog biskupa oko uspostave metropolije u svjetlu povijesne i hagiografske literature* (53-114). Autor se na početku rada osvrće na izvore važne za hagiografsku povijest, kao i na događaje vezane uz crkvenu povijest i pojavu relikvija od 4. stoljeća nadalje. Okosnicu rada čine podatci o hagiografskoj baštini ninske crkve, a autor ističe da se razvoj kršćanskih struktura i hagiografske predaje u gradu Ninu i njegovu upravnom području može promatrati iz dvije perspektive: do dolaska Avara i Hrvata te poslije dolaska Avara i Hrvata kada se postepeno odvija njihovo pokrštavanje. Detaljnije se opisuju kultovi sv. Anselma, sv. Ambroza i djevice Marcele na kojima se temelji ninska hagiografska baština.

Dejan Filipčić bavi se numizmatičkom temom u radu *Neki aspekti i problemi u razmatranju skupnog nalaza 2000 srebrenih kovanica kralja Kolomana iz Donjih Lepura* (115-123). Koncem 19. stoljeća na spomenutom je lokalitetu pronađena zbirka kovanica za koju se smatralo da je potekla od Kolomana, u vrijeme njegova posjeta Dalmaciji 1102. ili 1105. godine. Autor pokušava osporiti dosadašnja saznanja o ovome nalazu, poput broja pronađenih kovanica za koje smatra da nije mogao biti procijenjen zbog propadanja i kemijskih reakcija čime daje drugačiji pogled na tezauriranje ovog nalaza.

Slijedi rad *Andrija Jamometić (1420./25. – 1484.), diplomat i zagovornik obnove crkvenih struktura* (125-142) autora Mate Mikičića u kojem se prikazuje život dominikanca koji je obnašao dužnost diplomata cara Fridriha III, kao i nadbiskupa Krajinske crkve. U središtu pažnje nalazi se Jamometićeva reformatorska uloga, a reforme koje je on predlagao bit će priznate tek na Tridentskom saboru šezdesetak godina poslije njegove smrti.

Još jednu temu iz crkvene povijesti donosi Ivna Anzulović u radu *Crkva sv. Kate i franjevački samostan u Novigradu od osnutka krajem 14. do uništenja krajem 16. stoljeća* (143-171). Crkvu i samostan izgradili su krbavski knezovi braća Butko i Toma, na početku je pripadao Bosanskoj, a kasnije Dalmatinskoj vikariji. Autorica donosi detaljan opis crkve i samostana, kao i pregled njezine povijesti od osnutka do uništenja, a obrađuju se i ostali samostani na zadarskom području. U istraživanju su korišteni razni izvori, među kojima se posebno ističu oporuke zadarske vlastele koje svjedoče o zadnjim desetljećima postojanja samostana. Posebnu vrijednost radu daje prilog, isprava splitskog nadbiskupa Andrije Benzona Gvalde iz 1394. u latinskom originalu i hrvatskom prijevodu.

Ilija Lalošević bavi se lazaretima na području Boke Kotorske od 1420. do 1797. godine (*Mletački lazareti Boke Kotorske, 173-189*) te po prvi put sistematizira sva dosadašnja saznanja o navedenoj temi. Autor postojeće podatke upotpunjuje planovima iz mletačkih arhiva, kao i povijesnim podacima koje dodatno analizira te uspoređuje sa sačuvanim objektima, odnosno njihovim arheološkim i arhitektonskim ostacima. Na kraju rada nalaze se preslike planova lazareta Kotor, na Toploj i u Meljinama iz Državnog arhiva u Veneciji, kao i novije fotografije lazareta.

Slijedi rad Zdenka Dundovića *Pokršteni Turci u Zadru u 17. stoljeću prema maticama krštenih katedralne župe sv. Stošije* (191-221). Autor je svoje istraživanje proveo na temelju upisa pokrštenih Turaka u maticama krštenih katedralne župe Sv. Stošije u Zadru tijekom 17. stoljeća, odnosno matičnih knjiga krštenih za razdoblje od 1600. do 1700. godine. Rad se bavi i problemom trgovine robljem u 17. stoljeću u dalmatinskim komunama i turskim robovima u mletačkim vojnim postrojbama, kao i njihovim gospodarima. Posebna je pažnja posvećena utjecaju sakramentalnog čina krštenja na daljnju sudbinu Turaka.

U radu pod nazivom *Glagoljski libar propovijedi olipskog kapelana don Šime Radova iz 18. stoljeća* (223-250) pokušava se identificirati autor knjige propovijedi pisane od 1736. do 1778. godine koji se čuva u Arhivu Zadarske nadbiskupije. Uz pomoć usporedbe rukopisa autorica Grozdana Franov-Živković potvrđuje pretpostavku da se radi o olipskom svećeniku don Šimi Radovu te u radu donosi njegov životopis. Detaljno se analizira *Glagoljski libar propovijedi* i prikazuje njegovo trenutno stanje te se posebna pažnja posvećuje zanimljivoj molitvi protiv vještica *Suproč Višticam* koju je napisao don Šime Radov.

Nikola Markulin bavi se vojnom organizacijom na području Dalmacije u radu *Mletačka organizacija tertorijalnih vojnih postrojbi u Dalmaciji od 1684. do 1718. godine* (251-287). Na temelju izvorne građe i spisa nastalih djelovanjem mletačke vojne administracije u Dalmaciji autor analizira razdoblje od početka Morejskog rata (1684.) do konca Drugog Morejskog rata (1718.). Autor ističe da je Mletačka Republika teritorijalnu vojnu organizaciju u Dalmaciji i Boki ustrojila po uzoru na svoje talijanske kopnene posjede te da se usporedno koristila i profesionalna vojska i teritorijalna milicija što je bilo karakteristično za Europu toga vremena.

Nastavljajući se na prijašnji rad, autorice Lovorka Čoralić i Maja Katušić bave se biografskom poviješću mletačkog podanika u radu *Jerolim Smeća – pukovnik mletačkih prekomorskih pješćkih postrojbi (druga polovica 18. stoljeća)* (289-314). Na temelju izvora iz državnih arhiva Venecije i Zadra, posebice popisa unovačenih i spisa generalnih providura, autorice prvotno opisuju mletačke prekomorske jedinice s posebnim naglaskom na istaknute pojedince unovačene na području Boke Kotorske, odakle je potjecao i Smeća, a potom analiziraju obitelj i individuu Jerolima Smeću, kasnijeg visokog časnika u postrojbama *Fanti Oltramarini* u drugoj polovici 18. stoljeća. Posebno su zanimljivi grafikoni koji prikazuju zavičajnu strukturu ukupnog vojnog ljudstva Smećine satnije 1765., 1773. i 1794. godine.

Školskom poviješću na prelasku s 19. na 20. stoljeće bavi se Šime Ljubičić u radu *Skupštine učitelja zadarskog kotara od 1873. do 1914. godine* (315-353). Analizirajući izvornu znanstvenu građu i periodiku iz navedenog razdoblja autor donosi pregled tema s učiteljskih skupština, od onih općenitih, poput školskih predmeta i ponašanja i usavršavanja učitelja, do specifičnih za ono doba (problem alkoholizma, emigracije, higijene, odnosa svećenika i učitelja i slično). Na kraju rada nalazi se nekoliko priloga vezanih uz Kotarsko školsko vijeće u obrađivanom razdoblju.

O povijesti Zadra iz druge perspektive piše Vedrana Jović Gazić u radu *Nalazi ljekarničkog stakla sa zadarske Kalelarge uz napomene o djelovanju zadarskih ljekarni krajem XIX. stoljeća* (355-384). Autorica analizira skupinu ambalažnih ljekarničkih bočica s kraja 19. stoljeća pronađenih u središtu Zadra kao, kako ističe, materijalno svjedočanstvo protoka i uporabe konkretnih proizvoda u zadarskoj svakodnevici na prijelazu stoljeća. U radu se prikazuje povijest ljekarstva u Zadru tijekom 19. stoljeća, analizira se sadržaj bočica, ali i tehnologija njihove izrade. Rad nudi i katalog pronađenih predmeta, njihovu grafičku rekonstrukciju, kao i brojne druge priloge.

Isto razdoblje obrađuju i suautori Robert Bacalja i Katarina Ivon (*Hrvatsko-srpski odnosi na stranicama Crvene Hrvatske*, 385-406). Na temelju političkih priloga objavljenih u dubrovačkom pravaškom listu *Crvena Hrvatska* (1891.-1914.) autori analiziraju hrvatsko-srpske odnose koje dijele u dvije ključne faze, od pokretanja lista 1891. do 1899. godine, kada je zabilježeno suprostavljanje i negiranje, te od 1903. kada slijedi postupno približavanje. Istaknuto je i posebno analizirano djelovanje Frane Supila kao pokretača i glavnog polemičara lista, kao i frakcijsko pokretanje *Prave Crvene Hrvatske* 1905. godine.

Slijedi rad Tihomira Rajčića *Problem uloge Kraljevine Srbije u sarajevskom atentatu i izbijanju Prvog svjetskog rata* (407-435) u kojem se, na temelju djelovanja beogradske obavještajne mreže u Bosni i Hercegovini, vladine organizacije "Narodna odbrana", organizacije "Crna ruka", ali i organizacije "Mlada Bosna", pokušava odrediti uloga Kraljevine Srbije u događaju koji je potaknuo Prvi svjetski rat. Autor analizira dosadašnju literaturu vezanu uz temu i donosi kratak pregled političke situacije Kraljevine Srbije na početku stoljeća. Posebna pažnja posvećena je motivima za atentat što se dovodi u vezu s mogućom razinom odgovornosti Kraljevine.

Na temelju izvornih arhivskih dokumenata, onodobnog tiska i odabrane literature Ante Gverić piše rad *Hrvatsko-talijanski odnosi u Zadru u vrijeme raspada Austro-Ugarske Monarhije i talijanske okupacije* (1918. – 1920.) (437-466). Rad je podijeljen u tri dijela. U prvom se dijelu analiziraju odnosi Hrvata i Talijana u okruženju Austro-Ugarske Monarhije, u drugom spomenuti odnosi tijekom raspada Monarhije i neposrednog poraća za vrijeme talijanske okupacije, a u trećem tijekom dvogodišnjih mirovnih pregovora i uređenja granica između Italije i Kraljevine SHS. Autor zaključuje da je Zadar u to doba doživio drastičnu društveno-političku transformaciju što je utjecalo na formiranje takozvanog *zadarskog identiteta*.

Suvremenom poviješću bavi se i rad *Djelovanje hrvatskog kulturnog društva Napredak na području Dalmacije* (1925. – 1949.) (467-523). Autori Zdravko Matić i Frano Stojić na temelju neobjavljene arhivske građe i malobrojne literature prikazuju djelatnost, ulogu i značaj Hrvatskog kulturnog društva Napredak iz Sarajeva na području Dalmacije od njihova osnivanja do prestanka rada. Prikazuje se kronologija osnutka podružnica na navedenom području te se ističe da je Društvo bilo aktivno čak i ratno doba, no njegova je uloga slabila nakon završetka rata da bi 1950. godine bilo u potpunosti ugašeno. Na kraju rada nalazi se prikaz svih podružnica Napretka u Dalmaciji s kronologijom njihova djelovanja.

Posljednji članak u ovim Radovima posvećen je povijesti Bosavske Posavine u Domovinskom ratu, *Napad vojske Republike Srpske na oraško područje: operacija "Plamen 95"* (525-569) Tade Oršolića. U radu se na temelju raznih hrvatskih arhivskih izvora i izjava sudionika pokušava rekonstruirati sukob između vojske Republike Srpske i Hrvatskog vijeća obrane od 5. svibnja do 12. lipnja 1995. na Zbornom području Orašje. Ovaj sukob autor smatra ključnim u obrani oraško-šamačko-domaljevačkog teritorija na samom kraju rata.

Ovaj broj *Radova Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* donosi znatan broj novih i vrijednih članaka koji predstavljaju važan doprinos kako hrvatskoj, tako i europskoj povijesti.

Dragana Balić

Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, sv. 56, br. 1-2, Dubrovnik 2018., 805 str.

Izdanjem pedeset i šestog sveska *Analza za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* hrvatska je akademska i povjesničarska zajednica obogaćena još jednom vrijednom i opsežnom serijskom publikacijom, čime se nastavila dugogodišnja tradicija objavljivanja znanstvenih radova iz povijesti šireg dubrovačkog područja (a već šestu godinu za redom u dva broja), dosljedno doprinoseći kvaliteti hrvatske historiografije, čemu svjedoči i broj od čak devetnaest u ovom broju objavljenih izvornih znanstvenih radova.

Prvi prilog, pod naslovom *Arheološko istraživanje ispod mosta od Pila u Dubrovniku* (1-42), rezultat je istraživanja dviju autorica, Nikoline Topić i Branke Milošević, te pruža uvid u slojevitost arheološkog materijala koji je nastajao na tom lokalitetu od kasnog srednjeg vijeka do početka 20. stoljeća. Temeljeći se većim dijelom na arheološkom istraživanju provedenom 2014. i 2015. godine, autorice su ustanovile slijed zasipanja jarka te provenijenciju nalaza, od kojih među najbrojnije spadaju koštani i keramički predmeti te kamena građa. Rad u prvoj liniji donosi vrijedan pregled arheološkog istraživanja i restauratorskog zahvata na mostu od Pila te opširan prilog koji uključuje fotografije lokaliteta prije i poslije zahvata, arheološke sonde te prikazuje sedamdesetak iskopanih predmeta.

Kronološki najraniju temu u ovome svesku obradila je Nella Lonza u radu pod naslovom *Mletačka vlast nad Dubrovnikom u ranom 13. stoljeću i "zakupno kneštvo" Giovannija Dandola (oko 1209-1235)* (43-86). Autorica donosi detaljan uvid u karakter mletačke vlasti u Dubrovniku tijekom prve polovice 13. stoljeća te analizira položaj i funkciju kneza. Osim političke i ekonomske pozadine kneza Giovannija Dandola, u radu je pojašnjen široki politički i društveni kontekst koji je uvjetovao tadašnje prilike u Dubrovniku. Time autorica stiče čvrstu podlogu za reviziju postojećeg stajališta da su dva ugovora s Venecijom između 1232. i 1236. godine nastala nakon ugušene dubrovačke bune, te argumentira kako do iste nije niti došlo.

Sljedeći članak pod naslovom *Zatvaranje dubrovačkog plemstva i vijeća u političkom i društvenom kontekstu 13. i 14. stoljeća* (87-116), rad je Zdenke Janeković Römer i problematizira dugotrajan proces zatvaranja komunalnog plemstva i Velikog vijeća, posebno vidljiv u ovom razdoblju. Pritom je naglasak stavljen na oblike legitimacije moći od strane dubrovačkog patricijata, vidljive kroz stvaranje plemićkih rodova počevši od 12. stoljeća, te modele preuzete od mletačke *serrate* u procesu zatvaranja Velikog vijeća. Autorica zaključuje kako je jaki kolektivni identitet i ideologija dubrovačkog patricijata, stasala u ovome ključnom razdoblju za politički ustroj Dubrovačke Republike, slično kao i u Veneciji, igrala važnu ulogu u relativnoj stabilnosti patricijskog monopola na vlast sve do kraja njenog postojanja.

Svojim radom *Religijski diskurs o djevičanstvu u Istoriji od Dijane Mavra Vetranovića* (117-146), Dubravka Dulibić-Paljar donosi književno-historijsku analizu Vetranovićevog djela, s osvrtom na suvremenu problematizaciju teme ženskog djevičanstva. Pastorala *Istorija od*

Dijane tako je nanovo interpretirana uzimajući u obzir uvriježene književne postupke vezane uz predmoderni religijski fenomen djevičanstva prisutan diljem zapadne Europe. U skladu s time, alegorijska gesta kojom Vetranović povezuje vrline dubrovačkog načina življenja i političku slobodu s Dijaninom moralnom čistoćom, autorica je stavila u književno-izričajni kontekst hrvatske renesanse.

Per favore della soltana: moćne osmanske žene i dubrovački diplomati (147-197) naslov je članka koji donosi novu perspektivu u dubrovačko-osmanske odnose u ranom novom vijeku. Autorica Vesna Miović ovim radom daje uvid u dubrovačke diplomatske i političke napore da se odnosi s Osmanskim carstvom učine stabilnima, kao i kontakte dubrovačkih diplomata s dužnosnicima Porte. Nakon smrti Rustem-paše, s kojim su Dubrovčani održavali intenzivne kontakte i dobre odnose, nastalu prazninu u diplomatskim krugovima nadomjestila je njegova udovica Mihrimah, kći sultana Sulejmana Veličanstvenog. Autorica u ovom razdoblju vidi i početak dubrovačke prakse darivanja sultanija, kao i pretopstavku stasanja političke moći žena u Osmanskom carstvu.

Sljedeći članak pod naslovom *Dubrovačka kartografija potkraj 17. stoljeća (199-251)*, nastao je suradnjom dvojice autora, Stjepana Ćosića i Nikole Glamuzine. Kontekstualizirajući nastanak triju kartografskih izvora dubrovačke provenijencije s kraja 17. stoljeća, autori podcrtavaju zatvorenost dubrovačke komune, koja se ocrtavala u izostanku veće kartografske produkcije lokalnog teritorija. Iako tehnički drugorazredni u usporedbi s onodobnim kartografskim rješenjima, bogatstvom oikonima i detaljnim prikazom hidrografskih elemenata ovi izvori kvalitetom ne zaostaju za djelima poznatih kartografa. Rad donosi i faksimile predmetnih izvora, kao i njihovu analizu.

Petrica Balija autor je rada koji nosi naslov *Doba obnove: krađe vezane uz poslijepotresnu obnovu Dubrovnika nakon velike trešnje 1667. (253-197)*. U članku se problematizira društveni fenomen krađe u vremenu neposredno nakon velikog potresa 1667.-1676. godine, te promjenu percepcije krađe u ovim destabilizirajućim okolnostima. Obzirom da je u takvim okolnostima obnova komunalne infrastrukture stavljena u prvi plan, razni oblici materijalnog otuđenja, prvenstveno građevinskog materijala, o čemu nam svjedoče spisi Kaznenog suda, postaju društveno prihvatljivi jer služe u svrhu brze obnove grada. Autor detaljno analizira razvoj takvog trenda nakon velikog potresa, kao i normalizaciju stanja u spomenutom razdoblju.

Donoseći opsežnu građu o životu i djelovanju Bećanke Marije von Born u članku *Prilozi za biografiju Mimi von Born, supruge hrvatskog prosvjetitelja Toma Bassegljija (299-361)*, autorica Viktorija Franić Tomić daje uvid u privatni život protagonistice, njeno razočarenje u brak s Tomom Bassegljom i provincijalnu sredinu – kako je doživljavala Dubrovnik – te emigraciju u Sjedinjene Američke Države. Osim priče o njejoj emancipaciji, autorica naglašava ulogu ove učene žene u stasanju američkog školstva i otvaranju francuske škole i internata za djevojke u Germantownu 1802. godine, kao i brojne kontakte sa suvremenim intelektualcima, koji govore u prilog njenom utjecaju i erudiciji.

Kolektivna biografija obitelji Levi Mondolfo čini srž slijedećeg rada pod naslovom *Obitelj Levi Mondolfo: riječki Židovi dubrovačkog podrijetla (363-411)*, autora Irvina Lukežića. Autor nalazi korijene ove obitelji na Apeninskom poluotoku, od kuda su njeni pripadnici emigrirali u Dubrovnik u drugoj polovici 17. stoljeća. Ipak, većina rada se fokusira na njihovo djelovanje u Rijeci, nakon što je svoju veliku obitelj tamo preselio Leo Levi Mandolfo (1771.-1847.). Stasanje ove židovske obitelji u ekonomskom pogledu dovelo je do njihove emancipacije u

zajednici, pa su njeni članovi bili rabini, uspješni trgovci i osnivači dobrotvorne židovske udruge *Chevra Kadiscia*.

Prvi prilog u drugom broju ovoga izdanja pod naslovom *Kumovi na krštenju i svjedoci na vjenčanju u Istri od 15. do 17. stoljeća* (413-435), analizira prakse vezivanja duhovnim srodstvom u razdoblju koje u tom pogledu donosi neke izmjene, posebice u kontekstu Katoličke obnove i Tridentskog koncila. Autorice Danijela Doblanović i Marija Mogorović Crljenko su analizom matičnih knjiga iz župa Bale, Labin, Rovinj, Savičenta i Umag ustanovile mnoge poveznice u predmetnim praksama, od kojih se kao zanimljiva može izdvojiti važna uloga babica kod krštenja. Naime, one su nerijetko i same bile navedene kao počasne kume, a bile su ovlaštene podijeliti i sam sakrament krštenja u izvanrednim situacijama.

Suradnjom troje autora, Irene Ipšić, Ivane Lazarević i Vedrana Stojanovića, nastao je još jedan rad vezan uz temu kumstva pod naslovom *Neformalne strukture moći i mreže kumova dubrovačkih vlasteoskih obitelji u drugoj polovici 18. stoljeća* (437-454). Članak kronološki obrađuje posljednje razdoblje postojanja Dubrovačke Republike i problematizira zatvorenost dubrovačkog patricijata, koja je, osim što je bila formalno utvrđena, također bila uvjetovana mrežom kumstava među plemićkim obiteljima. Autori time ukazuju na stvaranje političkih klanova, ali i potvrđuju vertikalnu zatvorenost socijalnih grupa u Dubrovniku, koja se očitovala i kroz neformalizirane prakse odabira kumova.

Treći u nizu radova koji proučava ulogu kumstva, pod naslovom *Od otmice do postelje: kumstva na vjenčanju u župi Ravno u prooj polovici 19. stoljeća i običajna uloga vjenčanog kuma* (455-477), nastao je u suautorstvu Marinka Marića i Rine Kralj-Brassard. Ispitujući prakse odabira vjenčanih kumova u katoličkoj župi Ravno u osmanskome zaleđu Dubrovnika, autori daju uvid u duhovno-religijsku ulogu vjenčanih kumova, ali i otkrivaju manje poznate elemente tradicionalnog poimanja veza između zaručnika i njihovih svjedoka. Nadalje, rad ukazuje na težinu simboličkih veza između pojedinih obitelji, koje su, kako autori zaključuju, igrale važniju ulogu od ekonomskog statusa pri odabiru kumova.

Autorice Daria Vučijević i Ivana Lazarević donose još jedan tematski srodan rad prethodnima, pod naslovom *Mreža kumova u Blatu i Pupnatu na otoku Korčuli u drugoj polovici 19. stoljeća* (479-500). U radu se potvrđuje društvena važnost fenomena kumstva i simbolički kapital koji je vezan uz tu instituciju. Poseban fokus ovoga članka jest na statističkoj obradi dostupnih podataka, čime dobivamo jasniju sliku praksi u pozadini izbora krsnih i vjenčanih kumova. Tako se relevantnim pokazuju podaci da je oko četvrtine krštene djece dijelilo prezime s kumovima, a u slučaju vjenčanih kumstva su proporcije još veće, pa se podaci o dijeljenim prezimenima između kumova i mladoženja kreću od 31% za Blato i 28% u slučaju Pupnata.

Geografskim odstupanjem od dubrovačkog prostora i istočnog Jadrana, autorice Ankica Džono Boban i Irena Ipšić u radu *Krsni i vjenčani kumovi u župi Drenovci (1870-1871)* (501-530), donose vrijednu nadopunu tematici kumstva u komparativnom smislu. Osim što analizom podataka iz jedne slavonske župe dobivamo uvid u različitosti praksi u odnosu na spomenuti prostor, autorice utvrđuju jasne uzorke pri odabiru kumova kod krštenja, pri čemu se u dvije trećine slučajeva radi o udanim ženama kao kumama, a u slučaju vjenčanja se bez iznimke radi o muškim kumovima.

Posljednji u nizu radova koji se bavi ovom temom nastao je u suautorstvu Marka Rašice i Ljiljane Marks, a nosi naslov *Kumstva na otoku Lastovu u 19. i 20. stoljeću* (531-571). Ova studija temelji se na verbalnim iskazima starijeg stanovništva na otoku Lastovu, koje je kao

izolirana lokalna zajednica posebno koristila kumstvo u integrativne svrhe. Upravo zbog te izoliranosti bilo je moguće provesti terensko istraživanje etnografskog i folklorističkog karaktera, pa je ovaj prilog interdisciplinarnog karaktera vrijedan i kao doprinos proučavanju oralne povijesti.

Povijesno demografsko istraživanje onomastičke prošlosti doline Neretve, pod naslovom *Osobna imena i prezimena u župi Desne-Rujnica u 18. i 19. stoljeću (573-617)*, autorice Maje Šunjić, detaljno analizira povezanost određenih rodova s prezimenima koje zatiče u matičnim knjigama predmetne župe. Time autorica daje uvid u migracijska i demografska kretanja na ovome području. Osim toga, u radu je prisutna analiza motivacije pri davanju osobnih imena, pri čemu je vidljivo da je dominantna kršćanska komponenta, s politikom nasljeđivanja imena prema precima krštene djece. Rad je popraćen opširnim povijesno-demografskim i onomastičkim priložima.

Sljedećim radom, *Utjecaj modernizacije javnog zdravstva i obrazovanja žena na dojenčaku smrtnost u Dubrovniku krajem 19. i početkom 20. stoljeća (619-645)*, autorice Kristina Puljizević i Rina Kralj-Brassard pružaju uvid u proces demografske tranzicije u Dubrovniku na prijelazu stoljeća. U ovoj studiji iz povijesti medicine i edukacije, uspoređeni su podaci o stopi smrtnosti dojenčadi iz perioda 1870.-1879. godine, s onima iz 1900.-1909. godine. Ustanovljeno je da su modernizacijski procesi u vidu obrazovanja primalja, razvoja medicinsko-stručne literature, kao i zagovaranje dojenja od strane liječnika, imali važan utjecaj na smanjenje stope mortaliteta dojenčadi u praćenom razdoblju.

Novinsko gradivo s početka 20. stoljeća temelj je istraživačkog rada Barbare Đurasović u članku koji nosi naslov *Politička cenzura u dubrovačkim novinama Croena Hrvatska, Dubrovnik i Prava Crvena Hrvatska (1905.-1914.) (647-751)*. Uvidom u stav Austro-Ugarske prema sadržaju dubrovačkih novina, možemo vidjeti na koje se javne teme gledalo s posebnom pažnjom te koji su oblici javnog mišljenja za vlasti predstavljale prijetnju. Nadalje, autorica objelodanjuje cenzurirane dijelove, tj. originalne brojeve novina, koji do sada nisu bili konzultirani u prethodnim historiografskim istraživanjima. Ovaj je rad opsegom najveći, što je opravdano brojnim priložima na kraju rada, koji uključuju statističke analize cenzuriranog sadržaja, faksimila novina te popisa svih zabranjenih novinskih članaka.

Posljednji znanstveni prilog, *Alergijske bolesti i aeroalergeni krajem 20. stoljeća na dubrovačkom području (753-782)*, nastaje u koautorstvu Ankice Džono Boban i Joška Sindika. Radi se o medicinskoj studiji proizašloj iz istraživanja posljednjih dvaju desetljeća 20. stoljeća, temeljenom na prick-testovima i provokacijskim testovima na aeroalergene, pri čemu je ustanovljeno da postoji jasno vidljivi porast osjetljivosti populacije na aeroalergene u devedesetim godinama 20. stoljeća. Ovim radom pretežito humanistički i društveno orijentirano čitateljstvo dobiva uvid u drugačiju metodu istraživanja, pa je on koristan i u pogledu stasanja sve zanimljivije discipline povijesti medicine.

Kao i u dosadašnjim izdanjima *Analiza Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, kraj sveska je popraćen recenzijama i prikazima novih izdanja. Treba napomenuti da su svi radovi popraćeni sažetkom na engleskom jeziku, što bi stranim čitateljima moglo dati barem djelomičan uvid u najnovija historiografska i povezana interdisciplinarna istraživanja.

Zrinko Novosel

Povijesni prilozi, god. 36, br. 52 (214 str.) – br. 53 (213 str.), Zagreb 2017.

Hrvatski institut za povijest redovno svake godine izdaje dva broja časopisa *Povijesni prilozi*. Broj 52 sadrži šest izvornih znanstvenih radova i jedan pregledni rad, dok broj 53 ima dvostruku ulogu, jer je posvećen preminulom povjesničaru Dubravku Lovrenoviću te donosi radove s tematske sesije *History of School System and Education*, održane u sklopu 5. Kongresa hrvatskih povjesničara (Zadar, 5.-8. listopada 2016.). Stoga broj ima dva znanstvena rada slobodne teme, uvodnik na temu povijesti obrazovanja, poslije kojeg slijede četiri tematski povezana znanstvena rada. Slijedeći uobičajenu strukturu, oba broja pred kraj donose prikaze časopisa, knjiga i zbornika radova.

Prvi časopis otvara istraživanje odnosa između Apostolske Stolice i ugarskog kralja Matijaša Korvina tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina 14. stoljeća. Autor Antonin Kalous u članku *King Matthias Corvinus and the Papacy in Early 1472: Miklós Nyújtódi Székely in Rome* (7-25) predstavlja dosad nepoznate izvore koji, kroz djelovanje Korvinovog predstavnika na Kuriji, oslikavaju kraljevo shvaćanje političke situacije u srednjoj Europi i pridonose daljnjem proučavanju papinsko-ugarskih odnosa.

Anđelko Vlašić u radu *Obitelj Zrinski u Putopisu Evlije Čelebija i usporedba s neosmanskim izvorima* (29-51) analizira neiskorišteno novo izdanje rada Čelebije u kojem se donose neki dosad nepoznati podaci o djelovanju istaknutih članova obitelji Zrinskih te odnosi obitelji s Osmanlijama tijekom druge polovice 17. stoljeća.

U radu *Faust Vrančić (1551. – 1617.) i intelektualna kultura njegova doba* (53-66), Zrinka Blažević objašnjava djelovanje i značaj ovog hrvatskog humanističkog erudita. Autorica ispituje Vrančićevu ulogu i doprinos te ga smješta u kontekst kasnohumanističke intelektualne kulture na granici Sredozemlja i Srednje Europe.

Kroz analizu literature te vizitacijskih zapisnika i matičnih knjiga, u radu *Vjersko i društveno ozračje Žminjštine u prvoj polovici 18. stoljeća* (69-99) Elvis Orbančić donosi opis djelovanja crkvenih struktura na razini kaptola i župe Žmin (Porečka biskupija) te podatke o vjerskoj praksi, društvenoj realnosti i pobožnosti te male župe tijekom 18. stoljeća.

Uloga Roberta Suttona u sazivanju i radu mirovnoga Kongresa u Požarevcu 1718. godine (103-119) je zajednički rad povjesničara Marije Kocić i Nikole Samardžića. Autori su na temelju neobjavljenih izvještaja britanskog diplomata Roberta Suttona analizirali Suttonovu ulogu kao posrednika u mirovnim pregovorima između Austrije i Osmanskog Carstva, čija uloga u miru predstavlja potvrdu nove uloge Velike Britanije u međunarodnim odnosima.

Sljedeći rad *Prirodno kretanje stanovništva župe Desne-Rujnica u prvoj polovici 19. stoljeća* (123-149), autorice Maje Šunjić, prikazuje na temelju matičnih knjiga prirodno kretanje stanovništva župe Desne-Rujnica, koja se nalazila na desnoj obali rijeke Neretve. Autorica povezuje kako je dinamika povećanog ili smanjenog broja vjenčanja i rođenja ovisila o poslovno-vjerskom iskustvu, poput uloge vjerskih normi tokom blagdana te sezonskih radova na polju.

Luka Šešo sa svojim radom *Za osvetu, požudu i krađu. Magijske radnje stanovnika Istre 19. stoljeća kao odraz nepovoljnoga socioekonomskog stanja* (156-176) zatvara 52. broj *Povijesnih priloga*. Na temelju rukopisa Stjepana Žiže *Običaji hrvatskog naroda Istre* te rukopisa *Narodni život Hrvata i Slovenaca u Istri* Josipa Ptašinskoga autor analizira pojavu običaja vezanih za magiju te ih povezuje sa tadašnjom društveno-gospodarskom situacijom u Istri.

Sljedeći broj *Povijesnih priloga* započinje radom Marije Karbić i Brune Škrebline o utjecaju žena u srednjovjekovnom gradu pod naslovom *Prikrivena moć. Uloga pripadnica gradske elite*

u političkom, društvenom i gospodarskom životu zagrebačkoga Gradeca (7-28). Premda nisu mogle izravno sudjelovati u političkom životu grada, autori su kroz rad pokazali kako su žene kroz ravnopravnu ulogu u gospodarstvu i trgovini utjecale na oblikovanje urbanog društva.

Zlatko Kudelić u radu *Statuta Confiniariorum Varasdinensium iz 1732. godine: latinski i kajkavski tekst* (29-73) proučava tekst Vlaških statuta iz 1732. te utvrđuje razlike i sličnosti sa statutom izdanim 1630. godine. Novom dokumentu svrha je bila redefinirati obaveze i prava graničara Varaždinskog generalata, što je bila posljedica dugog razdoblja društvenih i vjerskih nemira tijekom prve polovice 18. stoljeća. Također, u drugom dijelu rada donose se transkripcije latinskog i kajkavskog teksta.

Uvodnik *Thematic Strand on the History of Education in Croatia* (77-79) autorice Vlaste Švoger najavljuje sljedeća četiri rada na engleskom jeziku, obuhvaćenih unutar zajedničke teme o povijesti razvoja obrazovanja. Temeljna ideja iza ovih radova je rasvijetliti prošlost manje poznatih ili zanemarenih epizoda iz razvoja hrvatskog obrazovnog sustava te ih predstaviti kao sastavni dio kulturnog, intelektualnog i političkog razvoja hrvatske povijest.

Prvi rad u ovom nizu čini doprinos Ivane Horbec naslovljen *The 'Quiet Force': The Role of Legal Education in the Disciplining of the Hungarian and Croatian Nobility in the 1760s* (81-107). Autorica se koncentrira na habsburšku obrazovnu politiku prema hrvatskim i ugarskim plemićima koja je za cilj imala ideološko-političko obrazovanje, s naglaskom na potvrđivanje tadašnjih društveno-političkih struktura monarhije i isticanje važnost javnog dobra, napretka i odanosti dinastiji.

Sljedeći rad *The Upbringing of Competent and Patriotic Officers: Military Education at the Theresian Military Academy in Wiener Neustadt (1752-1805)* (109-132), autorice Teodore Shek Brnardić, prikazuje kako je vojno obrazovanje habsburških vojnih časnika na vojnoj akademiji u Bečkom Novom Mjestu bilo u službi treniranja patriotskih i efikasnih časnika u službi države. Tijekom druge polovice 18. stoljeća habsburški vladari su uveli niz reformi koje su imale za cilj reformirati obrazovanje časnika i naglasiti nadnacionalni karakter monarhije i usaditi vjernost u vodećem sloju habsburške vojske.

Milan Vrbanus je u radu *Resistance, Conflicts and Contributions to Organising Education in Slavonia in the 18th and the First Decades of the 19th Century* (132-162) prikazao proces izgradnje osnovnih škola u slavonskom dijelu pečujске i bosansko-srijemske dijeceze. Rad se temelji na istraživanju arhivskih materijala crkvenog i lokalno-svjetoavnog porijekla, te prikazuje pozitivne i negativne aspekte u razvoju obrazovanja, poput doprinosa plemstva, župnika i franjevac izgradnji mreže škola, te lokalnih otpora i sukoba uspostavi novih škola.

Temu razvoja obrazovanja zatvara rad Vlaste Švoger *The 1848 – 1849 Revolutionary Turmoil – Incentive for Changes in Croatia's Education System* (163-185). Autorica je prikazala kako je Proljeće naroda utjecalo na stvaranje povoljne društveno-političke situacije za uvođenje političkih i građanskih prava i sloboda, s posebnim naglaskom na slobodu izražavanja te potrebu za modernizacijom obrazovanja. U radu se pobliže analiziraju naponi obrazovnog odjela unutar Banskog vijeća, koji rezultiraju uvođenjem hrvatskog kao službenog u školama Banske Hrvatske, te ulogi tadašnjih medija koji su služili kao platforma za nastavnike i znanstvenike za rasprave o problemima i perspektivama hrvatskog školskog sustava.

Broj zaključuje Dženan Dautović s nekrologom (213) posvećenog prerano preminulom Dubravku Lovrenoviću (1956.-2017.).

Na kraju je potrebno istaknuti veliku važnost radova objavljenih u *Povijesnim prilozima*, kako za usavršavanje znanstvene discipline kroz primjenu novih metodoloških pristupa, tako

i za proučavanje razvoja položaja žena, ulogu Crkve, vjerske prakse i obitelji u svakodnevnom životu, te ulogu vladajuće ideologije i politike u razvoju i reformi obrazovanja.

Mišo Petrović

Historijski zbornik, sv. 70, br. 1 (351. str.) – br. 2 (293 str.), Zagreb 2017.

U 2017. godini Društvo za hrvatsku povjesnicu objavilo je sedamdeseti svezak časopisa *Historijski zbornik*. Po već sada ustaljenom obrascu, on je podijeljen u dva broja, čiji će sadržaj biti prikazan u nastavku teksta. Prvi broj ovog sveska sadrži četiri izvorna znanstvena članka, dva pregledna rada, "uvodnik" *V. kongresa hrvatskih povjesničara 2016.*, tri izlaganja sa skupa, dva nekrologa te recenzije i prikaze.

Broj otvara članak zadarskog kolege Antuna Nekića naslovljen *Društvene mreže i uspon oligarha: primjer Babonića (od 1270-tih do 1320-tih)* (1-34). Prateći slabljenje kraljevske moći i autoriteta na području srednjovjekovne Slavonije, autor oslikava promjene, narav i razvoj moći Babonića kroz navedeni vremenski period. Fokalnoum točkom rada nameće se pitanje "patronatsko – klijentističkih mreža" i njihove uloge u usponu Babonića kao oligarha. Tekst prati razvoj i promjene unutar njihovih društvenih odnosa i mreža, kako na vertikalnoj, tako i na horizontalnoj razini. Fenomeni poput *societas*, *zatvoreni sustav službe* i *multigeneracijska služba* sagledani su u političkom, društvenom i historiografskom kontekstu (npr. u odnosu na sustav *familiaritas*). Konačno, prikazani sustav mreža i odnosa demonstriran je na primjeru cistercijske opatije u Topuskom. Ovaj rad predstavlja doprinos ne samo za bolje razumijevanje uspona Babonića već i kao izvrstan komparativni model i doprinos rastućem korpusu tekstova o hrvatskoj aristokraciji općenito.

Nakon jedinog predmodernog doprinosa, kronološki poredani broj se nastavlja tekstem *Modernizacija i nacionalna politika u djelima pionira statistike u Banskjoj Hrvatskoj* (35-60), autora Nikole Tomaševića. Glavna premisa rada počiva na ideji o povezanosti razvoja statistike s procesom izgradnje nacionalne države i razvoja nacionalnog identiteta. Prateći radove hrvatskih autora Petra Matkovića, Milovana Zoričića i Frana Vrbanića u periodu između 1850. i 1890. godine, autor naglašava dvojakosti razvoja statistike na periferiji Carstva, ali i Europe. Tako se ona razvijala suprotstavljajući se nastojanjima centra, izraženima kroz neoapsolutizam, ali se ujedno i oslanjajući na njega kroz uočene modernističke ideje.

Odrzom Matoševog političkog svjetonazora u njegovom opusu dotiče se Ivan Bačmaga u *Matošev pogled preko Drave. Kako je Antun Gustav Matoš vidio Ugarsku, Mađare i mađarsko-hrvatske odnose* (61-86). Ideju kako književno stvaralaštvo vrijedi sagledati unutar političkog konteksta vremena u kojemu je stvarano, pokazuje ovaj rad. On potvrđuje premisu o Matoševim naglašeno protumađarskim stavovima. Vidljivo je kako razina nezadovoljstva, prezira i pogrdnosti varira – od pragmatičnog i odmjerjenog duha "objektivnog novinarstva" pa do "čvrstog antinagodbenjačkog" stava. Usprkos čestim domišljanjima o inferiornosti i nepripadnosti Mađara europskim kulturnim krugovima, autor ispravno zaključuje kako nipošto ne valja riskirati anakronost sagledavajući Matošev opus unutar suvremenih političkih i društvenih kategorija.

Hvarskom svakodnevicom tijekom Prvog svjetskog rata bavi se pregledni rad Mladenka Domazeta *Odbačen među svojimima – mikrolokalizmi kao destrukcija. Prilog povijesti Starog Grada na otoku Hvaru u doba Prvog svjetskog rata* (87-96). U centru zanimanja nalazi se pitanje – što kada se biskup zamjeri građanima i imenuje novog župnika mimo njihove volje? Autor iznosi detalje o tome koje su to mogućnosti i vidove izražavanja nezadovoljstva građani Starog Grada imali na raspolaganju, koliko daleko su svoje nezadovoljstvo i bunt mogli gurati te koje bile posljedice takvih trzavica – kako za lokalno stanovništvo, tako i za lokalne crkvene krugove.

U fokusu rada Zdenka Radelića nalazi se ratno i poratno djelovanje Ozne/Udbe u Hrvatskoj – *Ozna/Udba – drastičan obračun s neprijateljima: primjer Hrvatske (1940-ih i 1950-ih)* (97-136). Autor analizira učestalost i tipove postupaka protiv ratnih i političkih zarobljenika, odnosno pitanje odmazde. Naglasak je stavljen na postupke koji se protive tadašnjim važećim zakonima ili međunarodnom pravu poput nezakonitih uhićenja, konfiskacije privatne imovine, zlostavljanja zatvorenika te nezakonitih smaknuća. Oni su zatim klasificirani prema nalogodavcu, odnosno razini “zapovjedne odgovornosti” te ulozi i ciljevima koje su trebali ostvariti. U obzir su uzeti i potencijalni politički odjeci takvih postupaka te ograničeni pokušaji njihovog zaustavljanja.

Pregled kineske historiografije o Jugoslaviji i Hrvatskoj te promjene percepcije i interesa od kraja Drugog svjetskog rata pa do danas, tema su rada *Pisani odnosi s NR Kinom: Što su, kako i kada Kinezi pisali o Jugoslaviji i Hrvatskoj* (137-157), autora Zvonimira Stopića. Koristeći se katalozima nekoliko kineskih knjižnica autor, inače i sam zaposlen na *Capital Normal University* u Peking, kronološki i tematski izlaže kinesku historiografiju, ali i ključna djela jugoslavenske, odnosno kasnije hrvatske historiografije u Kini. Iako je broj bibliografskih jedinica relativno malen, autor ističe kako glavni problem leži u prijenosu postojećeg znanja (potrebi za njegovim “ponovnim otkrivanjem” iz generacije u generaciju, od autora do autora), odnosno nedostatku kontinuiranog rada na temama bliskim objema znanstvenim zajednicama. Iako je ovakva situacija pomalo poražavajuća, ona ujedno otvara i brojne prilike za akademski napredak u vrlo aktualnim, a istovremeno i “nezasićenim” konekcijama i temama.

Sekciju izvornih znanstvenih članaka, odnosno preglednih radova zatvara doprinos Bojana Balkovca, naslovljen *O izborima u prvih dvadeset godina samostalne Slovenije* (159-200). Kao što je očito iz naslova, ovaj rad analizira izborni sustav i njegove ključne aspekte u Sloveniji od njenog osamostaljenja pa do danas. Fokusiran je i na parlamentarne (za Državni zbor) i na predsjedničke izbore. Autori prati izbornu zakonodavstvo i njegove promjene, broj i fluktuaciju izabranih (parlamentarnih) stranaka, kretanje broja birača te njihov odaziv tijekom godina. S obzirom na brojčanu egzaktnost teme, valja istaknuti kako su rezultati istraživanja vrlo detaljno vizualno prikazani.

Ostatak broja je dobrim dijelom posvećen već spomenutom V. kongresa povjesničara 2016. te se nastavlja uvodnikom pod nazivom *Krize, sukobi i solidarnost u povijesnoj perspektivi* (201-205). Iako naveden kao uvodnik, ovdje se zapravo radi o popisu članova znanstvenog i organizacijskog odbora te rasporeda i podjele izlaganja po sekcijama.

Slijede ga četiri izlaganja sa samog skupa, počevši od izlaganja urednika *Historijskog zbornika* Damira Agičića *Kongresi hrvatskih povjesničara* (207-210). Izvorno uvodno izlaganje na kongresu povjesničara, ono donosi pregled prethodnih kongresa, fokusirajući se na njihove teme, organizatore i urednike, broj sudionika te tipove sekcija.

Također izvorno nastalo kao uvodno izlaganje za kongres, tekst *Krize, sukobi i solidarnost u hrvatskoj povijesti* (211-216) Željka Holjevca predstavlja presjek i motive kriza i lomova kroz hrvatsku povijest, odnosno na hrvatskim povijesnim prostorima, od antike pa do danas.

Ludwig Steindorff donosi uvijek potreban i dobrodošao *Pogled izvana. Njemačka historiografija o hrvatskoj povijesti* (217-224). Osim pregleda monografija o hrvatskoj povijesti, autor se osvrće i na zainteresiranost njemačkih studenata te dostupnost materijala za hrvatsku povijest, kao i na percepciju hrvatske povijesti i historiografije u odnosu na onu jugoslavensku.

Historiografski osvrt nastavlja i posljednje izlaganje sa skupa, ono Stjepana Matkovića – *Devetnaesto stoljeće u hrvatskoj historiografiji* (225-260). Ovaj rad predstavlja detaljan i vrlo koristan historiografski pregled (popraćen bibliografskim navodima), strukturiran prvotno po vremenskom rasponu, a zatim i tematski. U konačnici autor nudi sumaciju i vlastito viđenje cjelokupne produkcije te stanja historiografije u promatranom razdoblju.

Broj zatvara popriličan broj recenzija i prikaza (261-343) te nekrolozi u spomen na Ivana Božilova i Dubravka Lovrenovića (345-351).

Drugi broj sedamdesetog sveska *Historijskog zbornika* otvara vremenski najraniji rad – *Tragom jedne karijere: Halil-beg (Halil-paša) Memibegović od Like preko Jegra do Banje Luke* (353-364), što je prozopografska analiza života i karijere Halil-bega, iz pera Nedima Zahirovića. Autor donosi i argumentira suprotno mišljenje dosad uvriježenim stavovima oko Halil-begove uloge u osmansko-habsburškim i osmansko-mletačkim sukobima krajem šesnaestog i u prvim desetljećima sedamnaestog stoljeća, baziranu na prethodno krivoj identifikaciji osmanskih dužnosnika. U drugom dijelu teksta autor ističe i njegove graditeljske doprinose, poput i danas sačuvanog Halil-pašinog turbeta u Banjoj Luci. U konačnici, ovaj rad predstavlja historiografski doprinos, kako onaj činjenični, tako i onaj metodološki, ranonovovjekovnom bavljenju osmanskim velikodostojnicima s prostora Hrvatske i Bosne.

U svome interdisciplinarnom radu “...uz narodni duh, narodni jezik, neka vlada i narodna nošnja!” *Odjeća kao medij iskazivanja nacionalnog identiteta u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda* (364-393), autorica Andreja Smetko objedinila je povijesne, etnološke, kulturološke i muzeološke struke i spoznaje. Srž rada predstavlja sagledavanje uloge “narodne nošnje” u širem kontekstu djelovanja narodnog preporoda. Autorica percipira stvaranje “narodnog stila” kao jednog od načina prevladavanja hrvatskih partikularizama i stvaranja zajedničke podloge za prihvaćanje nacionalnog identiteta. Pojavljivanje sintagme “narodne nošnje” u preporodnim tekstovima, glavne karakteristike narodne nošnje i elementi prepoznatljivosti te analiza usmjerenosti preporodnih nastojanja prema spolovima, odnosno društvenim skupinama, glavna su istraživačka pitanja. Rad je popraćen i ilustracijama te autoričnim pregledom i analizom sačuvanih odjevnih predmeta.

Kompleksnom ličnošću Josipa Miškatovića bavi se rad Ane Biočić *Političko neslaganje ili sukob biskupa i svećenika? Prilog za životopis Josipa Miškatovića (1836-1890)* (395-409). Primjer Miškatovića primjer je slojevitosti i ispreplitanja osobnih, duhovnih, kulturnih i političkih ambicija u kontekstu Trojedne kraljevine. Njegov put od laika do svećenika i natrag, postepeno razilaženje sa Strossmayerom te politička fluidnost i sklonost promjeni stavova, neki su od elemenata kojima autorica oslikava Miškatovićev život. Oni ujedno pokazuju i kolika je bila međuzavisnost različitih aspekata njegove ličnosti – bilo onih svećeničkih, političkih, osobnih ili spisateljskih. Širem krugu čitatelja ovaj rad može biti zanimljiv i po tome što su upravo na “njegovoj straži”, za vrijeme dok je radio kao arhivar Zemaljskog arhiva, komorski spisi odneseni u Mađarsku.

Odnos radničkog pokreta i seljaštva na prijelazu 19. u 20. stoljeće u Osijeku i okolici (411-438), prilog je Luke Pejića. Razmišljajući o razvoju kapitalističke privrede, autor prikazuje njegova europska kretanja i generalni kontekst. U taj kontekst zatim smješta priču o ruralnim naseljima i njegovom stanovništvu u okolici Osijeka. Analiziraju se posljedice problema sela poput agrarne krize i usitnjavanja posjeda, početka raspadanja kućnih zadruga, kaskanja za modernizacijskih trendovima te animoziteta između sela i grada, usprkos znatnom priljevu seoskom stanovništvu u gradove. Pokušaj iskorištavanja ovog značajnog političkog potencijala sela promatra se kroz prizmu djelovanja Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, posebice na njihovu prvobitnu ulogu u seljačkom sudjelovanju u prvomajskim proslavama te subverzivnom djelovanju koje je rezultiralo u seljačkim nemirima na prijelazu stoljeća. Kao dodatak, autor donosi i izdvojenu kronologiju događaja vezanih uz sam rad.

Autorica Ljiljana Dobrovšak donosi prethodno priopćenje *Spomenici Židovima stradalima u Prvom svjetskom ratu na području sjeverne Hrvatske u kontekstu njihova međuratnog položaja* (439-461). Uz osvrt na spomenike stradalim vojnicima Prvog svjetskog rata općenito te na nesigurne brojke o poginulim židovskim vojnicima, u radu se navode tri identificirana grupna spomenika hrvatskim židovskim vojnicima. Sva tri su nastala tijekom tridesetih godina 20. stoljeća, i to u Zagrebu (1930.), Koprivnici (1934.) i Križevcima (1935.).

Četiri izlaganja sa skupa vezana su za lik, djelo i ostavštinu Ferde Šišića. Damir Agičić razmatra *Ferdu Šišića, sveučilišnog profesora, znanstvenika i javnog djelatnika* (469-474), Tomislav Galović *Medievistički profil Ferde Šišića (1869-1940)* (475-480), Željko Holjevac *Ferdu Šišića i (rano)novovjekovnu hrvatsku povijest* (481-488), a Marinko Vuković *Ostavštinu akademika Ferde Šišića u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* (489-497). Cjelinu o akademiku Ferdinandu Maksimilijanu pl. Šišiću zaokružuje izvještaj sa stručnog okruglog stola *Ferdo Šišić i njegova knjižnica u Državnom arhivu u Zagrebu*, održanog 15. travnja 2016. u organizaciji Državnog arhiva u Zagrebu. Izvještaj dolazi iz pera Ivana Bačmage, a objavljen je pod naslovom (prvotno objavljen u Vijencu) *Povijesna veličina Ferde Šišića* (499-502).

Pregled dobitnika i obrazloženje Nagrada Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti i Društva za hrvatsku povjesnicu za 2017. godinu donosi Damir Agičić u *Nagrade na području historiografije* (503-509).

Kao posljednji doprinos prije brojnih recenzija i prikaza (529-641) i nekrologa u spomen Ivica Goleca (645-646), Tvrtko Jakovina predstavlja "svoju" emisiju iz povijesti "Treća povijest", emitiranu na Trećem programu Hrvatske televizije. U članku *Povijest "Treće povijesti"* (513-528), on pojašnjava nastanak emisije, njen format te urednički tim. Prošavši kroz najbitnije teme te najzanimljivije i najvažnije goste sugovornike u 94 emitirane epizode, autor dolazi i do razloga gašenja te stručnih i medijskih odjeka koji su iz toga proizašli.

Kristian Bertović

Croatica christiana periodica. Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, god. 41, br. 79 (258 str.) – 80 (208 str.), Zagreb 2017.

U 41. godištu časopisa *Croatica christiana periodica* u izdanju Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu izišli su 79. i 80. broj sa ukupno 18 znanstvenih radova iz područja crkvene povijesti, književnosti te nekoliko prikaza i recenzija.

Prvi članak broja 79, autora Zdenka Dundovića, nosi naslov *Kapucinski tragovi u Zadru tijekom 18 i 19 stoljeća* (1-21). Autor na temelju arhivske građe donosi prikaz djelovanja kapucina u gradu Zadru i na prostoru Zadarske nadbiskupije tijekom 18 i 19. stoljeća te analizira njihovu pastoralnu djelatnost na tom prostoru.

Mateo Bratanić i Andrea Pandurić u članku *Prvi Vatikanski koncil u zagrebačkom tisku* (21-41) istražuju pisanje zagrebačkog tiska o pripremanjima i radu Prvog vatikanskog koncila posebno na temelju triju zagrebačkih tiskovina: Narodnih novina, Agramer Zeitunga i Zagrebačkog katoličkog lista. Na osnovi pisanja navedenih izvora izlaže se početak i djelovanje koncila do njegovog prekida. Najviše pozornosti posvećeno je koncilskom zasjedanju na kojem se raspravljalo o papinoj nepogrešivosti.

Zatim slijedi rad Teodora Fonovića Cvijanovića pod nazivom *Jezik četiriju izdanja Otče, budi volja tvoja biskupa Jurja Dobrile* (47-60). U radu autor analizira komparativnom metodom jezik četiriju izdanja navedenog molitvenika biskupa Jurja Dobrile koji je najistaknutiji predstavnik hrvatskog narodnog preporeda u Istri.

Osobna imena župe Otočac s naglskom na osobna imena Kršćanske provenencije od početka 20. stoljeća do suvremenosti (61-81) naslov je sljedećeg rada autorice Jasminke Brale Mudrovčić. U radu autorica donosi prikaz antroponimija župe Otočac na temelju matične knjige krštenih za župu Otočac. Analizom imena iz matične knjige krštenih prikazana je višestoljetna kršćanska osviještenost tamošnjeg stanovništva. Od 820 imena 580 ih je usko vezano uz kršćanski identitet.

Slijedi rad autora Mate Artukovića pod nazivom *Katoličko svećenstvo na parlamentarnim izborima 5. svibnja 1935. u percepciji nositelja vlasti* (84-124) u kojem autor obrađuje izvješća kotarskih načelnika o ponašanju katoličkog svećenstva za vrijeme parlamentarnih izbora u Savskoj banovini. Analizom izvješća autor dolazi do zaključka da se iz njih može iščitati razina i snaga nacionalne svijesti najširih slojeva hrvatskoga naroda kao i utjecaja katoličkog svećenstva unutar hrvatskog naroda.

Tko stoji iza pseudonima Vigilantibus Iura (125-140) naslov je sljedećeg rada autora Domagoja Tomasa, u kojem se pokušava utvrditi tko stoji iza navedenog pseudonima pod kojim je objavljen članak, *Hrvati na II. Vatikanskom koncilu* u Hrvatskoj reviji 1963. godine, koji je izazvao burne reakcije i višemjesečnu polemiku zbog kritičkih stavova prema djelovanju i nastupu hrvatskih koncilskih otaca na II. Vatikanskom koncilu.

Zatim slijedi rad Miroslava Akmadže pod nazivom *Neostvarena nastojanja Ivana Pavla II. da posjeti Jugoslaviju* (141-158). Autor na temelju arhivske građe i relevantne literature pojašnjava razloge zbog kojih su jugoslavenske vlasti odbile Papine inicijative da posjeti Jugoslaviju iz 1984. i 1985. godine.

Daniel Patafta u radu *Historiografska i arhivistička ostavština Josipa Butorca* (159-174) pobliže ulazi u lik i djelo povjesničara, crkvenog povjesničara, arhivista i pisca Josipa Butorca. Većinu svoje ostavštine Butorac je ostavio franjevačkom samostanu u Požegi. Patafta u radu donosi

i prikaz Butorčeve historiografske djelatnosti koja je vezana za crkvenu povijest sjeverne Hrvatske, hrvatsku nacionalnu povijest od 17. do 18. stoljeća, pitanja mortaliteta i nataliteta u Hrvatskoj, hrvatska migracijska kretanja, imena nasilja i mjesna imena, arhivistiku i ostale pomoćne povijesne znanosti.

Posljednji rad broja 79, autora Jurja Lokmera i File Bekavac Lokmer, pod naslovom *Zbirke stranih rijetkih knjiga XVI. stoljeća u knjižnicama Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda: franjevački samostan u Čakovcu (175-193)*, donosi katalog zbirke ovih sadržajno zanimljivih i rijetkih knjiga iz tog razdoblja. Zbirka svjedoči prisutnost višestoljetne kulturne tradicije grada Čakovca.

Lovorka Čoralčić otvara broj 80. radom *Mletačka crkva i samostan San Lorenzo u oporučnim spisima hrvatskih iseljenika (15.-17. stoljeće) (1-15)*. Autorica na temelju izvorne arhivske građe iz Državnog arhiva u Mlecima analizira povezanost hrvatskih iseljenika u Mletke sa crkvom i samostanom San Lorenzo u razdoblju od 15. do 17. stoljeća.

Slijedi rad Dejana Pervana i Vlatka Smiljanića, *Tragovima Pavlina u Špišić Bukovici ordo Fratrum S. Pauli primi eremite in Bakwa Inferior (17-29)*, u kojem se donosi pregled djelovanja Pavlina od osnutka samostana u 14. stoljeću pa do kraja 18. stoljeća kada nestaju sa povijesne pozornice.

Mune u novom vijeku (s posebnim osvrtom na iseljavanja prema Puli) (31-48), rad je autora Slavena Bertoša. Autor u radu donosi prikaz povijesti naselja Muna koje se nalazi u sjeveroistočnom dijelu Istre te prati migracijski proces stanovništva s posebnim naglaskom na iseljavanje prema Puli.

Središte istraživanja Rudolfa Barišića u članku pod nazivom *Intervencije Maksimilijana Vrhovca u procesu stipendiranja klerika Bosne Srebrne (49-73)* je zaklada koju je 1785. godine osnovao Josip II. iz koje će se do 1843. godine kada je ukinuta, biti financirano 250 klerika Franjevačke provincije Bosne Srebrne. Zbog poteškoća prilikom uklapanja bosanskih klerika u obrazovne okvire važeće za Hrvatsko-Ugarsku polovicu Monarhije i remećenja discipline posebno u samostanu u Zagrebu sjedištu provincije sv. Ladislava. U čitav proces je bio uključen i zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac autor u radu analizira njegove prijedloge po pitanju reorganizacije cijelog procesa radi poboljšanja učinkovitosti.

Zdenko Dundović u radu *Prilog poznavanju prošlosti župe Malpaga (Dračevac Zadarski-Crno-Ploče) na temelju župskog arhivskog gradiva iz 19. stoljeća i početka 20. stoljeća (75-103)* donosi neke crtice o prošlosti župe Malpaga koja je objedinjavala mjesta Dračevac Zadarski, Crno i Ploče tijekom 19. i 20. stoljeća.

U sljedećem članku pod nazivom *Češki reformni pokret, nastavak Češke narodne Crkve i uloga Srpske pravoslavne crkve na stranicama Hrvatskog tiska (105-129)* autora Daniela Patafte daje se uvid u nastanak i razvoj se reformnog pokreta češkog svećenstva i vjernika koji je na ideološkoj pozadini Čeških liberala s kraja 19. i početka 20. stoljeća doveo do stvaranja Češke narodne Crkve. Autor sagledava i ulogu Srpske pravoslavne crkve u tom pokretu.

Slavko Slišković u radu *Samostanski život bez samostana (zagrebački Dominikanci 1944. i 1945. godine) (131-142)* na temelju izvorne građe rekonstruira sliku života dominikanskih redovnika u spomenutom vremenu nakon savezničkog bombardiranja Dominikanskog samostana u Zagrebu, nakon kojeg je on postao neprikladan za život, pa do neposrednog poraća.

Juraj Lokmer i Fila Bekavac Lokmer u radu *Zbirke stranih rijetkih knjiga 16. stoljeća u knjižnicama Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda: Franjevački samostan sv. Katarine u Krapini (143-205)* donosi prikaz zbirke stranih rijetkih knjiga 16. stoljeća knjižnice franjevačkog samostana u Krapini.

Posljednji rad broja 80. je *Religiozni motivi u stvaralaštvu Antuna Gustava Matoša, Milana Begovića i Vladimira Nazora (207-222)*, Jasne Šego i Krešimira Žižeka. Autori u radu analiziraju religioznu tematiku navedenih pisaca koja se proteže od marijanskih tema do problematiziranja čovjekove borbe sa zlom, odnosa prema Božjoj volji pa do odnosa vjere i razuma.

U oba broja nalazi se rubrika *Prikazi i recenzije* koja sadrži prikaze relevantnih knjiga, časopisa, zbornika s područja historiografije (ukupno 23 prikaza).

Marinko Vidović

Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, sv. 18, Slavonski Brod 2018., 654 str.

Prvi članak u ovogodišnjem broju časopisa, *Zdenci u 13. i 14. stoljeću – prilog poznavanju kulturnog krajolika (11-27)* posvećen je problematici Zdenca u kasnom srednjem vijeku. Autor Danko Dujmović u radu prikazuje kulturni krajolik uz rijeku Ilovu na području današnjih mjesta Veliki i Mali Zdenci, Grubišno Polje, Hercegovac i Ilovski Klokočevac koristeći se izvorima iz 13. i 14. stoljeća. Posebnu pažnju autor je posvetio rekonstrukciji položaja i izgleda posjeda na spomenutom području pa je na temelju toga izradio kartu zdenačkog područja s rasporedom pojedinih elemenata srednjovjekovnog kulturnog krajolika (prometnica, župnih crkvi i zdenačkog kastruma) čime je dopunio saznanja prijašnjih autora o spomenutoj temi.

Petar Seleković u radu *Plemićki posjed Nevna u srednjem vijeku (29-68)* donosi kronološki prikaz plemićkog posjeda Nevna koji se nalazio na granici Požeške i Vukovske županije od 13. do 16. stoljeća. Nakon pregleda dotadašnje historiografije autor se posvećuje analizi povijesnih izvora, prijenosu vlasništva nad posjedom tijekom stoljeća među pojedinim plemićkim obiteljima i sporovima među njima. Posebnu vrijednost radu pridodaje prilog u kojemu su navedena naselja koja su pripadala posjedu Nevna 1422., 1428. te 1474. godine podijeljenih prema okruzima. Na kraju rada nalaze se povijesni zemljovidi koji prikazuju posjed Nevna te suvremeni zračni snimci ostataka utvrde Nevna.

Sljedeći rad nosi naziv *Naselja laslovačkog vlastelinstva u srednjem vijeku (69-97)*. Autor Denis Njari na temelju povijesnih izvora iz Mađarskog nacionalnog arhiva definira područje na kojem se nalazilo laslovačko vlastelinstvo te kronološki prikazuje njegove vlasnike, rod Vaja, plemićku obitelj Lacko od Szántóa (Nemetinski) te Ivana Berislavića koji se njegovim vlasnikom spominje oko 1470. godine, a njegov je vlasnik vjerojatno bio i u vrijeme borbi Maksimilijana I. Habsburga i Vladislava II. Jagelovića za ugarsko-hrvatsko prijestolje. Nadalje se rekonstruira položaj i značenje sakralnih objekata na području vlastelinstva koja su u spomenutom razdoblju pripadala, osim župe Laslovo, još četirima župama. Posebna je pažnja posvećena analizi naselja koja su pripadala vlastelinstvu prema popisima iz 1344., 1413., 1483. i 1491. godine.

O zastupljenosti osječkih trgovaca u trgovačkom prometu na budimskom tridesetničarskom uredu i utjecaju rata između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva (1716.-1718.) na trgovačku djelatnost osječkih trgovaca piše Milan Vrbanus u prilogu *Osječki trgovci na budimskoj tridesetnici 1716. i 1717. godine (99-128)*. Kako je od 1716. do 1717. trajao rat između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, trgovački je promet na budimskoj tridesetnici u

tom razdoblju bio značajno smanjen. Nakon oslobođenja Osijeka 1697. godine, grad se polako počinje oporavljati i prilagođavati suvremenim stremljenjima. Aktivnost osječkih trgovaca zabilježena je i u ratno vrijeme te je, kao i kod ostalih, zabilježen pad, a činio je nešto manje od 5% ukupnog prometa. Osim statističkih podataka o aktivnosti na tridesetnici, autor donosi i podatke o dopremljenoj robi, njenom sastavu i tržišnoj vrijednosti. Posljednje poglavlje rada posvećeno je odnosima među osječkim trgovcima, kako zavičajnim, tako i ženidbenim.

Slijedi rad Jasminke Najcer Sabljak i Đorđa Boškovića *Likovna i rukopisna ostavština Ladislava grofa Pejačevića iz Retfale i Rume* (129-174). Članak omogućuje pogled na dio života Ladislava grofa Pejačevića putem njegovih memoara, a istovremeno donosi i zanimljiv prikaz obitelji Pejačević i Eltz u kontekstu važnih političkih zbivanja 1848. i 1849. godine na području istočne Hrvatske. Rukopis teksta izvorno je pisan na njemačkom jeziku. Na početku rada donosi se pregled rumsko-retfalačke grane obitelji Pejačević i njezine ostavštine, specifične po tome što je ova grana obitelji posjedovala posjed u Srijemu sa sjedištem u Rumi, malen posjed u Retfali (zapadno predgrađe Osijeka) te Podgorački posjed između Đakova i Našica, a svoju su imovinu s vremenom povećavali ženidbenim vezama. Potom slijedi kronološki pregled Ladislavova života kao predanog vlastelina koji se zalagao i za ekonomsko i društveno unaprjeđivanja sredine u kojoj je djelovao, ali i umjetnika-amatera koji je puno pažnje pridavao estetici. Njegove *Uspomene* omogućile su i dodatan pregled događaja revolucionarnih 1848. i 1849. godine koje autor donosi i ističe njihovu važnost.

Potom slijedi rad Mate Artukovića *Proslava posvete zastave i 25. godišnjice Hrvatskog pjevačkog društva "Davor" 1896.* (175-233). Dana 15. kolovoza 1896. u Brodu na Savi održana je proslava godišnjice spomenutog pjevačkog društva za koju su pripreme počele čak dvije godine ranije i koja je nadišla granice lokalnoga i s vremenom poprimila nacionalni karakter, a utjecala je i na zbivanja na političkoj sceni u prvom desetljeću 20. stoljeća. Na proslavu su pozvani Savez i sva hrvatska i slovenska pjevačka društva, a termin je određen s obzirom na želje biskupa Strossmayera koji je odlučio da će posveta biti u franjevačkoj crkvi. Detaljno je opisan tijek proslave prema svim predviđenim točkama. Ova je proslava, kako je spomenuto, imala značajan politički karakter jer je upravo na njoj došlo do susreta biskupa Strossmayera i baruna Rukavine koji će 1905. godine činiti matricu Hrvatsko-srpske koalicije što su popratile i mnoge ondašnje novine. Na kraju rada autor donosi podatke o situaciji u pjevačkom društvu "Davor" nakon proslave.

Urvoje Volner u članku *Urbarijalne šume Županije virovitičke: prilog povijesti zemljišnih zajednica u Hrvatskoj i Slavoniji do 1919. godine* (235-258) analizira upravu županijskih oblasti nad urbarijalnim šumama, materijalni položaj njihovih zaposlenika, kao i pravno normiranje urbarijalnih općina, odnosno zemljišnih zajednica. Na početku rada autor objašnjava nastanak zemljišnih zajednica i donosi podatke o šumama i pašnjacima zemljišnih zajednica prema iskazu iz gruntovnih knjiga 1894. godine, a bavi se i pitanjem procesa segregacije. Naime, na području Virovitičke županije urbarijalne općine su 1889. bile raspodijeljene u osam šumarsko-upravnih kotareva, a kao temelj za svoje istraživanje autor je koristio godišnje izvještaje županije te prikazuje njihovo kvantitativno kretanje krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Posebna pažnja posvećena je zastupljenosti urbarijalnih šuma u trgovini drvetom i eksproprijaciji, odnosno promjenama koje je donijela 1919. godina.

Problemom šuma bavi se i članak autorice Ive Salopek Bogavčić *Gospodarenje šumama Gradiške imovne općine od 1874. do 1914.* (259-288). na temelju arhivskih fondova pohranjenih u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i u Državnom arhivu Slavonski Brod, Odjel Nova

Gradiška, te članka iz časopisa *Šumarski list*. Nakon razvojačenja i raspuštanja Gradiške pukovnije 1873. upravu nad općinskim šumama preuzela je Gradiška imovna općina koja je u svojem djelokrugu rada imala dijelove novskog, brodskog, novogradiškog i pakračkog kotara. Kasnije se, kao i sve imovne općine, formirala diobom šuma, a cijeli je pojas razdijeljen na 40 kotara. Godišnje proračune ove općine nadzirala je Vlada, prihode je ostvarivala od prodanog drva, "šumskih šteta" te kamata na glavicu, a rashodi su joj bili u domenama poreza, plaća, investicija u infrastrukturu i sl. Autorica piše i o ekološkim okvirima Gradiške imovne općine za što su joj kao izvor poslužili članci Josipa Kozarca u *Šumarskom listu* od veljače do listopada 1886. godine te se posvećuje i problemima pri gospodarenju šumama ove općine poput manjka drva i njegove niske kvalitete, ali i rastuće količine šumskih šteta, odnosno protuzakonitog otuđenja šumskog fonda zbog nedostatka stručnog osoblja koje bi kontroliralo područje.

Prvi članak koji se bavi temom iz 20. stoljeća napisao je Luka Pejić, a naslovljen je *Osnivanje i prve godine djelovanja osječkog kina "Urania" (1912.-1918.)* (289-332). Kino "Urania" izgrađeno je u secesijskom stilu, bilo je u svojim početcima podčinjeno starijoj i uglednijoj ustanovi Hrvatskog narodnog kazališta, a privuklo je mnoge znatiželjnike iz raznih društvenih skupina. Autor u ovome radu pokušava rekonstruirati okolnosti osnivanja spomenutog kina te analizira pojedine aspekte kino-programa u istraživanom razdoblju kako u kontekstu širenja i formiranja filmske kulture u Osijeku, tako i u okvirima razvoja kinematografa u ostatku Europe i SAD-u. Na kraju rada nalaze se grafički prilozi, fotografije, preslike novinskih članaka i tlocrta kina, kao i popis trideset filmova prikazanih u kinu "Urania" u Gornjem gradu između 1912. i 1918. godine.

Sljedeći rad bavi se političkom poviješću međuratnog razdoblja i nosi naslov *Organiziranje i djelovanje Jugoslavenske radikalno seljačke demokracije u gradu i kotaru Brod na Savi do općinskih izbora 1933.* (333-372). Autor Ivan Milec koristi kronološki pristup te na temelju arhivske građe i lokalnog tiska objašnjava kako je nastala Jugoslavenska radikalno seljačka demokracija, odnosno Jugoslavenska nacionalna stranka na području Broda na Savi i brodskog kotara. Detaljnije su opisani izbori 1931., promjena brodske gradske uprave 1932. godine, kao i formiranje dviju frakcija koje su se međusobno borile za prevlast čak i nakon formalnog ujedinjenja nakon unutarstranačkih izbora u rujnu 1933. godine. Milec obrađuje i pitanje odnosa viših dužnosnika stranke prema lokalnim frakcijama, kao i utjecaj antagonizma selograd na postojanje tih frakcija.

Nikica Barić u članku *Njemačka 1. kozačka divizija u Slavoniji tijekom Drugoga svjetskog rata* (373-403) bavi se djelovanjem spomenute divizije na području tadašnje Nezavisne Države Hrvatske od njezina dolaska krajem 1943. godine. Posebnost ove postrojbe je u tome što je ona bila sastavljena od Kozaka i sovjetskih ratnih zarobljenika koji su se priključili njemačkoj vojsci, a u konkretnom slučaju, u Slavoniji, njen je zadatak bio osigurati važne željezničke prometnice od Zagreba do Zemuna. Posebna pažnja posvećena je ponašanju ove divizije na našem prostoru, odnosno problematici silovanja, prekomjernom uživanju alkohola i nasilju koje su prouzročili, kao i njihovoj suradnji s predstavnicima NDH, ali i sukobima s njima. Zanimljivo je da se autor osvrće i na rad povjesničara Alekseja J. Timofejeva, koji je također pisao o prisutnosti 1. kozačke divizije u NDH, ali u kontekstu njihova odnosa sa Srbima.

Slijedi rad Daniela Zeca *Danica Pinterović, Oscar Nemon i spomenik osječkim i slavonskim Židovima – žrtvama holokausta* (405-428). Rad se bavi pregledom okolnosti oko podizanja spomenika Majka i dijete, posvećenog Židovima Osijeka i Slavonije, žrtvama holokausta,

njegovim autorom Oscarom Nemonom, kao i životom inicijatorice dr. sc. Danice Pinterović. Posebno se opisuje i znanstveni i publicistički rad dr. sc. Danice Pinterović posvećen Oscaru Nemonu. Rad je dodatno obogaćen priložima pisama koje je Oscar Nemon poslao Danici Pinterović 1962. godine, kao i dvjema fotografijama obrađivanog spomenika i njegova autora.

Vinko Tadić u članku *Savladavanje nepremostivog: Mirotvorni pokret Požeške kotline 1991.* (429-461) po prvi put piše o pokretu kojemu je cilj bio zaustavljanje i sprečavanje ratnih sukoba između Hrvata i Srba te razvijanje dijaloga kao glavne metode rješavanja problema na području nekadašnje Općine Slavonska Požega, u ljeto i jesen 1991. godine. Na temelju analize raznih novinskih napisa i neobjavljenih pisanih materijala nastalih u razdoblju djelovanja Pokreta i razgovora s akterima zbivanja, autor donosi do sada uglavnom nepoznate podatke o Pokretu i njegovu djelovanju te značaju koji je imao za kasniji razvoj situacije u Požeškoj kotlini.

Slijedi rad mladih autora Ante Batistića i Marka Kolića *Slučaj Arcus: prilog poznavanju političke i gospodarske povijesti ratne Slavonije (463-484)* koji na temelju arhivske građe i periodike istražuju ključne probleme inozemnih ulaganja u Valpovu u razdoblju od 1990. do 1995. godine. Autori analiziraju i političku krizu u redovima Hrvatske demokratske zajednice koja je utjecala na ishod čitavog slučaja važnog za razumijevanje funkcioniranja gospodarskog sustava u ratnoj Hrvatskoj. Naime, slučaj je vezan uz obnovu ratom oštećenog valpovačkog dvorca koji je povjeren tvrtki Arcus Holding, kao i drugih ulaganja koja je ta tvrtka realizirala na području Valpova, a koji se kasnije pretvorio u financijsku aferu povezanu s gospodarskim kriminalom koji je protresao tadašnji politički vrh. Rad pokušava prikazati jedan od problema koji su zbog nesređenog zakonodavstva, pogodovanja, pretvorbe, korupcije i sličnoga nastali na prostoru novonastale neovisne Republike Hrvatske.

O prostoru istočne Slavonije piše i Nikolina Vuković u članku *"Izigran sporazum": demilitarizacija istočne Slavonije 1992.-1995.* (485-507). Autorica na temelju neobjavljenog i objavljenog arhivskog gradiva, periodike i znanstvene literature analizira tijek demilitarizacije istočne Slavonije u razdoblju od dolaska mirovnih snaga Ujedinjenih naroda, tijekom njihove dvije mirovne operacije pa sve do potpisivanja Temelnog sporazuma o području istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema. Ističu se osobitosti Sektora Istok zbog čega se koncept *peacekeepinga*, koji je sadržavao načelo nepristranosti, neutralnosti te nenasilnog posredovanja, u praksi pokazao u potpunosti neučinkovitim u navedenom sektoru. Autorica zaključuje da zadaća demilitarizacije dogovorene Vanceovim planom na području istočne Slavonije nije uspješno provedena te da je umjesto demilitarizacije izvršena je remilitarizacija sektora.

Milan Vrbanus i Maja Rupnik Matasović u radu *Komorski popis našičkog okruga iz 1723. godine* (509-558) predstavljaju izvornu građu koja omogućuje budućim istraživačima bolji uvid u gospodarski i demografski razvoj našičkog područja u prvim godinama trećeg desetljeća 18. stoljeća. Na početku rada nalazi se kratak uvod, odnosno pregled povijesti našičkog vlastelinstva od 1687. do 1723. godine nakon čega su objašnjena načela transkripcije kojim su se autori vodili. Okosnicu rada čini tablični prikaz toponima iz analiziranog popisa s objašnjenjima, kao i transkribirana izvorna građa na latinskom jeziku.

Posljednji rad u časopisu nosi naslov *Jelovnici đačke menze u Osijeku 1926/7. Prilog istraživanju prehrane osječkih srednjoškolaca u prvoj polovici 20. stoljeća* (559-585). Autor Dinko Župan na temelju ostavštine voditelja Đačke menze u Osijeku, Ivana Medveda, od početka rujna 1926. do kraja travnja 1927. godine rekonstruira svakodnevnu prehranu tadašnjih srednjoškolaca. Autor također donosi transkripciju arhivske građe na hrvatskom jeziku.

Na kraju časopisa, u rubrici *Kronike* (587-593) nalaze se izvještaj o dodjeli nagrada mladim povjesničarima, kao i znanstveniku Robertu Skenderoviću te o dodjeli plakete Brodsko-posavske županije Podružnici za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Časopis je obogaćen i sa 14 prikaza (595-634) kao i popisom izdanja Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest (638-654).

Dragana Balić

SURADNICI U OVOM BROJU:

Dr. Tonija **Andrić**

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split
(tonija@ffst.hr)

Mr. Dragana **Balić**

Osnovna škola Antuna Augustinca, Zaprešić
(dragana.balic@skole.hr)

Mr. Monika **Bereš**

doktorandica studija povijesti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, Osijek
(monika.ffos@gmail.com)

Mr. Kristian **Bertović**

doktorand studija medievistike, Central European University, Budapest
(bertovic.kristian@gmail.com)

Dr. Goran **Bilogriović**

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka
(goran.bilogrivic@uniri.hr)

Dr. Ana **Biočić**

Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb
(anabiocic.1@gmail.com)

Dr. Goran **Budeč**

Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb
(goranbudec@gmail.com)

Dr. Lovorka **Čoralić**

Hrvatski institut za povijest, Zagreb
(lovorka@isp.hr)

Dr. Borislav **Grgin**

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
(bgrgin@ffzg.hr)

Dr. Zoran **Grijak**

Hrvatski institut za povijest, Zagreb
(zgrijak@isp.hr)

Kristina **Judaš**, mag.hist.

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zagreb
(kristina.judas@gmail.com)

Marta **Jurković**

studentica preddiplomskog studija povijesti, Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
(marta.jurkovic1998@gmail.com)

Mr. Olga **Kalashnikova**

doktorandica studija medievistike, Central European University, Budapest
(kalashnikova.olga314@gmail.com)

Mr. Sara **Katanec**

Zagreb
(sara.katanec@gmail.com)

Filip **Katanić**

doktorand studija povijesti, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
(katani.filip@gmail.com)

Mr. Tünde **Komori**

doktorandica studija medievistike, Central European University, Budapest
(komori_tunde@phd.ceu.edu)

Dr. Iva **Kurelac**

Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb
(zladic@hazu.hr)

Dr. Zoran **Ladić**

Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb
(zladic@hazu.hr)

Dr. Tihana **Luetić**

Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb
(tluetić@hazu.hr)

Sanja **Miljan**, mag. lat. et hist.

doktorandica studija medievistike, Central European University, Budapest
(sanja.miljan13@gmail.com)

Dr. Suzana **Miljan**

Odsjek za povijesne znanosti ZPDZ HAZU, Zagreb
(smiljan@hazu.hr)

Mr. Zrinko **Novosel**

Zagreb
(zrinko.novosel@gmail.com)

Dr. Daniel **Patafta**

Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb
(d.patafta@yahoo.com)

Mr. Mišo **Petrović**

doktorand studija medievistike, Central European University, Budapest
(miso.csc.petrovic@gmail.com)

Mr. Matea **Pranjić**

Zagreb
(matea.pranjic94@gmail.com)

Dr. Jelena **Puškaric**

Hrvatsko vojno učilište "Dr. Franjo Tuđman", Zagreb
(jelena_puskaric@yahoo.fr)

Dr. Luka **Špoljaric**

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
(spoljaric.luka@gmail.com)

Dr. Jasna **Turkalj**

Hrvatski institut za povijest, Zagreb
(jasna.turkalj@isp.hr)

Mr. Dorrotya **Uhrin**

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
(uhrindorottya@gmail.com)

Dr. Szabolcs **Varga**

Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécs
(szavarga@gmail.com)

Mr. Marinko **Vidovic**

doktorand studija crkvene povijesti, Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb
(mvidovi7@gmail.com)

Dr. Marija **Zaninovic-Rumora**

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Zadar
(mzrumora@gmail.com)

Mr. Anamarija **Žunabovic Juričić**

Reutlingen
(zuna20.04@gmail.com)

UPUTE SURADNICIMA

ZBORNİK Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti objavljuje priloge iz područja nacionalne povijesti od srednjeg vijeka do početka Prvog svjetskog rata. Izlazi jednom godišnje.

ZBORNİK objavljuje ove kategorije znanstvenih radova:

1. izvorne znanstvene radove
3. prethodna priopćenja
4. pregledne radove
6. stručne radove
7. izlaganja sa znanstvenih skupova

U ZBORNIKU se objavljuju i ocjene i prikazi knjiga i znanstvenih časopisa iz područja povijesti.

Rukopisi se dostavljaju uredništvu kontinuirano u digitalnom obliku na e-mail adresu zbornik.opz@gmail.com ili na CD-u osobno ili poštom na adresu uredništva: Odsjek za povijesne znanosti HAZU, Strossmayerov trg 2, 10 000 Zagreb.

Svi prilozi (članci, građa i prikazi) moraju biti pisani na računalu, u nekoj od inačica programa MS Word ili u nekom od programa kompatibilnih s programom MS Word, te trebaju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta (*.doc).

Prispjeli prilozi recenziraju se u Razredu za društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Uredništvo na prijedlog recenzenata odlučuje da li se rad prihvaća ili ne prihvaća za tisak ili se pak treba vratiti na doradu.

Uredništvo se brine za jezičnu lekturu priloga i za prijevode sažetaka.

Tekst priloga treba biti napisan fontom Times New Roman, veličina slova 12, a prored dvostruki (Double). U bilješkama veličina slova je 10, a prored jednostruki (Single). Uz članak treba priložiti sinopsis rada od 50 do 70 riječi te sažetak za prijevod na strani jezik od 250 do 350 riječi, koji trebaju sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i zaključak. Također treba dodati i ključne riječi (5-10 pojmova).

Citiranje u bilješkama treba poštivati sljedeći model:

1. Citiranje članka u časopisu:

Branka Grbavac, Prilog proučavanju životopisa zadarskog plemića Franje Jurjevića, kraljevskog viteza, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 22, Zagreb 2004., str. 35-54.

2. Citiranje knjige:

Miroslav Kurelac, *Ivan Lučić Lucius: otac hrvatske historiografije*, Zagreb 1994., str. 37-39.

Ako se radi o seriji izdanja, onda se serija navodi iza naslova knjige, npr.:

Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Čove iz Ankone od 1341. do 1344., prepisao Jakov Stipišić, regesta sastavio Ante Nazor, Splitski spomenici, dio prvi, Splitski bilježnički spisi, sv. 1, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, sv. 53, Zagreb 2002.

3. Citiranje članka u zborniku (koji nije serijska publikacija nego npr. zbornik radova nekog skupa i sl.):

Zoran Ladić, Matične knjige rođenih kao izvor za demografsku povijest Župa Konjevrate i Mirlović Zagora u 18. i u 19. stoljeću, u: *Konjevrate i Mirlović Zagora – Župe Šibenske biskupije*, ur. Ante Gulin, Zagreb 2005., str. 411-436.

U ponovljenim citiranjima navodi se prezime autora, a naslov skraćuje na 2-3 riječi (npr. Grbavac, Prilog proučavanju; Kurelac, *Ivan Lučić Lucius*; Ladić, Matične knjige).

Autori dobivaju besplatni primjerak *Zbornika*.

Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti
Zavoda za povijesne i društvene znanosti
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, vol. 36

Nakladnik

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Trg Nikole Šubića Zrinskog 11, HR-10000 Zagreb

Za nakladnika

Akademik Dario Vretenar, glavni tajnik

Lektor

Mirko Sardelić

Priprema i korektura

Damir Karbić i Suzana Miljan

Prijevodni sažetaka na engleski jezik

Damir Karbić

UDK brojevi članaka

Ivica Zvonar, Knjižnica Odsjeka za povijesne znanosti ZPDZ HAZU

DOI brojevi članaka

Kristina Polak Bobić, Knjižnica HAZU

Tehnička urednica

Nina Ivanović

Naklada

500 primjeraka

Tisak

Tiskara Zelina d.d.